

પ્રકાશક:—

રહરિ દ્વારકાદાસ પટ્ટીએ

મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ સં ૧૯૩૦

પ્રત. ૧૦૦૦

ચિત્રકૃષ્ણ મુદ્રણાલય

મુદ્રક: પુરુષોત્તમદાસ શંકરદાસ

ફર્નાન્ડીઝ બીજ,

રીચીરોડ, અમદાવાદ.

સન્મિત્ર કર્પૂરવિજયજી મહારાજ અને
આશ્રમ નિવાસી લાઇ રમણિકલાલ મોદી

આ પુસ્તક લખવાની પ્રેરણાના જન્મમાં
આપ બન્નેના સાત્ત્વિક સહકારની સ્મૃતિને
સાહે આ પુસ્તક આપ બન્નેને અર્પણ કરું છું.

આપનો મુખલાલ.

વડતબ્ય

પ્રથમ કલ્પના લગલગ બાર વર્ષ પહેલાં હું મારા સહલ્ય મિત્ર શ્રી૦ રમણિકલાલ મગનલાલ મોદી બી૦ એ૦ સાથે પૂનામાં હતો તે વખતે અમે બન્નેએ મળી સાહિત્યનિર્માણ વિષે અનેક વિચાર દોડાવ્યા પછી ત્રણ ગ્રંથો લખવાની સ્પષ્ટ કલ્પના બાંધી. શ્વેતાંબર, દ્વિગંબર બન્ને સંગ્રહાયમાં દિવસે દિવસે વધતી જતી પાઠશાળાઓ, છાત્રાલયો અને વિદ્યાલયોમાં જૈનદર્શનના શિક્ષણની જરૂરિયાત જેમ જેમ વધારે સમજવા લાગી હતી તેમ તેમ બન્ને કિરકાને માન્ય એવા નવી ઢબના લોકલાપામાં લખાયેલા જૈનદર્શનવિષયક પુસ્તકોની માંગણી પણ ચોમેરથી થવા લાગી હતી; એ જોઇ અમે નક્કી કરેલુ કે ‘તત્ત્વાર્થ’ અને ‘સન્મતિતર્ક’ એ બે ગ્રંથોનાં તો વિવેચનો કરવાં અને તેને પરિણામે ત્રીજું પુસ્તક ‘જૈન પારિભાષિક શબ્દકોશ’ એ સ્વતંત્ર લખવું. અમારી આ પ્રથમ કલ્પના પ્રમાણે તત્ત્વાર્થના વિવેચનનું કામ અમે બન્નેએ આગ્રામાં આજથી ૧૧ વર્ષ પહેલાં શરૂ કર્યું.

અમારી વિશાળ યોજના પ્રમાણે અમે કામ શરૂ કર્યું, અને ઇષ્ટ સહાયકો આવતા ગયા, પણ તેઓ આવી સ્થિતિ થાય તે પહેલાં જ એકે એકે પાછા જુદી જુદી દિશાઓમાં પંખીઓની પેઠે વિખરાઈ ગયા અને છેવટે એ આગ્રાના માળામાં હુ એકલો જ રહી ગયો. તત્ત્વાર્થનું આરભેલ કાર્ય અને બીજાં કાર્યો મારા એકલાથી થવાં શક્ય જ ન હતાં અને તે ગમે તે રીતે કરવાં એ નિશ્ચય પણ ચૂપ બેસી રહેવા દે તેમ ન હતો. સંયોગ અને મિત્રાનું આકર્ષણ જોઇ હુ આગ્રા છોડી અમદાવાદ આવ્યો. ત્યાં મેં સન્મતિતર્કનું કામ હાથમાં લીધું અને તત્ત્વાર્થનાં બે ચાર સૂત્રો ઉપર આગ્રામાં જે લખેલુ તે એમને એમ પડ્યું રહ્યું.

લાવનગરમાં ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૧-૨૨ માં સન્મતિતર્કનું કામ કરતો ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે તત્ત્વાર્થનું અધુરું રહેલું કામ મનમાં આવતું અને

મને વ્યાકુલ કરી મૂકતું, ગાનસિક્ષ સામગ્રી છતાં જોઈતા સદાચક્ર મિત્રાને અભાવે મેં તત્ત્વાર્થના વિવેચનની પ્રથમ નક્કી કરેલ વિશાળ યોજના મનમાંથી દૂર કરી અને તેટલો ભાર ઝોાછો કર્યો; પણ એ કામનો નાદ ઘૂટે જ ન હતો, તેથી તળીયતના કારણે ત્યારે વિશ્રાંતિ લેવા ભાવનગરની પાસેના વાલુકક ગામમાં ગયો ત્યારે પાછું તત્ત્વાર્થનું કામ હાથમાં લીધું અને તેની વિશાળ યોજનાને ટૂંકાવી મધ્યમ માર્ગે કામ શરૂ કર્યું. એ વિશ્રાંતિ દરમિયાન બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળે રહી લખ્યું. એ વખતે લખાયું થોડું પણ તેની પદ્ધતિ મનમાં નિશ્ચિત થઈ ગઈ અને એકલે હાથે પણ ક્યારેક લખી શકવાનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો.

હું તે વખતે રહેતો અને લખતો હતો ગૂજરાતમાં, પદ્ધતિ પણ પ્રથમ નક્કી કરેલી ટૂંકાવી જ હતી, છતાં પૂર્વ સંસ્કારો એક જ સાથે કદી નથી ખરી પડતા એ માનસશાસ્ત્રના નિયમથી હું પણ બદલ જ હતો; એટલે આગ્રામાં લખવા ધારેલ અને શરૂ કરેલ હિંદી ભાષાનો સંસ્કાર મારા મનમાં કાયમ હતો, તેથી મેં તે જ ભાષામાં લખવાની શરૂઆત કરી હતી. બે અધ્યાય હિંદી ભાષામાં લખાયા, ન લખાયા ત્યાં તો વચ્ચે બંધ રહેલ સન્મતિના કામનું ચક્ર પાછું ચાલુ થયું અને એના વેગે તત્ત્વાર્થના કામને ત્યાં જ અટકાવ્યું. સ્થૂલ રીતે કામ ચાલતું ન દેખાતું, પણ મન તો વિશેષ અને વિશેષ જ કામ કરી રહ્યું હતું; તેનું મૂર્ત રૂપ પાછું બે વર્ષ પછી કલકત્તામાં રજના દિવસોમાં થોડું સિદ્ધ થયું અને ચાર અધ્યાયો સુધી પહોંચ્યો. ત્યારબાદ માનસિક અને શારીરિક અનેક જાતનાં દુખાણો વધતાં જ ગયા એટલે તત્ત્વાર્થને હાથમાં લેવું કઠણ થઈ પડ્યું, અને એમનેએમ ત્રણ વર્ષ પાછાં ખીન્ન જ કામોએ લીધાં. ૧૯૨૭ ના ઉનાળામાં રજ દરમિયાન લીંબડી રહેવાનું થયું ત્યારે વળી તત્ત્વાર્થ હાથમાં આવ્યું અને થોડું કામ આગળ વધ્યું. આમ લગભગ છ અધ્યાય સુધી પહોંચ્યો. પણ મને છેવટે દેખાયું કે હવે સન્મતિતર્કનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યા પછી જ તત્ત્વાર્થને હાથમાં લેવામાં એ કામને અને મને ન્યાય મળશે. આ

નિશ્ચયથી સન્મતિતર્કના કામને ખેવડા વેગથી આટોપવા લાગ્યો, પણ આટલા વખત સુધીમાં ગૂજરાતમાં રહેવાથી અને ઇષ્ટ મિત્રોના કહેવાથી એમ લાગ્યું હતું કે પહેલાં તત્ત્વાર્થ ગૂજરાતીમાં બહાર પાડવું. આ નવો મંસ્કાર છૂટતો ન હતો અને જૂના સંસ્કારે હિંદી ભાષામાં છ અધ્યાય જેટલું લખાવ્યું હતું. હિંદીમાંથી ગૂજરાતી જાતે જ કરવું એ શક્ય અને ઇષ્ટ છતાં તે માટે વખત ન હતો; બાકીનું ગૂજરાતીમાં લખું તોયે પ્રથમ હિંદી લખેલ તેનું શું ? યોગ્ય અનુવાદક મેળવવો એ પણ દરેક ધારે તેમ સહેલી વાત નથી. આ બધી મૂંઝવણ હતી; પણ સદ્ભાગ્યે એનો અંત આવી ગયો. વિદ્વાન અને સહૃદય મિત્ર રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે હિંદીને ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યું અને બાકીના ચાર અધ્યાયો મેં ગૂજરાતીમાં જ લખી નાંખ્યા. આ રીતે લગભગ અગિયાર વર્ષ પહેલાં શરૂ કરેલ સંકલ્પ છેવટે પૂરો થયો.

પદ્ધતિ પહેલાં તત્ત્વાર્થ ઉપર વિવેચન લખવાની કલ્પના થઈ ત્યારે તે વખતે નક્કી કરેલ યોજનાની પાછળ દૃષ્ટિ એ હતી કે સંપૂર્ણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારનું સ્વરૂપ એક જ સ્થળે પ્રામાણિક રૂપમાં એના વિકાસક્રમ પ્રમાણે જ લખાયેલું દરેક અભ્યાસીને સુલભ થાય, જૈન અને જૈનેતર તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને નડતી પરિભાષા-ભેદની દિવાલ તુલનાત્મક વર્ણન દ્વારા તૂટી જાય અને અત્યાર સુધીમાં ભારતીય દર્શનોમાં કે પશ્ચિમીય તત્ત્વજ્ઞોના ચિંતનોમાં સિદ્ધ તેમજ સ્પષ્ટ થયેલ મહત્ત્વના મુદ્દાઓવડે જૈન જ્ઞાનકોશ સમૃદ્ધ થાય એ રીતે તત્ત્વાર્થનું વિવેચન લખવું. આ ધારણામાં તત્ત્વાર્થની બન્ને કિરકાઓની કોઈ પણ એક જ ટીકાના અનુવાદને કે સારને અવકાશ ન હતો, એમાં બધી ટીકાઓના દોહન ઉપરાંત બીજા પણ મહત્ત્વના જૈન ગ્રંથોના તારણને સ્થાન હતું; પણ જ્યારે એ વિશાળ યોજનાએ મધ્યમ માર્ગનું રૂપ લીધું ત્યારે તેની પાછળની દૃષ્ટિ પણ ટૂંકાઈ, છતાં મેં આ મધ્યમમાર્ગી વિવેચનપદ્ધતિમાં મુખ્યપણે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખી છે.

૧ ક્રોધ પણ એક જ ગ્રંથનો અનુવાદ કે સાર ન લખતાં તેમજ ક્રોધ એક જ ફિરકાના મંતવ્યનું અનુસરણ ન કરતાં જે ક્રોધ આજ સુધી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને અંગે વાંચવા, વિચારવામાં આવ્યું છે તેનો તટસ્થ ભાવે ઉપયોગ કરી વિવેચન લખવું. ૨ મદાવિદ્યાલય કે કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસાને અનુકૂળ આવે તેમ જ જૂની દૃષ્ટી ભણતા વિદ્યાર્થીઓને પણ માફક આવે એ રીતે સાંપ્રત્તયિક પરિભાષા કાયમ રાખ્યા છતાં તેને સરલ કરી પૃથક્કરણ કરવું. ૩ ન્યાં દીક લાગે અને જોટલું દીક લાગે તેટલા જ પ્રમાણમાં ગવાદ રૂપે અને બાકીના ભાગમાં સંવાદ સિવાય જ સીધી રીતે ચર્ચા કરવી. ૪ વિવેચનમાં સૂત્રપાઠ એક જ રાખવો અને તે પણ ભાષ્યસ્વીકૃત. અને ન્યાં ન્યાં મહત્ત્વનો અર્થભેદ હોય ત્યાં એ જુદું પડતું સૂત્ર ટાંકી એનો અર્થ નીચે ટિપ્પણીમાં આપવો ૫ અર્થદષ્ટિએ બંધ ખેસે તેવાં એક કે અનેક સૂત્રોને સાથે લઈને તેનો અર્થ લખવો અને સાથે જ વિવેચન કરવું. તેમ કરતાં વિષય લાંબો હોય ત્યાં તેના પેટાભાગ પાડી મથાળાંઓ દ્વારા વક્તવ્યનું પૃથક્કરણ કરવું. ૬ બહુ પ્રસિદ્ધ હોય ત્યાં જ અને બહુ ગુપ્તવાડો ઉભો ન થાય તેવી જ રીતે જૈન પરિભાષાની જૈનેતર પરિભાષા સાથે સરખામણી કરવી. ૭ ક્રોધ પણ એક બાબત પરત્વે કેવલ શ્વેતાશ્વરનાં કે કેવલ દ્વિગશ્વરનાં કે બન્નેનાં મળી અનેક મંતવ્યો હોય ત્યાં કેટલું અને કયું લેવું અને કયું છોડવું એનો નિર્ણય સૂત્રકારના આશયના નજીકપણા અને વિવેચનના પરિમાણની મર્યાદાને લક્ષ્યમાં રાખી સ્વતંત્રપણે કરવો, અને ક્રોધ એક જ ફિરકાને વશ ન થતાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને અગર તો સૂત્રકારને જ અનુસરવું.

આટલી બાબતો ધ્યાનમાં રાખ્યા છતાં પ્રસ્તુત વિવેચનમાં ભાષ્ય, તેની વૃત્તિ, સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિકના જ અંશો વિશેષપણે આવે એ સ્વાભાવિક છે; કારણ કે એ જ ગ્રંથો મૂળ સૂત્રના આત્માને સ્પર્શ કરી સ્પષ્ટ કરે છે, તેમાંયે ઘણે સ્થળે ભાષ્યનું જ પ્રાધાન્ય મેં રાખ્યું છે. કારણ કે જેમ એ જૂનું છે તેમ સ્વોપજ હોઈ સૂત્રકારના આશયને વધારે સ્પર્શનારું પણ છે.

પ્રસ્તુત વિવેચનમાં પ્રથમની વિશાળ યોજના પ્રમાણે સરખામણી કરવામાં નથી આવી તેથી એ ઉણપ બહુ થોડે અંશે દૂર કરવા અને સરખામણીની પ્રધાનતાવાળી આજ કાલની રસપ્રદ શિક્ષણ-પ્રણાલીને અનુસરવા સરખામણીનું કાર્ય પરિચયમાં કુર્યું છે. દેખીતી રીતે પરિચયમાં કરેલી સરખામણી વાંચનારને પ્રમાણમાં બહુ જ ઓછી લાગશે એ ખરું, પણ આરીકીથી અભ્યાસ કરનારાઓ જોઈ શકશે કે એ જોટલે અંશે નાની લાગે છે તેટલી જ તે વધારે વિચારણીય છે. પરિચયમાં કરાતી સરખામણીમાં લાંબી લાંબી વિગતો અને હકીકતોને સ્થાન ન જ હોય તેથી સરખામણીના મુખ્ય મુદ્દાઓ પહેલાં તારવી પછી સંભવિત બાબતો વૈદિક અને બૌદ્ધ દર્શનો સાથે સરખાવવામાં આવી છે અને વિગતો વિચારી જવા માટે તે તે દર્શનના ગ્રંથોનાં સ્થળો મોટે ભાગે સૂચિત કર્યાં છે. આથી અભ્યાસીને પોતાની શુદ્ધિ અજમાવવાનો અવકાશ પણ રહેશે અને તે નિમિત્તે દર્શનાંતરના અવલોકનનો માર્ગ ખુલ્લો થશે એવી આશા મેં રાખી છે.

સહાયકો માત્ર પ્રથાને અનુસરવા નહિ પણ આ આખા કામમાં મારો ફાળો કેટલો અલ્પમાત્ર છે એ જણાવવા હું અહીં કેટલાક સહાયકોનું સ્મરણ કરવું યોગ્ય લેખુ છું.

પ્રસ્તુત વિવેચનમાં શરૂઆતના અમુક અધ્યાયો ઉપર હું જે મહેનત કરી શક્યો છું તે પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજીના વિદ્યાપ્રિય પ્રશિષ્ય મુનિ શ્રીપુણ્યવિજયજીના સક્રિય ઉત્સાહને જ આભારી છે. લિખિત આખી પ્રેસકોપી કાળજીપૂર્વક જોઈ જવાથી માંડી પ્રેસને લગતાં બધા કામો તો ન્યાયવ્યાકરણતીર્થ અને સન્મતિ તર્કના સહ સંપાદક પં. ઐયરદાસ જીવરાજ દોશીએ કર્યાં છે જ પણ તેમની અસાધારણ મદદ બીજી જ છે અને તે એ કે પરિચયના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ કરવામાં તથા તેના ઉપર ઐતિહાસિક ટિપ્પણો લખવામાં તેઓના જ બહુશ્રુતત્વે અને વિશાળ અવલોકને કામ કર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ ઘણાં ટિપ્પણો તો તેઓએ પોતે જ લખેલાં છે

જે હું કરી ન જ શકત, ભાઈ શ્રીચીમનલાલ દ્વિમુખ ખીં
કામની મદદ પણ ગોછી નથી. મુંઝા નેવાં, કાપી કરવી, ત્યારે કહો
ત્યારે ઘેર કે પ્રેમમાં હાજર થવું એ બધું એમણે કર્તવ્યબુદ્ધિથી
જ કર્યું છે. પં. ભગવાનદાસ હરખચંદ અને ભાઈ શ્રીહીરાચંદ
દેવચંદના જૈન શાસ્ત્રના અભ્યાસનો પણ મેં પ્રસ્તુત કાર્યમાં ઉપયોગ
કર્યો છે.

સહાય વિદ્વાન મિત્ર રસિકલાલ પરીખે જે હિંદીમાંથી ગૂજ-
રાતીમાં ઉતાર્યું ન હોત તો કાંતો આ પુસ્તક અધુરું જ પડ્યું હોત
અને કાંતો તે પહેલું હિંદીમાં જ પ્રસિદ્ધ થાત. એટલે ગૂજરાતીમાં
આ પુસ્તકને પસંદ કરનાર વર્ગ તેમનો આભાર માનવામાં મારે
ભાગીદાર થશે.

સોંપણી હું વિદ્યાપીઠમાં જોડાયો ન હતો ત્યારે જ તત્ત્વાર્થનું
કામ આરંભેલું અને કેટલુંક કરેલું એની સમાપ્તિ તો વિદ્યાપીઠમાં
રહીને જ અત્યારે કરી છે તેથી આ પુસ્તક વિદ્યાપીઠને સોંપી દેવાનું
મને યોગ્ય લાગ્યું છે. હું પુરાતત્ત્વમંદિરની સાત્ત્વિક ગુફામાં ચિંતન કરી
શક્યો છું અને ઉત્સાહી સાધીઓ મેળવી નિશ્ચિંતપણે આખ, હાથ
અને શરીરનું કામ લઈ રહ્યો છું, તે વિદ્યાપીઠની વિદ્યોપાસનાની
નીતિને જ આભારી છે એમ મારે કબુલ કરવું જોઈએ. છેલ્લા કેટ-
લાક માસ થયાં પ્રસ્તુત કાર્યમાં જ નિશ્ચિંતપણે જોડાઈ રહેવા બદલ
અને ત્યારે જે માગણી કરી ત્યારે તે માગણી પૂરી પાડવા બદલ
હું વિદ્યાપીઠનો આભારી છું.

અભ્યાસ વિષે સૂચન

જૈન દર્શનનો પ્રામાણિક અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર જૈન, જૈનેતર (પછી તે વિદ્યાર્થી હોય કે શિક્ષક) દરેક એમ પૂછે છે કે એવું એક પુસ્તક કયું છે કે જેનો ટૂંકાણુથી અગર લખાણુથી અભ્યાસ કરી શકાય અને જેના અભ્યાસથી જૈન દર્શનમાં સમાસ પામતી મુદ્દાની દરેક બાબતનું જ્ઞાન થાય એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનાર ‘તત્ત્વાર્થ’ સિવાય બીજા કોઈ પુસ્તકનો નિર્દેશ ન જ કરી શકે. તત્ત્વાર્થની આટલી યોગ્યતા હોવાથી આજ કાલ જ્યાં ત્યાં જૈન દર્શનના અભ્યાસ-ક્રમમાં તે સર્વપ્રથમ આવે છે. આમ હોવા છતાં તેનો અભ્યાસ જે રીતે ચાલતો જોવામાં આવે છે તે રીત વિશેષ ઈળખદ થતી જણાતી નથી; તેથી તેની અભ્યાસપદ્ધતિ વિષે અત્રે કાંઈક સૂચન કરવાના હેતુથી વિચારો દર્શાવવા અયોગ્ય નહિ ગણાય.

સામાન્ય રીતે તત્ત્વાર્થના અભ્યાસી શ્વેતાંશરે તે ઉપરની દ્વિગંજીય ટીકાઓ નથી લેતા અને દ્વિગંજીય તે ઉપરની શ્વેતાંજીય ટીકાઓ નથી લેતા. આનું કારણ સાંકડી દષ્ટિ, સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશ કે માહિતીનો અભાવ એ ગમે તે હોય; પણ બે એ વાત સાચી હોય તો તેને લીધે અભ્યાસીનું જ્ઞાન કેટલું મંદુચિત રહે છે, તેની જિજ્ઞાસા કેટલી આણુખેડાયેલી રહે છે અને તેની તુલના તેમજ પરીક્ષણશક્તિ કેટલી ઘુટી રહે છે અને તેને પરિણામે તત્ત્વાર્થના અભ્યાસીનું પ્રામાણ્ય કેટલું ઓછું થાય છે એ વાત સમજવા માટે અત્યારની ચાલુ બધી જોન મંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓથી વધારે દૂર જવાની જરૂર નથી. જ્ઞાનના માર્ગમાં, જિજ્ઞાસાના ક્ષેત્રમાં અને સત્યની શોધમાં ચોકાવૃત્તિને અર્થાત્ દષ્ટિસ કાચ કે મંપ્રદાય-મોહને સ્થાન હોય તો તેથી મળ વસ્તુ જ સિદ્ધ ન થાય. જેઓ સરખામણીના વિચાર માત્રથી ડરી જાય છે તેઓ કાંતો પોતાના પક્ષની સખળતા અને પ્રામાણિકતા વિષે શંકિત હોય છે, કાંતો બીજા સામેની બાજુ સાથે ઉભવાનું સામર્થ્ય ઓછું ધરાવે છે, કાંતો અસત્યને છોડતાં અને સત્યને સ્વીકારતાં ગભરાય છે અને કાંતો સાચી પણ પોતાની બાળતને સાળીત કરવા જેટલું ધૈર્ય અને બુદ્ધિબળ નથી ધરાવતા. જ્ઞાનનો અર્થ જ એ છે કે સક્રિયતાઓ, બધનો અને આડોને પાર કરી આત્માને વિસ્તારવો અને સત્ય માટે ઊંડા ઊતરવું. આ કારણથી શિક્ષકો સમક્ષ નીચેની પદ્ધતિ રજુ કરુ છું. તેઓ એ પદ્ધતિને છેવટની સૂચના ન માની લેતાં, તેમાં પણ અનુભવથી ફેરફાર કરે અને પોતાની પાસે ભણના વિદ્યાર્થીઓને સાધન બનાવી ખરી રીતે પોતે જ તૈયાર થાય.

૧ પ્રથમ મૂળ સૂત્ર લખ તેનો સીધી રીતે જે અર્થ થતો હોય તે કરવો. ૨ ભાષ્ય કે સર્વાર્થસિદ્ધિ એ બેમાંથી એક ટીકાને મુખ્ય રાખી તે પ્રથમ શીખવવી અને પછી તુરત જ બીજી વંચાવવી.

એ વાચનમાં વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન નીચેની ખાસ બાબતો તરફ ખેંચવું. (ક) કઇ કઇ બાબત લાભ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિમાં એક સરખી છે? અને એક સરખી હોવા છતાં લાપા અને પ્રતિપાદન-પદ્ધતિમાં કેટકેટલો ફેર પડ્યો છે? (ઘ) કઇ કઇ બાબતો એકમા છે અને બીજામાં નથી અગર તો રૂપાંતરથી છે? જે બાબતો બીજામાં છોડાઇ હોય અગર નવી ચર્ચાઇ હોય તે કઈ અને તેમ થવાનું શું કારણ? (ગ) લાભ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ એ બંનેનું પૃથક્કરણ ઉપર પ્રમાણે કયા પછી જે વિદ્યાર્થી વધારે યોગ્ય હોય તો તેને આગળ પરિચયમાં આપેલ સરખામણી પ્રમાણે બીજાં ભારતીય દર્શનો સાથે સરખામણી કરવામાં ઊતારવો અને જે વિદ્યાર્થી સાધારણ હોય તો આગળ જતાં તેવી સરખામણી કરી શકે તે દૃષ્ટિથી કેટલાંક રોચક સૂચનો કરવાં. (ઘ) ઉપર પ્રમાણે પાઠ ચલાવ્યા પછી ચાલેલ તે સૂત્ર ઉપર રાજવાર્તિક વાંચી જવાનું વિદ્યાર્થી ઉપર છોડવું તે એ બધું રાજવાર્તિક વાંચી તેમાંથી પૂછવા લાયક સવાલો અગર સમ-જવાની બાબતો કાગળ ઉપર નોંધી બીજે દિવસે શિક્ષક સમક્ષ રજુ કરે અને એ રજુઆત વખતે શિક્ષક બની શકે ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓમાં જ અંદરેઅંદર ચર્ચા ઉભી કરાવી તેમની મારફત જ (માત્ર પોતે તટસ્થ સહાયક રહી) પોતાને કહેવાનું બધું કહેવરાવે. લાભ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં રાજવાર્તિકમાં શું ઘટ્યું છે? શું વધ્યું છે? શું શું નવું છે? એ બાબતોની દૃષ્ટિ વિદ્યાર્થીઓમાં કેળવે. ૩ ઉપર પ્રમાણે લાભ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિનો અભ્યાસ થઇ જાય અને તે રાજવાર્તિકના અવલોકન દ્વારા પુષ્ટ થાય ત્યાર પછી ઉક્ત ત્રણે અંશોમાં ન હોય તેવા અને ખાસ ધ્યાન આપવા જેવા જે જે સુદ્ધાઓ શ્લોકવાર્તિકમાં ચર્ચાયા હોય તેટલા જ સુદ્ધાઓની યાદી તૈયાર કરી રાખવી અને અનુકૂળતાએ તે વિદ્યાર્થીઓને વંચાવવી. અગર વાંચવા લલામણુ કરવી. આમ કરી સૂત્ર ઉપર ઉક્ત ચારે ટીકાઓએ ક્રમશઃ કેટકેટલો અને કઈ કઈ જાતનો વિકાસ કર્યો છે

અને તેમ કરવામાં તે તે દીકરોએ બીજા દર્શનોમાંથી કેટલો ફાળો મેળવ્યો છે, અગર તો બીજાઓને કેટલો ફાળો આપ્યો છે એ બંધુ વિદ્યાર્થીને જણાવવું. ૪ દાર્ઢ પણ પરિસ્થિતિને કારણે રાજ્યાર્થિક વાંચવું કે વંચાવવું શક્ય ન હોય તો છેવટે શ્લોકવાર્તિકની ખેડે રાજ્યાર્થિકમાં પણ જે જે મુદ્દાઓ બહુ મુંદર રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા હોય અને જેનું મહત્ત્વ જોઈને દર્શનની દૃષ્ટિએ ઘણું વધારે હોય તેવાં સ્થળોની એક યાદી તૈયાર કરી જોખામાં જોણું તેટલું તો શિખવવું જ. એટલે કે ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ એ બે અભ્યાસમાં નિયત હોય અને રાજ્યાર્થિક તેમજ શ્લોકવાર્તિકનાં ઉક્ત બે ગ્રંથોમાં નહિ આવેલાં એવાં વિશિષ્ટ પ્રકરણો જ અભ્યાસમાં નિયત હોય અને બાકીનું ઐચ્છિક હોય. દા. ત. ૧ રાજ્યાર્થિકમાંથી સપ્તલંગી અને અનેકાંતવાદની ચર્ચા અને શ્લોકવાર્તિકમાંથી રસર્વજ્ઞ, આપ્ત, જગતકર્તા આદિની; ઉનયની, ૪ વાદની અને ૫ પૃથ્વીબ્રમણની ચર્ચા લેવી. એ જ રીતે તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યની સિદ્ધસેનીય વૃત્તિમાંથી વિશિષ્ટ ચર્ચાવાળા ભાગો તારવી તેને અભ્યાસમાં નિયત રાખવા. દા. ત. અ. ૧, ૧; ૫, ૨૯ અને ૫, ૩૧ ના ભાષ્યની વૃત્તિમાંની ચર્ચાઓ. ૫ અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યા અગાઉ શિક્ષકે તત્ત્વાર્થનો બાલ અને આતરિક પરિચય કરાવવા વિદ્યાર્થીઓ સામે કેટલાંક સામાન્ય પરંતુ રુચિકર પ્રવચનો કરવાં અને તે રીતે વિદ્યાર્થીઓમાં રસવૃત્તિ જગાડવી; વચ્ચે વચ્ચે જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે દર્શનોના ઇતિહાસ અને ક્રમવિકાસ તરફ વિદ્યાર્થીઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાય તે માટે યોગ્ય પ્રવચનો ગોડવવાં. ૬ ભૂગોળ, ખગોળ, સ્વર્ગ અને પાતાળ વિદ્યાના ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયનું શિક્ષણ આપવા બાબત બે મોટા વિરોધી પક્ષો છે. એક પક્ષ તેને શિક્ષણમાં રાખવા ના પાડે છે જ્યારે બીજો તેના શિક્ષણ

વિના સર્વજ્ઞદર્શનનો અભ્યાસ અધૂરો માને છે. આ બન્ને એકાંતની છેલ્લી સીમાઓ છે; તેથી શિક્ષકે તે બે અધ્યાયનું શિક્ષણ આપવા છતાં તેની પાછળની દૃષ્ટિ બદલવી એ જ અત્યારે સલાહકારક છે. ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયનું બધું વર્ણન સર્વજ્ઞકથિત છે તેમાં લેશ પણ ફેરફાર ન જ હોઈ શકે, આજકાલની બધી શોધો અને વિચારણાઓ તદ્દન ખોટી હોઈ અગર તો જોઈ શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ પડતી હોઈ ફેંકી દેવા લાયક છે એમ કહી એ અધ્યાયોના શિક્ષણ ઉપર ભાર આપવા કરતાં એક કાળે આર્ય દર્શનોમાં સ્વર્ગ, નરક, ભૂગોળ અને ખગોળ વિષે કેવી કેવી માન્યતાઓ ચાલતી અને એ માન્યતાઓમાં જોઈ દર્શનનું શું સ્થાન છે એવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જ એ અધ્યાયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો ખોટું સમજી ફેંકી દેવાતા વિષયોમાંથી બાકીના જેવું ઘણું જ ખાતલ ન રહી જાય અને સત્ય-શોધન માટે જિજ્ઞાસાનું ક્ષેત્ર તૈયાર થાય તેમજ જે સાચું હોય તેને સવિશેષપણે બુદ્ધિની કસોટીએ ચઢવાની તક મળે.

જો પ્રસ્તુત ગૂજરાતી વિવેચનદ્વારા જ તત્ત્વાર્થ શિખવાનું હોય તો શિક્ષકે એક એક સૂત્ર લઈ તેમાંની બધી વસ્તુઓ પહેલા મોઢેથી જ સમજાવી દેવી અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવેશ થાય એટલે તે તે ભાગનું પ્રસ્તુત વિવેચન વિદ્યાર્થીઓ પાસે જ વચાવવું અને ફેટલાક સવાલો પૂછી તેની સમજણ વિષે ખાતરી કરી લેવી.

પ્રસ્તુત વિવેચનદ્વારા એક સંદર્ભ પૂરતાં સૂત્રો અગર અધ્યાય પૂર્ણ શીખી જવાય ત્યારબાદ પરિચયમાં કરેલી સરખામણીની દિશાને આધારે શિક્ષકે અધિકારી વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ સ્પષ્ટ તુલના કરવી.

ઉપર સૂચવેલ પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવામાં શિક્ષકની ઉપર બોલો વધે છે ખરો, પણ તે બોલો ઉત્સાહ અને બુદ્ધિ પૂર્વક ઉચક્યા

સિવાય શિક્ષકનું સ્થાન જ ઉચ્ચ બની શકતું નથી, અને વિદ્યાર્થી-વર્ગ પણ વિચારદ્રષ્ટિ જ રહી બન્ય છે. તેથી શિક્ષકોએ વધારેમાં વધારે તૈયારી કરવી અને પોતાની તૈયારીને ક્ષણદ્રુપ બનાવવા વિદ્યાર્થીઓનું માનસ તૈયાર કરવું એ અનિવાર્ય છે. શુદ્ધ જ્ઞાન મેળવવાની દૃષ્ટિએ તો એમ કરવું એ અનિવાર્ય છે જ, પણ એમોર ઝડપથી વધતા જતા વર્તમાન જ્ઞાનવંશને જોઈ સૌ સાથે સમાનપણે એમવાની વ્યવહાર દૃષ્ટિએ પણ એમ કરવું એ અનિવાર્ય છે.

પરિચયનો વિષયાનુક્રમ

વિષય

પૃષ્ઠાંક

મૂળકાર

૨

જન્મવંશ અને વિદ્યાંશ, મૂળકાર વિષે શ્વે. અને દિ. માન્યતાઓ, મૂળકારની પ્રશસ્તિ, દીક્ષાગુરુ તથા પ્રગુરુનાં નામ, દીક્ષાગુરુની યોગ્યતા, વિદ્યાગુરુ તથા પ્રગુરુનાં નામ; ગોત્ર, પિતા અને માતાનાં નામ, જન્મસ્થાન અને ગ્રંથરચના સ્થાનનું નામ, શાખા અને પદ્ધતિનું સૂચન, ગ્રંથકર્તા અને ગ્રંથનું નામ.

સમય

૮

શાખાનિર્દેશ, જૂનામાં જૂના ટીકાકારોનો સમય, અન્ય દાર્શનિક ગ્રંથોની સરખામણી-ઉત્તરાધ્યયન, કલ્યાણનાં સૂત્રો, પંચાસ્તિકાય, યોગસૂત્ર, ન્યાયદર્શન અને બૌદ્ધદર્શન આદિ ગ્રંથો સાથે તત્ત્વાર્થ-સૂત્રની સરખામણી.

યોગ્યતા

૧૬

‘વાચક’શબ્દનો વિચાર.

પરંપરા

૨૦-૩૪

ભાષ્યના કર્તૃત્વની અને પ્રશસ્તિના સત્યત્વની પરીક્ષા.

ઉપાધ્યાયપદ કરતાં વાચકપદની ભિન્નતા, વાચકવંશની તટસ્થવૃત્તિના પોષક ૧૧ મુદ્દાઓ.

જાતિ અને જન્મસ્થાન

૩૫

કૌભીષણી ગોત્ર, ન્યગ્રોધિકા, કુસુમપુર.

૦યાખ્યાકારો

૩૫-૫૨

ઉમાસ્વાતિ, ગંધદસ્તી દ્વાણુ ?, સિદ્ધસેન, હરિભદ્ર, દેવગુપ્ત અને
યશોભદ્ર, મલયગિરિ, ચિરંતનમુનિ, વા૦ યશોવિજય, ગણિયશોવિજય,
પૂજ્યપાદ, ભટ્ટ આકલંક, વિદ્યાનંદ, શ્રુતસાગર આદિ.

મૂળ

૫૨-૭૨

ત્રેરકસામગ્રી, રચનાનો ઉદ્દેશ, રચનાશૈલી, વિષયવર્ણન, વિષયની
પસંદગી, વિષયનો વિભાગ, દરેક અધ્યાયના મુદ્દાઓ અને તેની
પ્રાચીન જૈન તેમજ જૈનેતર ગ્રંથો સાથે સરખામણી.

૦યાખ્યાઓ

૭૩-૯૦

ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ, શૈલીભેદ, અર્થવિકાસ, સાંપ્રદાયિકતા,
બે વાર્તિકો, બે વૃત્તિઓ, અડિતવૃત્તિ.

પૂરવણી

૯૦-૯૮

ત્રેમીજી અને જુગલકિશોરજીના પત્રો.
મારી વિચારણા પત્ર પરત્વે ખુલાસો.

ખાસ સૂચન.

પરિચય

જન્મવંશ અને વિદ્યાવંશ એમ વશ^૧ એ પ્રકારના છે. જ્યારે કોઈના જન્મનો ઇતિહાસ વિચારવાનો હોય છે ત્યારે તેની સાથે લોગીનો સંબંધ ધરાવતી તેના પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ, પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્ર આદિ પરંપરાનો વિચાર કરવો પડે છે; અને જ્યારે કોઈ વિદ્યા-શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ જાણવાનો હોય છે ત્યારે તે શાસ્ત્રના રચનાર સાથે વિદ્યાનો સંબંધ ધરાવનાર ગુરુ, પ્રગુરુ, તથા શિષ્ય, પ્રશિષ્ય આદિ ગુરુશિષ્યભાવવાળી પરંપરાનો વિચાર આવે છે.

‘તત્ત્વાર્થ’ એ ભારતીય નિર્ણાયક વિદ્યાની જૈન શાખાનું એક શાસ્ત્ર છે; તેથી તેના ઇતિહાસમાં વિદ્યાવંશનો ઇતિહાસ આવે છે. તત્ત્વાર્થમાં જે વિદ્યા તેના કર્તાએ સમાવી છે તે તેમણે પૂર્વ ગુરુપર પરાધી મેળવી છે અને તેને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવાના હેતુથી પોતાની દષ્ટિ પ્રમાણે અમુક રૂપમાં ગોઠવી છે, તેમજ તેમણે એ વિદ્યાનું તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રમાં જે સ્વરૂપ ગોઠવ્યું તે જ સ્વરૂપ કોઈ આગળ કાયમ નથી રહ્યું. તેના અભ્યાસીઓ અને તેના ટીકાકારોએ પોત-

૧ આ બે વશો આર્યપરંપરા અને આર્યસાહિત્યમાં હજારો વર્ષ થયાં જાણીતા છે. જન્મવંશ-ગોનિસંબંધ પ્રધાનપણે ગૃહસ્થાશ્રમસાપેક્ષ છે અને વિદ્યાવંશ-વિદ્યાસંબંધ પ્રધાનપણે ગુરુપરંપરાસાપેક્ષ છે. આ બન્ને વંશોનો હલ્લેખ પાણિનીયઆકરણસૂત્રમાં તો સ્પષ્ટ છે જ. “વિદ્યાયોનિસંબન્ધેમ્યો વુઞ્” ૪, ૩, ૭૬ પાણિનીયસૂત્ર. એટલે આવા બે વંશની સ્પષ્ટ કલ્પના પાણિનીથી પણ બહુ જ જૂની છે.

પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતપોતાના સમયમાં આવતી વિચારધારાઓમાંથી કેટલુંક લઈ એ વિદ્યામાં સુધારો, વધારો, પૂરવાળી અને વિકાસ કર્યા છે; તેથી પ્રમુખ પરિચયમાં તત્ત્વાર્થ અને તેના કર્તા કેપરાત તત્ત્વાર્થના વશવેલારૂપે વિસ્તરેલી ટીકાઓ તેમજ તે ટીકાઓના કર્તાઓનો પણ પરિચય કરાવવો પ્રાપ્ત થાય છે.

૧ મૂળકાર

તત્ત્વાર્થોધિગમશાસ્ત્રના પ્રણેતા જૈન મુનિશ્રીના બધા શીરડાઓને પહેલેથી આજ મુધી એક સરખા માન્ય છે. દિગંબરો તેમને પોતાની શાખામાં થયેલા અને શ્વેતાંબરો તેમને પોતાની શાખામાં થયેલા માનતા આવ્યા છે. દિગંબર પરંપરામાં એ ‘ઉમાસ્વામિ’ અને ‘ઉમાસ્વાતિ’ એ નામથી જાણીતા છે; જ્યારે શ્વેતાંબર પરંપરામાં ફક્ત ‘ઉમાસ્વાતિ’ એ નામ જાણીતું છે. બધા જ દિગંબરો અત્યારે એકમતે તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રના પ્રણેતા ઉમાસ્વાતિને કુંદકુંદના શિષ્ય ‘રતરીકે’ માને છે અને શ્વેતાંબરોમાં પણ થોડી ઘણી એવી વેસ ભાવના દેખાય છે કે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કર્તા શ્યામાચાર્યના ગુરુ હોરિત-ગોત્રીય સ્વાતિ એ જ તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રણેતા ઉમાસ્વાતિ છે. આ બન્ને પ્રકારની માન્યતાઓ પ્રમાણભૂત આધાર વિનાની હોઈ પાછળથી

૨ જુઓ સ્વામી સમતલદ્ર પૃ. ૧૪૪ થી આગળ તથા સર્વાર્થસિદ્ધિ, રાજવાર્તિક આદિ ગ્રંથો ઉપરની આધુનિક પ્રસ્તાવનાઓ

૩ “ આર્યમહાગિરેસ્તુ શિષ્યૌં બહુલ-બલિસ્સહૌં યમલ-ઘાતરૌં તત્ર બલિસ્સહસ્ય શિષ્યઃ સ્વાતિઃ તત્ત્વાર્થાદયો ગ્રન્થાસ્તુ તત્કૃતા એવ સંભાવ્યન્તે । તચ્છિષ્યઃ શ્યામાચાર્યઃ પ્રજ્ઞાપનાકૃત્ શ્રીવીરાત્ ષટ્સત્ત્યધિકશતત્રયે (૩૭૬) સ્વર્ગભાક્ ” ધર્મસાગરીય લિખિત પટ્ટાવલી

પ્રચલિત થયેલી જણાય છે, કારણ કે ૪દશમા સૈકા પહેલાના કાષ્ઠ પણ વિશ્વસ્ત દિગંબરીય ગ્રંથ, પટ્ટાવલી કે શિલાલેખ આદિમાં એવો ઉલ્લેખ જોવામાં નથી આવ્યો કે જેમાં ઉમાસ્વાતિને તત્ત્વાર્થસૂત્રના રચનાર કહ્યા હોય અને તે જ ઉમાસ્વાતિને કુંદકુંદના શિષ્ય પણ કહ્યા હોય. આવા મતલબવાળા જે ઉલ્લેખો દિગંબર સાહિત્યમાં અત્યાર સુધીમાં જોવામાં આવ્યા છે તે બધા જ દશમા અગિયારમા સૈકા પછીના છે અને તેને જૂનો વિશ્વસ્ત આધાર કાષ્ઠ પણ દેખાતો નથી. ખાસ વિચારવા જેવી બાબત તો એ છે કે પાચમાથી નવમા સૈકા સુધીમાં થયેલા તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રસિદ્ધ અને મહાન દિગંબરીય વ્યાખ્યાકારોએ પોતપોતાની વ્યાખ્યામાં કયાયે પણ તત્ત્વાર્થસૂત્રને ઉમાસ્વાતિનું રચેલું ૧૨૫૫૫૫૫૫ કહ્યું નથી અને એ ઉમાસ્વાતિને દિગંબરીય, શ્વેતાબરીય કે તટસ્થ તરીકે જણાવ્યા જ નથી જે કે શ્વેતાબરીય સાહિત્યમાં ૧આદમાં સૈકાના ગ્રંથોમાં તત્ત્વાર્થસૂત્ર વાચક ઉમાસ્વાતિરચિત

૪ શ્રવણ બેલગોલના જે જે શિલાલેખોમાં ઉમાસ્વાતિને તત્ત્વાર્થના રચયિતા અને કુંદકુંદના શિષ્ય કહ્યા છે તે બધા જ શિલાલેખો અગિયારમા સૈકા પછીના છે. જુઓ જૈનશિલાલેખ સંગ્રહ [માણિક્યદ પાનાચંદ્ર ગ્રંથમાલા પ્રકાશિત] લેખ નં. ૪૦, ૪૨, ૪૩, ૪૭, ૫૦ અને ૧૦૮.

નંદિસઘની પટ્ટાવલી પણ બહુ જ અપૂર્ણ અને ઐતિહાસિક તથ્ય-વિનાની હોઈ તેના ઉપર પૂરો આધાર રાખી શકાય તેમ નથી, વળી તે બહુ પ્રાચીન પણ નથી એમ બાબુ જુગલકિશોરજીએ પોતાની પરીક્ષામાં સિદ્ધ કર્યું છે. જુઓ સ્વામી સમતલદ્ર પૃ. ૧૪૪ થી. તેથી એ અને એના જેવી બીજી પટ્ટાવલીઓમાં મળતા ઉલ્લેખને પણ બીજા વિશ્વસ્ત પ્રમાણના આધાર સિવાય ઐતિહાસિક માની શકાય નહિ.

“તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રકર્તારિં ગૃહ્યપિચ્છોપલક્ષિતમ્ ।

વન્દે ગણીન્દ્રસંયાતમુમાસ્વામિમુનીશ્વરમ્” ॥

આ અને આ મતલબના બીજાં ગદ્યપદ દિગંબરીય અવતરણો કાષ્ઠ પણ વિશ્વસ્ત અને જૂના આધાર વિનાનાં છે, તેથી તેને પણ છેવટના આધાર તરીકે મૂકી શકાય નહિ

૫ વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ પુરવણી

૬ જુઓ ટિપ્પણ ૨૧ મું.

હોવાના વિશ્વરૂપ ઉદ્દેશો મળે છે અને એ ગ્રંથકારોની દૃષ્ટિમાં ઉમાસ્વાતિ શ્વેતાળરીય હોય એમ લાગે છે; પણ સોત્રમા, મત્તરમા મેકાની ધર્મસાગરની તપાગચ્છની પદ્યાવલી બાદ કરીએ તો દ્રાઘ શ્વેતાળરીય ગ્રંથ કે પદ્યાવલી આત્તિમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રપ્રણેતા વાં ઉમાસ્વાતિ, શ્યામાચાર્યના ગુરુ છે એવો નિર્દેશ બુદ્ધ બળ્યુતો નથી.

વાચક ઉમાસ્વાતિની પોતાની જ રચેલી પોતાના કુળ અને ગુરુની પરંપરાને દર્શાવતી જરા પણ સંદેહ વિનાની તત્ત્વાર્થસૂત્રની પ્રશસ્તિ આજ ગુપ્તી કાયમ હોવા છતાં તેમના ગુરુશિષ્યભાવપરત્વે અગર તો ગોત્રપરત્વે આટલી બ્રમાણ કેમ ચાલી હશે એ એક આશ્ચર્યકારક કાયડો છે, પણ જ્યારે પર્વકાલીન સામ્રાજિક વ્યામોહ અને ઐનિદાસિક દૃષ્ટિના અભાવ તરફ ધ્યાન બળ્ય છે ત્યારે એ કાયડો ઉકેલાઈ જાય છે. વાં ઉમાસ્વાતિના ઇતિહાસ વિષે એમણે પોતે જ રચેલી નાનકડી શી પ્રશસ્તિ એ એક જ સાચું સાધન છે. તેમના નામની સાથે જોડાયેલી બીજી ઘણી બધીકતો બને સંપ્રદાયની પરંપરામા ચાલી આવે છે, પણ તે બધી હજી પરીક્ષણીય હોઈ તેને અક્ષરશઃ વળગી રહી શકાય નહિ. તેમની એ દુઠ્ઠી પ્રશસ્તિ અને તેનો સાર આ પ્રમાણે છે.—

“વાચકમુખ્યસ્ય શિવશ્રિયઃ પ્રકાશયશસઃ પ્રશિષ્યેણ ।

શિષ્યેણ ઘોષનન્દિક્ષમણસ્યૈકાદશાઙ્ગવિદ ॥ ૧ ॥

વાચનયા ચ મહાવાચકશ્રમણમુણ્ડપાદશિષ્યસ્ય ।

શિષ્યેણ વાચકાચાર્યમૂલનામ્ન પ્રથિતકીર્તે ॥ ૨ ॥

ન્યગ્રોધિકાપ્રસૂતેન ચિહરતા પુરવરે કુસુમનામ્નિ ।

કૌભીષણિના સ્વાતિતનયેન વાત્સીસુતેનાર્ઘ્યમ્ ॥ ૩ ॥

૭ જેમકે દિગ્ગજેમા ગૃહ્ધપિચ્છ, બલાકપિચ્છ આદિ તથા શ્વેતાળરીમાં પૂર્વાવિત, પાચસો ગ્રંથ રચનાર આદિ

અર્હેદ્વચનં સમ્યગ્ગુરુક્રમેણાગતં સમુપધાર્ય ।

દુર્ધર્તા ચ દુરાગમવિહતમર્તિ લોકમવલોક્ય ॥ ૪ ॥

इदमुच्चैर्नागरवाचकेन सत्त्वानुकम्पया दृढ्यम् ।

તત્ત્વાર્થાધિગમાર્ણ્યં સ્પષ્ટમુસાસ્વાતિના શાસ્ત્રમ્ ॥ ૫ ॥

यस्तन्वाधिगमाख्यं ज्ञास्यति च करिष्यते च तत्रोक्तम् ।

સૌઽવ્યાવાધસુખાર્ણ્યં પ્રાપ્સ્યત્યચિરેણ પરમાર્થમ્” ॥ ૬ ॥

“ જેમના દીક્ષાગુરુ અગિયાર અંગના ધારક બોધનંદિ ક્ષમણુ હતા અને પ્રગુરુ-ગુરુના ગુરુ વાયકમુખ્ય શિવશ્રી હતા. વાયનાથી એટલે વિદ્યાપ્રદણુની દૃષ્ટિએ જેમના ગુરુ મૂલનામક વાયકાચાર્ય અને પ્રગુરુ મહાવાયક મુંડપાદ ક્ષમણુ હતા જેઓ ગોત્રે કૌભીષણિ હતા. જેઓ સ્વાતિ પિતા અને વાત્સી માતાના પુત્ર હતા. જેમનો જન્મ ન્યયોધિકામા થયો હતો, જેઓ ઉચ્ચનાગર શાખાના હતા. તે

૮ ઉચ્ચૈર્નાગર શાખાનું પ્રાકૃત ઉચ્ચનાગર એકું નામ મળે છે. આ શાખાકોઈ ગામ કે શહેરના નામ ઉપરથી પ્રસિદ્ધ થઈ હશે એમ તો ચોખ્ખું જોવાય છે. એ ગામ કયું નગર એ નક્કી કરવું કઠણ છે. હિંદુસ્તાનના અનેક ભાગોમાં નગરનામનાં કે જેને છેડે નગર નામ હોય એવા નામનાં અનેક શહેરો અને ગામો છે. વડનગર એ ગુજરાતનું જૂનું અને જાણીતું સહેર છે. વડનો અર્થ મોટું અને મોટું એટલે કદાચ ઉચ્ચ એવો પણ અર્થ થાય. વળી વડનગર એ નામ પણ કોઈ પૂર્વ દેશના તે અગર તેના જેવા નામના શહેર ઉપરથી ગુજરાતમાં લેવામાં આવ્યું છે, એવી પણ વિદ્વાનોની કલ્પના છે. એટલે ઉચ્ચનાગર શાખાનો વડનગર સાથે જ સંબંધ છે એમ ભાર દઈ કહી ન શકાય. ઉપરાંત જે કાળમાં ઉચ્ચનાગર શાખા ઉદ્ભવી તે કાળમાં વડનગર હવે કે નહિ અને હવે તો તેની સાથે જૈનોનો સંબંધ કેટલો હતો એ પણ વિચારવાની બાબત છે. ઉચ્ચનાગર શાખાના ઉદ્ભવસમયનો જૈનાચાર્યોનો મુખ્ય વિહાર ગંગા યમુના તરફ હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. તેથી વડનગર સાથે ઉચ્ચનાગર શાખાનો સંબંધ હોવાની કલ્પના સબળ નથી રહેતી. કનિંગહામ આ વિષે લખે છે કે “આ ભૌગોલિક નામ ઉત્તર-

ઉમાસ્વાતિ વાયકે ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ આદ્ય ઉપદેશને
બરાબર ધારણ કરી તેમજ તુચ્છ શાસ્ત્રોવટે લણાગેલ શુદ્ધિવાળા અને
દુષ્પિત લોકોને જોઈને પ્રાણીઓની અનુકંપાથી ગ્રેસાઈ આ સ્પષ્ટતા-
વાળું તત્ત્વાર્થાધિગમનામનું શાસ્ત્ર વિહાર કરતા કરતાં કુસુમપુર-
-પાટલીપુત્ર નામના મહાનગરમાં રચ્યું. જે આ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રને જાણીએ
અને તેમાં કહેલું આચરશે, તે મોક્ષનામક પરમાર્થને જલ્દી મેળવશે”

આ પ્રશસ્તિમાં ઐતિહાસિક હકીકત સૂચવનાર મુખ્ય ૭ મુદ્દા
છે. ૧ દીક્ષાગુરુ અને દીક્ષાપ્રગુરુનું નામ અને દીક્ષાગુરુની યોગ્યતા
૨ વિદ્યાગુરુ અને વિદ્યાપ્રગુરુનું નામ ૩ ગોત્ર, પિતા અને માતાનું
નામ ૪ જન્મસ્થાનનું અને ગ્રંથરચનાસ્થાનનું નામ ૫ શાખા
અને પદવીનું સૂચન ૬ ગ્રંથકર્તા અને ગ્રંથનું નામ.

જે પ્રશસ્તિનો સાર ઉપર આપ્યો છે અને જે અત્યારે લાખ્યના
અંતમાં મળી આવે છે તે પ્રશસ્તિ ઉમાસ્વાતિની પોતાની રચેલી
નથી એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. હાં હર્મન ચાકોખી જેવા
વિચારકો પણ એ પ્રશસ્તિને ઉમાસ્વાતિની જ માને છે, તેથી એમાં જે
હકીકત નોંધાયેલી છે તેને જ યથાર્થ માની તે ઉપરથી વાં ઉમા-
સ્વાતિ વિષેની દિગંબર, શ્વેતાંબર પરંપરામાં ચાલી આવતી માન્ય-
તાઓનો ખુલાસો કરવો એ અત્યારે રાજમાર્ગ છે.

પશ્ચિમ પ્રાંતના અત્યારના ખુલ્લું શહેરમાં આવેલા ઉન્નનગર નામના કિલ્લા
સાથે મળતું આવે છે” જુઓ આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા રિપોર્ટ
વોલ્યુમ ૧૪ પૃ. ૧૪૭

નાગરોત્પત્તિના નિર્ણયમાં રા. રા. માનસંકર નાગર રાખ્દનો સળધ
દર્શાવતા અનેક નગર નામના ગામોનો ઉલ્લેખ કરે છે, એટલે એ પણ
વિચારની સામગ્રીમાં આવે છે જુઓ છઠ્ઠી ગ્રંથરાત્રી સાહિત્ય પરિષદનો
રિપોર્ટ.

ઉપર તારવેલ ૭ મુદ્દાઓ પૈકી પહેલો અને બીજો મુદ્દો કુંદ-કુંદ સાથેના દિગંબરસંમત ઉમાસ્વાતિના સંબંધને ખોટો પાડે છે. કુંદકુંદનાં મળી આવના અનેક નામોમાં એવું એકે નામ નથી જે ઉમાસ્વાતિએ દર્શાવેલ પોતાના વિદ્યાગુરુ અને દીક્ષાગુરુના નામોમા આવતું હોય; એટલે કુંદકુંદનો ઉમાસ્વાતિ સાથે વિદ્યા અગર દીક્ષાની બાબતમાં ગુરુશિષ્યભાવ સંબંધ હતો એ કલ્પનાને સ્થાન જ નથી. તેમજ ઉક્ત પ્રશસ્તિમા ઉમાસ્વાતિ વાચકપરંપરામા થયાનું અને ઉચ્ચનાગરશાખામા થયાનું સ્પષ્ટ કથન છે, જ્યારે કુંદકુંદ “નંદિ સંધમા થયાની દિગંબર માન્યતા છે, અને ઉચ્ચનાગરનામની કોઈ શાખા દિગંબર સપ્રદાયમા થઈ ગઈ હોય એમ અદ્યપિ બાણવામા આવ્યું નથી. તેથી દિગંબર પરંપરામાં કુંદકુંદના શિષ્ય તરીકે મનાયેલા ઉમાસ્વાતિ ને ખરેખર ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય તો પણ તેઓએ તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર રચ્યું હતું એ માન્યતા જ વિશ્વસ્ત આધાર વિનાની હોઈ ૧૦પાછળથી બંધાયેલી હોય તેમ લાગે છે.

ઉક્ત મુદ્દાઓમા ત્રીજો મુદ્દો શ્યામાચાર્ય સાથેના ઉમાસ્વાતિના સંબંધની શ્વેતાખરીય સંભાવનાને ખોટી પાડે છે, કારણ કે વાં ઉમાસ્વાતિ પોતાને કૌલીપણિ કહી પોતાનું કૌલીપણુ ગોત્ર સૂચવે છે. જ્યારે શ્યામાચાર્યના ગુરુ તરીકે પટ્ટાવલીમા દાખલ થયેલ ‘સ્વાતિ’ હારિત ગોત્રના ૧૧વર્ણુવાયેલ છે, વળી તત્ત્વાર્થના પ્રણેતા ઉમાસ્વાતિ વાચકવંશમા થયેલા હોવાનું ઉક્ત પ્રશસ્તિ સ્પષ્ટ કહે છે; જ્યારે શ્યામાચાર્ય કે તેમના ગુરુ તરીકે નિર્દેશાયેલ સ્વાતિનામ સાથે વાચક-વંશસૂચક કોઈ વિશેષણ પટ્ટાવલીમાં દેખાતું નથી આ પ્રમાણે ઉક્ત

૯ જુઓ સ્વામી સમતભદ્ર પૃ ૧૫૮ થી. તેમજ જુઓ પરિચયની પુરવણી

૧૦ જુઓ નોટ નં. ૪ તથા પરિચયની પુરવણી.

૧૧“ હારિયગુત્તાં સાદં ચ વંદિમો હારિયં ચ સામઙ્ગ” ૧૨૬।

નંદિસૂત્રની સ્થવિરાવલી પૃ ૪૬

પ્રશસ્તિ એક બાબુ દિગંબર અને શ્વેતાંબર પરંપરામા ચાલતી બ્રાત કલ્પનાઓનું નિરસન કરે છે અને બીજી બાબુ તે અંત્યકર્તાનો દ્વેષ છતાં સાચો ઇતિહાસ પ્રેરે પાડે છે.

સમય વાં ઉભાસ્વાતિના સમય વિષે ઉક્ત પ્રશસ્તિમા કશો જ નિર્દેશ નથી, તેમજ સમયનું ચોક્કસ નિર્ધારણ કરી આપે તેવું બીજી પણ કાંઈ સાધન હજી પ્રાપ્ત થયું નથી, આવી ત્રિનિમાં પણ એ વિષે કાંઈક વિચાર કરવા માટે ત્રણ બાબતોનો અહીં ઉપયોગ કરવામા આવે છે. ૧ શાખાનિર્દેશ, ૨ જૂનામા જૂના ત્રીકાકરોનો સમય અને ૩ અન્ય દાર્શનિક ગ્રંથોની સરખામણી.

પ્રશસ્તિમાં જે ‘ઉચ્ચૈર્નાગરશાસ્ત્રા’ નો નિર્દેશ છે તે શાખા ક્યારે નીકળી એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું કઠણ છે, છતાં કલ્પસૂત્રની ૧૨૨થવિરાવલિમાં ઉચ્ચાનાગરી શાખા આવે છે, એ શાખા આર્યશાંતિ-શ્રેણિકથી નીકળેલી છે. આર્યશાંતિશ્રેણિક આર્યસુહસ્તિથી ચોથી પેઢીએ આવે છે. આર્યસુહસ્તિના શિષ્ય સુસ્થિત-સુપ્રતિબદ્ધ અને તેમના શિષ્ય ઇંદ્રદિત્ત, ઇંદ્રદિત્તના શિષ્ય દિત્ત અને દિત્તના શિષ્ય શાંતિશ્રેણિક નોધાયેલ છે શાંતિશ્રેણિક એ આર્યવજ્જના ગુરુ જે આર્યસિંહગિરિ, તેમના ગુરુભાઈ થાય; એટલે તેઓ આર્યવજ્જની પહેલી પેઢીમા આવે છે. આર્યસુહસ્તિનો સ્વર્ગવાસસમય વીરાત્ ૨૯૧ અને વજ્જનો સ્વર્ગવાસસમય વીરાત્ ૫૮૪ નોધાયેલો મળે છે, એટલે સુહસ્તિના સ્વર્ગવાસસમયથી વજ્જના સ્વર્ગવાસસમય સુધીના ૨૯૩ વર્ષમા પાંચ પેઢીઓ મળી આવે છે. આ રીતે સરેરાશ એકએક પેઢીનો સાઠ વર્ષ કાળ લેતા સુહસ્તિથી ચોથી પેઢીએ થનાર શાંતિ-

૧૨ “થેરેહિંતો ણં અજ્જસંતિસેણિપહિંતો માઠરસ-ગુત્તેહિંતો ષત્થ ણં ઉચ્ચાનાગરી સાહા નિગ્ગયા” । મૂળ કલ્પસૂત્ર-સ્થવિરાવલિ ૫૦ પપ. આર્યશાંતિશ્રેણિકની પૂર્વ પરંપરા જાણવા માટે આની આગળનાં કલ્પસૂત્રનાં પાનાં જુઓ.

શ્રેણિકનો પ્રારંભકાળ લગભગ વીરાત્ ૪૭૧ નો આવે. આ વખત દરમિયાન કે થોડું આગળ પાછળ શાંતિશ્રેણિકથી ઉચ્ચનાગરી શાખા નીકળી હશે. વાં ઉમાસ્વાતિ, શાંતિશ્રેણિકની જ ઉચ્ચનાગર શાખામાં થયા છે એમ માની લઈએ અને એ શાખા નીકળ્યાનો ઉપર અટકળ કરેલ સમય સ્વીકારી આગળ ચાલીએ તો પણ એ કહેવું કઠણ છે કે વાં ઉમાસ્વાતિ એ શાખા નીકળ્યા પછી ક્યારે થયા ? કારણ કે પોતાના દીક્ષાગુરુ અને વિદ્યાગુરુના જે નામો પ્રશસ્તિમાં તેમણે આપ્યા છે તેમાંનું એકે કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલિમાં કે બીજી કાંઈ તેવી પટ્ટાવલીમાં આવતું નથી, એટલે ઉમાસ્વાતિના સમય વિષે સ્થવિરાવલિના આધારે કાંઈ કહેવું હોય તો વધારેમાં વધારે એટલું જ કહી શકાય કે તેઓ વીરાત્ ૪૭૧ અર્થાત્ વિક્રમ સંવતના પ્રારંભની લગભગ ક્યારેક થયા છે, તે પહેલા નહિ, આથી વિશેષ માહિતી અત્યારે અધકારમાં છે.

એ અધારામાં તદ્દન આછો પ્રકાશ નાખે એવું એક કિરણ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરના જૂના ટીકાકારના સમયનું છે, જે ઉમાસ્વાતિના સમયની અનિશ્ચિત ઉત્તરસીમાને મર્યાદિત કરે છે. સ્વોપચ્ચ મનાતા ભાષ્યને બાદ કરીએ તો તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર જે સીધી ટીકાઓ અત્યારે મળે છે તે બધામાં પૂજ્યપાદની સર્વાર્થસિદ્ધિ જૂની છે પૂજ્યપાદનો સમય વિદ્વાનોએ વિક્રમનો પાચમો છઠ્ઠો સૈકા નિર્ધાર્યો છે, એટલે સૂત્રકાર વાં ઉમાસ્વાતિ વિક્રમના પાચમો સૈકા પહેલા ક્યારેક થયા છે એમ કહી શકાય.

ઉપરની વિચારસરણી પ્રમાણે વાં ઉમાસ્વાતિનો પહેલામાં પહેલો સમય વિક્રમનો પહેલો સૈકા અને મોડામાં મોડો સમય વિક્રમ પછી ત્રીજો, ચોથો સૈકા આવે છે આ ત્રણો, ચારસો વર્ષના ગાળામાંથી જ ઉમાસ્વાતિનો નિશ્ચિત સમય શોધવાનું કામ બાકી રહે છે. સમય વિષેની આ સલાવનામાં અને ભાવી શોધમાં ઉપયોગી

ચાય એવી કેટલીક વધુ વિગતો જે તેમના તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને ભાષ્ય સાથે દર્શનાત્મક તેમજ જૈન આગમની સરળાભાષીમાથી ફલિત થાય છે તે પણ અહીં આપવામાં આવે છે. એ વિગતો સમયનો ચોક્કસ નિર્ણય આપવામાં સીધી રીતે અત્યારે સહાયક થઈ શકે તેમ નથી. છતાં જો ખીન્ન સખળ પ્રમાણો મળી આવે તો એ વિગતોનો કિંમતી ઉપયોગ થવા વિષે તો કશી જ શંકા નથી. અત્યારે તો એ વિગતો પણ આપણને ઉમાસ્વાતિના ઉપર અટકળેલ સમય તરફ જ લઇ જાય છે.

વધુ વિગતો (ક) જૈન આગમ ઉત્તરાધ્યયન એ કણાદનાં સૂત્રો પહેલાંનું હોય એવી સંભાવના પરંપરાથી અને ખીણ. રીતે રહે છે. કણાદના સૂત્રો ઇસ્વીસન પૂર્વે પહેલા સૈકાના બહુધા મનાય છે. જૈન આગમોને આધારે રચાયેલા તત્ત્વાર્થસૂત્રોમાં ત્રણ સૂત્રો એવાં છે કે જેમાં ઉત્તરાધ્યયનની છાયા ઉપરાત કણાદસૂત્રોનું સાદૃશ્ય દેખાય છે એ ત્રણ સૂત્રોમાં પહેલું દ્રવ્યના, ખીણું ગુણના અને ત્રીજું કાળના લક્ષણ પરત્વે છે.

ઉત્તરાધ્યયનના અધ્ય૦ ૨૮ ગા૦ ૬માં દ્રવ્યનું લક્ષણ “ગુણાનમાસ્તઓ દર્શવ્”-ગુણાનામાશ્રયો દ્રવ્યમ્। અર્થાત્ જે ગુણોનો આશ્રય તે દ્રવ્ય એટલું જ છે. કણાદ દ્રવ્યના લક્ષણમાં ગુણ ઉપરાત ક્રિયા અને સમવાયિકારણતાને દાખલ કરી કહે છે કે “ક્રિયાગુણવત્ સમવાયિકારણમિતિ દ્રવ્યલક્ષણમ્” ૧, ૧, ૬। અર્થાત્ જે ક્રિયાવાળું ગુણવાળું તેમજ સમવાયિ કારણ હોય તે દ્રવ્ય છે. વા૦ ઉમાસ્વાતિ ઉત્તરાધ્યયનકથિત ગુણપદ કાયમ રાખી કણાદના સૂત્રમાં દેખાતા ક્રિયાશબ્દની જગ્યાએ જૈનપરંપરાપ્રસિદ્ધ પર્યાય શબ્દ મૂકી દ્રવ્યનું લક્ષણ આંધે છે કે “ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્” ૬, ૩૭। અર્થાત્ જે ગુણ તથા પર્યાયવાળું હોય તે દ્રવ્ય.

ઉત્તરાધ્યયનના અધ્ય૦ ૨૮ ગા૦ ૬ માં ગુણનું લક્ષણ “યગદર્શવ્સિઆ

ગુણા”-પ્રક દ્રવ્યાશ્રિતા ગુણાઃ । અર્થાત્ જે એક દ્રવ્યના આશ્રિત હોય તે ગુણ એટલું જ છે. કણાદના ગુણલક્ષણમા વિશેષ ઉમેરો દેખાય છે. તે કહે છે કે “દ્રવ્યાશ્રયગુણવાન્ સંયોગવિભાગેષ્વકારણમનપેક્ષ इति ગુણલક્ષણમ્” ૧, ૧, ૧૬ । અર્થાત્ દ્રવ્યને આશ્રિત નિર્ગુણ અને સંયોગવિભાગમા અનપેક્ષ છતા જે કારણ ન થાય તે ગુણ. ઉમાસ્વા-
તિના ગુણલક્ષણમા ઉત્તરાધ્યયનના ગુણલક્ષણ ઉપરાત કણાદના ગુણ-
લક્ષણમાનો એક નિર્ગુણ એ અશ છે. તે કહે છે કે “ દ્રવ્યાશ્રયા
નિર્ગુણા ગુણાઃ ” ૬, ૪૦ । અર્થાત્ જે દ્રવ્યના આશ્રિત અને નિર્ગુણ
હોય તે ગુણ.

ઉત્તરાધ્યયનના અધ્ય૦ ૨૮ ગા૦ ૧૦ મા કાલનું લક્ષણ “વર્તના-
લક્ષણો કાલો ”-વર્તનાલક્ષણઃ કાલઃ । અર્થાત્ વર્તના તે
કાલનું સ્વરૂપ એટલું જ છે. કણાદના કાલલક્ષણમા વર્તના પદ તો
નથી જ. પણ બીજા શબ્દો સાથે અપર અને પર શબ્દ દેખાય છે.
“ અપરસ્મિન્પરં યુગપચ્ચિરં ક્ષિપ્રમિતિ કાલલિङ्ગાનિ ”
૨, ૨, ૬ । ઉમાસ્વાતિકૃત કાલલક્ષણમા વર્તના પદ ઉપરાત જે બીજાં
પદો દેખાય છે તેમા પરત્વ અને અપરત્વ એ બે શબ્દો પણ છે
જેમકે “ વર્તના પરિણામ ક્રિયા પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય ”
૬, ૨૨ ।

ઉપર આપેલા દ્રવ્ય, ગુણ અને કાલના લક્ષણવાળાં તત્ત્વાર્થના
ત્રણ સૂત્રોને ઉત્તરાધ્યયન સિવાય કોઈ બૂના શ્વેતાચરીય જૈન આગમ
-અંગનો ઉત્તરાધ્યયન જેટલો જ શાબ્દિક આધાર હોય એમ અઘાપિ
જોવામા નથી આવ્યું; પરંતુ વિક્રમના પહેલા બીજા સૈકામા થયેલા
મનાતા કુંદકુંદના પ્રાકૃત વચ્ચનો સાથે તત્ત્વાર્થના સંસ્કૃત સૂત્રોનું
કયાક પૂર્ણ સાદરય છે અને કયાક બહુ જ થોડું છે શ્વેતાચરીય

સૂત્રપાઠમાં દ્રવ્યના લક્ષણવાળા એ જ સૂત્ર છે. “ઉત્પાદવ્યયઘ્નોવ્ય-
યુક્તં સત્” ૬, ૨૯ । “ગુણપર્યાયવત્ દ્રવ્યમ” ૬, ૩૬ । એ
એ ઉપરાંત દ્રવ્યના લક્ષણ પરત્વે એક ત્રીજું સૂત્ર દિગંબરીય સૂત્ર-
પાઠમાં છે “સત્ દ્રવ્યલક્ષણમ્” ૬, ૨૯ । આ ત્રણે દિગંબરીય
સૂત્રપાઠમાંના સૂત્રો કુદકુદના પંચાસ્તિકાયની આગળ અપાતી પ્રાકૃત
ગાથામાં પર્ણપર્ણે ભાષાનરિત થઈ શુભાગેશ હોય તેમ નજરે પડે છે.

“દર્શ્ય સલ્લક્ષણિયં ઉત્પાદવ્યયધુવત્તર્મજુત્તં ।

ગુણપજ્જયાસર્યં વા જં તં મળ્લંતિ સન્વણ્હુ” ॥૧૦॥

આ ઉપરાંત કુદકુદના પ્રસિદ્ધ ત્રણે સાથે તત્ત્વાર્થસૂત્રોનું જે
શાબ્દિક અને વસ્તુગત મહત્ત્વનું સાદૃશ્ય છે તે આકર્ષિક તે
નથી જ.

(ય) ઉપત્તય યોગસૂત્રોના રચયિતા પતંજલિ મનાય છે,
વ્યાકરણ મહાભાષ્યના કર્તા પતંજલિ જ યોગસૂત્રકાર છે કે બીજા
કાંઈ પતંજલિ એ વિષે આજે કાંઈ નિશ્ચય નથી. જે મહાભાષ્યકાર
અને યોગસૂત્રકાર પતંજલિ એક હોય તો યોગસૂત્રો વિક્રમની પૂર્વે
બીજા, પહેલા સૈકાના છે એમ કહી શકાય યોગસૂત્રનું વ્યાસભાષ્ય
કયારનું છે તે પણ નિશ્ચિત નથી, છતાં વિક્રમના ત્રીજા સૈકાથી
પ્રાચીન હોય એમ માનવાને કારણ નથી.

યોગસૂત્રો અને તેના ભાષ્ય સાથે તત્ત્વાર્થના સૂત્રો અને તેના ભાષ્યનું
૧૩ શાબ્દિક તેમજ આર્થિક સાદૃશ્ય થયું છે અને આકર્ષિક પણ છે, છતાં
એ એમથી કાંઈ એક ઉપર બાજની અસર છે એમ ખાતરીથી
કહેવું શક્ય નથી કારણ કે તત્ત્વાર્થના સૂત્રો અને ભાષ્યને યોગ-

૧૩ આના વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ માફ લખેલું હિંદી યોગદર્શન,
પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૨ થી

ન્શનથી પ્રાચીન એવા જન અંગ ગ્રંથોનો વારસો મળેલો છે તેમજ યોગસૂત્ર અને તેના ભાષ્યને જૂની સાખ્ય, યોગ તેમજ જૈન આદિ પરંપરાઓનો વારસો મળેલો સ્પષ્ટ લાગે છે; તેમ જતા તત્ત્વાર્થના ભાષ્યમાં એક સ્થળ એવું છે કે જે જૈન અંગ ગ્રંથોમાં અત્યારે ઉપ-લબ્ધ નથી અને યોગસૂત્રના ભાષ્યમાં તે છે.

પહેલા નિર્મિત થયેલું આયુષ ઓછું પણ થઈ શકે અર્થાત્ વચ્ચે તૂટી પાણી જાય અને તૂટી ન પણ શકે એવી ચર્ચા જૈન અંગ ગ્રંથોમાં છે, પણ એ ચર્ચામાં આયુષ તૂટી શકવાના પક્ષની ઉપપત્તિ કરવા માટે બીના કપડા અને સૂકા ઘાસનો દાખલો અંગ ગ્રંથોમાં નથી. તત્ત્વાર્થના ભાષ્યમાં એ જ ચર્ચાને પ્રસંગે એ બંને દાખલા અપાયેલા છે જે યોગસૂત્રના ભાષ્યમાં પણ છે આ દાખલામાં ખૂબી એ છે કે બંને ભાષ્યતુ શાબ્દિક સાદૃશ્ય પણ ધણું છે; અહીં એક વિશેષતા છે અને તે એ કે યોગસૂત્રના ભાષ્યમાં નહિ એવો ગણિત-વિષયક ત્રીજો દાખલો તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્યમાં છે. બંને ભાષ્યનો પાઠ અમલ આ પ્રમાણે છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર

“x x શોષા મનુષ્યાસ્તિ-
ર્યગ્યોન્નિજા સોપક્રમા નિરુપ-
ક્રમાશ્ચાપવર્ત્યાયુષોઽનપવર્ત્યા-
યુષશ્ચ ભવન્તિ । x x x xઅપ-
વર્તનં શીઘ્રમન્તર્મુહૂર્તત્કર્મફ-
લોપભોગ ઉપક્રમોઽપવર્તન-
નિમિત્તમ્ । x x x x સંહતશુ-
ષ્કતૃણરાશિદહનવત્ । યથા હિ
સંહતસ્ય શુષ્કસ્યાપિ તૃણરા-
શોરવયવશઃ ક્રમેણ દહ્યમાનસ્ય

યોગસૂત્ર

“આયુર્વિપાકં કર્મ દ્વિવિધં
સોપક્રમં નિરુપક્રમં ચ । તત્ર
યથાર્દ્ર વર્ષં વિતાનિતં દ્વસી-
યસા કાલેન શુષ્યેત્તથા સોપ-
ક્રમમ્ । યથા ચ તદેવ સંપિ-
ન્દિતં ચિરેણ સંશુષ્યેદેવં
નિરુપક્રમમ્ । યથા વાગ્નિઃ
શુષ્કે કક્ષે મુક્તો વાતેન સ-
મન્તતો યુક્ત ક્ષેપીયસા કાલેન
દહેત તથા સોપક્રમમ્ । યથા વા

चिरेण दाहो भवति तस्यैव
 शिथिलप्रकीर्णपचितस्य स-
 धतो युगपदादीपितस्य पव-
 नोपक्रमाभिहतस्याशुदाहो भ-
 वति तद्वत् यथा वा सङ्ख्याना-
 चार्यः करणलाघवार्थं गुणका-
 रभागद्वाराभ्यां राशि छेदादे-
 वापवर्तयति न च सङ्ख्येय-
 स्यार्थस्याभावो भवति तद्वदु-
 पक्रमाभिहतो मरणसमुद्धात-
 दुःखार्तः कर्मप्रत्ययमनाभोग-
 पूर्वकं करणविशेषमुन्पाद्य फ-
 लोपभोगलाघवार्थं कर्मापवर्त-
 यति न चास्य फलाभाव इति ।
 किं चान्यत् । यथा वा धौतपटो
 जलाद्रं पव सहतश्चिरेण शोष-
 मुपयाति स पव च वितानितः
 सूर्यरश्मिवाय्वभिहतः क्षिप्रं
 शोषमुपयाति न च संहते
 तस्मिन् प्रभूतस्नेहागमो नापि
 वितानितेऽकृत्स्नशोषः त-
 द्दद् यथोक्तनिमित्तापवर्तनै
 कर्मणः क्षिप्रं फलोपभोगो
 भवति । न च कृतप्रणाशाकृ-
 ताभ्यागमाफल्यानि ” ।

२,५२ तु भाष्य

स पथाग्निस्तृणराशौ क्रमशो
 ऽययवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत
 तथा निरुपक्रमम् । तदैकभवि-
 कमायुष्करं कर्म द्विविधं
 सोपक्रमं निरुपक्रमं च ” ।

३,२२ तु भाष्य

(ગ) અક્ષપાદનું ન્યાયદર્શન ઇસ્વીસનના આરંભ લગભગ રચાયેલું મનાય છે તેના ઉપરનું વાત્સ્યાયનભાષ્ય બ્રીજ, ત્રીજા સૈકાની ભાષ્યકાળની પ્રાથમિક કૃતિઓમાની એક કૃતિ છે. તેના કેટલાક શબ્દો અને વિષયો તત્ત્વાર્થભાષ્યમા છે. ન્યાયદર્શન (૧, ૧, ૩)-માન્ય પ્રમાણ્યતુષ્ટવાદનો નિર્દેશ તત્ત્વાર્થ અ૦ ૧, સૂ૦ ૬ અને ૩૫ ના ભાષ્યમા ૧૪ છે. તત્ત્વાર્થ ૧, ૧૨ ના ભાષ્યમા અર્થોપત્તિ, સંભવ અને અભાવ આદિ પ્રમાણના ભિન્નપણાનું નિરસન ન્યાયદર્શન (૨, ૨, ૧) આદિના જેવું છે. ન્યાયદર્શનમા પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં “ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષોત્પન્નમ્” (૧, ૧, ૪) એવો શબ્દ છે. તત્ત્વાર્થ અ૦ ૧, સૂ૦ ૧૨ના ભાષ્યમા અર્થોપત્તિ આદિ બુદ્ધા મનાતા પ્રમાણોનો મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં સમાવેશ કરના તે જ શબ્દ વપરાયેલો છે. જેમ કે - “સર્વાણ્યેતાનિ મતિશ્રુતયોરન્તર્ભૂતાનિ ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષનિમિત્તત્વાત્” ૧, ૧૨નું ભાષ્ય. એ જ રીતે ૧૫પતંજલિમહાભાષ્ય અને ૧૬ન્યાયદર્શન આદિમા પર્યાય શબ્દને સ્થાને અનર્થોત્તર શબ્દ વાપરવાની જે પદ્ધતિ છે તે ૧૭તત્ત્વાર્થસૂત્રમા પણ છે.

(ઘ) ઔદ્દર્શનની શૂન્યવાદ, વિજ્ઞાનવાદ આદિ શાખાઓનાં ખાસ મંતવ્યોનો કે વિશિષ્ટ શબ્દોનો જેવી રીતે સર્વાર્થસિદ્ધિમા

“૧૪ પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનશબ્દા પ્રમાણાનિ”

ન્યાયદ૦ ૧, ૧, ૩

“ચતુર્વિધમિત્યેકે નયવાદાન્તરેણ ૧, ૬ અને “યથા ઘા પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનાસવચ્ચનૈઃ પ્રમાણૈરેકોડર્ય પ્રમીયતે” ૧, ૩૫. તત્ત્વાર્થભાષ્ય.

૧૫ ૧, ૧, ૫૬, ૨, ૩, ૧ અને ૫, ૧, ૫૬ નું મહાભાષ્ય.

૧૬ ૧ ૧, ૧૫

૧૭ ૧, ૧૩.

ઉલ્લેખ છે તેવી રીતે તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં નથી, તેમ છતાં જૌદ્ધર્મનના થોડાક સામાન્ય મંતવ્યો તંત્રાંતરના મંતવ્ય તરીકે એ એક સ્થળે આવે છે. એ મંતવ્યો પાલી પિટક ઉપરથી લેવામાં આવ્યા છે કે મહાયાને રચેલ સંસ્કૃત પિટકો ઉપરથી લેવામાં આવ્યા છે કે કોઈ જીજ્ઞ તદ્વિષયક ગ્રંથ ઉપરથી લેવામાં આવ્યા છે એ સવાલ વિચારવા જેવો છે. તેમાં પહેલો ઉલ્લેખ જૈનમત પ્રમાણે નરકભૂમિઓની સંખ્યા બતાવતા જૌદ્ધસમ્મત સંખ્યાનું બંદન કરવા માટે આવેલો છે. તે આ પ્રમાણે—“ અપિ ચ તન્ત્રાન્તરીયા અસંહચ્ચેયેષુ લોકધાતુજ્વસહચેયા પૃથિવીપ્રસ્તારા इत्यध्यवसिता ” અં ૩, સૂં ૧નું ભાષ્ય. બીજો ઉલ્લેખ પુર્જલનું જૈનમત પ્રમાણે લક્ષણ બતાવતા ૧૮જૌદ્ધસમ્મત પુર્જલ શબ્દના અર્થનું નિરાકરણ કરતા આવેલો છે “ પુર્જલનિતિ ચ તન્ત્રાન્તરીયા જીવાન પરિમાષન્તે ” । અં ૫, સૂં ૨૩ નું ઉત્થાન ભાષ્ય.

ચોગ્યતા ઉમાસ્વાતિના પૂર્વવર્તી જૈનાચાર્યોએ સંસ્કૃત ભાષામાં લખવાની શક્તિ કેળવી ન હોત અને તે ભાષામાં લખવાનો પ્રયાત શરૂ કર્યો ન હોત તો ઉમાસ્વાતિ આટલી સરળ અને પ્રસન્ન સંસ્કૃત શૈલીમાં પ્રાકૃતપરિભાષામાં ૩૬ સાપ્રધાયિક વિચારોને આટલી સફળતાપૂર્વક ગૂંથી શક્યા હોત કે નહિ એ એક સવાલ જ છે. છતાં અત્યાં

૧૮ અહીં એક બાબત ખાસ નોંધવા જેવી છે તે એ કે ઉમાસ્વાતિ જૌદ્ધસમ્મત પુર્જલ શબ્દના જીવ અર્થને માન્ય ન રાખતા હોય તેમ તેનો મતાંતર તરીકે ઉલ્લેખ કરી પછી જ જૈનશાસ્ત્ર પુર્જલ શબ્દનો શો અર્થ માને છે એ સૂત્રમાં બતાવે છે. પરંતુ ભગવતીસૂત્ર શતક ૮ ઉદ્દેશક ૧૦ અને શં ૨૦ ઉં ૨ માં પુર્જલ શબ્દનો જીવ અર્થ વર્ણવાયેલો દેખાય છે. જો ભગવતીમાં વર્ણવાયેલો પુર્જલ શબ્દનો જીવ અર્થ જૈન દૃષ્ટિએ જ વર્ણવાયો છે એમ માનીએ તો ઉમાસ્વાતિએ એ જ મતને જૌદ્ધમતરૂપે કેમ અમાન્ય રાખ્યો હશે એ સવાલ છે શું તેઓની દૃષ્ટિમાં ભગવતીમાંનો પુર્જલ શબ્દનો જીવ અર્થ એ જૌદ્ધમતરૂપે જ હશે ?

સુધીમાં ઉપલબ્ધ સમગ્ર જૈન વાઙ્મયનો ઇતિહાસ તો એમજ કહે છે કે ઉમાસ્વાતિ જ જૈનાચાર્યોમાં પ્રથમ સંસ્કૃત લેખક છે, તેમના ગ્રન્થોની પ્રસન્ન, સંક્ષિપ્ત અને શુદ્ધ શૈલી તેમના સંસ્કૃત ભાષા ઉપરના પ્રભુત્વની સાક્ષી પૂરે છે. જૈન આગમમાં આવતી જ્ઞાન, જ્ઞેય, આચાર, ભૂગોળ, ખગોળ આદિને લગતી બધી બાબતોનો જે ટૂંકમાં તેમણે સંગ્રહ તત્ત્વાર્થોઘિગમસૂત્રમાં કર્યો છે તે તેમના વાચકવંશમાં થવાની અને વાચકપદની યથાર્થતાની સાક્ષી પૂરે છે. તેમની તત્ત્વાર્થના પ્રારંભની કારિકાઓ અને બીજી પદ્યકૃતિઓ સૂચવે છે કે તેઓ ગદ્યની પેઠે પદ્યના પણ પ્રાંજલ લેખક હતા. તેમનાં સભાષ્ય સૂત્રાનું બારીક અવલોકન તેમના જૈન આગમ સંબંધી સર્વગ્રાહી અભ્યાસ ઉપરાંત વૈશેષિક, ન્યાય, યોગ અને બૌદ્ધ આદિ દાર્શનિક સાહિત્યના તેમના અભ્યાસની પ્રતીતિ કરાવે છે. ૧૯ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં ટાંકેલા વ્યાકરણનાં સૂત્રો એમના પાણિનીય વ્યાકરણના અભ્યાસની પણ સાક્ષી પૂરે છે.

જો કે તેમની પાચસો ગ્રન્થના કર્તા તરીકેની પ્રસિદ્ધિ શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં છે અને અત્યારે કેટલાક ગ્રન્થો તેમની કૃતિ તરીકે રાખી રાખી છે; છતાં એ વિષે આજે ખાત્રી લાયક કાંઈ પણ કહેવાનું સાધન નથી. એવી સ્થિતિમાં પણ ‘પ્રશમરતિ’ ૨૧ ની ભાષા અને

૧૯ જુઓ ૧, ૫ અને ૨, ૧૫.

૨૦ જાંબુદ્વીપસમાસપ્રકરણ, પૂર્વપ્રકરણ, શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ, ક્ષેત્રવિચાર, પ્રશમરતિ સિદ્ધસેન વૃત્તિમાં [૭, ૧૦, ૫૦ ૭૮, ૫, ૨] તેમના ‘શૌચપ્રકરણ, નામના ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ કરે છે. જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી.

૨૧ વૃત્તિકાર સિદ્ધસેન પ્રશમરતિને ભાષ્યકારની જ કૃતિ તરીકે સૂચવે છે. જેમકે—“યતઃ પ્રશમરતૌ અનેનૈવોક્તમ્-પરમાણુરપ્ર-દેશો, વર્ણાદિગુણેષુ ભજનીયઃ”

“વાચકેન ત્વેતદેવ બલસંજ્ઞયા પ્રશમરતાવુપાત્તમ્—”

(પ્રશમરતિકા ૦ ૨૦૮ અને ૮૦) ૫, ૬ તથા ૬, ૬ ની ભાષ્યવૃત્તિ તથા

વિચારસરણી એ ગ્રન્થ ઉમાસ્વાતિકર્તૃક હોવાનું માનવાને લગ્નચાલે છે.

ઉમાસ્વાતિ પોતાને વાચક કહે છે એનો અર્થ ‘૨૨પૂર્વવિત્’ કરી પ્રથમથી જ શ્વેતાંજરાચાર્યો ઉમાસ્વાતિને ‘પૂર્વવિત્’ તરીકે ઓળખતા આવ્યા છે; પરંતુ એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી લાગે છે, કારણ કે ઉમાસ્વાતિ પોતે જ પોતાના દીક્ષાગુરુને વાચક તરીકે ઓળખાવવા સાથે અગિયાર અંગના ધારક પણ કહે છે. હવે જો

તે, ભાષ્યકારતેમ જ સૂત્રકારને એક તો સમજે જ છે. જેમકે “સ્વકૃતસૂત્ર-સંનિવેશમાશ્રિત્યોક્તમ્” । ૯, ૨૨, ૫૦ ૨૫૩.

“इति श्रीमदहर्षहृत्प्रवचने तत्त्वार्थाधिगमे उमास्वातिवा-
चकोपज्ञसूत्रभाष्ये भाष्यानुसारिण्यां च टीकायां सिद्धसेन-
गणिविरचितायां अनगरागारिधर्मप्ररूपक. सप्तमोऽध्यायः”
તત્ત્વાર્થભાષ્યના સાતમા અધ્યાયની દીકાની પુષ્પિકા.

આ પ્રશમરતિ પ્રકરણની ૧૨૦મી કારિકા “આચાર્ય આહ” કહીને નિશાથચૂર્ણિમા ઉદ્ધરેલી છે. એ ચૂર્ણિના પ્રણેતા જ્ઞાનદાસ મહત્તરનો સમય વિન્નો આઠમો સૈકો એમણે પોતાની નંદિસૂત્રની ચૂર્ણિમાં જણાવ્યો છે એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે પ્રશમરતિ વિશેષ પ્રાચીન છે એથી અને આ ઉપર જણાવેલા કારણોથી એ કૃતિ વાચકની હોય તો ના નહિ.

૨૨ પૂર્વો ચૌદ હોવાનું સમવાયાંગ આદિ આગમોમાં વણુન છે તે રૂઢિવાદ નામના ખારમા અંગનો પાંચમો ભાગ હતાં એવો પણ ઉલ્લેખ છે. પૂર્વશ્રુત એટલે સગવાન મહાવીરે સૌથી પહેલાં આપેલ ઉપદેશ એવી ચાલુ પરંપરાગત માન્યતા છે. પશ્ચિમીય વિદ્વાનોની એ વિષે કલ્પના એવી છે કે ભં પાર્શ્વનાથની પરંપરાનું જે પૂર્વકાલીન શ્રુત ભં મહાવીરને અગર તેમના શિષ્યોને મળ્યું તે પૂર્વશ્રુત. આ શ્રુત ક્રમે ક્રમે ભં મહાવીરના ઉપદિષ્ટ શ્રુતમાં જ મળી ગયું અને તેનાં જ એક ભાગ તરીકે ગણાયું. જો ભં મહાવીરની દ્વાદશાંગીના ધારક હતા તેઓ એ પૂર્વશ્રુતને તો જાણતા જ હોય. કંઈ રાખવાના પ્રઘાત અને ખીલ કારણોને લીધે ક્રમે ક્રમે પૂર્વશ્રુત નાશ પામ્યું અને આજે ફક્ત પૂર્વગતગાથાર્થે નામમાત્રથી શેષ રહેલું નોંધાયેલું મળે છે.

વાચકનો અર્થ ભાષ્યના ટીકાકારોના કહેવા મુજબ ‘પૂર્વવિત્’ થતો હોય તો ઉમાસ્વાતિ પોતાના ગુરુને પૂર્વવિત્ કહેત, પણ માત્ર એકાદ-શાગધારક ન કહેત. પૂર્વવિત્ કરતા એકાદશાગધારક ઓછા દરજ્જાના છે, હવે જે પોતાના વાચકગુરુ પૂર્વવિત્ જ છે એમ ઉમાસ્વાતિ માનતા હોય તો શિષ્ય તરીકે ગુરુનો દરજ્જો કદાચ વધારીને ન લખે તોયે ઓછો તો ન જ દેખાડે. તેથી એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે કે વાચકનો જે ‘પૂર્વવિત્’ એવો અર્થ થાય છે તે અસલની અપેક્ષાએ સમજવો. અર્થાત્ વાચકવંશ પહેલવહેલા સ્થપાયો ત્યારે જેઓ પૂર્વ કે પૂર્વોત્તું જ્ઞાન ધરાવતા તેઓ જ એ વંશમા આવી શકતા અને વાચક કહેવાઈ શકતા; પણ કાલક્રમે જ્યારે પૂર્વજ્ઞાન ઘસાઈ ગયું ત્યારે પણ એ વંશમા થનાર વાચક જ કહેવાતા. છતાં બીજા વંશો કરતા વાચકવંશની એ વિશેષતા તો રહી જ હશે કે પ્રમાણમાં તેઓ બીજા કરતા શ્રુત અભ્યાસ તરફ ખાસ ધ્યાન આપતા; તેથી એટલું તો ખરૂં જ કે ભલે વાં. ઉમાસ્વાતિ ‘પૂર્વવિત્’ ન હોય, છતાં તેઓ ઓછામાં ઓછું પોતાના ગુરુ જેટલું અગિયાર અંગનું જ્ઞાન તો ધરાવતા જ હોવા જોઈએ. એમનો તત્ત્વાર્થ ગ્રન્થ એમના અગિયાર અંગવિષયક શ્રુતજ્ઞાનની તો પ્રતીતિ કરાવી જ રહ્યો છે. એટલે એટલી યોગ્યતા વિષે કશો જ સંદેહ નથી. એમણે પોતાને વારસામાં મળેલ આર્હતશ્રુતના બધા પદાર્થોનો^{૨૩} સંગ્રહ તત્ત્વાર્થમાં કર્યો છે; એક પણ મહત્ત્વની દેખાતી બાબત તેમણે વણકહે છોડી નથી; તેથી જ આં. હેમચંદ્ર સંગ્રહકાર તરીકે ઉમાસ્વાતિનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ આંકે છે.^{૨૪} એ જ યોગ્યતાને લીધે તેમના તત્ત્વાર્થની વ્યાખ્યા કરવા બધા જ શ્વેતાંબર, દ્વિગંબર આચાર્યો પ્રેરાયેલા છે.

૨૩ તત્ત્વાર્થમાં વર્ણવાયેલા વિષયોનું મૂળ જાણવા માટે સ્થાનાંગ, લગ્ન-વતી, ઉપાસકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, જંબુદ્વીપમંજરિ, પ્રજ્ઞાપના, ઉત્તરાધ્યયન, નંદીસૂત્ર આદિ આગમે ખાસ લેવાં અને સરખાવવાં ઘટે.

૨૪ “ ઉપોમાસ્વાતિ સંગ્રહીતારઃ ” ૨-૨-૩૯ સિદ્ધહેમ.

પરંપરા દિગંબરો વાં ઉમાસ્વાતિને પોતાની પરંપરાના માની તેમની કૃતિ તરીકે માત્ર તત્ત્વાર્થસૂત્રને જ સ્વીકારે છે, બ્યારે શ્વેતાંબરો તેમને પોતાની પરંપરામાં થયેલા માને છે અને તેમની કૃતિ તરીકે તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરાંત લાખ્યને સ્વીકારે છે. આમ હોવાથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે ઉમાસ્વાતિ દિગંબર પરંપરામાં થયેલા છે કે શ્વેતાંબર પરંપરામાં થયેલા છે કે એ બેથી કોઈ જુદી જ પરંપરામાં થયેલા છે ? આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાખ્યના કર્તૃત્વની પરીક્ષા અને પ્રશસ્તિની સત્યતાની પરીક્ષાથી જોવા આવી શકે તેવા ખીન્ન એક સાધનથી આવી શકે તેમ અત્યારે લાગતું નથી; તેથી ઉક્ત લાખ્ય ઉમાસ્વાતિની કૃતિ છે કે અન્યની, તેમ જ તેના અંતમાં આપેલી પ્રશસ્તિ યથાર્થ છે ? કલ્પિત છે ? કે પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત છે ? એ સવાલ ચર્ચવા પ્રાપ્ત થાય છે.

લાખ્યના પ્રારંભમાં જે ૩૧ કારિકાઓ રચ છે તે જોકે ફક્ત મૂળ સૂત્રરચનાનો ઉદ્દેશ જણાવવા પૂરતી હોઈ મૂળ સૂત્રગ્રંથને જ લક્ષી લખાયેલી લાસે છે; તેમજ લાખ્યના અંતમાં રહેલી પ્રશસ્તિ પણ મૂળ સૂત્રકારની માનવામાં કાંઈ ખાસ અસંગતિ નથી. તેમ છતાંય એ પ્રશ્ન ઉભો જ રહે છે કે જે લાખ્યકાર સૂત્રકારથી ભિન્ન હોય અને તેમની સામે સૂત્રકારની રચેલી કારિકાઓ તથા પ્રશસ્તિ હોય તો તેઓ પોતે પોતાના લાખ્યના પ્રારંભમાં અને અંતમાં કાંઈ ને કાંઈ મંગલ, પ્રશસ્તિ જેવું લખ્યા વિના રહે ખરા ? વળી એમણે પોતા તરફથી આદિ કે અંતમાં કશું જ નથી લખ્યું એમ માની લઈએ તોયે એક સવાલ રહે જ છે કે લાખ્યકારે જેમ સૂત્રનું વિવરણ કર્યું તેમ સૂત્રકારની કારિકાઓ અને પ્રશસ્તિગ્રંથનું વિવરણ કેમ ન કર્યું ? શું તેઓ સૂત્રગ્રંથની વ્યાખ્યા કરે અને તેના આદિ તથા અંતના ગંભીર

૨૫ આ સિવાય લાખ્યના અંતમાં પ્રશસ્તિ પહેલાં ૩૨ અનુબંધ પદ્યોનાં પદ્યો છે. એ પદ્યોની વ્યાખ્યા લાખ્યની હપલ્લખ્ઘ બન્ને વ્યાખ્યાઓમાં

મનોહર અને મહત્વપૂર્ણ લાગતી વ્યાખ્યા કરવી છોડી દે એમ બને અર્થ ? આ સવાલ આપણને એવી નિશ્ચિત માન્યતા ઉપર લઈ બળ છે કે ભાષ્યકાર સૂત્રકારથી ભિન્ન નથી અને તેથી જ તેમણે ભાષ્ય લખતી વખતે શરૂઆતમાં પોતાના સૂત્રગ્રન્થને લક્ષી કારિકાઓ રચી તેમજ મૂકી અને અંતમાં સૂત્ર તેમજ ભાષ્ય બંનેના કર્તા તરીકે પોતાને જણાવનારી પોતાની પ્રશસ્તિ લખી છે. આ ઉપરાંત નીચેની બે દલીલો આપણને સૂત્રકાર અને ભાષ્યકારનું એકત્વ માનવા પ્રેરે છે. ૧ શરૂઆતની ૨૬ કારિકાઓમાં અને ૨૭ કેટલેક સ્થળે ભાષ્યમાં

છે જ અને વ્યાખ્યાકારો એ પદોને ભાષ્યનાં સમજીને જ તે ઉપર લખે છે. એમાંના ૮ મા પદને ઉમાસ્વાતિકર્તૃકે માની આઠ હરિભદ્રે પોતાના શાસ્ત્ર-વાર્તાસમુચ્ચયમાં ૬૯૨ મા પદ તરીકે ઉદ્ધૃત કર્યું છે. એટલે આઠમા સૈકામાં શ્વેતાંબર આચાર્યો ભાષ્યને નિર્વિવાદપણે સ્વોપજ્ઞ માનતા એ નક્કી છે.

આ પદોને પૂજ્યપાદે શરૂઆતની કારિકાની પેઠે છોડી જ લીધાં છે, તેમ છતાં પૂજ્યપાદના અનુગામી અકલ કે પાછાં પોતાના રાજવાતિકના અંતમાં તે પદો લીધાં હોય તેમ લાગે છે; કારણ કે મુદ્રિત રાજવાતિકને અંતે તે પદો જોવાય છે દિઠ અમૃતચંદ્રે પણ પોતાના તત્ત્વાર્થસારમાં એ જ પદો નંબરના થોડાક ફેરફાર સાથે લીધાં છે.

આ અંતનાં પદો ‘ઉપરાંત ભાષ્યમાં વચ્ચે વચ્ચે ‘આહ’ ઉક્તં ચ’ इत्यादि નિર્દેશ સાથે અને કયાંઈક કરા જ નિર્દેશ વિના કેટલાંક પદો આવે છે. એ પદો ભાષ્યનાં કર્તાના જ છે કે બીજા કોઈનાં છે એ જણવાનું કાંઈ વિશ્વસ્ત સાધન નથી. પણ ભાષા અને રચના જોતાં તે પદો ભાષ્ય-કારનાં જ હોવાનો સંભવ વિશેષ લાગે છે;

૨૬ “ તત્ત્વાર્થાધિગમાख्यं बह्वर्थं संग्रहं लघुग्रन्थम् ।

वक्ष्यामि शिष्यहितमिममर्हद्वचनैकदेशस्य ” ॥ ૨૨ ॥

“नर्ते च मोक्षमार्गाद्विजितोपदेशोऽस्ति जगति कृत्स्नेऽस्मिन् ।

तस्मात्परमिममेवेति मोक्षमार्गं प्रवक्ष्यामि ” ॥ ૩૧ ॥

૨૭ ગુણાન્ લક્ષણતો વક્ષ્યામઃ ૫, ૩૭ નું ભાષ્ય, આગળનું

‘કહીશું’ એવા અર્થમાં ‘વક્ષ્યામિ વક્ષ્યામઃ’ વગેરે પ્રથમ પુરુષનો નિર્દેશ છે અને એ નિર્દેશમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પાછું સૂત્રમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે; તેથી સૂત્ર અને લાખ્ય બંનેને એકની કૃતિ માનવા વિષે સંદેહ રહેતો નથી. ૨ પહેલેથી ઠેઠ સુધીનું લાખ્ય જોઈ જતાં એક વાત મન પર ઠસે છે અને તે એ કે કોઈપણ સ્થળે સૂત્રનો અર્થ કરવામાં શબ્દની ખેંચતાણ થયેલી નથી, ક્યાંયે સૂત્રનો અર્થ કરવામાં સંદિગ્ધપણું અગર તો વિકલ્પ કરવામાં નથી આવ્યા, તેમજ સૂત્રની બીજી કોઈ વ્યાખ્યા મનમાં સામે રાખીને સૂત્રનો અર્થ કરવામાં નથી આવ્યો અને ક્યાંયે પણ સૂત્રનો પાઠભેદ અવલખવામાં નથી આવ્યો. આ વસ્તુ સૂત્ર અને લાખ્ય એકકર્તૃક હોવાની ચિરકાલીન માન્યતાને સાચી ઠરાવે છે. જ્યાં મૂળ અને ટીકાના કર્તા જુદા હોય ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક પ્રતિષ્ઠિત તેમજ અનેક મંપ્રદાયમાં માન્ય થયેલા ગ્રંથોમાં ઉપરના જેવી વસ્તુસ્થિતિ હોતી નથી. દા. ત. વૈદિકદર્શનમાં પ્રતિષ્ઠિત બ્રહ્મસૂત્ર ગ્રંથને લ્યો, જે તેના જ કર્તા પોતે વ્યાખ્યાકાર હોત તો તેના લાખ્યોમાં આજે જે શબ્દોની ખેંચતાણ, અર્થના વિકલ્પો અને અર્થનું સંદિગ્ધપણું તેમજ સૂત્રના પાઠભેદ દેખાય છે તે કદી ન હોત. એ જ રીતે તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રણેતાએ જ જે સર્વાર્થસિદ્ધિ, રાજવાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિક આદિ કોઈ વ્યાખ્યા લખી હોત તો તેમાં જે અર્થની ખેંચતાણ, શબ્દનું મચરડવાપણું, અધ્યાહાર, અર્થનું સંદિગ્ધપણું અને પાઠભેદો^{૨૮} દેખાય છે તે કદી

સૂત્ર ૫. ૪૦ “અનાદિરાદિમાંશ્ચ તં પરસ્તાદ્વક્ષ્યામઃ” ૫, ૨૨નું લાખ્ય. આગળનું સૂત્ર ૫, ૪૨.

૨૮ દાખલા તરીકે જુઓ સર્વાર્થસિદ્ધિ “ચરમદેહા ઇતિ વા પાઠઃ” ૨, ૫૩. “અથવા एकादश जिने न सन्तीति वाक्यशेषः कल्पनीयः सोपस्कारत्वात् सूत्राणाम्” ૯, ૧૧ અને “लिङ्गेन केन सिद्धिः ? अवेदत्वेन त्रिभ्यो वा वेदेभ्यः

જ ન હોત. આ વસ્તુ નિશ્ચિત રીતે એકકર્તૃક મૂળ અને ટીકા હોય તેવા ગ્રન્થો જોવાથી બરાબર સમજી શકાય તેવી છે. આટલી ચર્ચા મૂળ અને લાખ્યના કર્તા એક હોવાની માન્યતાની નિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર આપણને લાવી રહેમૂકે છે.

મૂળ અને લાખ્યના કર્તા એક જ છે એ નિશ્ચય તેઓ કઈ પરંપરાના હતા એ પ્રશ્નનો નિકાલ આણવામાં બહુ ઉપયોગી છે. ઉમાસ્વાતિ દિગંબર પરંપરાના ન જ હતા એવી ખાત્રી કરવા માટે નીચેની દલીલો બસ છે. ૧ પ્રશસ્તિમાં સૂચવેલ ઉચ્ચનાગર શાખા અગર તો નાગરશાખા ક્યારે પણ દિગંબર સંપ્રદાયમાં થયાનું એક પણ પ્રમાણ નથી. ૨ સૂત્રમાં^{૩૦} પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે બાર સ્વર્ગોનું લાખ્યમાં વર્ણન છે તે માન્યતા દિગંબર^{૩૧} સંપ્રદાયને ઇષ્ટ નથી. કાળ એ કોઈને મતે વાસ્તવિક દ્રવ્ય છે^{૩૨} એવું સૂત્ર અને લાખ્યનું વર્ણન દિગંબરીય^{૩૩} કેવલક્ષથી વિરુદ્ધ છે. કેવળીમાં^{૩૪} અગિયાર પરીષદો હોવાની સૂત્ર અને લાખ્યગત સીધી માન્યતા તથા પુલાક આદિ નિર્ગ્રંથોમાં દ્રવ્યલિંગના વિકલ્પની અને સિદ્ધમાં લિંગદ્વારનું લાખ્યગત વક્તવ્ય દિગંબર પરંપરાથી^{૩૫} ઉલટું છે. ૩ લાખ્યમાં જે કેવલીમાં કેવલ ઉપ-

સિદ્ધિર્ભવતો ન દ્રવ્યતઃ, દ્રવ્યતઃ પુંલિલ્લેનૈવ અથવા નિર્ગ્રન્થ-લિલ્લેન સગ્રન્થલિલ્લેન વા સિદ્ધિર્મૂતપૂર્વન્યાપેક્ષયા ” ૧૦, ૯.

૨૯ ઉપલખ્ય સંસ્કૃત વાડ મય જોતાં મૂળકારેજ લાખ્ય મૂળ સૂત્ર ઉપર લખ્યું હોય એવો આ પ્રથમ દાખલો છે.

૩૦ જુઓ ૪, ૩ અને ૪, ૨૦ નું લાખ્ય.

૩૧ જુઓ ૪, ૧૯ની સર્વાર્થસિદ્ધિ.

૩૨ ૫, ૩૮.

૩૩ ૫, ૩૯.

૩૪ ૯, ૧૧.

૩૫ સરખાવો ૯, ૪૯ અને ૧૦, ૭ ના લાખ્યને તેજ સૂત્રોની સર્વાર્થ-સિદ્ધિ સાથે. અહીં એ પ્રશ્ન થશે કે ૧૦, ૯ ની સર્વાર્થસિદ્ધિમાં લિંગ

રાંત ખીજ ઉપયોગ માનવા ન માનવાની જુદી જુદી ઇમાન્યતાઓ છે તે કોઈ પણ દિગંબરીય ગ્રંથમાં દેખાતી નથી અને શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોમાં છે.

ઉક્ત દલીલો વાંચી ઉમાસ્વાતિને દિગંબર પરંપરાના નથી એમ સાબિત કરે તોયે એ તો જોવાનું બાકી જ રહે છે કે ત્યારે તેઓ કઈ પરંપરાના હતા? નીચેની દલીલો તેમને શ્વેતાંબર પરંપરાના હોવાની તરફ લઈ જાય છે. ૧ પ્રશસ્તિમાં જણાવેલી ૩૭ ઉચ્ચનાગરી શાખા શ્વેતાંબરીય પદાવલીમાં છે. ૨ અમુક વિષયપરત્વે મતભેદ કે વિરોધક વ્યત્યાસ છતાં પણ કોઈ એવા પ્રાચીન કે અર્વાચીન શ્વેતાંબર આચાર્ય નથી કે જેણે દિગંબર આચાર્યોની પેઠે ભાષ્યને અમાન્ય રાખ્યું હોય. ૩ ઉમાસ્વાતિની કૃતિ તરીકે માનવામાં શંકાને ભાગ્યે જ અવકાશ છે એવા ૩૯ પ્રશમરતિ ગ્રંથમાં મુનિના વસ્ત્ર-પાત્રનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ જોવામાં આવે છે જેને શ્વેતાંબર પરંપરા

અને તીર્થદ્વારની વિચારણા પ્રસંગે જૈનદષ્ટિને બંધ બેસે એવા ભાષ્યના વક્તવ્યને બદલી તેને સ્થાને ૩૬ દિગંબરીયત્વચોપક અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. તો પછી ૯, ૪૭ની સર્વાર્થસિદ્ધિમાં પુલાક આદિમાં લિંગદ્વારનો વિચાર કરતાં તેમ કેમ નથી કર્યું અને ૩૬ દિગંબરીયત્વથી વિરુદ્ધ જતા ભાષ્યના વક્તવ્યને અક્ષરશઃ કેમ લેવામાં આવ્યું છે? આનો ઉત્તર એ જ લાગે છે કે સિદ્ધમાં લિંગદ્વારની વિચારણામાં પરિવર્તન કરી શકાય તેવું હવે માટે ભાષ્ય છોડી પરિવર્તન કર્યું. પણ પુલાક આદિમાં દ્રવ્ય લિંગના વિચાર પ્રસંગે ખીજું કાંઈ પરિવર્તન શક્ય હવે નહિ, તેથી ભાષ્યનું જ વક્તવ્ય અક્ષરશઃ રાખ્યું. જો કોઈ પણ રીતે પરિવર્તન શક્ય જણાયું હોત તો પૂજ્યપાદ નહિ તો હવે અક્ષરશઃ પણ એ પરિવર્તન કરત.

૩૬ જુઓ ૧, ૩૧ નું ભાષ્ય.

૩૭ જુઓ ૫૦ ૮ અને ૫.

૩૮ જુઓ ૫૦ ૨૬ અને ૩૦ ઉપરની ૪, ૫, ૭, ૯ નંબરની દલીલો.

૩૯ જુઓ શ્લોક નં ૦ ૧૩૫ થી.

નિર્વિવાદપણે સ્વીકારે છે. ૪ ઉમાસ્વાતિના વાચકવંશનો ઉલ્લેખ અને તે જ વંશમાં થયેલ અ-ય આચાર્યોનું વર્ણન શ્વેતાંબરીય પટ્ટાવલીઓ-પત્રવણા અને નંદિની સ્થિરાવલી-માં છે.

આ દલીલો વાંચી ઉમાસ્વાતિને શ્વેતાંબર પરંપરાના મનાવે છે; અને અત્યારસુધીના સમગ્ર શ્વેતાંબર આચાર્યો તેમને પોતાની જ પરંપરાના પ્રથમથી માનતા આવ્યા છે. તેમ છતાં તેમની પરંપરા વિષે કેટલાક વાચન અને વિચાર પછી જે કલ્પના અત્યારે આવી છે તેને પણ અભ્યાસિયોના વિચાર અર્થે અહીં મૂકી દેવી યોગ્ય ધારું છું.

ન્યારે કોઈ મહાન નેતાના હાથે સ્થપાયેલ સંપ્રદાયમાં મતભેદનાં બીજો નંખાય છે, કાંટાનાં મૂળો બંધાય છે અને ધીરે ધીરે તે વિરોધનું રૂપ લે છે અને એક બીજાના પ્રતિસ્પર્ધી-પ્રતિપક્ષ તરીકે સ્થિર થાય છે ત્યારે તે મૂળ સંપ્રદાયમાં એક એવો વર્ગ ઉભો થાય છે કે જે પરસ્પર વિરોધકર્તા અને લડતા એકે કાંટાની દુરાગ્રહી તરફેણ ન કરતાં પોતાનાથી બને ત્યાં સુધી મૂળ પ્રવર્તક પુરુષના સંપ્રદાયને તટસ્થપણે સાચવી રાખવાનો અને તે રૂપે જ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મનુષ્ય સ્વભાવના નિયમને અનુસરતી આ કલ્પના જો સાચી હોય તો પ્રસ્તુતમાં એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે ન્યારે શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંને પક્ષોએ પરસ્પર વિરોધીપણાનું રૂપ લીધું અને અમુક બાબતો પરત્વે મતભેદના ઝઘડા તરફ તેઓ ઢળ્યા ત્યારે ભગવાન મહાવીરના શાસનને માનતો અમુક વર્ગ એ બંને પક્ષોથી તટસ્થ રહી પોતાથી બને ત્યાં સુધી મૂળ સંપ્રદાયને સાચવવાના કામમાં પડ્યો. એ વર્ગનું કામ મુખ્યપણે પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા શાસ્ત્રોને કંઠસ્થ રાખી તેને ભણવા, ભણાવવાનું હતું અને પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી તત્ત્વજ્ઞાન કે આચારને લગતી બધી બાબતો સંઘરી રાખી પોતાની શિષ્યપરંપરાને આપવી એ હતું. જેમ વેદરક્ષક પાઠકો શ્રુતિઓને બરાબર કંઠસ્થ રાખી એક પણ માત્રાનો ફેર ન પડે તેવી રીતે સાચવી રાખતા અને શિષ્ય-પરંપરાને શીખવાડતા, તે જ પ્રમાણે એ તટસ્થવર્ગ જૈન શ્રુતને કંઠસ્થ

રાખી તેની વ્યાખ્યાઓ સમજતો, તેના પાઠભેદો તથા તેને લગતી કટ્પના સંભાળતો અને શબ્દ અને અર્થથી પઠન, પાઠન દ્વારા પોતાના શ્રુતને વિસ્તારતો. એ જ વર્ગ 'વાચક' ૪૦ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. એ જ કારણથી તેને પદાવલીમાં વાચકવંશ કહેવામાં આવ્યો. હોય એમ લાગે છે. દરેક સાધુ પછી તે સામાન્ય સાધુ હોય કે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય હોય તેનું કામ શાસ્ત્રના પઠન, પાઠનનું તો છે જ; એવી સ્થિતિમાં પદાવલીમાં એક જુદા વાચકવંશનો નિર્દેશ આવે છે અને અમુક જ આચાર્યો તે વંશમાં થયાનું વર્ણન છે તે એમ સૂચવે છે કે વાચકવંશના નામથી ઓળખાતો અમુક વર્ગ એ કાંઈ સામાન્ય સાધુવર્ગ જેવો ન હતો, પણ તે એક શ્રુતમંરક્ષક અને શ્રુતના પઠન, પાઠનનું કામ કરનાર

૪૦ પઠન પાઠનમાં જ મુખ્યપણે પરાયણ એવો એક વાચકવંશ હતો એ કટ્પનાની પુષ્ટિમાં વાચકવંશને નમસ્કાર કરનારી આવશ્યકનિયુક્તિની ગાથા ટાંકી શકાય—

“ પક્કારસ વિ ગણહરે પવાયણ પવયણસ્સ વંદામિ ।

સવ્વં ગણહરવંસ વાયગવંસ પવયણં ચ ” ॥

જુઓ વિશેષાવશ્યક બાખ્ય ગાથા ૧૦૬૨ પૃ. ૪૬૦. વાચકનો અથ પાઠક અને ઉપાધ્યાય છે. પાંચ પરમેષ્ઠિમાં ચોથુ પદ ઉપાધ્યાયનું છે. અસલમાં ઉપાધ્યાય પદનું મહત્ત્વ તેમના શાસ્ત્રરક્ષણ અને પ્રચારના ગંભીર કર્તવ્યમાંથી જ સિદ્ધ થયું છે, નહિ કે માત્ર ઉપાધ્યાય પદવીના કર્તવ્યવિનાના આરોપણથી. આ વાત ઉક્ત ગાથાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

આ જ મુદ્દાની પુષ્ટિ કરનારો એક સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય આવશ્યકચૂર્ણિમાં છે, તેમાં ગણધરવંશ અને વાચકવંશ એ બેનો નિર્દેશ છે અને વાચકવંશની તેમાં વ્યાખ્યા આપી છે કે વાચકવંશ એટલે જેઓએ પરંપરાથી સામાયિક આદિ અર્થ અને ગ્રન્થ વંચાવ્યો છે તે. એ ચૂર્ણિનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

“ સવ્વં ગણહરવંસં અન્નસુહમ્મેં થેરાવલિયા વા જેહિં જાણ અમ્હં સામાદિયમાદીયં વાદિતં । વાયગવસો જામ જેહિં પરંપરણં સામાદિયાદિ અત્થો ગંથો ય વાદિતો અન્નો ગણ-હરવંસો અન્નો ય વાયગવસો તેણ પત્તેયં ક્રિયતે,” (પૃ. ૮૬)

યથાર્થ નામધારી વિશિષ્ટ વર્ગ હતો; એ વર્ગમાં કાઈ ઋતાભ્યાસ વિનાનો દાખલ થઈ શકતો જ ન હતો. આજકાલ જેમ પંચન્યાસ, ગણી ઉપાધ્યાય અને આચાર્યની પદવી શ્રુતના અભ્યાસ વિના પણ મેળવવી મુકર છે તેમ તે વર્ગમાં દાખલ થનાર માટે ન હતું. વાચકવંશમાં દાખલ થવું એટલે શ્રુતનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ અને એના પ્રચારનું કામ કરવાનું હોય જ. આને પરિણામે વાચકપદધારી સાધુઓ નવ નવા ગ્રંથોની રચના કરવાનું સામર્થ્ય પણ ધરાવતા અને પોતાના સમયમાં પોતાની આજીવ્યાજી વહેતી વિવિધ દર્શનિક વિચારસરણીઓનો અને વિવિધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ કરતા; એટલું જ નહિ પણ તેઓ પ્રાકૃત ભાષાના રૂઢિબદ્ધ કિલ્લાને તોડી તે સમયની દર્શનિકપ્રિય સંસ્કૃત જેવી ભાષાઓ શીખવા પ્રેરાતા, અને વારસામાં પોતાને મળેલું જ્ઞાન જૈનેતર તત્ત્વજ્ઞોને ગ્રાહ્ય અને તે માટે વિદ્યુત્પ્રિય સંસ્કૃત જેવી ભાષામાં ગ્રંથો પણ લખતા. એ વાચકવંશના વિદ્વાન સાધુઓને પક્ષાપક્ષી, ગચ્છભેદ અને તદ્દન તુચ્છ જેવી કર્મકાંડવિષયક વિરોધની વાતોમાં રસ ન હતો; તેમનો મુખ્ય રસ શાસ્ત્રચિંતન શાસ્ત્રસંરક્ષણ શાસ્ત્રનિર્માણ અને શાસ્ત્ર-પ્રચાર તરફ જ હતો. એવો વાચકવંશ કે જેને દિગંબરપણાની કશી પડી પણ ન હતી અગર શ્વેતાંબર કહેવરાવવાનો કાંઈપણ મોહ ન હતો તેમા ઉમાસ્વાતિ થયેલા હોય એમ લાગે છે. આની પુષ્ટિમાં એ પણ જાણવું જોઈએ કે ઉમાસ્વાતિ પોતાના દીક્ષાગુરુ, વિદ્યાગુરુ અને દીક્ષા તથા વિદ્યાના પ્રગુરુ એ બધાને ‘વાચક’ તરીકે જ ઓળખાવે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ તે પ્રગુરુઓ બધાને ‘વાચકમુખ્ય’ અને ‘મહાવાચક’ તરીકે ઓળખાવે છે; અને પોતાના દીક્ષાગુરુને ‘એકાદશ-અંગધારક’ એવું વિશેષણ આપી તેમની ખાસ વિશિષ્ટતા સૂચવે છે.

વાં ઉમાસ્વાતિ દિગંબર કે શ્વેતાંબર એ એ વિરોધી ક્રાંટાથી તદ્દન તટસ્થ એવી એક પૂર્વકાલીન જૈનપરંપરામાં થયા હતા એવા આશયની ઉપરની કલ્પના જે બાબતોને લીધે મને થઈ છે તે બાબતો ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે:—

૧ શ્વેતાંબરીય આગમ આદિ બધા જ ગ્રંથોમાં નવ તત્ત્વો ગણાવવામાં આવ્યાં છે જ્યારે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં^{૪૧} સાત ગણાવી સાતમાં જ નવનો સમાસ કર્યો છે. આ તત્ત્વ સંબંધી સાત ગ્રંથોની પરંપરા શ્વેતાંબર ગ્રંથોથી જુદી પડે છે. એ જ રીતે દ્વિગંબરીય કુંદકુંદના ગ્રંથોથી પણ જુદી પડે છે.

૨ શ્વેતાંબરીય ઠાઠપિણુ આગમ કે બીજા ગ્રંથમાં નવનો જે જાતનો વિભાગ નજરે પડે છે તે કરતાં તદ્દન જુદી જ જાતનો વિભાગ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં^{૪૨} છે; આગમ અને આગમાનુસારી નિર્ચુક્તિ આદિ ગ્રંથોમાં સાત નથો ^{૪૩}સીધી રીતે કહેવામાં આવ્યા છે. સિદ્ધસેન દિવાકર છ નથો કહે છે. જ્યારે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પ્રથમ પાંચ નથો બતાવી પછી જ પાંચમા નયના ત્રણ ભેદો કરવામાં આવ્યા છે અને એ ત્રણ ભેદોમાં પણ જે 'સાંપ્રત' એવું નામ છે તે તત્ત્વાર્થ સિવાય બીજો ક્યાંયે નથી. જે કે તાત્ત્વિક દષ્ટિએ તત્ત્વાર્થગત અને આગમગત નથોના મંતવ્યમાં ભેદ નથી, છતાં વિભાગ અને નામની બાબતમાં તત્ત્વાર્થની પરંપરા શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર બંને પરંપરાથી સ્પષ્ટ રીતે જુદી પડે છે.

૪૧ જુઓ ૧, ૪ તત્ત્વાર્થસૂત્રોમા તત્ત્વોની સંખ્યા સાત છે. ત્યારે પ્રશ્નમરતિમાં કાં ૧૮૯માં એ સંખ્યા નવની છે. એક જ કર્તા બે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં બે જુદી જુદી સંખ્યા કેમ જણાવે ? એ એક સવાલ છે. પણ જો બીજી રીતે તે બંને ગ્રંથ એક જ કર્તાના હોવાનું પ્રમાણ મળતું હોય તો એ વિરોધગર્ભિત સવાલનું સમાધાન દુષ્કર નથી. એક ગ્રંથમા પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે નવતત્ત્વ જણાવ્યાં હોય અને બીજા ગ્રંથમાં તે જ ગ્રંથકારે વિચાર કરી સાત સંખ્યા મૂકી પોતાનું વ્યક્તિત્વ દાખવ્યું હોય એમ બનવું સંભવિત છે. ધણા ગ્રંથકારો પોતાની જુદી જુદી કૃતિઓમાં એક જ વસ્તુને અનેકરૂપે પ્રતિપાદન કરતા પહેલેથી દેખાય છે.

૪૨ જુઓ ૧, ૩૪-૩૫.

૪૩ સીધી રીતે એટલા માટે કે પાંચ નથોનું પ્રકારાંતરરૂપે નિર્ચુક્તિમા કથન છે જ. વિશેષાવશ્યકભાષ્યગાં ૨૨૬૪. આ પ્રકારાંતરત ત્વાર્થમા ઉત્તરી આવેલી પરંપરાનું હોય એવો સંભવ છે.

૩ શ્રાવકોનાં બાર વ્રતોનાં વર્ણનમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રનો^{૪૪} ક્રમ શ્વેતાંબરીય સમગ્ર ગ્રંથોથી નિરાજો છે, તત્ત્વાર્થમાં સાતમું 'દેશવ્રત' અને અગિયારમું 'ઉપભોગપરિભોગ વ્રત' ગણાવવામાં આવ્યું છે ન્યારે શ્વેતાંબરીય બધા જ ગ્રંથોમાં એ સાતમું વ્રત 'દેશાવકાશિક' નામના દશમા વ્રત તરીકે અને અગિયારમા 'ઉપભોગપરિભોગ વ્રત'ને સાતમા વ્રત તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે, આમાં ફક્ત ક્રમનો જ પરંપરા ભેદ છે, તાત્ત્વિક ભેદ કશો જ નથી.

૪ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં^{૪૫} જે પાપ અને પુણ્ય પ્રકૃતિનો વિભાગ છે તે અત્યારે ઉપલબ્ધ કોઈ પણ શ્વેતાંબરીય કે દિગંબરીય ગ્રંથની પરંપરામાં નથી. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પુરુષવેદ, હાસ્ય, રતિ અને સમ્યક્ત્વ-મોહનીય એ ચારને પુણ્યપ્રકૃતિમાં ગણાવેલ છે ન્યારે બધાય શ્વેતાંબરીય અને દિગંબરીય ગ્રંથોની પરંપરામાં એમ નથી.

૫ તપના એક ભેદરૂપ પ્રાયશ્ચિતના નવ પ્રકારો તત્ત્વાર્થના મૂળ^{૪૬} સૂત્રમાં જ છે. ન્યારે જૂના શ્વેતાંબરીય આગમોમાં^{૪૭} એના દશ ભેદો કહેવામાં આવ્યા છે.

૬ ૧, ૮ ના લાખ્યમાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્દષ્ટિ શબ્દોનો અર્થ અનુક્રમે છાન્નસ્થિક સમ્યક્ત્વ અને કેવલિગત સમ્યક્ત્વ એવો કરવામાં આવ્યો છે. આવો અર્થભેદ તત્ત્વાર્થ સિવાયનાં કોઈપણ શ્વેતાંબરીય આગમોમાં અગર દિગંબરીય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દેખાતો નથી. એ અર્થ ભેદને લીધે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્દષ્ટિ શબ્દોની પરિભાષા ફક્ત લાખ્યમાં જ જુદી ધડાઈ છે.

૭ જો કે અત્યારે ઉપલબ્ધ^{૪૮} લાખ્યમાં ૫૬ અંતરદ્વીપોનું

૪૪ જુઓ ૭, ૧૬

૪૫ જુઓ ૮, ૨૬.

૪૬ જુઓ ૯, ૨૨.

૪૭ ઉત્તરાધ્યયન અધ્ય૦ ૩૦ ગાથા ૩૧.

૪૮ જુઓ ૩, ૧૫.

વર્ણન છે પણ એ ભાષ્ય ઉપરની ઉપલબ્ધ બન્ને દીકાઓના રચનાર શ્વેતાંબરીય આચાર્યો કહે છે કે ૯૬ અંતરદ્વીપ ભાષ્યોમાં દેખાય છે આ કથન એમ સૂચવે છે કે તે દીકાકારોના વખતમાં ભાષ્યોમાં ૪૯ ૯૬ અંતરદ્વીપોનું વર્ણન હતું. આ વર્ણન કાંઈપણ શ્વેતાંબરીય ગ્રંથથી વિરુદ્ધ છે. જો વાં ૭ ઉમાસ્વાતિ શ્વેતાંબરીય પરંપરાના હોય તો કદી શ્વેતાંબરીય આગમ આદિ ગ્રંથોથી તદ્દન વિરુદ્ધ અને ફક્ત દિગંબરીય ગ્રંથોમાં જ મળે છે તેવું અંતરદ્વીપનું વર્ણન ન જ કરે.

૮ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં ૫૦ જે બીજા સંહનનનું અર્ધવજ્રર્પણનારાય એવું નામ છે અને પર્યાપ્તિઓની ૫૧ પાંચ સંખ્યા છે તે સામાન્ય રીતે શ્વેતાંબરીય કે દિગંબરીય ગ્રંથોની પ્રસિદ્ધ પરંપરાથી ભિન્ન છે.

૯ દશ યતિધર્મમા તપના વર્ણન પ્રસંગે ભિક્ષુની બાર પ્રતિમાઓનું વર્ણન છે. તેમાં આઠમી નવમી અને દશમી એ ત્રણ પ્રતિમાઓને ભાષ્યમાં ૫૨ અનુક્રમે સાત ચૌદ અને એકવીશ રાતના પરિમાણવાળી કહી છે. ભાષ્યના એ કથનને કાંઈ પણ શ્વેતાંબરીય સૂત્રનો ટેકો નથી. ભાષ્યની એ પરંપરા કરતાં શ્વેતાંબરીય આગમની પરંપરા જુદી જ છે. કારણ કે આગમમાં તો એ ત્રણ પ્રતિમાઓ સાત સાત રાતના પરિમાણવાળી છે. એમ ભાષ્યના જ દીકાકારો કહે છે, એટલે એ બાબતમાં ભાષ્ય અને આગમની પરંપરા જુદી છે.

૧૦ પુલાક બકુશ આદિ નિર્ગ્રંથોમાં શ્રુત અને પ્રતિસેવના આ-

૪૯ વૃત્તિકારે વાપરેલ 'ભાષ્યેષુ' એ બહુવચનથી કાતો ભાષ્યની પ્રતિઓ એવો અર્થ હોય અને કાતો તે વખતે મળતી બીજી દીકાઓ એવો અર્થ હોય એમ લાગે છે.

૫૦ જુઓ ૮, ૧૨.

૫૧ બધા જ શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોમાં છ પર્યાપ્તિની પરંપરા છે અને તે જ જણીતી છે. માત્ર રાજપ્રક્રીય સૂત્રમાં ૫૦ ૯૮ મા ભાષા અને મનને એક ગણી પાંચ પર્યાપ્તિનું કથન છે.

૫૨ જુઓ ૯, ૬.

દિનું નિરૂપણ કરતાં ૫૩ ભાષ્યમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તેને ભાષ્યના જ ટીકાકારો શ્વેતાંબરીય આગમપરંપરાથી લિન્ન પ્રકારનું કહી આગમપરંપરા કેવી છે તે બતાવે છે. દા० તં ભાષ્યમાં પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલને વધારેમાં વધારે દશપૂર્વધર કહ્યા છે ત્યારે આગમમાં નવપૂર્વધર કહ્યા છે વગેરે. દ્વિગંબર પરંપરાના ટીકા-ગ્રંથોમાં આ વાત શબ્દશઃ ભાષ્ય પ્રમાણે જ છે.

૧૧ સૌથી છેલ્લી અને મહત્ત્વની દલીલ એ છે કે જો વાં ઉમાસ્વાતિ ૩૬ શ્વેતાંબરીય અગર ૩૬ દ્વિગંબરીય હોત તો ગમે તેટલું મહત્ત્વનું હોવા છતાં તેઓનું તત્ત્વાર્થ મૂળ શાસ્ત્ર જે રીતે પ્રથમથી આજ સુધી ઉભય સંપ્રદાયને માન્ય થતું આવ્યું છે તે રીતે માન્ય ન થાત અને ભાષ્યમાં કયાક કયાંક સર્વાર્થસિદ્ધિની પેઠે વિરોધી સંપ્રદાયનું થોડું કે ઘણું ખંડન અવશ્ય હોત. પણ તેમ નથી. દા० તં ૮, ૧ ની સર્વાર્થસિદ્ધિમાં મિથ્યાદર્શનની વ્યાખ્યા કરતાં પૂન્યપાદે પ્રથમ તો જૈનેતર દર્શનોને મિથ્યાદર્શન કહ્યાં છે અને પછી સંપ્રદાયનો અભિ-નિવેશ ન રોકાઈ શકાવાથી ‘અથવા’ એમ કહી શ્વેતાંબર માન્યતાઓને પણ મિથ્યાદર્શન કહેલ છે. આ સ્થળે ભાષ્યમાં શ્વેતાંબર કે દ્વિગંબર કોઈની વિરુદ્ધ કાંઈ કહેવામાં નથી આવ્યું. ફક્ત જૈનદર્શનને જ પોષક થાય એવું સામાન્ય કથન છે.

શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર સંપ્રદાયનાં વિરોધનું બીજું પહેલેથી આજ સુધી મુખ્યપણે એ ચાલ્યું આવ્યું છે કે લિક્ષુકોએ કપડાં રાખવાં અને ન રાખવાં, આવા પ્રયત્ન વિરોધની મૂળ વાત વિષે ૫૪ સૂત્ર કે ભાષ્યમાં વાં ઉમાસ્વાતિ કાંઈ જ સ્પષ્ટ કહેતા નથી. સાધુઓના બાવીશ પરીષદો ગણાવતાં તેઓ ‘નગ્નત્વ’ પરીષદને આગમપ્રમાણ ગણાવે છે; પણ નગ્નત્વ એટલે શું? એ વિષે ભાષ્ય સુદ્ધાંમાં કંઈ જ કહેતા નથી. જ્યારે ભાષ્ય ઉપરની ટીકાઓમાં શ્વેતાંબર આચાર્યો લિક્ષુકોએ વસ્ત્રધારણ કરવા વિષેની સ્વસંમત મર્યાદાનું વિસ્તૃત વર્ણન

આપે છે અને એ જ 'નમ્રત્વ' પરીષદ ઉપર લખતાં દિગંબરીય ટીકાકારો પોતાને અભિપ્રેત એવો તદ્દન નમ્ન રહેવાનો અર્થ સ્પષ્ટપણે કરે છે. નિર્વિવાદ એવા શ્વેતાંબરીય અને દિગંબરીય આચાર્યોની ટીકાઓમાં સંપ્રદાયવિરોધ જે સ્પષ્ટ દેખાય છે તે સૂત્ર કે ભાષ્ય સુદ્ધામાં નથી. કોઈ પણ એક રૂઢ સંપ્રદાયમાં પડ્યા પડી તે સંપ્રદાયના અભિનિવેશી વાતાવરણને વશ થયા વિના જે તત્ત્વાર્થ લખાયું હોત તો તે એ સંપ્રદાયમાં કદી પ્રમાણરૂપે મનાત નહિ એ વાત સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ જાણનાર સહજ સમજી શકે તેવી છે.

એકદર પટ્ટાવલીઓમાં આવેલ વાયકવંશના સૂચક ઉદ્દેશ્યથી, ઉમાસ્વાતિની પ્રશન્તિમાં બધાઓની સાથે જોડાયેલ 'વાચક' પદના વિશેષણથી અને મથુરામાં થયેલી વાચનાના આગેવાન અનુયોગધર મુકુંદલાચાર્યના ઇતિહાસથી તેમજ અત્યારે વિદ્યમાન આગમ-પાઠમાં અનુયોગધર નાગાર્જુનના પાઠાંતરોની ચાલી આવતી નોંધથી અને છેવટે ઉપરની ૧૧ દલીલોથી એમ માનવા લલચાઈ જવાય છે કે 'વાચક' નામનો એક વિશિષ્ટ વિદ્યાપ્રિય પંપર્ગ તટસ્થપણે ચાલ્યો આવતો અને તે જ વંશમાં ઉમાસ્વાતિ થયા.

૫૫ પ્રાચીન પરંપરામાં એવા કેટલાય વિદ્યાપ્રિય અને તટસ્થ વર્ગોની બહુ ઓછી નોંધ રખાઈ છે. એવા વર્ગોમાંનો એક વર્ગ જે ચાપનીયતંત્ર કે ચાપનીયસંઘને નામે પ્રસિદ્ધ છે, એ સંઘના કેટલાક બાહ્ય આચારો દિગંબર સંપ્રદાયને મળતા આવે છે. એટલે એઓ નમ્ન રહે છે વગેરે. અને એમના કેટલાક ધાર્મિક સિદ્ધાંતો શ્વેતાંબર સંપ્રદાયને મળતા આવે છે એટલે કેવળજ્ઞાની પણ આપણી જેમ અનાસક્તભાવે ભોજન લે છે. અને સ્ત્રીઓ પણ સ્ત્રીશરીરદ્વારા જ નિર્વાણની અધિકારી થઈ શકે છે વગેરે. એક રીતે જોઈએ તો આ વર્ગ લગભગ તટસ્થ જેવો છે. જ્યારે આ વર્ગ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં હતો ત્યારે દિગંબર પંથના કદ્દર ધર્મ-ગુરુઓ પોતાના સંપ્રદાયના લોકોને કહેતા કે 'એ ચાપનીઓથી ચેતતા રહેજો. એઓ તો અંદરથી શ્વેતાંબરીઓ જેવા છે અને માત્ર બહારથી જ દિગંબરીઓ લાગે છે. જ્યારે વલ્લભીમાં સેવક-શ્વેતપટ સંઘ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે તેઓ તેમાંથી નીકળ્યા છે.' અને શ્વેતાંબર પંથના સુસ્ત ધર્મગુરુઓ

આમ હોવા છતાં તે વંશને તેમજ તે વંશની ઉચ્ચનાગર જેવી શાખાને શ્વેતાંબરીય પદ્માવલીમાં સ્થાન મળ્યું અને દિગંબરીયે પોતાની પદ્માવલીમાં તેમને સ્થાન ન આપ્યું તેનું શું કારણ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહેલો છે અને તે એ છે કે જે પ્રખલ મતભેદ અને વિરોધની બાબતોને કારણે એક ફાંટો જુદો પડ્યો અને જે આગળ જતાં દિગંબર તરફે રૂઢ થયો તે બાબતો પ્રથમથી જ વાયકવંશના શ્રુતમાં હતી અને તે મૂળ પરંપરાની હોધ શ્વેતાંબર પક્ષ સાથે વધારે બંધ બેસતી; આથી જ એકવાર તટસ્થ રહેલો પણ એ વાયક-વંશ શ્વેતાંબર પદ્માવલીમાં દાખલ થઈ ગયો અને એ ક્યારેક તટસ્થ હતો એ વાત જ ભૂલાઈ ગઈ અને શ્વેતાંબર આચાર્યોએ પોતાની સાથે ખાસ વિરોધ આવતો ન હોવાથી એ વંશને પોતાનો જ કરી લીધો. અને એ વંશમાં જે કાંઈ થોડી ઘણી તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી કે આચારને લગતી લિન્ન માન્યતાઓ હતી તેને પણ મતભેદ તરીકે અગર સિદ્ધાંત તરીકે અપનાવી પોતામાં સમાવી દીધી.

સૂત્ર અને ભાષ્ય બંનેને પ્રમાણભૂત માની તેના ઉપર ટીકા

પોતાના સંપ્રદાયના લોકોને કહેતા કે ‘એચાપનીયમતથી સાવધાન રહેજે એઓ તો ખરા દિગંબરીય છે પણ આપણને છેતરવા થોડી થોડી વાતો આપણે માનીએ તેમ કહે છે.’ ખરી રીતે વિચારીએ તો એ પક્ષ રૂઢ દિગંબર ન હતો તેમ રૂઢ શ્વેતાંબર ન હતો એ તો તટસ્થપણે રહેનારો અને ઉપયોગી માન્યતાઓને માનનારો એક મધ્યસ્થ વર્ગ હતો. આ વિષે ડૉ. ડ્યુડસે જે લખ્યું છે તે વાંચવા જેવું હોઈ તે માટે જુઓ એપિગ્રાફિકા ઇડિકા વો. ૪ પૃ. ૩૩૮ પેરેગ્રાફ છેલ્લો. તેમજ હોર્નલસ’પાદિત દિગંબરીય પદ્માવલી ઇડિયન એ’ટીકવેરી વો. ૨૧ પૃ. ૬૭ ફુટનોટ ૧૬, ૧૭ અને એપિગ્રાફિકા ક્લૉટિકા વો. ૧૨ પ્રસ્તાવના પૃ. ૫ પેરેગ્રાફ પેલો બીજો.

જેમ આ વર્ગ તટસ્થ હતો તેમજ આ વાયકવર્ગ પણ તટસ્થ હોય, એને શ્વેતાંબર કે દિગંબર કોઈની પરવા ન હોય માત્ર સત્ય અને સદાચાર મુખ્ય રાખીને એ વંશની પરંપરા ચાલતીહોય એમ એ ઉમાસ્વાતિ વાયકની કૃતિ ઉપરથી સમજી શકાય છે.

લખનાર શ્વેતાંબર આચાર્યોની દષ્ટિમાંથી વાં ઉમાસ્વાતિની તટસ્થ પરંપરા વિષેનું ઐતિહાસિક તથ્ય ભૂલાઈ ગયું જેથી તેઓ દરેક એમ જ માનતા કે વાચક તો અમારા જેવા ૩૬ શ્વેતાંબરીય હોઈ અમારી પેઠે જ આગમપરંપરાના ધારક હોવા જોઈએ. તેથી ભાષ્ય ઉપર ટીકા લખતાં જ્યાં જ્યાં શ્વેતાંબર આચાર્યોને પોતામાં ચાલતી પરંપરા કરતાં બિન્ન જણાયું ત્યાં કાંતો તેમણે વાચકને ‘સૂત્રાનભિજ્ઞ’ અને ‘પ્રમત્ત’ જેવા શબ્દોથી નવાળ્યા અને કાંતો આ વસ્તુ પ્રક્ષિપ્ત છે અગર તો આગમથી જુદી છે. એટલું જ કહી ૫૭મંતોપ પકડ્યો, અને ક્યાંક તો તેઓ પોતાની ચાલુ પરંપરા કરતાં જુદું જ વર્ણન જોઈ એટલે સુધી ભડક્યા અને ભાષ્યને આ સ્થળને અસલી ભાગ ક્રોધના દ્વારા નાશ પામ્યો છે અને ઉપલબ્ધ ભાગ એ તો પ્રક્ષિપ્ત છે એમ કહી તેઓએ યથાર્થ પાઠને પ્રક્ષિપ્તપણાની બ્રાંતિયા ફેંકી દીધો અને તેવી જગ્યાએ પોતાની પરંપરા પ્રમાણે આગમાનુસારી પાઠ જેવો હોવો ઘટે તેવો બનાવી અસલી ભાષ્ય તરીકે ૫૮ગોઠવી દીધો. જો ૩૬ શ્વેતાંબરીય ટીકાકારો વાં ઉમાસ્વાતિને તટસ્થ પરંપરાના સમન્વયા હોત તો તેવા મતભેદવાળા સ્થળોમાં બહુ તો એટલું જ કહેત કે આ બાબત વિષે આવું પણ મતાંતર છે.

૫૬ “ નેદં પારમર્ષપ્રવચનાનુસારિ ભાષ્યં કિં તર્હિ ? પ્રમત્તગોતમેતત્ । વ્રાચકો હિ પૂર્વચિત્ કથમેવંવિધમાર્ષવિ-
સંવાદિ નિવઘ્નીયાત્ ? સૂત્રાનવબોધાદુપજાતબ્રાન્તિના કેનાપિ
રચિતમેતદ્ વચનકમ્ ૯, ૬ની ભાષ્યવૃત્તિ ૫૦ ૨૦૬.

૫૭ જુઓ ૩, ૯ તથા ૯, ૪૯ ના ભાષ્યની બંને વૃત્તિઓ.

૫૮ “ ઇતદ્ધ્વાન્તરઙ્ગીપકભાષ્યં પ્રાયો વિનાશિતં સર્વં
કૈરપિ દુર્વિગ્ધૈર્યેન ષણ્ણવતિરન્તરઙ્ગીપકા ભાષ્યેષુ દૃશ્યન્તે ।
અનાર્ષં ચૈતદધ્યવસીયતે જીવાભિગમાદિષુ ષટ્પશ્ચાશદન્તર-
ઙ્ગીપકાધ્યયનાત્ xxx ” । ૩, ૧૫ ની ભાષ્યવૃત્તિ ૫૦ ૨૬૭.

જાતિ અને જન્મસ્થાન પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ રીતે જાતિ વિષે કંઈ કથન નથી, છતાં માતાનું ગોત્રસૂત્રક વાત્સી નામ એમાં છે અને કૌલીપણિ એ પણ ગોત્રસૂત્રક વિશેષણ છે. આ ગોત્રનો નિર્દેશ ઉમાસ્વાતિ બ્રાહ્મણ જાતિના હોવાનું સૂચન કરે છે એમ કહેવું એ ગોત્ર-પરંપરાને ચીવટથી વળગી રહેનાર બ્રાહ્મણ જાતિના વંશાનુક્રમના અભ્યાસીને ભાગ્યે જ ખોટું દેખાશે. વાઁ ઉમાસ્વાતિના જન્મસ્થાન તરીકે પ્રશસ્તિ ‘ન્યગ્રોધિકા’ ગામને નિર્દેશે છે; આ ન્યગ્રોધિકા સ્થાન ક્યાં આવ્યું, તેનો ઇતિહાસ શો છે અને અત્યારે તેની શી સ્થિતિ છે? એ બધું અંધારામાં છે; એની શોધ કરવી એ એક રસનો વિષય છે. તત્ત્વાર્થમૂત્રની રચનાના સ્થાન તરીકે પ્રશસ્તિમાં ‘કુસુમપુર’નો નિર્દેશ છે. કુસુમપુર એ જ અત્યારનું બિહારમાં આવેલું પટણા. પ્રશસ્તિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વિહાર કરતાં કરતાં પટણામાં તત્ત્વાર્થ રચ્યું. આ ઉપરથી નીચેની કલ્પનાઓ સ્પુરે છે. ૧ ઉમાસ્વાતિના સમયમાં અને તેથી કંઈ આગળ પાછળ મગધમાં જૈન લિક્ષુકોનો ખૂબ વિહાર થતો હોવો જોઈએ અને તે તરફ જૈનસંઘનું બળ અને આકર્ષણ હોવું જોઈએ. ૨ વિશિષ્ટ શાસ્ત્રના લેખક પણ જૈન લિક્ષુકો પોતાની અનિયત સ્થાનવાસની પરંપરાને બરાબર સાચવી રહ્યા હતા અને તેમ કરી તેઓએ પોતાના કુળને ‘જંગમ વિદ્યાલય’ બનાવી દીધું હતું. ૩ વિહારસ્થાન પાટલીપુત્ર (પટણા) અને મગધદેશથી જન્મસ્થાન ન્યગ્રોધિકા સામાન્ય રીતે બહુ દૂર તો નહિ જ હોય.

૨ વ્યાખ્યાકારો

તત્ત્વાર્થના વ્યાખ્યાકારો શ્વેતાંબર, દિગંબર બંને સંપ્રદાયમાં થયેલા છે; પરંતુ એ બેમાં ફેર એ છે કે મૂળ સૂત્ર ઉપર સીધી વ્યાખ્યા સૂત્રકાર ઉમાસ્વાતિ સિવાય બીજા કોઈ શ્વેતાંબરીય વિદ્વાને લખી હોય તેમ જણાયું નથી; બ્યારે દિગંબરીય બધા લેખકોએ સૂત્રો ઉપર જ પોતપોતાની વ્યાખ્યાઓ લખી છે. શ્વેતાંબરીય અનેક વિદ્વા-

નોએ સૂત્રો ઉપરના ભાષ્યની વ્યાખ્યાઓ કરી છે, જ્યારે દિગંબરીય પ્રસિદ્ધ કોઈ વિદ્વાને સૂત્રો ઉપરની વ્યાખ્યા ઉપર લખ્યું હોય તેમ જાણ્યું નથી. ખંને સંપ્રદાયના એ વ્યાખ્યાકારોમાં કેટલાક એવા વિશિષ્ટ વિદ્વાનો છે કે જેમનું સ્થાન ભારતીય દાર્શનિકોમાં આવી શકે તેવું છે તેથી તેવા કેટલાક વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાકારોનો અત્રે ટૂંક પરિચય આપવા ધાર્યો છે.

ઉમાસ્વાતિ સૂત્ર ઉપર ભાષ્યરૂપે વ્યાખ્યા લખનાર સૂત્રકાર પોતે જ ઉમાસ્વાતિ છે: તેથી તેમને વિષે જુદું લખવાપણું નથી રહેતું.

૪૯ગંધહસ્તી વાચક ઉમાસ્વાતિનાં તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યા અગર ભાષ્ય રચનાર તરીકે બે ગંધહસ્તી જૈનપરંપરામાં પ્રસિદ્ધ છે તેમાં એક દિગંબરાચાર્ય અને બીજા શ્વેતાંબરાચાર્ય મનાય છે. ગંધહસ્તી એ વિશેષણ છે. દિગંબરપરંપરામાં થયેલા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન સમંતભદ્રનું એ વિશેષણ મનાય છે અને તેથી ફલિત એમ થાય છે કે આપ્તમીમાંસાના રચનાર ગંધહસ્તિપદધારી સ્વામી સમંતભદ્રે વાં ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યા રચી હતી. શ્વેતાંબર પરંપરામાં ગંધહસ્તી એ વિશેષણ વૃદ્ધવાદિશિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકરનું છે એવી માન્યતા અત્યારે ચાલે છે. તે માન્યતા પ્રમાણે ફલિત એમ થાય છે કે સન્મતિના રચનાર અને વૃદ્ધવાદિશિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે વાં ઉમાસ્વાતિનાં તત્ત્વાર્થસૂત્રો ઉપર વ્યાખ્યા રચી હતી. આ બંને માન્યતા અને તે ઉપરથી ફલિત થતું ઉક્ત મંતવ્ય પ્રમાણુ વિનાનું હોષ ગ્રાહ્ય

૫૯ ‘ચક્રસ્તવ’ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ “નમોઽત્યુ ણં”ના પ્રાચીન સ્તોત્રમાં “પુરિસવરગન્ધહત્યોળં” કહીને શ્રીતીર્થકરને ગંધહસ્તી એવું વિશેષણ આપેલું છે. તથા શકના દરમ્મા અને અગિયારમા સૈકાના દિગંબરીય શિલાલેખોમાં એક થોદ્ધાને ગંધહસ્તીનું ઉપનામ આપેલું છે અને એક જૈન-મંદિરનું નામ પણ ‘સવતિ ગંધવારણ જિનાલય’ છે. જુઓ પ્રો. હીરાલાલ-સંપાદિત જૈનશિલાલેખ સંગ્રહ પૃ. ૧૨૩ તથા ૧૨૯, અંદ્રગિરિપર્વતપરકે શિલાલેખ.

નથી. દિગંબરાચાર્ય સમંતભદ્રની કૃતિ માટે ગંધહસ્તી વિશેષણ વપરાયલું મળે છે. પણ તે ૧૦૪૦માં સૈકા પહેલાંના ગ્રંથોમાં હજી સુધી જોવામાં આવ્યું નથી, અને જે ગ્રંથો તથા શિલાલેખોમાં તેમને ગંધહસ્તી વ્યાખ્યાના રચયિતા તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે તે ગ્રંથ તથા શિલાલેખ બહુ તો એટલું જ પૂરવાર કરે છે કે સ્વામી સમંતભદ્રે ગંધહસ્તી નામની કોઈ ટીકા લખી હતી. એ ટીકા વાં ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર ન હતી પણ ખીજા દિગંબરીય સિદ્ધાંત ગ્રંથો ઉપર હતી. આ વાત બાબૂ જીગલકિશોરજીએ^{૧૧} પોતાના લખેલ ‘સ્વામી સમંતભદ્ર’ માં બહુ દલીલો આપી સાબીત કરી છે, એટલે દિગંબરપરંપરા પ્રમાણે સમંતભદ્રનું ‘ગંધહસ્તી’ વિશેષણ ગમે ત્યારથી પ્રચલિત થયેલું માની લઈએ તો પણ તે ઉપરથી એટલું જ નિશ્ચિતરૂપે સિદ્ધ થાય છે કે સ્વામી સમંતભદ્રે વાં ઉમાસ્વાતિનાં તત્ત્વાર્થસૂત્રો ઉપર કોઈ ટીકા રચી ન હતી.

વૃદ્ધવાદિશિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકર ગંધહસ્તી છે એવી શ્લોકો-બરીય માન્યતા સત્તરમા અઠારમા સૈકાના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના એક ૧૨૭૯માં ઉપરથી બંધાયેલી છે. ઉં યશો-વિજયજીએ પોતાના મહાવીરસ્તવમાં ગંધહસ્તીના કથનરૂપે સિદ્ધસેન દિવાકરના સન્મતિની એક ગાથા ટાંકી છે તે ઉપરથી અત્યારે એમ મનાતું આવે છે કે સિદ્ધસેન દિવાકર જ ગંધહસ્તી છે, પણ ઉં યશો-વિજયજીનો એ ઉલ્લેખ ભ્રાંતિજનિત છે. આ મુદ્દો સાબીત કરનાર બે પુરાવાઓ અત્યારે રૂપ છે. એક તો એ કે ઉં યશોવિજયજી

૧૦ જીઓ પંડિત જીગલકિશોરજી લિખિત સ્વામી સમંતભદ્ર-ગ્રંથપરિચય પૃં ૨૧૪-૨૨૦.

૧૧ જીઓ સ્વામી સમંતભદ્ર-ગ્રંથ પરિચય પૃં ૨૩૦-૨૪૩

૧૨ “અનેનૈવામિગ્રાયેણાહ ગન્ધહસ્તી સમ્મતૌ—”
ન્યાયમંડપાદ શ્લોં ૧૬ પૃં ૧૬ દ્વિં

પહેલાંના કોઈ પણ પ્રાચીન કે અર્વાચીન ગ્રંથકારોએ સિદ્ધસેન દિવાકર સાથે કે તેમની નિશ્ચિત મનાતી કૃતિઓ સાથે અગર તો એ કૃતિ-ઓમાથી ઉદ્ધૃત કરેલાં અવતરણો સાથે એકપણ સ્થળે ગંધહસ્તી વિશેષણ વાપર્યું નથી. સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિના અવતરણ સાથે ગંધહસ્તી વિશેષણ વાપરનાર માત્ર ઉક્ત યશોવિજયજી જ છે એટલે એમનું એ કથન કોઈ પણ પ્રાચીન આધાર વિનાનું છે. તે ઉપરાંત સિદ્ધસેન દિવાકરના જીવનવૃત્તાંતવાળા જે ૧૩ પ્રાચીન કે અર્વાચીન પ્રબંધો મળે છે તેમાં કયાએ પણ ગંધહસ્તિપદ વપરાયેલું નજરે નથી પડતું. ન્યારે દિવાકરપદ જૂના પ્રબંધો સુદામાં અને બીજા પ્રાચીન આચાર્યોના ૧૪ ગ્રંથો સુદામાં વપરાયેલું મળે છે. બીજા પ્રબળ અને અકાલ્ય પૂરાવો એ છે કે ઉં યશોવિજયજી પહેલાંના ૧૫ અનેક

૧૩ ભદ્રેશ્વરકૃતકથાવલીગત સિદ્ધસેનપ્રબંધ, અન્યલિખિત સિદ્ધસેનપ્રબંધ, પ્રભાવકચરિત્રગતવૃદ્ધવાદિપ્રબંધાન્તર્ગત સિદ્ધસેનપ્રબંધ, પ્રબંધત્રિતામણિગત વિક્રમપ્રબંધ અને ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ

સિદ્ધસેનના જીવન પ્રબંધોમાં જેમ દિવાકર ઉપનામ આવે છે અને તેનું સમર્થન મળે છે તેમ ગંધહસ્તી વિષે કાંઈ જ નથી. જો ગંધહસ્તિ-પદનો આટલો બધો જૂનો પ્રયોગ મળે છે તો એ પ્રશ્ન રહે જ છે કે જૂના ગ્રંથકારોએ દિવાકરપદની જેમ ગંધહસ્તિપદ સિદ્ધસેનના નામ સાથે કે તેમની કોઈ ઉપલબ્ધ નિશ્ચિત કૃતિ સાથે વાપરેલું કેમ નથી મળતું ?

૧૪ જીઓ હરિભદ્રસૂરિકૃત પંચવસ્તુ ગાથા ૧૦૪૮ પૃં ૧૫૬.

૧૫ સરખામણી માટે જીઓ—

“ નિદ્રાદયો યતઃ સમ-
ધિગતાયા एव दर्शनलब्धेः
उपयोगघाते प्रवर्तन्ते चक्षु-
दर्शनावरणादिचतुष्टयं तू-
द्गमोच्छेदित्वान्मूलघातं नि-
हन्ति दर्शनलब्धिम् ” इति ।

૮,૯ ની તત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ.

પૃં ૧૩૫, પંં ૪.

“ आह च गन्धहस्ती-
निद्रादयः समधिगताया
एव दर्शनलब्धेरुपघाते व-
र्तन्ते दर्शनावरणचतुष्टयं
तूद्गमोच्छेदित्वात् समूल-
घातं हन्ति दर्शनलब्धिमिति”

પ્રવચનસારોદ્ધારની સિદ્ધસેન-
નીય વૃત્તિ પૃં ૩૦૮ પ્રં પંં ૫.

ગ્રન્થોમાં જે ગંધહસ્તીને નામે અવતરણો મળે છે તે બધાં જ અવ-
તરણો કયાંયેક જરાપણુ પરિવર્તન વિના જ અને કયાંયેક બહુ જ

“યા તુ ભવસ્થકેવલિનો
દ્વિવિધસ્ય સયોગાડયોગભેદ-
સ્ય સિદ્ધસ્ય વા દર્શનમો-
હનીયસપ્રકક્ષયાદપાયસદ્ધ-
વ્યક્ષયાચ્ચોદપાદિ સા
સાદિરપર્ણવસાના” इति ।

૧,૭ની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦ ૬૦૫'૦૧

“તત્ર યાડપાયસદ્ધ-
વ્યવર્તિની શ્રેણિકાદીનાં સ-
દ્ધવ્યાપગમે ચ ભવતિ
અપાયસદ્ધચારિણી સા સાદિ-
સપર્યવસાના” ૧,૭ની તત્ત્વાર્થ-

ભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦ ૫૯ ૫'૦ ૨૭.

“પ્રાણાપાનાવુચ્છૈસનિઃ-
શ્વાસક્રિયાલક્ષણો” ૮, ૧૨ ની
તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦ ૧૬૧ ૫'૦ ૧૩.

ઉપર્યુક્ત પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિ-
માનો પાઠ જ તેરમા સૈકાના દેવેન્દ્રસૂરિ-
ના પહેલા કર્મગ્રંથની બારમી ગાથાની
ટીકામાં ગંધહસ્તીના નામ સાથે છે.

“યદાહ ગન્ધહસ્તી-ભવ-
સ્થકેવલિનો દ્વિવિધસ્ય સયો-
ગાયોગભેદસ્ય સિદ્ધસ્ય વા
દર્શનમોહનીયસપ્રકક્ષયાવિમૂ-
તાસમ્યગ્દૃષ્ટિ સાદિરપર્યવસા-
ના इति ।” નવપદવૃત્તિ પૃ૦ ૮૮ દિ.

“યદુક્તં ગન્ધહસ્તિના
તત્ર યાડપાયસદ્ધવ્યવર્તિની
અપાયો-મતિજ્ઞાનાંશ. સદ્ધ-
વ્યાણિ- શુદ્ધસમ્યક્ત્વદલિ-
કાનિ તદ્ધર્તિની શ્રેણિકાદીનાં
ચ સદ્ધવ્યાપગમે ભવત્યપાય-
સદ્ધચારિણી સા સાદિસ-
પર્યવસાના” इति નવપદવૃત્તિ
પૃ. ૮૮ દિ.

“યદાહ ગન્ધહસ્તી-પ્રા-
ણાપાનો ડુચ્છૈસનિઃશ્વાસો
इति” ધર્મસંગ્રહણીવૃત્તિ (મલય-
ગિરિ) પૃ૦ ૪૨, પૃ૦ ૫'૦ ૨.

ચોડા પરિવર્તન સાથે અને કયાંયેક ભાવસામ્ય સાથે સિંહસરના પ્રશિષ્ય અને ભાસ્વામિના શિષ્ય સિદ્ધસેનની તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરની વૃત્તિમાં મળે છે. આ ઉપરથી એટલું નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થાય છે કે ગંધહસ્તી ચાલુ માન્યતા પ્રમાણે સિદ્ધસેન દિવાકર નહિ પણ ઉપલબ્ધ તત્ત્વાર્થભાષ્યની વૃત્તિના રચયિતા ભાસ્વામિશિષ્ય સિદ્ધસેન જ છે. નામની સમાનતાથી અને પ્રકાંડવાદી તરીકે અને કુશળ ગ્રન્થકાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલ સિદ્ધસેન દિવાકર જ ગંધહસ્તી મેલવી શકે એવી સંભાવનામાંથી ઉઠે. યશોવિજયજીની દિવાકરમાટે ગંધહસ્તી વિશેષણ વાપરવાની શ્રાંતિ જન્મી હોય એવો સંભવ છે.

ઉપરની દલીલો ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે શ્વેતાંબર પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ ગંધહસ્તી એ તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્યની ઉપલબ્ધ વિસ્તીર્ણ વૃત્તિના રચનાર સિદ્ધસેન જ છે. આ ઉપરથી આપણને નિશ્ચિત રૂપે એમ માનવાને કારણ મળે છે કે સન્મતિના ટીકાકાર દશમા સૈકાના અભયદેવે પોતાની ટીકામાં^{૧૧} એ સ્થળે જે ગંધહસ્તિ-પદ વાપરી તેમની રચેલ તત્ત્વાર્થવ્યાખ્યા જોઈ લેવાની સૂચના કરી

“અતઃ પચ ચ મેદઃ પ્ર-
દેશાનામવયવાનાં ચ, યે ન
જાતુચિદ્ વસ્તુવ્યતિરેકેણો-
પલભ્યન્તે તે પ્રદેશાઃ યે તુ
વિશકલિતાઃ પરિકલિત-
મૂર્તયઃ પ્રજ્ઞાપથમવતરન્તિ
તેઽવયવા इति” ૫, ૭-૮ની
તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ ૫૦ ૩૨૮ પં. ૨૧

“यद्यप्यवयवप्रदेशयोर्ग-
न्धहस्त्यादिषु भेदोऽस्ति”
स्याद्वादમંજરી ૫૦ ૬૩ શ્લો. ૯.

૬૬ સન્મતિના બીજા કાંડની પ્રથમગાયાની વ્યાખ્યાની સમાપ્તિમાં ટી-
કાકાર અભયદેવે તત્ત્વાર્થનાં પ્રથમ અધ્યાયનાં ૯, ૧૦, ૧૧

છે તે ગંધહસ્તી ખીજા કાઠ નહિ પણ ઉપલબ્ધ ભાષ્યવૃત્તિના રચનાર ઉક્ત સિદ્ધસેન જ છે, એટલે સન્મતિટીકામાં અભયદેવે તત્ત્વાર્થ ઉપરની જે ગંધહસ્તિકૃત વ્યાખ્યા જોઈ લેવાની ભલામણ કરી છે તે વ્યાખ્યા માટે હવે નષ્ટ કે અનુપલબ્ધ સાહિત્ય તરફ નજર દોડાવવાની જરૂર નથી. આ જ અનુસંધાનમાં એ પણ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે કે ૧૭નવમા દસમા સૈકાના ગ્રંથકાર શ્રીલાંકે પોતાની આચારાંગ-સૂત્ર ઉપરની ટીકામાં જે ગંધહસ્તિકૃત^{૧૮} વિવરણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિવરણ પણ તત્ત્વાર્થભાષ્યની વૃત્તિના રચયિતા સિદ્ધસેનનું જ હેતુ જોઈએ. કારણ કે બહુ જ થોડું અંતર ધરાવતા શીલાંક અને અભય-દેવ એ બંને લિન્ન લિન્ન આચાર્યો માટે ગંધહસ્તિપદ વાપરે એ

અને ૧૨ એમ ચાર સૂત્રો ટાંકેલાં છે અને ત્યાં એ સૂત્રોની વ્યાખ્યા વિષે ગંધહસ્તીની ભલામણ કરતાં તેઓ જણાવે છે કે “अस्य च सूत्रसमूहस्य व्याख्या गन्धहस्तिप्रभृतिभिर्विहितेति न प्रदर्श्यते”—૫૦ ૫૯૫ ૫૦ ૨૪. એ જ પ્રમાણે તૃતીયકાંડની ૪૪ મી ગાથામાં આવેલા ‘હેતુવાદ’ પદની વ્યાખ્યા આપતાં તેમણે “सम्यग्दर्शनज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः” ૧, ૧ આ સૂત્ર મૂકી તે માટે પણ “तथा गन्धहस्तिप्रभृतिभिर्विक्रान्तमिति नेह प्रदर्श्यते विस्तरभ-यात्”—૫૦ ૬૫૧ ૫૦ ૨૦.

૬૭ બુદ્ધો આ ૧૦ શ્રીજિનવિજયજીસંપાદિત જીતકલ્પની પ્રસ્તાવના ૫૦ ૧૯ પરિશિષ્ટ, શીલાંકાચાર્ય વિષે વધારે વિગત.

૬૮ “शस्त्रपरिज्ञाविवरणमतिबहुगहनं च गन्धहस्तिकृ-तम्” તથા

शस्त्रपरिज्ञाविवरणमतिगहनमितीव किल घृतं पूज्यैः ।
श्रीगन्धहस्तिमिश्रविबुणोमि ततोऽहमवशिष्टम् ॥

આચારાંગટીકા ૫૦ ૧ તથા ૮૨ની શરૂઆત.

સંભવિત નથી, અને અભયદેવ જેવા બહુશ્રુત વિદ્વાને જૈન આગમોમાં પ્રથમ પદ ધરાવતા આચારાંગસૂત્રની પોતાની નજીકમાં જ પૂર્વે યર્ષ ગયેલા શીલાંકસૂરિની રચેલી ટીકા જોઈ ન હોય એ પણ કલ્પવું કઠણુ છે. વળી શીલાંકે પોતે જ પોતાની ટીકાઓમાં જ્યાં જ્યાં સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત સન્મતિની ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરી છે ત્યાં કોઈ પણ રથજો ગંધહસ્તિપદ વાપર્યું નથી એટલે શીલાંકના ગંધહસ્તી પણ દિવાકર નથી એ ખુલ્લું છે.

ગંધહસ્તી વિષેના ઉપર કરેલા વિચાર ઉપરથી પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગી બે મુદ્દાઓ ફલિત થાય છે. પહેલો એ કે તત્ત્વાર્થ ઉપર ગંધહસ્તિરચિત મનાતી વ્યાખ્યા માત્ર શ્વેતાંબર પરંપરામાં જ છે. દિગંબર પરંપરામાં નહિ અને બીજું એ કે એ વ્યાખ્યા નષ્ટ કે અનુપલબ્ધ નથી પણ અત્યારે સર્વત્ર સુલભ તત્ત્વાર્થભાષ્યની બૃહદ્વૃત્તિ એ જ છે.

સિદ્ધસેન તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપર શ્વેતાંબરાચાર્યની રચેલી બે આખી વૃત્તિઓ અત્યારે મળે છે. તેમાં એક મોટી છે અને બીજી તેથી નાની છે, મોટી વૃત્તિના રચનાર સિદ્ધસેન એ જ અહીં પ્રસ્તુત છે. એ સિદ્ધસેન દિન્નગણિના શિષ્ય સિંહસૂરના શિષ્ય ભાસ્વામિના શિષ્ય હતા, એ વાત એમની ભાષ્યવૃત્તિને અંતે આપેલી પ્રશસ્તિ ઉપરથી સિદ્ધ છે. ગંધહસ્તીની વિચારણા પ્રસંગે ઉપર આપેલી દલીલોથી આપણે એ પણ જાણ્યું કે ગંધહસ્તી એ પ્રસ્તુત સિદ્ધસેન જ છે. એટલે બીજું કોઈ ખાસ પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી તેમની બે કૃતિઓ માનવા વિષે શંકા રહેતી નથી. એક તો આચારાંગવિવરણુ જે અનુપલબ્ધ છે અને બીજી તત્ત્વાર્થભાષ્યની ઉપલબ્ધ મોટી વૃત્તિ એમનું ગંધહસ્તી નામ કોણે અને કેમ પાડ્યું તે વિષે ફક્ત કલ્પના

જ કરી શકાય. એમણે પોતે તો પોતાની પ્રશસ્તિમાં ગંધહસ્તિપદ યોજ્યું નથી તેથી એમ લાગે છે કે જેમ સામાન્ય રીતે બધા માટે બને છે તેમ તેમના માટે પણ બન્યું હોવું જોઈએ. એટલે કે તેમના કોઈ શિષ્ય કે ભક્ત અનુગામીએ તેમને ગંધહસ્તી તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યા હોય એમ કરવાનું કારણ એ લાગે છે કે પ્રસ્તુત સિદ્ધસેન સૈદ્ધાંતિક હતા અને આગમોનું વિશાળ જ્ઞાન ધરાવવા ઉપરાંત આગમવિરુદ્ધ તેમને જણાતી ગમે તેવી તર્કસિદ્ધ બાબતનું પણ ખડું જ આવેશ-પૂર્વક ખંડન કરતા અને સિદ્ધાંત પક્ષનું સ્થાપન કરતા. આ વાત તેમની તાર્કિક વિરુદ્ધની કટુક ચર્ચા જોવાથી વધારે સંભવિત લાગે છે, વળી તેમણે તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપર જે વૃત્તિ લખી છે તે અઢાર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ હોય ત્યાર સુધીમાં રચાયેલી તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરની બધી જ વ્યાખ્યાઓમાં કદાચ મોટી હશે અને જો રાજવાર્તિક તથા શ્લોકવાર્તિકના પહેલાં જ એમની વૃત્તિ રચાયેલી હશે તો એમ પણ કહેવું જોઈએ કે તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરની ત્યાર સુધીમાં હયાત બધી જ શ્વેતાંબરીય દિગંબરીય વ્યાખ્યાઓમાં એ સિદ્ધસેનની જ વૃત્તિ મોટી હશે. આ મોટી વૃત્તિ અને તેમાં કરવામાં આવેલ આગમનું સમર્થન જોઈ તેમના કોઈ શિષ્યે કે ભક્ત અનુગામીએ તેમની હયાતીમાં અગર તેમની પછી તેમને માટે ગંધહસ્તી વિશેષણ વાપરેલું હોય એમ લાગે છે. તેમના સમય વિષે ચોક્કસપણે કહેવું અત્યારે શક્ય નથી તેમ છતાં તેઓ સાતમા સૈકા અને નવમા સૈકાની વચ્ચે થયા હોવા જોઈએ, એ ચોખ્ખું છે. કારણ કે તેઓ પોતાની ભાષ્ય-વૃત્તિમાં ૧૯ વસુબંધુ આદિ અનેક બૌદ્ધ વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૧૯ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન વસુબંધુને ‘આમિષગૃહ્ણ’ કહી તેઓ નિર્દેશ છે. તસ્માદેન પદમેતત્ વસુબન્ધોરામિષગૃહ્ણસ્ય ગૃહ્ણ-સ્યેવાડપ્રેક્ષ્યકારિણઃ ।” “જાતિરુપન્યસ્તા વસુબન્ધુવૈધેયેન” । ૭, ૭ ની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦ ૬૮, પ૦ ૧ તથા ૨૯. નાગાર્જુનરચિત ધર્મ-

તેમાં એક ૭૦ સાતમા સકાના ધર્મકીર્તિ પણ આવે છે એટલે સાતમા સૈકા પહેલાં તેઓ નથી થયા એટલું તો નક્કી થાય છે. બીજી બાજુ નવમા સૈકાના વિદ્વાન શીલાંકે ગંધર્વસ્તી નામથી તેમનો ૭૧ ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે તેઓ નવમા સૈકા પહેલાં ક્યારેક થયેલા હોવા જોઈએ આઠમા નવમા સકાના વિદ્વાન યાકિનીસુતુ હરિભદ્રના ગ્રંથોમાં પ્રસ્તુત સિદ્ધસેનને લગતો ઉલ્લેખ જોવામાં આવ્યો નથી. અને પ્રસ્તુત સિદ્ધસેનની ભાષ્યવૃત્તિમાં એ હરિભદ્રનો અગર તેમની કૃતિઓનો ઉલ્લેખ હજી જોવામાં આવ્યો નથી. તેથી વધારે સંભવિત એમ લાગે છે કે યાકિનીસુતુ હરિભદ્ર અને પ્રસ્તુત સિદ્ધસેન એ બન્ને કાંતો સમકાલીન હોય અગર તો એમની વચ્ચે બહુજ થોડું અંતર હોય. પ્રશસ્તિમાં લખ્યા પ્રમાણે પ્રસ્તુત સિદ્ધસેનના પ્રગુરુ સિંહસૂર^{૭૨} (સૂરિ) એ જો મલ્લવાદિકૃત નયચક્રના ટીકાકાર સિંહસૂરિ જ હોય તો એમ કહી શકાય કે નયચક્રની ઉપલબ્ધ સિંહસૂરિકૃત ટીકા સાતમા સકા લગભગની કૃતિ હોવી જોઈએ.

હરિભદ્ર ઉપર જણાવેલી તત્ત્વાર્થભાષ્યની નાની વૃત્તિ જે હજી મુદ્રિત થઈ નથી. તે હરિભ પ્રારંભેલી પણ તેમનાથી કાંઈ પણ કારણને લીધે અધૂરી જ રહી ગયેલી. આ હરિભદ્ર કયા તે એકે પ્રશ્ન

સંગ્રહ પૃ. ૧૩ માં આવતાં પાંચ આનંતર્ય પાપો જેનું વર્ણન શીલાંક, સૂત્રકૃતાંગની (પૃ. ૨૧૫) ટીકામાં પણ આપે છે તેનો ઉલ્લેખ પણ સિદ્ધસેન કરે છે ૭, ૮ ની ભાષ્યવૃત્તિ પૃ. ૬૭.

૭૦ “મિશ્રુવરધર્મકીર્તિનાઽપિ વિરોધ ઉક્તઃ પ્રમાણવિ-
નિશ્ચયાદૌ” અ. ૫ તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ. ૩૯૭ પં. ૪.

૭૧ જુઓ ટિપ્પણ ૬૮ મું.

૭૨ “તસ્યામૂત્ પરવાદિનિર્જયપટુઃ સૈર્હી દધન્નૂરતાં
નામ્ના વ્યજ્યત સિંહસૂર ઇતિ ચ જ્ઞાતાશિલાર્થાગમઃ” ।

તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩.

છે. વૃત્તિનું અવલોકન કરતાં એમ ચોખ્ખું લાગે છે કે આ વૃત્તિના રચયિતા યાકિનીસુત્ર હરિભદ્ર ન હોવા જોઈએ. આ સંભાવનાની પુષ્ટિમાં અત્યારે બે દલીલો ખાસ આપી શકાય તેવી છે. પહેલી એ કે તેમની વૃત્તિમાં અધ્યાયને અંતે દ્વરિમદ્રોદ્ધૃતાવાં એમ લખેલું છે જો પ્રસ્તુત વૃત્તિ રચનાર યાકિનીસુત્ર હરિભદ્ર હોય તો તેઓ એટલા ચોખ્ખા અને સ્વતંત્ર ગ્રંથકાર તરીકે જાણીતા છે કે તેમને વિષે એમ ધારવું જરા વધારે પડતું છે કે તેમણે કોઈ ખીજ વ્યાખ્યામાંથી પોતાની વ્યાખ્યા ઉદ્ધૃત કરી છે અને ખીજ દલીલ એ છે કે જે ખીજ ટીકા-માંથી હરિભદ્રે પોતાની વૃત્તિ ઉદ્ધૃત કરી હોય એટલે ટુંકાવીને લખી હોય તે ખીજ ટીકા સિદ્ધસેનની મોટી વૃત્તિ જ હોવાનો સંભવ છે. હવે આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે સિદ્ધસેન અને હરિભદ્ર એ બન્નેના સમય વચ્ચે ખાસ અંતર હોવું ન જોઈએ. એટલે લગભગ પોતાના સમકાલીન અગર તો સહેજ પૂર્વકાલીન સિદ્ધસેનની મોટી વૃત્તિમાંથી સેંકડો ગ્રંથના સ્વતંત્ર રચયિતા યાકિનીસુત્ર હરિભદ્ર પોતાની વૃત્તિ બનાવે એટલે તેમાંથી ઉદ્ધૃત કરે એ બિના ભાગ્યે જ માની શકાય.

૭૭ હરિભદ્ર નામના ઘણા આચાર્ય થયા છે. પ્રસ્તુત હરિભદ્ર કદાચ વિં સં ૧૧૮૫ માં પ્રશમરતિની ટીકા રચનાર હરિભદ્ર જ હોય એવી કલ્પના થાય છે. કારણકે પ્રશમરતિ એ વાં ઉમાસ્વાતિની કૃતિ છે એટલે એમ કલ્પી શકાય કે એ જ હરિભદ્રે ઉમાસ્વાતિની ખીજ કૃતિ તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપર ટીકા લખી હોય. જો આ કલ્પના સાચી હોય તો પ્રસ્તુત હરિભદ્ર આરમા તેરમા સૈકાના વિદ્વાન છે એમ કહી શકાય. પણ આની સેજ વિરુદ્ધ જાય એવી પણ દલીલ છે અને તે એ કે વિક્રમ સં ૧૨૩૮ માં રચાયેલ પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિમાં

૭૩ વિસ્તૃત પરિચય માટે જુઓ ધર્મસંગ્રહણીની શોધક વિદ્વાન મુનિશ્રીકલ્યાણવિજયજીએ લખેલી પ્રસ્તાવના પૃ ૨થી.

તેના કર્તા “તથા ચ તત્ત્વાર્થમૂલટીકાયાં હરિભદ્રસૂરિઃ” (પૃ૦ ૩૩૭) એમ કહી એક ઉલ્લેખ ટાકે છે. અહીં જે વાત જોવાની છે એક તો મૂલ ટીકા એ કથનમાં મૂલપદને લગતી અને બીજી બાબત નજીકના જ હરિભદ્રનો ઉલ્લેખ કેમ કર્યો હશે? તે પ્રવચનસારોદ્ધારની ટીકાના કર્તાએ હરિભદ્રની તત્ત્વાર્થટીકાને મૂલટીકા કેમ કહી હશે? શું તેઓ ભાસ્વામિશિષ્ય સિદ્ધસેનની તત્ત્વાર્થાય ભાષ્યવૃત્તિ કરતાં હરિભદ્રીય વૃત્તિને જૂની માનતા હશે? જો જૂની માનતા ન હોય તો મૂલપદ શા માટે વાપરે? એ જ રીતે જો ભાષ્યવૃત્તિકાર હરિભદ્ર પ્રશમરતિટીકાકાર હરિભદ્ર જ હોય તો તેઓ પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના રચયિતાથી બહુ જ નજીકના સમયમાં થયેલા છે એમ માનવું જોઈએ. પોતાથી તદ્દન નજીકમાં થઈ ગયેલા હરિભદ્રને પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના કર્તા, મૂળ ટીકાકાર માને અને એમનાથી જૂની તત્ત્વાર્થની વૃત્તિના કર્તા ભાસ્વામિશિષ્ય સિદ્ધસેનને મૂળ ટીકાકાર ન માને એ કેમ સંભવે? એટલે પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના રચયિતા જો બ્રાંત ન હોય તો એવી જ કલ્પના થાય છે કે તત્ત્વાર્થની લઘુવૃત્તિના કર્તા હરિભદ્ર પ્રશમરતિની ટીકાના કર્તા હરિભદ્ર કરતાં જુદા જ હોવા જોઈએ. પછી ભલે તે યાકિનીચ્છતુ હરિભદ્રથી પણ જુદા હોય.

દેવગુપ્ત અને યશોભદ્ર દેવગુપ્તે ભાષ્યની કારિકાઓની કરેલી વ્યાખ્યા મળે છે; તેમણે ભાષ્ય ઉપર લખવા ધારેલ વ્યાખ્યા લખી હશે કે નહિ તે અજ્ઞાત છે. તેમની બીજી કૃતિઓ અને સમય વિષે કશી માહિતી નથી મળી. યશોભદ્રે ઉક્ત હરિભદ્રે લખેલી સાડા પાંચ અધ્યાયની ટીકા પછાનો બાકીનો બધો ભાગ પૂર્ણ કર્યો એવી પ્રસિદ્ધિ છે, અને તે હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય જ હતા એમ મનાય છે; પણ એ બધું તદ્દન પરીક્ષણીય છે. કારણ કે આ બાબતમાં હરિભદ્રની વૃત્તિવાળી લખેલી પોથીમાં આઠમા અને નવમા અધ્યાયને અંતે “હરિભદ્રોદ્ધૃતાયાં તત્રૈષ અન્યકર્તૃકાયાં” એવા ઉલ્લેખો છે અને દશમા અધ્યાયને અંતે

“ઈત્યાચાર્યશ્રીહરિભદ્રપ્રારબ્ધાયાં યશોભદ્રસૂરિશિષ્યનિર્વાહિ-
તાયાં તત્ત્વાર્થટીકાયાં દશમોઽધ્યાયઃ સમાપ્તઃ” એવો ઉલ્લેખ
છે. નો આ ઉલ્લેખો વૃત્તિકારના પોતાના જ હોય તો એટલું નક્કી
કહી શકાય કે કોઈ હરિભદ્ર નામના આચાર્યે પ્રથમ વૃત્તિ પ્રારભેલી
અને તે બીજા કોઈ આચાર્યે પૂર્ણ કરી. બીજા આચાર્ય એટલે યશો-
ભદ્ર એમ કહેવાય છે પણ નામસૂચક ઉલ્લેખમા તો યશોભદ્રસૂરિશિષ્ય
એવું પદ છે એટલે સવાલ થાય છે કે શું અધુરી વૃત્તિ પૂર્ણ
કરનાર યશોભદ્રસૂરિ પોતે જ છે કે યશોભદ્રસૂરિના શિષ્ય છે ?
કારણકે સૂરિશિષ્ય એ નો કર્મધારય સમાસ હોય તો યશોભદ્ર જ
પૂર્ણ કરનાર છે એવો અર્થ નીકળે છે અને નો તત્પુરુષસમાસ હોય
તો તેમના શિષ્ય, વૃત્તિના પૂર્ણ કરનાર છે એવો અર્થ નીકળે છે. તેમના
શિષ્ય હોય તો તે કયા ? એ વિચારવું બાકી જ રહે છે અને નો
તેઓ પોતે વૃત્તિ પૂર્ણ કરનાર હોય તો તે કેના શિષ્ય હતો ? એ
વિચારવું બાકી રહે છે શું તેઓ વૃત્તિના પ્રારંભક હરિભદ્રના જ શિષ્ય
હશે કે અન્ય કોઈના ? અહીં એક વાત નોંધવી યોગ્ય છે અને તે
એ કે યાકિનીસૂત્ર હરિભદ્રની કૃતિ ષોડશક ઉપર યશોભદ્ર નામના
સૂરિએ ટીકા લખી છે. શું એ જ યશોભદ્ર પ્રસ્તુત યશોભદ્ર હશે કે
બીજા કોઈ ?

૭૪ મલયગિરિ એમણે લખેલી તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરની વ્યાખ્યા
નથી મળતી. તેઓ વિક્રમના બારમા, તેરમા સૈકામાં થઈ ગયેલા
વિશ્રુત શ્વેતાંબર વિદ્વાનોમાંના એક છે. તેઓ આઠ હેમચંદ્રના

૭૪ મલયગિરિએ તત્ત્વાર્થટીકા લખી હતી એવી માન્યતા તેમની પ્રજ્ઞા-
પનાવૃત્તિમાં મળતા “તત્ત્વાપ્રાપ્તકારિત્વં તત્ત્વાર્થટીકાદૌ સવિ-
સ્તરેણ પ્રસાધિતમિતિ તત્ત્વોઽવધારણીયમ્” ૫૬ ૧૫ ૫૦-૨૬૮
આ અને આના નેવા બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી બંધાયેલી છે.

સમકાલીન અને સર્વત્રેષ્ઠ ટીકાકાર તરીકે જાણીતા છે. તેમની ઠાડી-
ખંધ મહત્વપૂર્ણ ઉપકૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે.

ચિરંતનમુર્તિ આ એક અસાત નામના શ્વેતાંબર સાધુ છે. તેમણે તત્વાથ ઉપર સાધારણ ટિપ્પણ લખ્યું છે. તેઓ વિક્રમની ચૌદમી સદી પછી ક્યારેક થયેલા છે; કારણ કે તેમણે અ. ૫, સૂ. ૩૧ ના ટિપ્પણમાં ચૌદમા સૈકામાં થયેલ મહિષેણની સ્થાપ્તા-
મંજરીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વાચક યશોવિજય એમણે ભાષ્ય ઉપર લખેલી વૃત્તિનો અપૂર્ણ પ્રથમ અધ્યાય પૂરતો ભાગ મળે છે. એઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં જ નહિ પણ આખા જૈન સંપ્રદાયમાં છેલ્લામાં છેલ્લા થયેલા સર્વોત્તમ પ્રા-
માણિક વિદ્વાન તરીકે જાણીતા છે. એમની સંખ્યાખંધ ઉપકૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે. સત્તરમા અઢારમા સૈકા સુધીમાં થયેલ ન્યાયશાસ્ત્રના વિકાસને અપનાવી એમણે જૈન શ્રુતને તર્કબદ્ધ કર્યું છે અને બિન્ન બિન્ન વિષયો ઉપર અનેક પ્રકરણો લખી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સૂક્ષ્મ અભ્યાસનો માર્ગ તૈયાર કર્યો છે.

ગણી યશોવિજય આ યશોવિજય ઉપરના વાચક યશોવિજ-
યથી જુદા છે. એ ક્યારે થયા તે માલુમ નથી, એમના વિષે બીજી પણ ઐતિહાસિક માહિતી અત્યારે કાંઈ નથી. એમની કૃતિ તરીકે અત્યારે ફક્ત તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરનો ગૂજરાતી ટપો પ્રાપ્ત છે; આ ઉપ-
રાંત એમણે બીજાં કાંઈ રચ્યું હશે કે નહિ તે જ્ઞાત નથી. ટપાની ભાષા અને શૈલી જોતાં તેઓ ૧૭-૧૮ મા સૈકામાં થયા હોય એમ લાગે છે. એમની નોંધવા જેવી વિશેષતા બે છે.

૧ જેમ વાચક યશોવિજયજી વગેરે શ્વેતાંબર વિદ્વાનોએ ‘અષ્ટસહસ્ત્રી’ જેવા દિગંબરીય ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ રચી છે તેમ એ

ગણી યશોવિજયજીએ પણ તત્ત્વાર્થના દિગંબરીય સર્વાથસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠને લઈ તેના ઉપર માત્ર સૂત્રના અર્થ પૂરતો ટપો લખ્યો છે; અને ટપો લખતાં તેમણે ન્યાં ન્યાં શ્વેતાંબર અને દિગંબરનો મતભેદ કે મતવિરોધ આવે છે ત્યાં સર્વત્ર શ્વેતાંબર પરંપરાને અનુસરીને જ સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે. આમ સૂત્રપાઠ દિગંબરીય છતાં અર્થ શ્વેતાંબરીય છે.

૨ આજ સુધીમાં તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર ગૂજરાતીમાં ટપો લખનાર પ્રસ્તુત યશોવિજય ગણી જ પહેલા આવે છે; કારણકે તેમના સિવાય તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર કોઈનું ગૂજરાતીમાં કાંઈ લખેલ અઘાપિ જાણવામાં આવ્યું નથી.

ગણી યશોવિજયજી શ્વેતાંબર છે એ વાત તો નક્કી છે, કારણકે ૭૭૮ખાના અંતમાં એવો ઉલ્લેખ છે; અને બીજું સખલ પ્રમાણ તો તેમનો ટપો જ છે. સૂત્રનો ૭૮પાઠભેદ અને સૂત્રોની સંખ્યા દિગંબરીય સ્વીકાર્યા છતાં તેનો અર્થ કાંઈ પણ જગ્યાએ તેમણે દિગંબર પરંપરાને અનુકૂળ કર્યો જ નથી. અલખત અહીં એક સવાલ થાય છે અને તે એકે યશોવિજયજી શ્વેતાંબર હોવા છતાં તેમણે દિગંબરીય સૂત્રપાઠ કેમ લીધો હશે ? શું તેઓ શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠથી પરિચિત નહિ જ હોય ? કે પરિચિત હોવા છતાં તેમને દિગંબરીય સૂત્રપાઠમાં જ

૭૭ “ इति श्वेतांबरार्चयश्रीउमास्वामिगण(णि)कृततत्त्वाथसूत्रं तस्य बालावबोधः श्रीयशोविजयगणिकृतः समाप्तः”
પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજીના શાસ્ત્રસંગ્રહમાંની દિખિત ટપાની ચોથી.

૭૮ આ સ્વીકારમાં અપવાદ પણ છે જે બહુ જ થોડો છે દાખલા તરીકે અ. ૪ નું ૧૯ મું સૂત્ર એમણે દિગંબરીય સૂત્રપાઠમાંથી નથી લીધું દિગંબરો સોળ સ્વર્ગ માનતા હોવાથી તેમનો પાઠ લેવામાં શ્વેતાંબરીયતા રહી શકે નહિ એટલે એમણે એ સ્થળે શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠમાંથી જ બાર સ્વર્ગોના નામવાળું સૂત્ર લીધું છે.

શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠ કરતાં વધારે મહત્ત્વ દેખાયું હશે? આનો ઉત્તર એ જ વ્યાખ્યાની લાગે છે કે તેઓ શ્વેતાંબર સૂત્રપાઠથી પરિચિત તો અવશ્ય હશે જ અને તેમની દષ્ટિમાં તે જ પાઠનું મહત્ત્વ પણ હશે જ, કારણ કે તેમ ન હોત તો તેઓ શ્વેતાંબરીય પરંપરા પ્રમાણે ટપો રચત જ નહિ; તેમ છતાં તેમણે દિગંબરીય સૂત્રપાઠ લીધો તેનો સખબ એવો હોવો જોઈએ કે જે સૂત્રપાઠને આધારે દિગંબરીય બધા વિદ્વાનો હજાર વર્ષ થયાં દિગંબર ૭૯ પરંપરા પ્રમાણે જ શ્વેતાંબર આગમોથી વિરુદ્ધ અર્થ કરતા આવ્યા છે તે જ સૂત્રપાઠમાંથી શ્વેતાંબર પરંપરાને બરાબર બંધ બેસે એવો અર્થ નીકળવો અને કરવો તદ્દન શક્ય અને સંગત છે એવી છાપ દિગંબરીય પક્ષ ઉપર પાડવી અને સાથે જ શ્વેતાંબરીય અભ્યાસીઓને જણાવવું કે દિગંબરીય સૂત્રપાઠ કે શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠ ગમે તે લ્યો એ બન્નેમાં પાઠભેદ હોવા છતાં અર્થ તો એક જ પ્રકારનો નીકળે છે અને તે શ્વેતાંબર પરંપરાને બંધ બેસે તેવો જ. તેથી દિગંબરીય સૂત્રપાઠથી ભડકવાની કે તેને વિરોધી પક્ષનો સૂત્રપાઠ માની ફેંકી દેવાની કશી એ જરૂર નથી. તમે ઇચ્છો તો ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠ શીખો અગર સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠ યાદ કરો. તત્ત્વ બન્નેમાં એક જ છે. આ રીતે એક બાળુ દિગંબરીય વિદ્વાનોને તેમના સૂત્રપાઠમાંથી સીધી રીતે સાચો અર્થ શો નીકળી શકે છે તે જણાવવાના અને બીજી બાળુ શ્વેતાંબરીય અભ્યાસિયો પક્ષભેદના કારણે દિગંબરીય સૂત્રપાઠથી ન ભડકે તેમ સમજાવવાના ઉદ્દેશથી જ, એ યશાવિજયજીએ શ્વેતાંબરીય સૂત્રપાઠ છોડી દિગંબરીય સૂત્રપાઠ ઉપર ટપો રચ્યો હોય તેમ લાગે છે.

પૂજ્યપાદ એમનું અસલી નામ દેવનંદિ છે, એ વિક્રમના પાંચમા, છઠ્ઠા સૈકામાં થયેલા છે. એમણે વ્યાકરણ આદિ અનેક

વિષયો ઉપર ગ્રંથો લખ્યા છે. જેમાંના કેટલાક તો ૮૦ઉપલબ્ધ છે. દિગંબર વ્યાખ્યાકારોમાં પૂન્યપાદ પહેલાં ફક્ત ૮૧શિવકોટિ જ થયા-નું સૂચન મળે છે. તેમની જ દિગંબરીયત્વ સમર્થક સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની તત્ત્વાર્થવ્યાખ્યા પછીના બધા દિગંબરીય વિદ્વાનોને આધાર-ભૂત થઈ છે.

ભદ્ર અમ્હારુંક એ નવમા સૈકાના વિદ્વાન છે; સર્વાર્થસિદ્ધિ પછી તત્ત્વાર્થ ઉપર એમની જ વ્યાખ્યા મળે છે, જે રાજવાર્તિકના નામથી જાણીતી છે. જૈન ન્યાયપ્રસ્થાપક વિશિષ્ટ ગણ્યાગાંઠવા વિદ્વાનોમાંના એ એક છે. તેમની કેટલીક કૃતિઓ ૮૨ઉપલબ્ધ છે, જે દરેક જૈન ન્યાયના અભ્યાસી માટે મહત્ત્વની છે.

વિદ્યાનંદિ એમનું બીજું નામ પાત્રકેસરી જાણીતું છે. તેઓ પણ વિક્રમના નવમા સૈકામાં થયેલા છે, તેમની કેટલીક કૃતિઓ ૮૩ઉપલબ્ધ છે. તેઓ ભારતીય દર્શનોના વિશિષ્ટ અભ્યાસી છે અને તેમણે તત્ત્વાર્થ ઉપર શ્લોકવાર્તિક નામની પદ્યબંધ મોટી વ્યાખ્યા લખી કુમારિલ જેવા પ્રસિદ્ધ મીમાંસક ગ્રંથકારોની હરીફાઈ કરી છે અને જૈનદર્શન ઉપર થયેલ મીમાંસકોનાં પ્રચંડ આક્રમણનો સખળ ઉત્તર આપ્યો છે.

શ્રુતસાગર આ નામના બે દિગંબર પંડિતોએ તત્ત્વાર્થ ઉપર બે જુદી જુદી ટીકા રચી છે.

૮૦ જુઓ જૈનસાહિત્યસંશોધક પ્રથમ પુસ્તક પૃં ૮૩.

૮૧ શિવકોટિકૃત તત્ત્વાર્થવ્યાખ્યા કે તેનો ઉતારો વગેરે આજે ઉપલબ્ધ નથી તેમણે તત્ત્વાર્થ ઉપર કાંઈક લખ્યું હતું એવું સૂચન કેટલાક અર્વાચીન શિદ્ધાલેખોમાની પ્રશસ્તિ ઉપરથી થાય છે. શિવકોટિ સમંતભદ્રના શિષ્ય હોવાની માન્યતા છે. જુઓ સ્વામી સમંતભદ્ર પૃં ૯૬.

૮૨ જુઓ લઘીયજ્ઞયીની પ્રસ્તાવના.

૮૩ જુઓ અણસહસ્રી અને તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકની પ્રસ્તાવના.

વિશુદ્ધસેન, યોગીન્દ્રદેવ, યોગદેવ, લક્ષ્મીદેવ અને અભયનંદિસૂરિ આ બધા દિગંબર વિદ્વાનો છે અને એમણે તત્ત્વાર્થ ઉપર સાધારણ વ્યાખ્યાઓ લખી છે. એઓને વિષે ખાસ માહિતી નથી મળી. આટલા સંસ્કૃત વ્યાખ્યાકારો ઉપરાંત તત્ત્વાર્થ ઉપર ભાષામાં લખનાર અનેક દિગંબર વિદ્વાનો થયા છે જેમાંના એકે તો કર્ણાટક ભાષામાં પણ ટીકા લખી છે અને બાકીના બધાએ ૮૪હિંદી ભાષામાં ટીકા લખી છે.

૩ મૂળ

તત્ત્વાર્થ શાસ્ત્રની બાહ્ય તથા આંતર્યંતર સવિશેષ માહિતી મેળવવા માટે પહેલાં મૂળગ્રંથને અવલંબી નીચે લખેલી ચાર બાબતો ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે: ૧ ગ્રેરક સામગ્રી ૨ રચનાનો ઉદ્દેશ ૩ રચનાશૈલી અને ૪ વિષયવર્ણન.

ગ્રેરક સામગ્રી જે સામગ્રીએ કર્તાને તત્ત્વાર્થ લખવા પ્રેર્યો તે મુખ્યપણે ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. ૧ આગમ જ્ઞાનનો વારસો—વૈદિક દર્શનોમાં વેદની જેમ જૈન દર્શનમાં આગમ ગ્રંથો જ મુખ્ય પ્રમાણ મનાય છે; બીજા ગ્રંથોનું પ્રામાણ્ય આગમને અનુસરવામાં છે. એ આગમ જ્ઞાનનો પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો વારસો વાં ઉમાસ્વાતિને બરાબર મળ્યો હતો, તેથી આગમિક બધા વિષયોનું તેમનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ તથા વ્યવસ્થિત હતું. ૨ સંસ્કૃતભાષા—કાશી, મગધ, બિહાર આદિ પ્રદેશોમાં રહેવા અને વિચરવાને લીધે અને કદાચિત્ પ્રાણલુપ્ત જાતિને લીધે પોતાના સમયમાં પ્રધાનતા ભોગવતી સંસ્કૃતભાષાનો જીંડો અભ્યાસ વાં ઉમાસ્વાતિએ કર્યો હતો. જ્ઞાન મેળવવાનું પ્રાકૃતભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાનું દ્વાર બરાબર ઉઘડવાથી સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલ વૈદિક દર્શન સાહિત્ય અને બૌદ્ધ દર્શન સાહિત્ય જાણવાની તેમને તક મળી અને એ તકનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી

૮૪ આ ગાંઠે જુઓ તત્ત્વાર્થભાષ્ય હિંદી અનુવાદની પ્રસ્તાવના પાં ૦ શ્રીનાથરામજી પ્રેમીલિખિત.

તેમણે પોતાના જ્ઞાનલંકાળને ખૂબ સમૃદ્ધ કર્યું. ૩ દર્શનાન્તરનો પ્રભાવ-સંસ્કૃત ભાષાદ્વારા તેમણે જે વૈદિક અને યૌદ્ધ સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો તેને લીધે જે નવનવી તત્કાલીન રચનાઓ જોઈ તેમાંથી વસ્તુઓ અને વિચારસરણીઓ જાણી તે બધાનો તેમના ઉપર ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો. અને એ જ પ્રભાવે તેમને જેન સાહિત્યમાં પહેલાં સ્થાન નહિ પામેલી એવી ટૂંકી દાર્શનિક સૂત્રશૈલી અને સંસ્કૃતભાષામાં ગ્રંથ લખવા પ્રેર્યો. ૪ પ્રતિભા-ઉક્ત ત્રણે હેતુઓ હોવા છતાંય જે તેમનામાં પ્રતિભા ન હોત તો તત્ત્વાર્થનો આ સ્વરૂપમાં કદી જન્મ જ ન થાત. તેથી ઉક્ત ત્રણે હેતુઓ સાથે પ્રેરક સામગ્રીમાં તેમની પ્રતિભાને સ્થાન આપ્યા વિના ન જ ચાલે.

રચનાનો ઉદ્દેશ કાર્ધપણ ભારતીય શાસ્ત્રકાર ન્યારે પોતાના વિષયનું શાસ્ત્ર રચે છે ત્યારે તે પોતાના વિષયના નિરૂપણના અંતિમ ઉદ્દેશ તરીકે મોક્ષને જ મૂકે છે; પછી ભલે તે વિષય અર્થ, કાર્મ, જ્યોતિષ કે વૈદ્ય જેવો આધિભૌતિક દેખાતો હોય કે તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગ જેવો આધ્યાત્મિક દેખાતો હોય. બધાં જ મુખ્ય મુખ્ય વિષયના શાસ્ત્રોના પ્રારંભમાં તે તે વિદ્યાના અંતિમ ફળ તરીકે મોક્ષનો જ નિર્દેશ હોવાનો અને તે તે શાસ્ત્રના ઉપસંહારમાં પણ છેવટે તે વિદ્યાથી મોક્ષ સિદ્ધ થયાનું કથન આવવાનું.

૮૫ત્રૈલોકિક દર્શનના પ્રણેતા કણ્વાદ પોતાની પ્રમેયની ચર્ચા કરતાં પહેલાં તે વિદ્યાના નિરૂપણને મોક્ષના સાધન તરીકે જણાવીને જ તેમાં પ્રવર્તે છે. ૮૬ન્યાય દર્શનના સૂત્રધાર ગૌતમ પ્રમાણપદ્ધતિના જ્ઞાનને મોક્ષનું દ્વાર માનીને જ તેના નિરૂપણમાં ઉતરે છે. ૮૭સાંખ્ય દર્શનનું નિરૂપણ કરનાર પણ મોક્ષના ઉપાયભૂત જ્ઞાનની પૂરવણી

૮૫ ૧, ૧, ૪ કણ્વાદસૂત્ર.

૮૬ ૧, ૧, ૧. ન્યાયસૂત્ર.

૮૭ ૩૦ ૨ ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાંખ્યકારિકા.

આતર જ પોતાની વિશ્વોત્પત્તિ વિધાનું વર્ણન કરે છે. બ્રહ્મભીમાંસાનું બ્રહ્મ અને જગત વિષેનું નિરૂપણ પણ મોક્ષના સાધનની પૂર્તિ માટે જ છે. યોગ દર્શનમાં યોગક્રિયા અને બીજી પ્રાસંગિક આવતી બધી બાબતોનું વર્ણન એ માત્ર મોક્ષનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે જ છે. ભક્તિમાર્ગીઓનાં શાસ્ત્રો કે જેમાં જીવ, જગત અને ઇશ્વર આદિ વિષયોનું વર્ણન છે તે પણ ભક્તિની પુષ્ટિદ્વારા છેવટે મોક્ષ મેળવવા માટે જ છે. બૌદ્ધ દર્શનના ક્ષણિકવાદનો અગર ચાર આર્ય સત્યોમાં સમાવેશ પામતા આધિભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક વિષયના નિરૂપણનો ઉદ્દેશ પણ મોક્ષ વિના બીજો કોઈ જ નથી. જૈન દર્શનનાં શાસ્ત્રો પણ એ જ માર્ગને અવલંબીને રચાયેલાં છે. વાં ઉમાસ્વાતિએ પણ અંતિમ ઉદ્દેશ મોક્ષનો જ રાખી તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયો ૮૮સિદ્ધ કરવા માટે પોતે વર્ણવવા ધારેલ બધી વસ્તુઓનું વર્ણન તત્ત્વાર્થમાં કરેલું છે.

રચનાશૈલી પહેલેથી જ જૈન આગમોની રચનાશૈલી બૌદ્ધ પિટકો જેવી લાંબાં વર્ણનાત્મક સૂત્રરૂપે ચાલી આવતી અને તે પ્રાકૃત ભાષામાં હતી. બીજી બાજુ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતભાષામાં શરૂ કરેલી ટૂંકાં ટૂંકાં સૂત્રો રચવાની શૈલી ધીરે ધીરે બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગઈ હતી; એ શૈલીએ વાં ઉમાસ્વાતિને આકર્ષ્યા અને તેમાં જ લખવા પ્રેર્યા. આપણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી જૈન સંપ્રદાયમાં સંસ્કૃત

૮૮ વાં ઉમાસ્વાતિની તત્ત્વાર્થ રચવાની કલ્પના ઉત્તરાધ્યયનના ૨૮ મા અધ્યયનને આભારી હોય એમ લાગે છે; એ અધ્યયનનું નામ મોક્ષ-માર્ગ છે. એ અધ્યયનમાં મોક્ષના માર્ગો સૂચવી તેના વિષય તરીકે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું તદ્દન દ્વંકમાં નિરૂપણ કરેલું છે. એ જ વસ્તુને વાં ઉમાસ્વાતિએ વિસ્તારી તેમાં સમગ્ર આગમનાં તત્ત્વો ગોઠવી દીધાં છે. તેમણે પોતાના સૂત્રગ્રંથની શરૂઆત પણ મોક્ષમાર્ગપ્રતિપાદક સૂત્રથી જ કરી છે. દ્વિગંબર સંપ્રદાયમાં તો તત્ત્વાર્થસૂત્ર ‘મોક્ષશાસ્ત્ર’ના નામથી અતિ જાણીતું છે.

ભાષામાં ટૂંકાં ટૂંકાં સૂત્રો રચનાર તરીકે સૌથી પહેલા ઉમાસ્વાતિ જ છે; તેમના પછી જ એવી સૂત્રશૈલી જૈન પરંપરામાં બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત થઈ અને વ્યાકરણ, અલંકાર, આચાર, નીતિ, ન્યાય આદિ અનેક વિષયો ઉપર શ્વેતાંબર, દિગંબર અને સંપ્રદાયના વિદ્વાનોએ તે શૈલીમાં સંસ્કૃતભાષાબદ્ધ ગ્રંથો લખ્યા.

ઉમાસ્વાતિનાં તત્ત્વાર્થસૂત્રો કણ્ણાદનાં વૈશેષિક સૂત્રોની પેઠે દશ અધ્યાયમાં વહેચાયેલાં છે; એની સંખ્યા ફક્ત ૩૪૪ જેટલી છે. ન્યારે કણ્ણાદનાં સૂત્રોની સંખ્યા ૩૩૩ જેટલી જ છે. એ અધ્યાયોમાં વૈશેષિક આદિ સૂત્રોની પેઠે આહ્નિકવિભાગ અગર તો બ્રહ્મસૂત્ર આદિની માફક પાદવિભાગ નથી. જૈન સાહિત્યમાં અધ્યયનને સ્થાને અધ્યાયનો આરંભ કરનાર પણ ઉમાસ્વાતિ જ છે. તેમણે શરૂ નહિ કરેલો આહ્નિક અને પાદ વિભાગ પણ આગળ જતાં તેમના અનુગામી અકલંક આદિએ પોતપોતાના ગ્રંથમાં શરૂ કરી દીધો છે. બાહ્ય રચનામાં કણ્ણાદ અને યોગસૂત્ર સાથે તત્ત્વાર્થસૂત્રનું વિશેષ સામ્ય હોવા છતાં તેમાં એક ખાસ બાજુવા જેવો ફેર છે જે જૈન દર્શનના પરંપરાગત માનસ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. કણ્ણાદ પોતાનાં મંતવ્યો સૂત્રમાં રજુ કરી તેને સાબિત કરવા અક્ષપાદ ગોતમની પેઠે પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ નથી કરતા, છતાં તેની પુષ્ટિમાં હેતુઓનો ઉપન્યાસ તો બહુધા કરે જ છે; ન્યારે વાં ઉમાસ્વાતિ પોતાના એક પણ સિદ્ધાંતની સાબીતી માટે ક્યાંય યુક્તિ પ્રયુક્તિ કે હેતુ મૂકતા જ નથી. તેઓ પોતાના વક્તવ્યને સ્થાપિત સિદ્ધાંત રૂપે જ કાઢપણુ દલીલ કે હેતુ આપ્યા વિના અગર પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ ક્યાં સિવાય જ યોગસૂત્રકાર પતંજલિની પેઠે વર્ણવ્યે જ બાંધે છે. ઉમાસ્વાતિનાં સૂત્રો અને વૈદિક દર્શનોનાં સૂત્રો સરખાવતાં એક છાપ મન ઉપર પડે છે અને તે એ કે જૈન પરંપરા શ્રદ્ધા-પ્રધાન છે તે પોતે સર્વજ્ઞના વક્તવ્યને અક્ષરશઃ સ્વીકારી લ્યે છે અને તેમાં શંકા, સમાધાનનો અવકાશ જોતી જ નથી; જેને પરિણામે

સુધારો વધારો અને વિકાસ કરવા જેવા અનેક બુદ્ધિના વિષયો તર્કવાદના જમાનામાં પણ અણખેડાયેલા રહી માત્ર શ્રદ્ધાના પાયા ઉપર આજ સુધી ૮૯૮કી રહ્યા છે. જ્યારે વૈદિક દર્શનપરંપરા બુદ્ધિપ્રધાન હોઈ પોતે માનેલ સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરે છે; તેમાં શંકા, સમાધાન-વાળી ચર્ચા કરે છે, અને ધણીવાર તો પ્રથમથી મનાતા આવેલા સિદ્ધાંતોને તર્કવાદના બળે ઉથલાવી નાંખી નવા સિદ્ધાંતો સ્થાપે છે અગર તો તેમાં સુધારો વધારો કરે છે. સારાંશ એ છે કે વારસામાં મળેલ તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારને સાચવવામાં જેટલો ફાળો જન પરંપરાએ આપ્યો છે તેટલો નવા સર્જનમાં નથી આપ્યો.

વિષયવર્ણન

વિષયની પસંદગી કેટલાંક દર્શનોમાં વિષયનું વર્ણન ત્રેય-મીમાંસાપ્રધાન છે. જેમકે-વૈશેષિક, સાંખ્ય અને વેદાંત દર્શન. વૈશેષિક દર્શન પોતાની દૃષ્ટિએ જગતનું નિરૂપણ કરતાં તેમાં મૂળ દ્રવ્યો કેટલાં

૮૯ સિદ્ધસેન, સમંતભદ્ર આદિ જેવા અનેક ધુરંધર તાર્કિકોએ કરેલ તર્કવિકાસ અને તાર્કિકચર્ચા ભારતીય વિચારવિકાસમાં ખાસ સ્થાન ભોગવે છે એ વાતનો ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. છતાં પ્રસ્તુત કથન ગૌણપ્રધાન-ભાવ અને દૃષ્ટિભેદની અપેક્ષાએ જ સમજવાનું છે એને એકાદ દાખલાથી સમજવું હોય તો તત્ત્વાર્થસૂત્રો અને ઉપનિષદો આદિ લઈએ. તત્ત્વાર્થના વ્યાખ્યાકારો ધુરંધર તાર્કિકો હોવા છતાં અને સંપ્રદાયભેદમા વહેંચાયા છતાં જે ચર્ચા કરે છે અને તર્કબળ વાપરે છે તે બધું પ્રથમથી સ્થાપિત જૈનસિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરવા અગર તો તેનું સમર્થન કરવા પૂરવું છે. એમથી કોઈ વ્યાખ્યાકારે નહું વિચારસર્જન કયું નથી કે શ્વેતાંબર દ્વિગંબરની તાત્ત્વિક માન્યતામ ફરો જ ફેર પડ્યો નથી. જ્યારે ઉપનિષદો, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રના વ્યાખ્યાકારો તર્કબળથી એટલે સુધી સ્વતંત્ર ચર્ચા કરે છે કે તેમના વચ્ચે તાત્ત્વિક માન્યતામાં પૂર્વ પશ્ચિમ જેટલું અંતર હશે થયું છે. આમા કયો શુણુ અને કયો દોષ એ વક્તવ્ય નથી. વક્તવ્ય ફક્ત વસ્તુસ્થિતિ પૂરવું છે. શુણુ અને દોષ સાપેક્ષ હોઈ બન્ને પરંપરામા હોઈ અગર ન હોઈ શકે.

છે ? કેવાં છે ? અને તેને લગતા બીજા પદાર્થો કેટલા અને કેવા છે વગેરે વર્ણવી મુખ્યપણે જગતના પ્રમેયોની જ મીમાંસા કરે છે. સાંખ્ય દર્શન પ્રકૃતિ અને પુરુષનું વર્ણન કરી પ્રધાનપણે જગતના મૂળભૂત પ્રમેય તત્ત્વોની જ મીમાંસા કરે છે; એ જ રીતે વેદાંત દર્શન પણ જગતના મૂળભૂત બ્રહ્મતત્ત્વની જ મીમાંસા પ્રધાનપણે કરે છે. વળી કેટલાંક દર્શનોમાં ચારિત્રની મીમાંસા મુખ્ય છે; જેમકે-યોગ અને બૌદ્ધ દર્શન. જીવનની શુદ્ધિ એટલે શું ? તે કેમ સાધવી ? તેમાં શું શું બાધક છે ? વગેરે જીવનને લગતા પ્રશ્નોનો નિકાલ યોગ દર્શને હેય-દુઃખ, હેયહેતુ-દુઃખનું કારણ, હાન-મોક્ષ અને હાનોપાય-મોક્ષનું કારણ એ ચતુર્વ્યૂહનું નિરૂપણ કરીને અને બૌદ્ધ દર્શને ચાર આર્યસત્યોનું નિરૂપણ કરીને કર્યો છે; એટલે કે પ્રથમના દર્શનવિભાગનો વિષય જ્ઞેયતત્ત્વ છે અને બીજા દર્શનવિભાગનો વિષય ચારિત્ર છે.

લગવાન મહાવીરે પોતાની મીમાંસામાં જ્ઞેયતત્ત્વ અને ચારિત્રને સરખું જ સ્થાન આપ્યું છે તેથી જ તેમની તત્ત્વમીમાંસા એક બાજુ જીવ, અજીવના નિરૂપણ દ્વારા જગતનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે અને બીજી બાજુ આસ્ત્રવ, સંવર આદિ તત્ત્વોને વર્ણવી ચારિત્રનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. એમની તત્ત્વમીમાંસા એટલે જ્ઞેય અને ચારિત્રનો સમાનપણે વિચાર. એ મીમાંસામાં લગવાને નવ તત્ત્વો મૂકી એ તત્ત્વો ઉપરની અડગ શ્રદ્ધાને જૈનત્વની પ્રાથમિક શરત તરીકે કહી છે. સાગી કે ગ્રહસ્થ કોઈપણ મહાવીરના માર્ગનો અનુગામી તો જ માની શકાય કે જો તેણે એ નવતત્ત્વનું જ્ઞાન ન મેળવ્યું હોય તો પણ ઓછામાં ઓછું એના ઉપર શ્રદ્ધા તો કેળવી જ હોય; અર્થાત્ ‘જિનકથિત એ તત્ત્વો જ સત્ય છે’ એવી ખાત્રી બરાબર કરી હોય. આ કારણથી જૈન દર્શનમાં નવ તત્ત્વના જેટલું બીજા કશાનું મહત્ત્વ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિને લીધે જ વાં ઉમાસ્વાતિએ પોતાના પ્રસ્તુત શાસ્ત્રના વિષય તરીકે એ નવ તત્ત્વો પસંદ કર્યા અને તેનું જ વર્ણન સૂત્રોમાં કરી તે સૂત્રોને વિષયાનુરૂપ ‘તત્ત્વાર્થાધિગમ’ એવું નામ આપ્યું. વાં ઉમાસ્વાતિએ

નવ તત્ત્વની મીમાંસામાં જ્ઞેયપ્રધાન અને ચારિત્રપ્રધાન બંને દર્શનોનો સમન્વય જ્ઞેયો છતાં તેમને તેમાં પોતાના સમયમાં વિશેષ ચર્ચાતી પ્રમાણ-મીમાંસાના નિરૂપણની ઉણપ જણાઈ; એથી એમણે પોતાના ગ્રંથને પોતાના ધ્યાનમાં આવેલ બધી મીમાંસાઓથી પરિપૂર્ણ કરવા નવતત્ત્વ ઉપરાંત જ્ઞાનમીમાંસાને પણ વિષય તરીકે સ્વીકારી અને ન્યાયદર્શનની પ્રમાણમીમાંસાના સ્થાને જૈન જ્ઞાનમીમાંસા કેવી છે તે જણાવવાની પોતાનાં જ સૂત્રોમાં ગોઠવણ કરી. એટલે એકંદર એમ કહેવું જોઈએ કે વાં. ઉમાસ્વાતિએ પોતાના સૂત્રના વિષય તરીકે જ્ઞાન, જ્ઞેય અને ચારિત્ર એ ત્રણે મીમાંસાઓને જૈન દષ્ટિ અનુસાર લીધેલી છે.

વિષયનો વિભાગ પસંદ કરેલ વિષયને વાં. ઉમાસ્વાતિએ પોતાની દશાધ્યાયીમાં આ પ્રમાણે વહેંચી નાંખ્યો છે. તેમણે પહેલા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની, બીજાથી પાંચમા સુધીના ચાર અધ્યાયોમાં જ્ઞેયની અને છઠ્ઠાથી દશમા સુધીના પાંચ અધ્યાયોમાં ચારિત્રની મીમાંસા કરી છે. ઉક્ત ત્રણે મીમાંસાના અનુક્રમે મુખ્ય મુદ્દાઓ આપી તે દરેકની બીજા દર્શનો સાથે ટૂંકમાં સરખામણી અહીં કરવામાં આવે છે.

મુદ્દાઓ. અધ્યાય ૧ લો-જ્ઞાનમીમાંસામાં જ્ઞાનને લગતી મુખ્ય બાબતો આઠ છે; ૧ નય અને પ્રમાણરૂપે જ્ઞાનનો વિભાગ. ૨ મતિ આદિ આગમ પ્રસિદ્ધ પાંચ જ્ઞાનો અને તેની પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ બે પ્રમાણમાં વહેંચણી. ૩ મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનાં સાધનો, તેના ભેદ પ્રભેદ અને તેની ઉત્પત્તિનો ક્રમ સચત્તા પ્રકારો. ૪ જનપરંપરામાં પ્રમાણ મનાતા આગમશાસ્ત્રનું શ્રુતજ્ઞાનરૂપે વર્ણન. ૫ અવધિ આદિ ત્રણ દિવ્ય પ્રત્યક્ષો અને તેના ભેદ પ્રભેદો તથા પારસ્પરિક અંતર. ૬ એ પાંચે જ્ઞાનનું તારતમ્ય જણાવતો તેમનો વિષય નિર્દેશ અને તેમની એક સાથે સંભવનીયતા. ૭ કેટલાં જ્ઞાનો બ્રહ્માત્મક પણ હોઈ શકે? તે અને જ્ઞાનના ચતુર્થ અચતુર્થપણના કારણો. ૮ નયના ભેદ પ્રભેદો.

સરખામણી જ્ઞાનમીમાંસામાં જ્ઞાનચર્ચા છે, તે પ્રવચનસારના

જ્ઞાનાધિકાર જેવી તર્કપુરઃસર અને દાર્શનિકશૈલીની નથી; પણ નંદીસૂત્રની જ્ઞાનચર્યા જેવી આગમિક શૈલીની હોઈ જ્ઞાનના બધા ભેદ પ્રભેદોનું તથા તેના વિષયોનું માત્ર વર્ણન કરનારી અને જ્ઞાન, અજ્ઞાન વચ્ચેના તફાવત બતાવનારી છે. એમાં જે અવગ્રહ, ઈહા આદિ લૌકિકજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો ક્રમ ૯૦સૂત્રવવામાં આવ્યો છે તે ૯૧ન્યાય-શાસ્ત્રમાં આવતી નિર્વિકલ્પ, સવિકલ્પ જ્ઞાનની અને બૌદ્ધ ૯૨અભિ-ધર્મમત્યસંગહમાં આવતી જ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયાનું સ્મરણ કરાવે છે; એમાં જે અવધિ આદિ ત્રણ દિવ્ય ૯૩ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોનું વર્ણન છે તે વૈદિક ૯૪ અને બૌદ્ધ દર્શનના સિદ્ધ, યોગી અને ઇશ્વરના જ્ઞાનનું સ્મરણ કરાવે છે. એના દિવ્ય જ્ઞાનમાં આવતું મનઃપર્યાયનું નિરૂપણ ૯૫યોગ દર્શન અને ૯૬બૌદ્ધ દર્શનના પરચિત્તજ્ઞાનની યાદ આપે છે. એમાં જે પ્રત્યક્ષ ૯૭પરોક્ષરૂપે પ્રમાણનો વિભાગ છે તે વૈશેષિક ૯૮ અને બૌદ્ધ દર્શનમાં આવતા બે પ્રમાણના, ૯૯સાંખ્ય અને યોગ દર્શનમાં આવતા ત્રણ પ્રમાણના; ૧૦૦ન્યાયદર્શનમાં આવતા ચાર પ્રમાણના

૯૦ તત્ત્વાર્થ ૧, ૧૫-૧૯.

૯૧ જુઓ મુક્તાવલિ કાં ૫૨ થી આગળ.

૯૨ અભિધર્મમં પરિચ્છેદ ૪ પેરેઆફ ૮ થી.

૯૩ તં ૧, ૨૧-૨૬ અને ૩૦.

૯૪ પ્રશસ્તપાદ કંદલી પૃં ૧૮૭.

૯૫ ૩, ૧૯ યોગદર્શન.

૯૬ અભિધર્મમત્યસંગહો પરિં ૯ પેરેઆફ ૨૪ અને નાગાર્જુનને-ધર્મસંગ્રહ પૃં ૪

૯૭ તં ૧, ૧૦-૧૨.

૯૮ પ્રશસ્તપાદ કંં પૃં ૨૧૩ પંં ૧૨ અને ન્યાયબિંદુ ૧, ૨.

૯૯ દર્શનરૂઢિસૂત્ર સાંખ્યકારિકા કાં ૪ અને યોગદં ૧, ૭.

૧૦૦ ૧, ૧, ૩ ન્યાયસૂત્ર.

અને ૧૦૧મીમાંસા દર્શનમાં આવતા છ આદિ પ્રમાણના વિભાગોનો સમન્વય છે. એ ૧૦૨જ્ઞાનમીમાંસામાં જે જ્ઞાન અજ્ઞાનનો વિવેક છે તે ૧૦૩ન્યાયદર્શનના યથાર્થ અયથાર્થ બુદ્ધિના તથા ૧૦૪યોગદર્શનના પ્રમાણ અને વિપર્યયના વિવેક જેવો છે. એમાં જે ૧૦૫નયનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ છે તેવું દર્શનાન્તરમાં કયાંય નથી. દૂંકમાં એમ કહી શકાય કે વૈદિક અને બૌદ્ધ દર્શનમાં આવતી પ્રમાણમીમાંસાના સ્થાનમાં જૈનદર્શન શું માને છે તે બધું વિગતવાર પ્રસ્તુત જ્ઞાનમીમાંસામાં વાં ઉમાસ્વાતિએ દર્શાવ્યું છે.

જ્ઞેયમીમાંસામાં જગતનાં મૂળભૂત જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વોનું વર્ણન છે; તેમાંથી માત્ર જીવતત્ત્વની ચર્ચા બીજાથી ચોથા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોમાં છે. બીજા અધ્યાયમાં જીવતત્ત્વના સામાન્ય સ્વરૂપ ઉપરાંત સંસારી જીવના અનેક ભેદ પ્રભેદોનું અને તેને લગતી અનેક બાબતોનું વર્ણન છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં અધોલોકમાં વસતા નારકો અને મધ્યમ લોકમાં વસતા મનુષ્ય તથા પશુ, પક્ષી આદિનું વર્ણન હોવાથી તેને લગતી અનેક બાબતો સાથે પાતાળ અને મનુષ્યલોકની આખી ભૂગોળ આવે છે. ચોથા અધ્યાયમાં દેવસૃષ્ટિનું વર્ણન હોઈ તેમાં ખગોળ ઉપરાંત અનેક જાતનાં દિવ્ય ધામોનું અને તેની સમૃદ્ધિનું વર્ણન છે. પાંચમા અધ્યાયમાં દરેક દ્રવ્યના ગુણ-ધર્મનું વર્ણન કરી તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ જણાવી સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય દ્વારા દ્રવ્યમાત્રની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

જ્ઞેય મીમાંસામાં મુખ્ય ૧૬ બાબતો આવે છે જે નીચે પ્રમાણે છે:

૧૦૧ મીમાંસાસૂત્ર ૧, ૫ નું શાબરભાષ્ય.

૧૦૨ તં ૧, ૩૩.

૧૦૩ તર્કસંગ્રહ-બુદ્ધિનિરૂપણ.

૧૦૪ યોગસૂત્ર ૧, ૬.

૧૦૫ તં ૧, ૩૪-૩૫.

મુદ્દાઓ અધ્યાય ૨ ને—૧ જીવતત્ત્વનું સ્વરૂપ. ૨ સંસારી જીવના પ્રકારો. ૩ ઇન્દ્રિયના ભેદ પ્રભેદો, તેનાં નામો, તેના વિષયો અને જીવ-રાશિમાં ઇન્દ્રિયોની વહેંચણી. ૪ મૃત્યુ અને જન્મ વચ્ચેની સ્થિતિ. ૫ જન્મના અને તેનાં સ્થાનોના પ્રકારો તથા તેની જાતિવાર વહેંચણી. ૬ શરીરના પ્રકારો, તેમનું તારતમ્ય, તેમના સ્વામીઓ અને એક સાથે તેમનો સંભવ. ૭ જાતિઓનો લિંગવિભાગ અને ન તૂટી શકે એવા આયુષ્યને ભોગવનારાઓનો નિર્દેશ. અધ્યાય ૩ ને અને ૪ થો—૮ અધોલોકના વિભાગો, તેમાં વસતા નારક જીવો અને તેમની દશા તથા જીવનમર્યાદા વગેરે. ૯ દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, ક્ષેત્ર આદિ દ્વારા મધ્યમલોકનું ભૌગોલિક વર્ણન તથા તેમાં વસતા મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિનો જીવનકાળ. ૧૦ દેવની વિવિધ જાતિઓ, તેમનો પરિવાર, ભોગ, સ્થાન, સમૃદ્ધિ, જીવનકાળ અને જ્યોતિર્મયકાળ દ્વારા ખગોળનું વર્ણન. અધ્યાય ૫ મો—૧૧ દ્રવ્યના પ્રકારો, તેમનું પરસ્પર સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય; તેમનું સ્થિતિક્ષેત્ર અને તે દરેકનું કાર્ય. ૧૨ પુદ્ગલનું સ્વરૂપ, તેના પ્રકારો અને તેની ઉત્પત્તિનાં કારણો. ૧૩ સત્ અને નિત્યનું સહેતુક સ્વરૂપ. ૧૪ પૌદ્ગલિક બંધની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા. ૧૫ દ્રવ્ય સામાન્યનું લક્ષણ, કાળને દ્રવ્ય માનનાર મતાંતર અને તેની દૃષ્ટિએ કાળનું સ્વરૂપ. ૧૬ ગુણ અને પરિણામનાં લક્ષણો અને પરિણામના પ્રકારો.

સરખામણી ઉક્ત બાબતોમાંની ધણીક બાબતો આગમો અને પ્રકરણ ગ્રંથોમાં છે, પણ તે બધી અહીંના જેવી ટૂંકાણમાં સંકલિત અને એક જ સ્થળે ન હોતાં છૂટીછવાઈ છે. પ્રવચનસારના ત્રેયાધિકારમાં અને પંચાસ્તિકાયના દ્રવ્યાધિકારમાં ઉપર જણાવેલ પાંચમા અધ્યાયનો જ વિષય છે પણ તેનું નિરૂપણ અહીંનાથી જુદું પડે છે. પંચાસ્તિકાય અને પ્રવચનસારમાં તર્કપદ્ધતિ તેમજ લંબાણ છે, જ્યારે ઉક્ત પાંચમા અધ્યાયમાં ટૂંકું તેમજ સીધું વર્ણન માત્ર છે.

ઉપર જે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયના મુદ્દા મૂક્યા છે તેવું સળંગ, વ્યવસ્થિત અને સાંગોપાંગ વર્ણન દ્રાઢપણે બ્રાહ્મણ કે બૌદ્ધ મૂળ દાર્શનિક સૂત્રગ્રંથમાં નથી દેખાતું. બાદરાયણે પોતાના બ્રહ્મસૂત્રના^{૧૦૬} ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉક્ત બીજા, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયની કેટલીક બાબતો સાથે સરખાવવા જેવું છે, કેમકે એમાં પણ મરણ પછીની સ્થિતિ, ઉત્ક્રાંતિ જુદી જુદી જાતિના જીવો, જુદા જુદા લોકો અને તેમના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

ઉક્ત બીજા અધ્યાયમાં જીવનું જે ઉપયોગ ૧૦૭લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે તે આત્મવાદી બધાં દર્શનોએ સ્વીકારેલ તેના જ્ઞાન કે ચૈતન્ય લક્ષણથી જુદું નથી. વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનના ઈન્દ્રિયવર્ણન કરતાં ઉક્ત બીજા ૧૦૮અધ્યાયનું ઈન્દ્રિયવર્ણન જુદું દેખાવા છતાં તેના ઈન્દ્રિયસંબંધી પ્રકારો—તેના નામો અને તે દરેકનો વિષય ન્યાય ૧૦૯ અને વૈશેષિક દર્શન સાથે લગભગ શબ્દશઃ સમાન છે. ૧૧૦વૈશેષિક દર્શનમાં જે પાર્થિવ, જલીય, તૈજસ અને વાયવીય શરીરોનું વર્ણન છે તથા સાંખ્ય દર્શનમાં^{૧૧૧} જે સૂક્ષ્મ લિંગ અને સ્થૂળ શરીરનું વર્ણન છે તે ૧૧૨તત્ત્વાર્થના શરીરવર્ણનથી જુદું દેખાવા છતાં ખરી રીતે એક જ અનુભવની ભિન્ન બાજુઓનું સૂચક છે. ૧૧૩તત્ત્વાર્થમાં જે વચ્ચેથી તૂટી શકે અને ન તૂટી શકે એવા

૧૦૬ હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ બીજો ભાગ પૃ. ૧૬૨ થી આગળ.

૧૦૭ તં ૨, ૮.

૧૦૮ તં ૨, ૧૫-૨૧.

૧૦૯ ન્યાયસૂત્ર ૧, ૧, ૧૨, અને ૧૪.

૧૧૦ જુઓ તર્કસંગ્રહ પૃથ્વીથી વાયુસુધીનું નિરૂપણ.

૧૧૧ ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાંખ્યકારિકા કાં ૪૦ થી ૪૨.

૧૧૨ તં ૨, ૩૭-૪૬.

૧૧૩ તં ૨, ૫૨.

આયુષ્યનું વર્ણન છે અને તેની જે ઉપપત્તિ દર્શાવવામાં આવી છે તે ૧૧૮ યોગસૂત્ર અને તેના ભાષ્ય સાથે શબ્દશઃ સામ્ય ધરાવે છે. ઉક્ત ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં દર્શાવેલી ભૂગોળવિદ્યા ક્રાઈપિણુ દર્શનાન્તરના સૂત્રકારે સ્પર્શી નથી; તેમ છતાં યોગસૂત્ર ૩, ૨૬ ના ભાષ્યમાં નરકભૂમિઓનું, તેના આધારભૂત ધન, સલિલ, વાત, આકાશ આદિ તત્ત્વોનું, તેમાં રહેતા નાગકેનું; મધ્યમ લોકનું, મેરુનું; નિષધ, નીલ આદિ પર્વતોનું; ભરત, ઈલાવૃત્ત આદિ ક્ષેત્રોનું; જંબુદ્વીપ, લવણ-સમુદ્ર આદિ દ્વીપ સમુદ્રોનું; તથા ઊર્ધ્વલોકને અંગે વિવિધ સ્વર્ગોનું, તેમાં રહેતી દેવ બ્રહ્માઓનું, તેમના આયુષ્યોનું; તેમના સ્ત્રી, પરિવાર આદિ ભોગોનું અને તેમની રહેણીકરણીનું જે લાંબુ વર્ણન છે તે તત્ત્વાર્થના ત્રીજા, ચોથા અધ્યાયની ત્રૈલોક્યપ્રત્તિ કરતાં ઓછું લાગે છે. એ જ રીતે બૌદ્ધ ૧૧૫ ગ્રંથોમાં આવતું દ્વીપો, સમુદ્રો, પાતાળો, શીતઊષ્ણ નારકો, અને વિવિધ દેવોનું વર્ણન પણ તત્ત્વાર્થની ત્રૈલોક્યપ્રત્તિ કરતાં ટૂંકું જ છે. તેમ છતાં એ વર્ણનોનું શબ્દ-સામ્ય અને વિચારસરણીની સમાનતા જોઈ આર્યદર્શનોની જુદી જુદી શાખાઓનું એક મૂળ શોધવાની પ્રેરણા થઈ આવે છે.

પાંચમો અધ્યાય વસ્તુ, શૈલી અને પરિભાષામાં ખીજા ક્રાઈ પણ દર્શન કરતાં વૈશેષિક અને સાંખ્ય દર્શન સાથે વધારે સામ્ય ધરાવે છે. એનો પડ્મવ્યવાદ વૈશેષિક દર્શનના ૧૧૬ પટ્ટપદાર્થવાદની યાદ આપે છે. એમાં આવતી સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યવાળી શૈલી ૧૧૭ વૈશેષિક

૧૧૪ યોગસૂત્ર ૩, ૨૨ વિસ્તાર માટે જુઓ પૃ. ૧૩-૧૪.

૧૧૫ ધર્મસંગ્રહ પૃ. ૨૯-૩૧ તથા અભિધર્મમત્યસંગ્રહો પરિચ્છેદ ૫ પેરેગ્રાફ ૩ થી આગળ.

૧૧૬ વૈશેષિકદં ૧, ૧, ૪.

૧૧૭ પ્રશસ્તપાદ પૃ. ૧૬ થી.

દર્શનની એ શલીનું પ્રતિબિંબ હોય તેમ લાગે છે. જો કે ૧૧૮ધર્મા-
સ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય એ દ્રવ્યની કલ્પના બીજા કોઈ દર્શનકારે કરી
નથી અને જૈનદર્શનનું ૧૧૯આત્મસ્વરૂપ પણ બીજા બધાંય દર્શનો
કરતાં જુદા જ પ્રકારનું છે. છતાં આત્મવાદ અને પુર્જલવાદને લગતી ઘણી
બાબતો વૈશેષિક, સાંખ્ય આદિ સાથે વધારે સામ્ય ધરાવે છે. ૧૨૦જૈન-
દર્શનની જેમ ન્યાય, ૧૨૧વૈશેષિક ૧૨૨સાંખ્ય આદિ દર્શનો પણ
આત્મબહુત્વવાદી જ છે. જન દર્શનનો ૧૨૩પુર્જલવાદ વૈશેષિક દર્શનના
૧૨૪પરમાણુવાદ અને ૧૨૫સાંખ્ય દર્શનના પ્રકૃતિવાદના સમન્વયનું
લાન કરાવે છે. કારણ કે એમાં આરંભ અને પરિણામ ઉભયવાદનું
સ્વરૂપ આવે છે. એક બાજુ તત્ત્વાર્થમાં કાલને દ્રવ્ય ૧૨૬માનનાર
મતાંતરનાં કરેલ ઉલ્લેખ અને બીજી બાજુ તેના નિશ્ચિતપણે બતાવેલાં
૧૨૭લક્ષણો ઉપરથી એમ માનવા લલચાર્થ જવાય છે કે જૈન તત્ત્વ-
જ્ઞાનના વ્યવસ્થાપકો ઉપર કાલ દ્રવ્યની બાબતમાં ૧૨૮વૈશેષિક અને

૧૧૮ તં ૫, ૧ અને ૫, ૧૭ વિશેષ વિગત માટે જુઓ જૈનસાહિત્ય
સંશોધક ખંડ ત્રીજો અંક પહેલો તથા ચોથો.

૧૧૯ તં ૫, ૧૫-૧૬.

૧૨૦ તં ૫, ૨.

૧૨૧ “વ્યવસ્થાતો નાના” ૩, ૨, ૨૦.

૧૨૨ “પુરુષબહુત્વં સિદ્ધમ્” ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાંખ્યકાં ૧૮.

૧૨૩ તં ૫, ૨૩-૨૮.

૧૨૪ જુઓ તર્કસંગ્રહ પૃથ્વી આદિ ભૂતોનું નિરૂપણ.

૧૨૫ ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાં ૬ કાં ૨૨ થી આગળ.

૧૨૬ તં ૫, ૩૮.

૧૨૭ તં ૫, ૨૨.

૧૨૮ વૈશેષિકદં ૨, ૨, ૬.

સાંખ્ય દર્શન એ બન્નેના મંતવ્યની રૂપ છાપ છે, કારણ કે વૈશેષિક દર્શન કાલને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે; બ્યારે સાંખ્ય દર્શન એમ નથી માનતું. તત્ત્વાર્થમાં સૂચવાતા કાલ દ્રવ્યના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનાસ્તિત્વવિષયક બન્ને પક્ષો જે આગળ જતાં ૧૨૯દ્વિગંબર અને શ્વેતાંબર પરંપરાની જુદી જુદી માન્યતારૂપે વહેંચાઈ ગયા છે, તે પ્રથમથી જ જૈન દર્શનમાં હશે કે વૈશેષિક અને સાંખ્ય દર્શનના વિચારસંઘર્ષણને પરિણામે ક્યારેક જૈન દર્શનમાં સ્થાન પામ્યા હશે એ એક શોધનો વિષય છે. પણ એક વાત તો દીવા જેવી છે કે તત્ત્વાર્થ મૂળ અને તેની ૧૩૦વ્યાખ્યાઓમાં જે કાળનાં લિંગોનું વર્ણન છે તે વૈશેષિકસૂત્ર સાથે શબ્દશઃ મળતું આવે છે. સત્ અને નિત્યની તત્ત્વાર્થગત વ્યાખ્યા જે કોઈપણ દર્શન સાથે વિશેષ સાદૃશ્ય ધરાવતી હોય તો તે સાંખ્ય અને યોગ દર્શન જ છે; એમાં આવતું પરિણામિનિત્યનું સ્વરૂપ, તત્ત્વાર્થના સત્ અને નિત્યના સ્વરૂપ સાથે શબ્દશઃ મળે છે. વૈશેષિક દર્શનમાં પરમાણુઓમાં દ્રવ્યારંભની જે ૧૩૧યોગ્યતા બતાવવામાં આવી છે તે તત્ત્વાર્થમાં વર્ણવેલ પૌદ્ગલિકઅંધ-દ્રવ્યારંભની ૧૩૨યોગ્યતા ડરતાં જુદા જ પ્રકારની છે. ૧૩૩તત્ત્વાર્થની દ્રવ્ય અને ગુણની વ્યાખ્યા વૈશેષિક ૧૩૪દર્શનની તે વ્યાખ્યા સાથે વધારેમાં વધારે સાદૃશ્ય ધરાવે છે. તત્ત્વાર્થ અને સાંખ્ય દર્શનની પરિણામમ્રંમંધી પરિભાષા સમાન જ છે. તત્ત્વાર્થનો દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાય રૂપે સત્ પદાર્થનો વિવેક સાંખ્યના

૧૨૯ જુઓ કુંદકુંદના પ્રવચનસાર અને પંચાસ્તિકાયનું કાલનિરૂપણ તથા ૫, ૩૯ ની સર્વાર્થસિદ્ધિ.

૧૩૦ જુઓ ૫૦ ૧૧ તથા ૫, ૨૨ ની ભાષ્યવૃત્તિ

૧૩૧ પ્રશસ્તપાદ, વાયુનિરૂપણ ૫૦ ૪૮.

૧૩૨ તં ૫, ૩૨-૩૫.

૧૩૩ જુઓ ૫૦ ૧૦.

૧૩૪ જુઓ ૫૦ ૧૦.

સત્ અને પરિણામવાદની તથા બૈશેષિક દર્શનના દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મને મુખ્ય સત્ માનવાના વલણની યાદ આપે છે.

જીવનમાં કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ હેય છે? એવી હેય પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ બીજ શું છે? હેય પ્રવૃત્તિઓ સેવનારના જીવનમાં કેવાં પરિણામો આવે છે? હેય પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ શક્ય હોય તો તે કયા કયા પ્રકારના ઉપાયો દ્વારા થઈ શકે અને હેય પ્રવૃત્તિના સ્થાનમાં કયા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ જીવનમાં દાખલ કરવી? તેનું પરિણામ જીવનમાં કેમશઃ અને છેવટે શું આવે? એ બધો વિચાર છટકાથી દશમા અધ્યાય સુધીની ચારિત્રમીમાંસામાં આવે છે. આ બધો વિચાર જૈનદર્શનની તદ્દન જુદી પડતી પરિભાષા અને સાંપ્રદાયિક પ્રણાલીને લીધે જાણે કેઈપણ દર્શન સાથે સામ્ય ન ધરાવતો હોય એવો આપાતતઃ ભાસ થાય છે; છતાં બૌદ્ધ અને યોગ દર્શનનો બારીકાથી અભ્યાસ કરનારને એમ જણાયા વિના કદી પણ ન રહે કે જૈન ચારિત્રમીમાંસાનો વિષય ચારિત્રપ્રધાન ઉક્ત બે દર્શનો સાથે વધારેમાં વધારે અને અદ્ભુત રીતે સામ્ય ધરાવે છે. એ સામ્ય ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓમાં વહેંચાયેલા જુદા જુદા પરિભાષાઓમાં ધડાયેલા અને તે તે શાખાઓમાં ઓછોવત્તો વિકાસ પામેલા છતાં અસલમાં એક જ એવા આર્ય જાતિના આચારવારસાનું ભાન કરાવે છે.

મુદ્દાઓ. ચારિત્રમીમાંસાની મુખ્ય બાબતો અગિયાર છે. છટ્ટો અધ્યાય-૧ આસ્રવનું સ્વરૂપ, તેના પ્રકારો અને કઈ કઈ જાતના આસ્રવસેવનથી કયાં કયાં કર્મો બંધાય છે તેનું વર્ણન. સાતમો અધ્યાય-૨ વ્રતનું સ્વરૂપ, વ્રત લેનાર અધિકારીઓના પ્રકારો અને વ્રતની સ્થિરતાના માર્ગો. ૩ હિંસા આદિ દોષોનું સ્વરૂપ. ૪ વ્રતમાં સંભવતા દોષો. ૫ દાનનું સ્વરૂપ અને તેના તારતમ્યના હેતુઓ. આઠમો અધ્યાય-૬ કર્મ-બંધના મૂળ હેતુઓ અને કર્મબંધના પ્રકારો. નવમો અધ્યાય-૭ સંવર અને તેના વિવિધ ઉપાયો અને તેના ભેદ પ્રભેદો. ૮ નિર્જરા અને તેનો ઉપાય.

૯ જુદા જુદા અધિકારવાળા સાધકો અને તેમની મર્યાદાનું તારતમ્ય. દશમો અધ્યાય-૧૦ દેવજનાનના હેતુઓ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ ૧૧ મુક્તિ મેળવનાર આત્માની કઈ રીતે ક્યાં ગતિ થાય છે તેનું વર્ણન.

સરખામણી તત્ત્વાર્થની ચારિત્રમીમાંસા પ્રવચનસારના ચારિત્ર-વર્ણનથી જુદી પડે છે કેમકે એમાં તત્ત્વાર્થની પેઠે આસ્રવ, સંવર આદિ તત્ત્વોની ચર્ચા નથી; એમાં તો ફક્ત સાધુની દશાનું અને તે પણ દિગંબર સાધુને ખાસ લાગુ પડે તેનું વર્ણન છે. પંચાસ્તિકાય અને સમયસારમાં તત્ત્વાર્થની પેઠે જ આસ્રવ, સંવર, બંધ આદિ તત્ત્વોને લઈ ચારિત્રમીમાંસા કરવામાં આવી છે, છતાં એ બે વચ્ચે તફાવત છે અને તે એ કે તત્ત્વાર્થના વર્ણનમાં નિશ્ચય કરતાં વ્યવહારનું ચિત્ર વધારે ખેંચાયું છે, એમાં દરેક તત્ત્વને લગતી બધી હકીકતો છે અને ત્યાગી ગૃહસ્થ તથા સાધુના બધા પ્રકારના આચાર તથા નિયમો વર્ણવાયેલા છે જે જૈનસંઘનું બંધારણ સૂચવે છે. ન્યારે પંચાસ્તિકાય અને સમયસારમાં તેમ નથી. એમાં તો આસ્રવ, સંવર આદિ તત્ત્વોની નિશ્ચયગામી તેમજ ઉપપત્તિવાળી ચર્ચા છે, એમાં તત્ત્વાર્થની પેઠે જૈન ગૃહસ્થ તેમજ સાધુના પ્રચલિત વ્રતો, નિયમો અને આચારો આદિનું વર્ણન નથી.

યોગ દર્શન સાથે પ્રસ્તુત ચારિત્રમીમાસાની સરખામણીને જોટલો અવકાશ છે તેટલો જ તે વિષય રસપ્રદ છે; પરંતુ એ વિસ્તાર એક સ્વતંત્ર લેખનો વિષય હોઈ અહીં તેને સ્થાન નથી, છતાં અભ્યાસિયોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે તેમની સ્વતંત્ર તુલનાશક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખી નીચે ટૂંકમાં એક સરખામણી કરવા યોગ્ય મુદ્દાઓની યાદી આપવામાં આવે છે.

તત્ત્વાર્થ

યોગદર્શન

કાયિક, વાચિક, માનસિક

કર્માશય (૨,૧૨)

પ્રવૃત્તિરૂપ આસ્રવ (૬,૧)

માનસિક આસ્રવ (૮,૧)

નિરોધના વિષય તરીકે લેવામાં

આવતી ચિત્તવૃત્તિઓ (૧,૬)

સકપાય અને અકપાય એ બે

કિલ્બ અને અકિલ્બ એ પ્રકારનો

પ્રકારનો આસ્રવ (૬,૫)

કર્માશય (૨,૧૨)

સુખદુઃખજનક શુભ, અશુભ

સુખદુઃખજનક પુણ્ય, અપુણ્ય

આસ્રવ (૬,૩-૪)

કર્માશય (૨,૧૪)

મિથ્યાદર્શન આદિ પાંચ બંધ

અવિદ્યા આદિ ૫ બંધક કલેશો (૨,૩)

હેતુઓ (૮,૧)

પાંચમાં મિથ્યાદર્શનની પ્રધાનતા

પાંચમાં અવિદ્યાની પ્રધાનતા (૨,૪)

આત્મા અને કર્મનો વિલક્ષણ

પુરુષ અને પ્રકૃતિનો વિલક્ષણ

સંબંધ તે બંધ (૮,૨-૩)

સંયોગ તે બંધ (૨,૧૭)

બંધ જ શુભ, અશુભ હેય

પુરુષ, પ્રકૃતિનો સંયોગ જ હેય

વિપાકનું કારણ છે

દુઃખનો હેતુ છે (૨,૧૭)

અનાદિબંધ મિથ્યાદર્શનને અધીન

અનાદિસંયોગ અવિદ્યાને અધીન

છે

છે (૨,૨૪)

કર્મોના અતુલાગ બંધનો આધાર

કર્મોના વિપાકજનનનું મૂળ

કપાય છે (૬,૫)

કલેશ છે (૨,૧૩)

આસ્રવનિરોધ એ સંવર (૯,૧)

ચિત્તવૃત્તિનિરોધ એ યોગ (૧,૨)

શુભિ, સમિતિ આદિ અને વિવિધ

યમ, નિયમ આદિ અને અભ્યાસ,

તપ આદિ એ સંવરના ઉપાયો

વૈરાગ્ય આદિ યોગના ઉપાયો

(૯, ૨-૩)

(૧, ૧૨થી અને ૨, ૨૯થી)

અહિંસા આદિ મહાવ્રતો (૭, ૧)

સાર્વલૌભ યમો (૨, ૩૦)

હિંસા આદિ વૃત્તિઓમાં ઐહિક, પ્રતિપક્ષ ભાવનાવડે હિંસા આદિ
પારલૌકિક દોષોનું દર્શન કરી તે વિતર્કને રોકવા. (૨, ૩૩-૩૪)
વૃત્તિઓને રોકવી (૭, ૪)

હિંસા આદિ દોષોમાં દુઃખપણાની વિવેકીની દૃષ્ટિમાં બધો કર્મશય
જ ભાવના કરી તેને ત્યજવા દુઃખરૂપ જ છે (૨, ૧૫)
(૭, ૫)

મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ ૧૩૫મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ
(૭, ૬) (૧, ૩૩)

પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર અને એકત્વ ૧૩૬સવિતર્ક નિર્વિતર્ક સવિચાર
વિતર્કનિર્વિચાર આદિ ચાર અને નિર્વિચાર રૂપ ચાર સંપ્રજ્ઞાત
શુકલધ્યાનો (૯, ૪૧-૪૬) સમાધિઓ (૧, ૧૬ અને ૪૧, ૪૪)

નિર્જરા અને મોક્ષ (૯, ૩ અને આંશિકહાન-બંધાપરમ અને
૧૦, ૩) ૧૩૭સર્વથાહાન (૨, ૨૫)

જ્ઞાનસહિત ચારિત્ર એ જ નિર્જરા સાંગયોગસહિત વિવેકખ્યાતિ એ જ
અને મોક્ષનો હેતુ (૧, ૧) હાનનો ઉપાય (૨, ૨૬)

જાતિસ્મરણ, અવધિજ્ઞાન આદિ ૧૩૮સંયમજનિત તેવી જ વિભૂતિઓ
દિવ્યજ્ઞાનો અને ચારણવિદ્યા (૨, ૩૯ અને ૩, ૧૬થી આગળ)
આદિ લબ્ધિઓ (૧, ૧૨
અને ૧૦, ૭નું લાખ્ય)

કેવળજ્ઞાન (૧૦, ૧) વિવેકજન્ય તારકજ્ઞાન (૩, ૫૪)

શુભ અશુભ, શુભાશુભ અને ન શુકલ, કૃષ્ણ, શુકંસાકૃષ્ણ અને
શુભ ન અશુભ એવી કર્મની અશુકંસાકૃષ્ણ એવી ચતુષ્પદી
ચતુર્લિંગી. કર્મજાતિ (૪, ૭)

૧૩૫ આ ચાર ભાવનાઓ બૌદ્ધપરંપરામાં બ્રહ્મવિહાર કહેવાય છે
અને તેના ઉપર બહુ ભાર આપવામાં આવે છે.

૧૩૬ આ ચાર ધ્યાનના ભેદો બૌદ્ધ દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૧૩૭ આને બૌદ્ધ દર્શનમાં નિર્વાણ કહે છે, જે ત્રીભું આર્ય સત્ય છે.

૧૩૮ બૌદ્ધ દર્શનમાં આના સ્થાનમાં પાંચ અભિજ્ઞાઓ છે. જુઓ

ધર્મસંગ્રહ પૃ. ૪ અને અભિધર્મમત્યસંગ્રહ પરિચ્છેદ ૯ પેરેઆદિ ૨૪.

આ સિવાય કેટલીક બાબતો એવી પણ છે કે જેમાંથી એક બાબત ઉપર એક દર્શને તો બીજી બાબત ઉપર બીજા દર્શને ભાર આપેલો હોવાથી તે તે બાબત તે તે દર્શનના એક ખાસ વિષય તરીકે અથવા એક વિશેષતા રૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. દા. ત. કર્મના સિદ્ધાંતો. બૌદ્ધ અને વૈષ્ણવ દર્શનમાં કર્મના મૂળ સિદ્ધાંતો તો છે જ. યોગ દર્શનમાં તો એ સિદ્ધાંતોનું મુદ્દાવાર વર્ણન પણ છે; છતાં એ સિદ્ધાંતો વિષેનું જૈન દર્શનમાં એક વિસ્તૃત અને ઊંડું શાસ્ત્ર બની ગયેલું છે, જેનું બીજા કોઈ પણ દર્શનમાં દેખાતું નથી. તેથી જ ચારિત્રીમાંસામાં કર્મના સિદ્ધાંતોનું વર્ણન કરતાં જૈનસંમત આખું કર્મશાસ્ત્ર ૧૪૦ વા. ઉમાસ્વાતિએ ટૂંકાણમાં પણ દાખલ કર્યું છે. તેવી જ રીતે તાત્ત્વિક દષ્ટિએ ચારિત્રની મીમાંસા જૈન, બૌદ્ધ અને યોગ ત્રણે દર્શનોમાં સમાન હોવા છતાં કેટલાંક કારણોથી વ્યવહારમાં ફેર પડી ગયેલો નજરે પડે છે; અને એ ફેર જ તે તે દર્શનના અનુગામીઓની વિશેષતારૂપ થઈ પડ્યો છે. કલેશ અને કષાયનો ત્યાગ એ જ બધાને મતે ચારિત્ર છે, તેને સિદ્ધ કરવાના અનેક ઉપાયોમાંથી કોઈએ એક ઉપર તો બીજાએ બીજા ઉપર વધારે ભાર આપ્યો છે. જૈન આચારના બંધારણમાં ૧૪૧ દેહદમનની પ્રધાનતા દેખાય છે, બૌદ્ધ આચારના બંધારણમાં દેહદમનની જગ્યાએ ધ્યાનપર ભાર મૂકાયો છે અને યોગ-દર્શનાનુસારી પરિવ્રાજકોના આચારના બંધારણમાં પ્રાણાયામ, શૌચ આદિ ઉપર વધારે ભાર અપાયો છે. જે મુખ્ય ચારિત્રની સિદ્ધિમાં જ દેહદમન, ધ્યાન અગર પ્રાણાયામ આદિનો બરાબર ઉપયોગ થાય તો તો એ દરેકનું સરખું જ મહત્ત્વ છે; પણ ન્યારે એ બાહ્ય અંગો માત્ર વ્યવહારના ચીલા જેવાં બની જાય છે અને તેમાંથી મુખ્ય ચારિત્રની સિદ્ધિનો આત્મા ઉડી જાય છે ત્યારે જ એમાં વિરોધની દુર્ગંધ

૧૩૯

૨, ૩-૧૪.

૧૪૦

ત. ૬, ૧૧-૨૬ અને ૮, ૪-૨૬.

૧૪૧

ત. ૬, ૮. “દેહદુક્ષ્ઠં મહાફલં” દરોવૈકલિક અધ્યયન ૮ ઉ. ૨.

આવે છે, અને એક સંપ્રદાયનો અનુગામી બીજા સંપ્રદાયના આચારનું નિરર્થકપણું બતાવે છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં અને બૌદ્ધ અનુગામી વર્ગમાં જૈનોના દેહદમનની પ્રધાનતાવાળા તપની ૧૪૨ વગોવણી નજરે પડે છે; જૈન સાહિત્ય અને જૈન અનુગામી વર્ગમાં બૌદ્ધોના ૧૪૩ મુખશીલ વર્તન અને ધ્યાનનો તેમજ પરિત્રાજકાના પ્રાણાયામ અને શૌચનો પરિહાસ દેખાય છે. આમ હોવાથી તે તે દર્શનની ચારિત્રીમાંસાના ગ્રંથોમાં વ્યાવહારિક જીવનને લગતું વર્ણન વિશેષ જીલ્ડું દેખાય તે સ્વાભાવિક છે; એથી જ તત્ત્વાર્થની ચારિત્રીમાંસામાં આપણે પ્રાણાયામ કે શૌચ ઉપર એકે સૂત્ર નથી જોતા, તેમજ ધ્યાનનું પુષ્કળ વર્ણન તેમાં હોવા છતાં તેને સિદ્ધ કરવાના બૌદ્ધ કે યોગ દર્શનમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેવા વ્યાવહારિક ઉપાયો આપણે નથી જોતા, એ જ રીતે તત્ત્વાર્થમાં જે પરીવહો અને તપનું વિસ્તૃત તેમજ વ્યાપક વર્ણન છે તેવું આપણે યોગ કે બૌદ્ધની ચારિત્રીમાંસામાં નથી જોતા.

આ સિવાય ચારિત્રીમાંસાને અંગે એક વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે અને તે એ કે ઉક્ત ત્રણે દર્શનોમાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર-ક્રિયા બંનેને સ્થાન હોવા છતાં જૈન દર્શનમાં ચારિત્રને જ મોક્ષના સાક્ષાત્ કારણ તરીકે સ્વીકારી જ્ઞાનને તેના અંગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે; બ્યારે બૌદ્ધ અને યોગ દર્શનમાં જ્ઞાનને જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ માની જ્ઞાનના અંગ તરીકે ચારિત્રને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ વસ્તુ ઉક્ત ત્રણે દર્શનોના સાહિત્યનો અને તેમના અનુયાયી-વર્ગના જીવનનો બારીખીથી અભ્યાસ કરનારને જણાયા વિના નહિ રહે; આમ હોવાથી તત્ત્વાર્થની ચારિત્રીમાંસામાં ચારિત્ર લક્ષી ક્રિયાઓનું અને તેના ભેદ પ્રભેદોનું વધારે વર્ણન હોય તે સ્વાભાવિક છે.

૧૪૨ મજ્ઞિમનિકાય સૂ. ૧૪

૧૪૩ સૂત્રકૃતાંગ અધ્યયન ત્રણ ઉદ્દેશ ૪ ગા. ૬ની ટીકા તથા અધ્ય. ૭

ગા. ૧૪ થી આગળ.

સરખામણી પૂરી કરીએ તે પહેલાં ચારિત્રીમાંસાના અંતિમ સાધ્ય મોક્ષના સ્વરૂપ વિષે ઉક્ત દર્શનોની કંઈ અને કેવી કલ્પના છે તે પણ જાણી લેવી આવશ્યક છે. દુઃખના ત્યાગમાંથી જ મોક્ષની કલ્પના જન્મેલી હોવાથી બધાં દર્શનો દુઃખની આત્યતિક નિવૃત્તિને જ મોક્ષ માને છે. ૧૪૪ન્યાય, ૧૪૫ત્રેશિક, યોગ અને બૌદ્ધ એ ચારે એમ માને છે કે દુઃખના નાશ ઉપરાંત મોક્ષમાં બીજી કંઈ ભાવાત્મક વસ્તુ નથી; તેથી એમને મતે મોક્ષમાં જો સુખ હોય તો તે કંઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ નહિ, પણ તે દુઃખના અભાવ પૂરતું જ છે; બ્યારે જૈન દર્શન વેદાંતની પેઠે એમ માને છે કે મોક્ષ અવસ્થા એ માત્ર દુઃખનિવૃત્તિ નથી, પણ એમાં વિષયનિરપેક્ષ સ્વાભાવિક સુખ જેવી સ્વતંત્ર વસ્તુ પણ છે; માત્ર સુખ જ નહિ પણ તે ઉપરાંત જ્ઞાન જેવા બીજા સ્વાભાવિક ગુણોનો આવિર્ભાવ જૈન દર્શન એ અવસ્થામાં સ્વીકારે છે, બ્યારે બીજા દર્શનોની પ્રક્રિયા એમ સ્વીકારવાની ના પાડે છે. મોક્ષના સ્થાન વિષે જૈન દર્શનનો મત સૌથી નિરાજો છે. બૌદ્ધ દર્શનમાં તો સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વને સ્પષ્ટ સ્થાન ન હોવાથી મોક્ષના સ્થાન વિષે તેમાંથી કંઈપણ વિચાર મેળવવાની આશા અસ્થાને છે, પ્રાચીન બધાં વૈદિક દર્શનો આત્મવિભુત્વવાદી હોવાથી તેમને મતે મોક્ષનું સ્થાન કોઈ અણાયદુ હોય એવી કલ્પના જ થઈ શકતી નથી; પરંતુ જૈન દર્શન સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વવાદી છે અને છતાં આત્મવિભુત્વવાદી નથી, તેથી તેને મોક્ષનું સ્થાન ક્યા છે એનો વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે અને એ વિચાર એણે દર્શાવ્યો પણ છે; તત્ત્વાર્થના અંતમાં વાગ ઉમાસ્વાતિ કહે છે કે ‘ મુક્ત થયેલ જીવ દરેક પ્રકારના શરીરથી છૂટી ઊર્ધ્વગામી થઈ છેવટે લોકના અંતમાં સ્થિર થાય છે અને ત્યાં જ હંમેશને માટે રહે છે. ’

૧૪૪ ૧, ૧, ૨૨.

૧૪૫ ૫, ૨, ૧૮.

પરત્વે શ્વેતાંબર, દિગંબર સંપ્રદાયમાં ખાસ મતભેદ જ નથી પડ્યો; એટલે તેમની તત્ત્વાર્થની વ્યાખ્યાઓમાં દેખાતો મતભેદ એ બહુ ગંભીર ન ગણાય.

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની જ ઉપર લખાયેલી પ્રાચીન, અર્વાચીન, નાની, મોટી સંસ્કૃત અગર લૌકિક ભાષામય અનેક વ્યાખ્યાઓ છે; પણ તેમાંથી જેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ હોય, જેણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરવામાં અને વિકસાવવામાં ફાળો આપ્યો હોય અને જેનું દાર્શનિક મહત્ત્વ હોય એવી ચાર જ વ્યાખ્યાઓ અત્યારે મોજુદ છે. તેમાંની ત્રણ તો દિગંબર સંપ્રદાયની છે, જે માત્ર સાંપ્રદાયિક ભેદની જ નહિ પણ, વિરોધની તીવ્રતા થયા પછી પ્રસિદ્ધ દિગંબર વિદ્વાનો દ્વારા લખાયેલી છે, અને એક તો સૂત્રકાર વાં ઉમાસ્વાતિની સ્વોપચ્ચ જ છે. સાંપ્રદાયિક વિરોધ જામ્યા પછી કોઈ પણ શ્વેતાંબર આચાર્યે મૂળ સૂત્રો ઉપર લખેલી બીજી તેવી મહત્ત્વની વ્યાખ્યા હજી જાણમાં આવી નથી. તેથી એ ચાર વ્યાખ્યાઓ વિષે જ પ્રથમ અત્રે કાંઈક ચર્ચા કરવી યોગ્ય ધારી છે.

ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ આ બંને ટીકાઓ વિષે કાંઈક વિચાર કરીએ તે પહેલાં તે બંનેના સૂત્રપાઠો વિષે વિચારવું પ્રાપ્ત થાય છે. અસલમાં એક જ છતાં પાછળથી સાંપ્રદાયિક ભેદને કારણે સૂત્રપાઠો બે થઈ ગયા છે: જેમાં એક શ્વેતાંબરીય અને બીજો દિગંબરીય તરીકે જાણીતો છે. શ્વેતાંબરીય મનાતા સૂત્રપાઠનું સ્વરૂપ ભાષ્ય સાથે બંધ-એસતું હોઈ તેને ભાષ્યમાન્ય કહી શકાય અને દિગંબરીય મનાતા સૂત્રપાઠનું સ્વરૂપ સર્વાર્થસિદ્ધિ સાથે બંધએસતું હોઈ તેને સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય કહી શકાય. બધા જ શ્વેતાંબરીય આચાર્યો ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠને જ અનુસરે છે; અને બધા જ દિગંબરીય આચાર્યો સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠને અનુસરે છે. સૂત્રપાઠપરત્વે નીચેની ચાર બાબતો અત્રે જાણવી જરૂરી છે.

૧ મંખ્યા-ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠની મંખ્યા ૩૪૪ અને સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય

સૂત્રપાઠની સંખ્યા ૩૫૭ ની છે, ૨ અર્થકેર-સૂત્રની સંખ્યા અને કયાંક કયાંક શાબ્દિક રચનામાં ફેર હોવા છતાં માત્ર મૂળ સૂત્રો ઉપરથી જ અર્થમાં મહત્ત્વપૂર્ણ ફેરફાર દેખાય એવાં ત્રણ સ્થળો છે બાકી બધે મૂળ સૂત્રો ઉપરથી ખાસ અર્થમાં ફેર નથી પડતો એ ત્રણ સ્થળોમાં સ્વર્ગની બાર અને સોળ સંખ્યા વિષેનું પહેલું (૪, ૧૯), કાળનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનાસ્તિત્વ માનવા વિષેના સિદ્ધાંતનું બીજું (૫, ૩૮) અને ત્રીજું સ્થળ પુણ્યપ્રકૃતિઓમાં હાસ્ય આદિ ચાર પ્રકૃતિઓ હોવા ન હોવાનું (૮, ૨૬) એ છે. ૩ પાઠાંતરવિષયક ફેર-અંતે સૂત્રપાઠોના પારસ્પરિક ફેર ઉપરાંત પાછો એ પ્રત્યેક સૂત્રપાઠમાં પણ ફેર આવે છે. સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠમાં એવો ફેર ખાસ નથી, એકાદ સ્થળે ૧૪૭ સર્વાર્થસિદ્ધિના કર્તાએ જે પાઠાંતર નોંધ્યું છે તેને બાદ કરીએ તો સામાન્યરીતે એમ જ કહી શકાય કે બધા જ દિગંબરીય ટીકાકારો સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠમાં કશો જ પાઠભેદ સૂચવતા નથી. તેથી એમ કહેવું જોઈએ કે પૂજ્યપાદે સર્વાર્થસિદ્ધિ રચતી વખતે જે સૂત્રપાઠ પ્રાપ્ત કર્યો અને સુધાર્યો વધાર્યો તેને જ નિર્વિવાદપણે પાછળના બધા દિગંબરીય ટીકાકારોએ માન્ય રાખ્યો. બ્યારે ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠની બાબતમાં એમ નથી; એ સૂત્રપાઠ શ્વેતાંબરીય તરીકે એક જ હોવા છતાં તેમાં કેટલેક સ્થળે ભાષ્યનાં વાક્યો સૂત્રરૂપે દાખલ થઈ ગયાંનું, કેટલેક સ્થળે સૂત્રરૂપ મનાતાં વાક્યો ભાષ્યરૂપે પણ ગણાયાંનું, કેટલેક સ્થળે અસલનું એક જ સૂત્ર બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયાંનું અને કયાંક અસલનાં બે સૂત્રો મળી અત્યારે એક જ સૂત્ર થઈ ગયાંનું સૂચન ભાષ્યની લભ્ય અંતે ટીકાઓમાં ૧૪૮ સૂત્રના પાઠાંતરપરત્વેની ચર્ચા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ૪ અસલીપણા વિષે—ઉક્ત અંતે સૂત્રપાઠોમાં અસલી કયો અને ફેરફાર પામેલો કયો એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે; અત્યાર સુધી કરેલા વિચાર ઉપરથી મારી ખાત્રી થઈ છે કે ભાષ્યમાન્ય સૂત્રપાઠ જ અસલી છે અથવા તે સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય સૂત્રપાઠ કરતા અસલી સૂત્રપાઠને બહુ જ નજીક છે.

૧૪૭

૨, ૫૩.

૧૪૮

૨, ૧૯. ૨, ૩૭. ૩, ૧૧. ૫, ૨-૩. ૭, ૩ અને ૫ વગેરે-

સૂત્રપાઠ વિષે આટલી ચર્ચા કર્યા પછી હવે તેઓની ઉપર સર્વ પ્રથમ સ્વાયેલ લાખ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ એ એ ટીકાઓ વિષે કાંઈક વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. લાખ્યમાન્ય સૂત્રપાઠનું અસલીપણું અગર તો અસલીપાઠની વિશેષ નજીક હોવાપણું તેમજ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે લાખ્યનું વાં ઉમાસ્વાતિકર્તૃકપણું દિગંબર પરંપરા કદી કબુલ કરી શકે નહિ એ ખુદ્દું છે કારણ કે દિગંબરપરંપરામાન્ય બધી જ તત્ત્વાર્થ ઉપરની ટીકાઓનો મૂળ આધાર સર્વાર્થસિદ્ધિ અને તેનો માન્ય સૂત્રપાઠ એ જ છે; એટલે લાખ્ય કે લાખ્યમાન્ય સૂત્રપાઠને જ ઉમાસ્વાતિકર્તૃક માનવા જતાં તેણે માનેલા સૂત્રપાઠ અને ટીકાગ્રન્થોનું પ્રામાણ્ય પુરેપુરું ન રહે. તેથી કોઈપણ સ્થળે લિખિત પ્રમાણ ન હોવા છતાં દિગંબરપરંપરાનું લાખ્ય અને લાખ્યમાન્ય સૂત્રપાઠ વિષે શું કહેવું હોય શકે તે સાંપ્રદાયિકત્વનો દરેક અભ્યાસી કલ્પી શકે એમ છે. દિગંબર પરંપરા સર્વાર્થસિદ્ધિ અને તેના માન્ય સૂત્રપાઠને પ્રમાણુસર્વસ્વ માને છે અને એમ માની સ્પષ્ટ સૂચવે જ છે કે લાખ્ય એ સ્વોપજ્ઞ નથી અને તેનો માન્ય સૂત્રપાઠ પણ અસલી નથી. આમ હોવાથી લાખ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિ અનેનું પ્રામાણ્યવિષયક બળાબળ તપાસ્યા સિવાય પ્રસ્તુત પરિચય અધૂરો જ રહે. લાખ્યની સ્વોપજ્ઞતા વિષે કશો જ સંદેહ ન હોવા છતાં થોડીવાર દલીલ ખાતર એમ માની લેવામાં આવે કે એ સ્વોપજ્ઞ નથી તો પણ એટલું નિર્વિવાદ કહી શકાય તેમ છે કે લાખ્ય એ સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં પ્રાચીન અને કોઈ ૩૬ શ્વેતાંબરીય નહિ એવા તટસ્થ વિદ્વાનદ્વારા લખાયેલી તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરની પ્રથમ જ ટીકા છે; એટલે કે તે સર્વાર્થસિદ્ધિ જેવું સાંપ્રદાયિક નથી. આ મુદ્દો સમજવા માટે અહીં ત્રણ બાબતોની પર્યાલોચના કરવામાં આવે છે:

૧ શૈલીભેદ, ૨ અર્થવિકાસ અને ૩ સાંપ્રદાયિકતા.

શૈલીભેદ કોઈપણ એક જ સૂત્ર ઉપરનું લાખ્ય અને તેની સર્વાર્થસિદ્ધિ સામે રાખી સરખામણીની દૃષ્ટિએ જોનાર અભ્યાસીને એમ

જણાયા વિના કદી જ નહિ રહે કે સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં ભાષ્યની શૈલી પ્રાચીન છે અને ડગલે અને પગલે સર્વાર્થસિદ્ધિમાં ભાષ્યનું પ્રતિબિંબ છે. એ બંને દીકાઓથી જુદી અને બંનેથી પ્રાચીન એવી ત્રીજી ટાઈ દીકા તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર હોવાનું પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી ભાષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધિની સરખામણી કરનાર એમ કલા વિના કદી જ નહિ રહે કે ભાષ્યને સામે રાખી સર્વાર્થસિદ્ધિની રચના કરવામાં આવી છે. ભાષ્યની શૈલી પ્રસન્ન અને ગંભીર હોવા છતાં દાર્શનિકત્વની દૃષ્ટિએ સર્વાર્થસિદ્ધિની શૈલી ભાષ્યની શૈલી કરતાં વધારે વિકસિત અને વધારે ખેડાયેલી છે એમ ચોખ્ખું લાગે છે. સંસ્કૃત ભાષાના લેખન અને દાર્શનિક શૈલીનો જ્ઞેનસાહિત્યમાં જે વિકાસ થયા પછી સર્વાર્થસિદ્ધિ લખાઈ છે તે વિકાસ ભાષ્યમાં દેખાતો નથી; તેમ છતાં એ બંનેનો જે ભાષામાં બિંબપ્રતિબિંબભાવ છે તે સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે બંનેમાં ભાષ્ય જ પ્રાચીન છે.

દા૦ ત૦ પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રના ભાષ્યમાં ‘સમ્યક્’ શબ્દ વિષે લખ્યું છે કે ‘સમ્યક્’ એ નિપાત છે અથવા ‘સમ્’ ઉપસર્ગપૂર્વક ‘અચ્ય’ ધાતુનું રૂપ છે; આ જ બાબતમાં સર્વાર્થસિદ્ધિકાર લખે છે કે ‘સમ્યક્’ એ શબ્દ અવ્યુત્પન્ન એટલે વ્યુત્પત્તિ વિનાનો અખંડ છે અથવા વ્યુત્પન્ન એટલે ધાતુ અને પ્રત્યય બંને મળી વ્યુત્પત્તિપૂર્વક સિદ્ધ થયેલો છે. ‘અચ્ય’ ધાતુને ‘કિવ્’ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે ત્યારે ‘સમ્+અચ્યતિ’ એ રીતે ‘સમ્યક્’ શબ્દ બને છે. ‘સમ્યક્’ શબ્દવિષયક નિરૂપણની ઉક્ત બે શૈલીમાં ભાષ્ય કરતાં સિદ્ધિની સ્પષ્ટતા વિશેષ છે. એ જ રીતે ભાષ્યમાં ‘દર્શન’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિષે ફક્ત એટલું જ લખ્યું છે કે દર્શન એ ‘દશિ’ ધાતુનું રૂપ છે; જ્યારે સિદ્ધિમાં ‘દર્શન’ શબ્દની ત્રણ રીતે વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવી છે. ભાષ્યમાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ જણાવી નથી; જ્યારે સિદ્ધિમાં એ બંને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ત્રણ રીતે સ્પષ્ટ

જણાવી છે અને પછી તેનું જૈન દષ્ટિએ સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. એ જ રીતે દર્શન અને જ્ઞાન શબ્દમાંથી પહેલો સમાસમાં કાણુ આવે, અને પછી કાણુ આવે એ સામાસિક ચર્ચા ભાષ્યમાં નથી; જ્યારે સિદ્ધિમાં તે સ્પષ્ટ છે. એ જ રીતે પહેલા અધ્યાયના ૫૧૦ સૂત્રના ભાષ્યમાં ‘તત્ત્વ’ શબ્દના બે અર્થ ફક્ત સૂચવવામાં આવ્યા છે; જ્યારે સિદ્ધિમાં એ બંને અર્થોની ઉપપત્તિ કરવામાં આવી છે અને ‘દશિ’ ધાતુનો શ્રદ્ધા અર્થ કેમ લેવો એ બાબત પણ દર્શાવવામાં આવી છે, જે ભાષ્યમાં નથી.

૧૪૯અર્થવિકાસ અર્થની દષ્ટિએ જોઈએ તો પણ ભાષ્ય કરતાં સર્વાર્થસિદ્ધિ અર્વાચીન છે એમ જ જણાય છે. જે એક બાબત ભાષ્યમાં હોય છે તેને વિશેષ વિસ્તૃત કરી તેના ઉપર વધારે ચર્ચા કરી સર્વાર્થસિદ્ધિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને જૈનેતર દર્શનોની જેટલી ચર્ચા સર્વાર્થસિદ્ધિમાં છે તેટલી ભાષ્યમાં નથી. જૈન પરિભાષાનું જે ટૂંક છતાં સ્થિર વિશદીકરણ અને વક્તવ્યનું જે પૃથક્કરણ સર્વાર્થસિદ્ધિમાં છે તે ભાષ્યમાં ઓછામાં ઓછું છે. ભાષ્ય કરતાં સર્વાર્થસિદ્ધિની તાર્કિકતા વધી જાય છે, અને ભાષ્યમાં નથી તેવાં વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ આદિનાં મંતવ્યો તેમાં ઉમેરાય છે અને દર્શનાંતરનું ખંડન જોર પકડે છે. એ બધું સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં ભાષ્યની પ્રાચીનતા પૂરવાર કરે છે.

૧૫૦સાંપ્રદાયિકતા ઉક્ત બે બાબતો કરતાં વધારે મહત્ત્વની બાબત સાંપ્રદાયિકતાની છે. કાળતત્ત્વ, કેવળીકવલાહાર, અચેલકત્ત્વ અને સ્ત્રીમોક્ષ જેવી બાબતોએ તીવ્ર મતભેદનું રૂપ ધારણ કર્યા પછી

૧૪૯ દાખલા તરીકે સરખાવો ૧, ૨. ૧, ૧૨. ૧, ૩૨ અને ૨, ૧ વગેરે સૂત્રોની ભાષ્ય અને સિદ્ધિ.

૧૫૦ ૫, ૩૬. ૬, ૧૩. ૮, ૧. ૬, ૬. ૬, ૧૧. ૧૦, ૬ વગેરે સૂત્રોની સિદ્ધિ સાથે તે જ સૂત્રોનું ભાષ્ય.

અને એ બાબતો પરત્વે સાંપ્રદાયિક આગ્રહ બંધાયા પછી જ સર્વાર્થસિદ્ધિ લખાઈ છે; જ્યારે ભાષ્યમાં એ સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશનું તત્ત્વ દેખાતું નથી. જે જે બાબતોમાં ૩૯ શ્વેતાંબર સંપ્રદાય સાથે દિગંબર સંપ્રદાયનો વિરોધ છે તે બધી જ બાબતો સર્વાર્થસિદ્ધિના પ્રણેતાએ સૂત્રમાં ફેરફાર કરીને કે તેના અર્થમાં ખેંચતાણુ કરીને કે અસંગત અધ્યાહાર આદિ કરીને ગમે તે રીતે દિગંબર પરંપરાને અનુકૂલ થાય તે રીતે સૂત્રમાંથી ઉપજાવી કાઢવાનો સાંપ્રદાયિક પ્રયત્ન કરેલો છે જેવો પ્રયત્ન ભાષ્યમાં ક્યાંય દેખાતો નથી; તેથી એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે સર્વાર્થસિદ્ધિ એ સાંપ્રદાયિક વિરોધનું વાતાવરણુ જામ્યા પછી પાછળથી લખાઈ છે અને ભાષ્ય એ વિરોધના વાતાવરણુથી મુક્ત છે.

હારે અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે જો એ રીતે ભાષ્ય તટસ્થ અને પ્રાચીન હોય તો તેને દિગંબર પરંપરાએ છોડ્યું કેમ ? એનો ઉત્તર એ છે કે સર્વાર્થસિદ્ધિના કર્તાને જે બાબતોમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની માન્યતાઓનું સ્પષ્ટ ખંડન કરવું હતું તેવું ખંડન ભાષ્યમાં ન જ હતું એટલું જ નહિ પણ, ભાષ્ય મોટે ભાગે ૩૯ દિગંબર પરંપરાનું પોષક થઈ શકે તેમ પણ ન હતું અને ઘણે સ્થળે તો ઉલટું તે દિગંબર પરંપરાથી બહુ વિરુદ્ધ જતું હતું. તેથી પૂજ્યપાદે ભાષ્યને પડતું મૂકી સૂત્રો ઉપર સ્વતંત્ર ટીકા લખી અને તેમ કરતાં સૂત્રપાઠમાં ઈષ્ટ ૧૫૧ સુધારો વધારો કર્યો અને તેની વ્યાખ્યામાં મતભેદવાળી બાબતો આવી ત્યાં સ્પષ્ટપણે દિગંબર મંતવ્યોનું જ સ્થાપન કર્યું; આ કરવામાં પૂજ્યપાદને કુંદકુંદના ગ્રંથો મુખ્ય આધારભૂત થઈ પડેલા લાગે છે.

૧૫૧ જ્યાં જ્યાં અર્થ ખેંચ્યો છે અથવા પુલાક આદિ જેવા સ્થળે બંધબેસતું વિવરણુ નથી થઈ શક્યું તે સૂત્રો જ કેમ ન કાઢી નાખ્યાં એનો ઉત્તર સૂત્રપાઠની અતિપ્રસિદ્ધિ અને ફેંકવા જતાં અપ્રામાણ્યનો આક્ષેપ આવવાનો ભય હોય એમ લાગે છે.

આમ થવાથી દિગંબર પરંપરાએ સર્વાર્થસિદ્ધિને મુખ્ય પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી અને ભાષ્ય સ્વાભાવિક રીતે જ શ્વેતાંબર પરંપરામાં માન્ય રહી ગયું. ભાષ્ય ઉપર કોઈ પણ દિગંબર આચાર્યે ટીકા નથી લખી કે તેનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો એટલે તે દિગંબર પરંપરાથી દૂર જ રહી ગયું; અને અનેક શ્વેતાંબર આચાર્યોએ ભાષ્ય ઉપર ટીકાઓ લખી છે તેમ જ ૧૫૨કવચિત્ કવચિત્ ભાષ્યનાં મંતવ્યનો વિરોધ કર્યા છતાં એકંદરે તેનું પ્રામાણ્ય સ્વીકાર્યું છે તેથી જ કોઈ તટસ્થ પરંપરાના પ્રાચીન વિદ્વાને રચેલું હોવા છતાં તે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ થઈ પડ્યો છે.

એ વાર્તિકો ગ્રંથોનાં નામકરણ પણ આકસ્મિક નથી હોતા; મેળવી શકાય તો તેનો પણ વિશિષ્ટ ઇતિહાસ છે જ પૂર્વકાલીન અને સમકાલીન વિદ્વાનોની ભાવનામાંથી તેમજ સાહિત્યના નામકરણ-પ્રવાહમાંથી પ્રેરણા મેળવીને જ ગ્રંથકરો પોતાની કૃતિનું નામકરણ કરે છે. પતંજલિના વ્યાકરણ ઉપરના મહાભાષ્યની પ્રતિષ્ઠાની અસર પાછલા અનેક ગ્રંથકાર ઉપર થયેલી આપણે તેમની કૃતિના ભાષ્ય નામથી જાણી શકીએ છીએ. એ જ અસરે વાં ઉમાસ્વાતિને ભાષ્ય નામકરણ કરવા પ્રેર્યા હોય એમ સંભવે છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં એક ગ્રંથનું નામ સર્વાર્થસિદ્ધિ હોવાનું સ્મરણ છે તેનો અને પ્રસ્તુત સર્વાર્થસિદ્ધિના નામનો પૌર્વાપર્યસંબંધ અજ્ઞાત છે; પણ વાર્તિકોની વ્યાખ્યતમાં એટલું નક્કી છે કે એકવાર ભારતીય વાઙ્મયમાં વાર્તિકયુગ આવ્યો અને લિન્ન લિન્ન સંપ્રદાયમાં લિન્ન લિન્ન વિષય ઉપર વાર્તિક નામના અનેક ગ્રંથો લખાયા. તેની અસર તત્વાર્થ ઉપરના પ્રસ્તુત વાર્તિકોનાં નામકરણ ઉપર છે. અકલંકે પોતાની ટીકાનું રાજવાર્તિક નામ રાખ્યું છે, તે નામનો બીજો કોઈ ગ્રંથ પૂર્વકાલીન અન્ય વિદ્વાનનો હજી મારી જાણમાં નથી આવ્યો; પરંતુ

૧૫૨ જુઓ ૩, ૯, ૮, ૨૬. ૯, ૬. ૯, ૪૬ ની ભાષ્ય ઉપરની સિદ્ધસેનીયવૃત્તિ.

વિદ્યાનંદિનું શ્લોકવાર્તિક એ નામ કુમારિલના શ્લોકવાર્તિક નામની અસરને આભારી છે એમાં કશી જ શંકા નથી.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર અકલંકે જે રાજવાર્તિક લખ્યું છે અને વિદ્યાનંદિએ જે શ્લોકવાર્તિક લખ્યું છે તે બંનેનો મૂળ આધાર સર્વાર્થસિદ્ધિ જ છે. જે સર્વાર્થસિદ્ધિ અકલંકને મળી ન હોત તો રાજવાર્તિકનું વર્તમાન સ્વરૂપ આવું વિશિષ્ટ ન જ હોત અને જે રાજવાર્તિકનો આશ્રય ન હોત તો વિદ્યાનંદિના શ્લોકવાર્તિકમાં જે વિશિષ્ટતા દેખાય છે તે પણ ન જ હોત એ નક્કી છે. રાજવાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિક એ બંને સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી સર્વાર્થસિદ્ધિનાં ઋણી હોવા છતાં એ બંનેમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ કરતાં વિશેષ વિકાસ થયેલો છે. ઉદ્યોતકરના ન્યાયવાર્તિક અને ધર્મકીર્તિના પ્રમાણવાર્તિકની જેમ રાજવાર્તિક ગદ્યમાં છે જ્યારે શ્લોકવાર્તિક કુમારિલના શ્લોકવાર્તિકની જેમ પદ્યમાં છે કુમારિલ કરતાં વિદ્યાનંદિની વિશેષતા એ છે કે તેણે પોતે જ પોતાના પદ્ય વાર્તિકની ટીકા લખી છે. રાજવાર્તિકમાં લગભગ આખી સર્વાર્થસિદ્ધિ આવી જાય છે છતાં તેમાં નવીનતા અને પ્રતિભા એટલી બધી છે કે સર્વાર્થસિદ્ધિ સાથે રાખીને રાજવાર્તિક વાંચવા છતાં તેમાં કશું જ પૌનરુક્ત્ય દેખાતું નથી. લક્ષણુનિષ્ણાત પૂજ્યપાદના સર્વાર્થસિદ્ધિગત પ્રત્યેક મુદ્દાવાળાં વાક્યોને અકલંકે પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ પૂર્વક વાર્તિકમાં ફેરવી નાંખ્યાં છે અને પોતાને ઉમેરવા લાયક દેખાતી બાબતો કે તેવા પ્રશ્નો વિષે નવાં પણ વાર્તિકો રચ્યાં છે અને બધાં ગદ્ય વાર્તિકો ઉપર પોતે જ સ્ફુટ વિવરણ લખ્યું છે. એથી એકંદર રીતે જોતાં રાજવાર્તિક એ સર્વાર્થસિદ્ધિનું વિવરણ હોવા છતાં વસ્તુતઃ તે સ્વતંત્ર જ ગ્રંથ છે. સર્વાર્થસિદ્ધિમાં દેખાતા દાર્શનિક અભ્યાસ કરતાં રાજવાર્તિકનો દાર્શનિક અભ્યાસ બહુ જ ચઢી જાય છે. રાજવાર્તિકનો એક ધ્રુવમંત્ર છે કે તેને જે બાબત ઉપર જે કાંઈ કહેવું હોય તે અનેકાંતનો આશ્રય કરીને જ કહે છે. અનેકાંત એ રાજવાર્તિકની પ્રત્યેક ચર્ચાની આવી છે. પોતાના સમય

સુધીમાં લિન્ન લિન્ન સંપ્રદાયના વિદ્વાનોએ જે અનેકાંત ઉપર આક્ષેપો મૂકેલા અને અનેકાંતવાદની જે ત્રુટિઓ બતાવેલી તે બધાનું નિરસન કરવા અને અનેકાંતનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જણાવવા માટે જ અકલંકે પ્રતિષ્ઠિત તત્ત્વાર્થસૂત્રના પાયા ઉપર સિદ્ધલક્ષણવાળી સર્વાર્થસિદ્ધિનો આશ્રય લઈ પોતાના રાજવાર્તિકની ભવ્ય ધમારત ઉભી કરી છે. સર્વાર્થસિદ્ધિમાં જે ૧૫૩ આગમિક વિષયોનો અતિ વિસ્તાર છે તેને રાજવાર્તિકકરે ઘટાડી ઓછો કર્યો છે અને દાર્શનિક વિષયોને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસતા વિદ્વાનંદિએ જોયું કે પૂર્વકાલીન અને સમકાલીન અનેક જૈનેતર વિદ્વાનોએ જૈન દર્શન ઉપર કરેલ હુમલાઓનો ઉત્તર આપવો ઘણો જ બાકી છે; અને ખાસ કરી મીમાંસક કુમારિલ આદિએ કરેલ જૈન દર્શનના ખંડનનો ઉત્તર આપ્યા વિના તેમનાથી કોઈપણ રીતે રહી શકાયું નહિ ત્યારે જ તેમણે શ્લોકવાર્તિકની રચના કરી. આપણે જોઈએ છીએ કે એમણે પોતાનો એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કર્યો છે. તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકમાં જેટલું અને જેવું સમજ મીમાંસાદર્શનનું ખંડન છે તેવું બીજા કોઈ તત્ત્વાર્થની ટીકામાં નથી. તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિકમાં ચર્યાયેલા મુખ્ય કોઈપણ વિષયો છૂટ્યા નથી, ઉલટું ઘણું સ્થળે તો સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિક કરતાં શ્લોકવાર્તિકની ચર્ચા વધી જાય છે. કેટલીક આખતોની ચર્ચા તો શ્લોકવાર્તિકમાં તદ્દન અપૂર્વ જ છે. રાજવાર્તિકમાં દાર્શનિક અભ્યાસની વિશાળતા છે તો શ્લોકવાર્તિકમાં એ વિશાળતા સાથે સૂક્ષ્મતાનું તત્ત્વ ઉમેરાયેલું નજરે પડે છે. સમગ્ર જૈન વાડ્મયમાં જે થોડી કે ઘણી કૃતિઓ મહત્ત્વ ધરાવે છે તેમાંની એ કૃતિઓ રાજવાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિક પણ છે. તત્ત્વાર્થ ઉપરના ઉપલબ્ધ શ્વેતાંબરીય સાહિત્યમાંથી એક ગ્રંથ રાજવાર્તિક કે શ્લોકવાર્તિકની સરખામણી કરી શકે તેવો દેખાયો નથી. ભાષ્યમાં દેખાતો

આછો દાર્શનિક અભ્યાસ સર્વાર્થસિદ્ધિમાં કાંઈક ઘેરો બને છે અને તે રાજવાર્તિકમાં વિશેષ ઘટ્ટ થઈ છેવટે શ્લોકવાર્તિકમાં ખૂબ જામે છે. રાજવાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિકના ઇતિહાસના અભ્યાસીને એમ જણાવાનું જ કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જે દર્શનિક વિદ્યા અને સ્પર્ધાના સમય આવેલો અને અનેકમુખી પાંડિત્ય વિશ્વેશુ તેનું જ પ્રતિબિંબ આ બે ગ્રંથોમાં છે. પ્રસ્તુત બે વાર્તિકો જૈન દર્શનના પ્રામાણિક અભ્યાસ કરવામાટે દરેકને સાધન પુરું પાડે છે; પણ તેમાંયે રાજવાર્તિક ગદ્ય, સરળ અને વિસ્તૃત હોવાથી બધા તત્ત્વાર્થના ટીકા ગ્રંથોની ગરજ એકલું જ સારે છે. આ બે વાર્તિકો ન હોત તો દશમા સૈકા પહેલાંના દિગંબરીય સાહિત્યમાં જે વિશિષ્ટતા આવી છે અને તેની જે પ્રતિષ્ઠા બંધાઈ છે તે ખાતરીથી જ અધૂરી રહેત. એ બે વાર્તિકો સાંપ્રદાયિક છતાં અનેક દષ્ટિએ ભારતીય દાર્શનિક સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવે તેવી યોગ્યતા ધરાવે છે. એનું અવગ્રહન બૌદ્ધ અને વૈદિક પરંપરાના અનેક વિષયો ઉપર તેમજ અનેક ગ્રંથો ઉપર ઐતિહાસિક પ્રકાશ પાડે છે.

બે વૃત્તિઓ મૂળ સૂત્ર ઉપર રચાયેલી વ્યાખ્યાઓનો ટૂંક પરિચય કર્યા પછી વ્યાખ્યા ઉપર રચાયેલી વ્યાખ્યાઓનો પરિચય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. એવી બે વ્યાખ્યાઓ પૂરેપૂરી અત્યારે ઉપલબ્ધ છે. જે બન્ને સ્વેતાંબરીય છે. આ બન્નેનું મુખ્ય સામ્ય ટૂંકમાં એટલું જ છે કે તે બન્ને વ્યાખ્યાઓ ઉમાસ્વાતિના સ્વોપસંભાષ્યને શબ્દશઃ સ્પર્શે છે અને તેનું વિવરણ કરે છે. ભાષ્યનું વિવરણ કરતાં ભાષ્યને આશ્રી સર્વત્ર આગમિક વસ્તુનું જ પ્રતિપાદન કરવું અને ન્યાય ભાષ્ય આગમથી વિરુદ્ધ જતું દેખાતું હોય ત્યાં પણ છેવટે આગમિક-પરંપરાનું જ સમર્થન કરવું એ બન્ને વૃત્તિઓનું સમાન ક્ષેત્ર છે. આટલું સામ્ય છતાં એ બે વૃત્તિઓમાં પરસ્પર ફેર પણ છે. એક વૃત્તિ જે પ્રમાણમાં મોટી છે તે એક જ આચાર્યની કૃતિ છે. ન્યારે બીજી નાની વૃત્તિ બે આચાર્યોની મિશ્ર કૃતિ છે. લગભગ બાવીશ

હજાર શ્લોક પ્રમાણ મોટી વૃત્તિમાં અધ્યાયને અંતે બહુ તો 'માઘ્યા-
નુસારિણી' એટલો જ ઉલ્લેખ મળે છે. જ્યારે ૧૧' હજાર શ્લોક
પ્રમાણ નાની વૃત્તિમાં શરૂઆતના કેટલાક અધ્યાયોને અંતે 'હરિમ-
દ્રોહૃતાયાં દુષ્પદુપિકામિધાનાયાં' એવો ઉલ્લેખ અને પાછલા
કેટલાક અધ્યાયોને અંતે 'હરિમદ્રાચાર્યપ્રારબ્ધાયાં દુષ્પદુપિકા-
મિધાનાયાં તસ્યામેવાન્યકર્તૃકાયાં' એવો ઉલ્લેખ મળે છે. આ ઉ-
લ્લેખો એમ સૂચવે છે કે મોટી વૃત્તિનું કોઈ ખાસ નામ નથી જ્યારે
નાની વૃત્તિનું દુષ્પદુપિકા એવું નામ છે. ૧૫૪ દુષ્પદુપિકા એવો
અત્યારે વંચાતો પાઠ સાચો હોય તો તેનો અર્થ શો વિવક્ષિત હશે
તે કશું જ સમજાતું નથી. વળી એ ઉલ્લેખો ઉપરથી થતી બીજી
ખાસ સૂચના ઉદ્ધાર વિષેની છે. નાની વૃત્તિ કોઈ બીજી વૃત્તિમાંથી
ટુંકાવીને ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. એ જ અર્થ ઉદ્ધારની સૂચનામાંથી
ફલિત થાય છે. જે વૃત્તિમાંથી પ્રસ્તુત નાની વૃત્તિ ઉદ્ધૃત કરવામાં
આવી હશે તે વૃત્તિ ઉદ્ધૃત વૃત્તિ કરતાં પ્રમાણમાં મોટી હોય એ તો
સ્વાભાવિક જ છે. પ્રસ્તુત એ વૃત્તિઓમાંની સિદ્ધસેનીય મોટી વૃત્તિથી

૧૫૪ અમારી પાસે જે પ્રવર્તક કાલિવિજયજીના શાસ્ત્રસંગ્રહમાંની
લખેલી પોથી છે. તેમાં ફક્ત નવમા અધ્યાયને છેડે જ 'દુષ્પદુપિકા'
એવું નામ રખે છે બીજા અધ્યાયોને છેડે જ્યાં એ નામ છે ત્યાં ચાર
અક્ષર છોડી 'કામિધાનાયાં' એટલું જ લખેલું છે. એમ લાગે છે કે જૂની
લખેલી પોથીઓમાં ચાર અક્ષરો નહીં વંચાવવાથી લહિયે એટલી
જગા છોડી હશે. આમ ખંડિત નામ છતાં નવમા અધ્યાયને છેડે
દુષ્પદુપિ એ ચાર અક્ષરોની પૂરવણી સાથે 'દુષ્પદુપિકામિધાનાયામ્'
એવો પાઠ રખે લખેલો છે. એટલે તેની મૌલિકતા વિષે શંકા થાય છે.

જે 'દુષ્પદુપિકા' એ શબ્દ દેશીય પ્રાકૃત કે સંસ્કૃત સાચો જ હોય
અને તેનો અર્થ એક નાનું નાવડું એવો હોય તો એમ કહી શકાય કે આ
નાની વૃત્તિ મોટી વૃત્તિરૂપ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવા માટે હોડકાની ગરજ
સારવા રચાયેલી છે.

જૈમિનીય સૂત્ર ઉપરની કુમારિકકૃત વૃત્તિના છેલ્લા ભાગનું એવું નામ
છે. એમાં ૫૯૫ શબ્દ અરપષ્ટાર્થક લાગે છે.

જુદી ખીજ દ્રાઘ મોટી વૃત્તિ હોવાની સાબિતી ન મળે ત્યાં સુધી તો એમજ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે કે સિદ્ધસેનીય મોટી વૃત્તિમાંથી જ હરિભદ્રીય નાની વૃત્તિનો ઉદ્ધાર થયેલો છે. આ માન્યતાની પુષ્ટિમાં બંને વૃત્તિઓના શબ્દસાદૃશ્યને પ્રમાણ તરીકે મૂકી શકાય તેમ છે. નાની વૃત્તિમાં મોટી વૃત્તિનું જ શબ્દશઃ પ્રતિબિંબ છે. મોટી વૃત્તિમાં જે સૂત્રપાઠપરત્વે અને મંતવ્યો પરત્વે અનેક મતભેદો નોંધાયેલા છે, જે લાંબાં લાંબાં પ્રતિપાદનો છે, ભાષ્યના સમર્થનમાં અથવા તેના વિરોધમાં જે લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ છે, દાર્શનિક મંતવ્યોની જે વિસ્તારપૂર્વક સમાલોચના અને ખંડનમંડન છે અને જે ખીજે પ્રાસંગિક ઉદાપોહ છે તે બધું નાની વૃત્તિમાં નથી અગર તો તદ્દન હુંકાવી દેવામાં આવ્યું છે. બંને વૃત્તિઓનું અવલોકન કરતાં એમ લાગે છે કે સંક્ષેપરુચિ અભ્યાસિયોની સરળતા ખાતર મોટી વૃત્તિની જટિલતા ઘટાડીને જ નાની વૃત્તિ રચવામાં આવી છે. આ સિવાય નાની વૃત્તિના રચયિતાનું દ્રાઘ ખાસ કૌશળ મન ઉપર અંકિત થતું નથી. નાની વૃત્તિમાં જે જે છે તે બધું મોટી વૃત્તિમાં તો છે જ તે ઉપરથી અહીં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે નાની વૃત્તિ એ પ્રસ્તુત મોટી વૃત્તિનો ઉદ્ધાર છે. આ કથનથી એ સ્વાભાવિક રીતે જ ફલિત થાય છે કે નાની અને મોટી પ્રસ્તુત બંને વૃત્તિઓમાં સ્વીકારાયેલો મૂળ ભાષ્યપાઠ એક જ છે અને હોવો જોઈએ. પરંતુ આ બાબત અહીં એક અપવાદભૂત સ્થળ નોંધવા જેવું છે, જે એકનો ખીજમાંથી ઉદ્ધાર થયા વિષે શંકા ઉત્પન્ન કરે છે. પાંચમા અધ્યાયનું ૨૯ મું સૂત્ર “ઉત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યયુક્તં સત્” એ છે. એ સૂત્રનો જે ભાષ્યપાઠ અવલંબી સિદ્ધસેને વૃત્તિ રચી છે તે ભાષ્યપાઠ હરિભદ્રની ઉદ્ધૃતવૃત્તિમાં નથી. અને હરિભદ્રે એવલંબેલ એ સૂત્રનો ભાષ્યપાઠ સિદ્ધસેનની વૃત્તિમાં નથી. જૈનતત્ત્વજ્ઞાનના મર્મભૂત ઉક્ત સૂત્ર ઉપરની બંને વૃત્તિઓમાં ભાષ્યપાઠપરત્વે આટલો બધો ગોટાળો કેમ થયો હશે એ કાયડાનો ઉકેલ હંજી કરી શકાયો નથી. જે સિદ્ધસેનીયવૃત્તિ સામે

રાખીને જ હરિભદ્રે પોતાની વૃત્તિ ટુંકાવી હોય તો 'તેમાં સિદ્ધસેને અવલંબેલો ભાષ્યપાઠ હોવો જોઈએ અને કોઈ કારણસર હરિભદ્રે એ ભાષ્યપાઠને પડતો મૂક્યો હોય અને પોતાને સુલભ એવો જ ખીજો ભાષ્યપાઠ સ્વીકાર્યો હોય તો પણ તેમણે પોતાની વૃત્તિમાં પાઠાંતર તરીકે સિદ્ધસેને અવલંબેલ ભાષ્યપાઠને નોંધેલો હોવો જોઈએ એવી સંભાવના રાખવામાં આવે તો તે વધારે પડતું નથી. પણ આપણે હરિભદ્રીય વૃત્તિમાં તેમ જોતા નથી. એટલે વળી પ્રશ્ન થાય છે કે શું હરિભદ્રે સિદ્ધસેનીયથી જુદી ખીજી જ કોઈ વૃત્તિનો આશ્રય લીધો નહિ હોય કે જેમાં તેમણે સ્વીકારેલ ઉક્ત સૂત્રનો ભાષ્યપાઠ હશે. ખીજી બાજુ એવી પણ કલ્પના થાય છે કે કદાચ ઉક્ત સૂત્રના સિદ્ધસેનસમ્મત ભાષ્યપાઠને પાઠાંતર તરીકે નોંધ્યા સિવાય જ હરિભદ્રે પડતો મૂક્યો હોય અને સર્વત્ર સિદ્ધસેનીય વૃત્તિનો જ આધાર લેવા છતાં ઉક્ત સૂત્રમાં ખીજી કોઈ વ્યાખ્યાને આધારભૂત માની તેમાં સ્વીકારાયેલ ભાષ્યપાઠને જ અથવા તે વ્યાખ્યાના અંશને જ અવલંબી હરિભદ્રે પોતાની વૃત્તિ કાં ન રચી હોય ? હરિભદ્રે પોતાની વૃત્તિના આધાર તરીકે સ્વીકારેલ ઉક્ત સૂત્રના વ્યાખ્યાપાઠની પરીક્ષા કરતાં એટલું તો લાગે છે કે એ વ્યાખ્યાપાઠ ઉમાસ્વાતિના ભાષ્યનો અંશ ન હોતાં કોઈ ખીજી જ વ્યાખ્યાનો અંશ હોવો જોઈએ. કારણ કે એમા ભાષ્ય જેવું સરળ પ્રતિપાદન ન હોતાં તાર્કિક લેખકને જાણે તેવું સહેલુંક પ્રતિપાદન છે. ગમે તેમ હો પણ આ એક અપવાદભૂત સ્થળને બાદ કરીને વિચાર કરીએ તો નાની વૃત્તિ એ પ્રસ્તુત મોટી વૃત્તિનો ઉદ્ધાર છે એમ અત્યારે માનવું પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિક સાથે સિદ્ધસેનીય વૃત્તિનું તોલન કરીએ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે ભાષાનો પ્રસાદ રચનાની વિશદતા અને અર્થનું પૃથક્કરણ સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિકમાં છે; તે સિદ્ધસેનીય વૃત્તિમાં નથી. આનાં બે કારણો છે. એક તે

અર્થકારનો પ્રકૃતિભેદ અને ખીજી કારણ પરાશ્રિત રચના છે. સર્વાર્થસિદ્ધિકાર અને રાજવાર્તિકકાર સૂત્રો ઉપર પોતપોતાનું વક્તવ્ય સ્વતંત્રપણે જ કહે છે ત્યારે સિદ્ધસેનને ભાષ્યનું શબ્દશઃ અનુસરણ કરવાનું હોઈ પરાશ્રિતપણે ચાલવાનું છે. આટલો તકાવત હોવા છતાં સમગ્ર રીતે સિદ્ધસેનીયવૃત્તિનું અવલોકન કરતાં મન ઉપર બે વાત તો અંકિત થાય છે જ. તેમાં પહેલી એ કે સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિક કરતાં સિદ્ધસેનીયવૃત્તિની દાર્શનિક યોગ્યતા ઓછી નથી. પદ્ધતિભેદ છતાં એકંદર એ વૃત્તિમાં પણ ઉક્ત બે ગ્રંથ જોડલો જ ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ અને જૈન દર્શનની ચર્ચાનો વારસો છે; અને ખીજી વાત એ છે કે સિદ્ધસેન પોતાની વૃત્તિમાં દાર્શનિક અને તાર્કિક ચર્ચા કરીને પણ છેવટે જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણની પેઠે આગમિક પરંપરાનું પ્રબળપણે સ્થાપન કરે છે અને એ સ્થાપનમાં તેમનો આગમિક અભ્યાસ પ્રચુરપણે દેખાય છે. સિદ્ધસેનની વૃત્તિ જોતાં માલુમ પડે છે કે તેમના સમય સુધીમાં તત્ત્વાર્થ ઉપર અનેક વ્યાખ્યાઓ રચાયેલી હતી. કોઈકોઈ સ્થળે એક જ સૂત્રના ભાષ્યનું વિવરણ કરતાં તેઓ પાંચ, છ મતાંતરો^{૧૫૫} ટાંકે છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન બાંધવાને કારણ મળે છે કે સિદ્ધસેને વૃત્તિ રચી ત્યારે તેમની સામે ઓછામાં ઓછી તત્ત્વાર્થ ઉપર રચાયેલી પાંચ ટીકાઓ હોવી જોઈએ જે સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિ પ્રસિદ્ધ દિગંબરીય ત્રણ વ્યાખ્યાઓથી જુદી હશે એમ લાગે છે; કારણકે રાજવાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિકની રચના પહેલાં જ સિદ્ધસેનીય વૃત્તિ રચાઈ જવાનો બહુ સંભવ છે કદાચ તે પહેલાં એ રચાઈ ન હોય તો પણ એની રચના વચ્ચે એટલું તો ઓછું અંતર છે કે સિદ્ધસેનને રાજવાર્તિક અને શ્લોકવાર્તિકનો પરિચય થવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નથી. સર્વાર્થસિદ્ધિની રચના પૂર્વકાલીન હોઈ સિદ્ધસેનના સમયમાં તે નિશ્ચયરૂપે હતી ખરી

પણ દૂરવર્તી દેશભેદને કારણે કે ખીજા કોઈ કારણે સિદ્ધસેનને સર્વાર્થસિદ્ધિ જોવાની તક મળી હોય એમ લાગતું નથી. સિદ્ધસેન એ પૂજ્યપાદ આદિ દિગંબરીય આચાર્યો જેવા સંપ્રદાયાભિનિવેશી છે એમ તેમની વૃત્તિ જ કહે છે. હવે જો એમણે સર્વાર્થસિદ્ધિ કે ખીજો કોઈ દિગંબરીયત્વાભિનિવેશી ગ્રંથ જોયો હોત તો તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે તેઓ પણ તે તે સ્થળે દિગંબરીયત્વનું સર્વાર્થસિદ્ધિના વચ્ચેના નિર્દેશ-પૂર્વક ખંડન કર્યા વિના સંતોષ પકડી શકત જ નહિ, વળી કોઈપણ સ્થળે દિગંબરીય સાંપ્રદાયિક વ્યાખ્યાઓની તેમણે સમાલોચના કરી જ નથી. જે પોતાના પૂર્વવર્તી વ્યાખ્યાકારોના સૂત્ર કે ભાષ્યવિષયક મત-ભેદોની તેમજ ભાષ્યવિવરણ સંબંધી નાનીમોટી માન્યતાઓની ટૂંકી પણ નોંધ લીધા સિવાય ન રહે, અને પોતે માન્ય રાખેલ શ્વેતાંબર પરંપરા કરતાં તર્કબળથી સહજ પણ વિરુદ્ધ કહેનાર શ્વેતાંબરીય મહાન આચાર્યોની કટુક સમાલોચના કર્યા વિના સંતોષ ન પકડે તે સિદ્ધસેન વ્યાખ્યાપરત્વે પ્રયત્ન વિરોધ ધરાવનાર દિગંબરીય આચાર્યોની પૂરેપૂરી ખબર લીધા વિના રહી શકે એ કલ્પવું જ અશક્ય છે. તેથી એવી કલ્પના થાય છે કે ઉત્તર કે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં થયેલ અને રહેલ એ શ્વેતાંબર આચાર્યને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં રચાયેલ અને પોષાયેલ તત્ત્વાર્થ ઉપરની પ્રસિદ્ધ દિગંબર વ્યાખ્યા જોવાની તક સાંપડી ન હોય. એ જ રીતે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થયેલ અકલંક આદિ દિગંબરીય ટીકાકારોને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં રચાયેલ તત્કાલીન શ્વેતાંબરીય તત્ત્વાર્થના ટીકાગ્રંથો જોવાની તક મળેલી લાગતી જ નથી; તેમ છતાં સિદ્ધસેનની વૃત્તિ અને રાજવાર્તિકમાં જે કવચિત્ ધ્યાન ખેંચનાર શબ્દસાદૃશ્ય દેખાય છે તે બહુ તો એટલું જ સૂચવે છે કે એ કોઈ ત્રીજા જ સમાન ગ્રંથના^{૧૫૬} અભ્યાસના વારસાનું પરિણામ છે.

૧૫૬ એક બાબત સિદ્ધસેનીય વૃત્તિમાં દિગંબરીય સૂત્રપાઠવિરુદ્ધ સમાલોચના ક્યાંઈક ક્યાંઈક દેખાય છે દા.૦ તો “અપરે પુનર્વિદ્વાંસો-તિબહૂનિ સ્વયં વિરુદ્ધચ્યાસ્મિન્ પ્રસ્તાવે સૂત્રાણ્યધીયતે”. ઇત્યાદિ

સિદ્ધસેનની વૃત્તિમાં તત્ત્વાર્થગત વિષયપરત્વે જે વિચાર અને ભાષાનો પુષ્ટ વારસો નજરે પડે છે તે જોતાં એમ ચોખ્ખું લાગે છે કે એ વૃત્તિ પહેલાં ફક્ત શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પુષ્કળ સાહિત્ય રચાયેલું અને એડાયેલું હોવું જોઈએ.

ખંડિત વૃત્તિ ભાષ્ય ઉપર ત્રીજી વૃત્તિ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીની છે, જે એ પૂર્ણ મળતી હત તો તે સત્તરમા, અઠારમા સૈકા સુધીમાં થયેલ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રના વિકાસનો એક નમુનો પુરો પાડત એમ અત્યારે ઉપલબ્ધ એ વૃત્તિના એક નાના ખંડ ઉપરથી જ કહેવાનું મન થઈ જાય છે, એ ખંડ પૂરા પ્રથમ અધ્યાય ઉપર પણ નથી, અને તેમાં ઉપરની એ વૃત્તિઓની પેઠે જ શબ્દશઃ ભાષ્યને અનુસરી વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે; તેમ છતાં તેમાં જે ઊંડી તર્કાનુગામી ચર્ચા, જે બહુશ્રુતતા અને જે ભાવરક્ષેપન દેખાય છે તે યશોવિજયજીની ન્યાય-

૩, ૧૧ ની વૃત્તિ પૃં ૨૬૧ તથા “અપરે સૂત્રદ્વયમેતદધીયતે-દ્રવ્યાણિ જીવાશ્ચ” ઇત્યાદિ ૫, ૨ની વૃત્તિ પૃં ૩૨૦ તેમજ “અન્યે પઠન્તિ સૂત્રમ્” ૭, ૨૩ પૃં ૧૦૧ પં ૯ તેમજ ક્યાંઈક ક્યાંઈક સર્વાર્થસિદ્ધિ અને રાજવાર્તિકમાં દેખાય છે તેવી વ્યાખ્યાઓનું ખંડન પણ છે દાં તં “યે ત્વેતદ્ ભાષ્યં ગમનપ્રતિષેધદ્વારેણ ચારણવિદ્યાધરદ્વિ-પ્રાપ્તાનામાચક્ષતે તેષામાગમવિરોધઃ” ઇત્યાદિ ૩, ૧૩ની વૃત્તિ પૃં ૨૬૩ તથા ક્યાંઈક ક્યાંઈક વાર્તિક સાથે શબ્દસાદૃશ્ય છે “નિત્ય-પ્રજલ્પિતવત્” ઇત્યાદિ ૫, ૩ની વૃત્તિ પૃં ૩૨૧.

ખીજી બાજુ શ્વેતાંબર પંથનું ખંડન કરનારો સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિની ખાસ વ્યાખ્યાઓનું સિદ્ધસેનીય વૃત્તિમાં નિરસન નથી; આથી એમ સંભા-વના થાય છે કે સર્વાર્થસિદ્ધિમાં સ્વીકારાયેલ સૂત્રપાકને અવલંબી રચાયેલ કોઈ દિગ્બરાચાર્યની કે અન્ય તટસ્થ આચાર્યની ભાષ્યવ્યાખ્યા જેમાં શ્વેતાંબરીય વિશિષ્ટ માન્યતાઓનું ખંડન મહિ હોય અને જે પૂજ્યપાદ કે અક્ષરકને પણ પોતાની ટીકાઓ લખવામાં આધારભૂત થઈ હશે તે સિદ્ધસેનની સામે હશે.

વિશારદતાની ખાત્રી કરાવે છે. જો એ વૃત્તિ એમણે સંપૂર્ણ રચી હશે તો અઢીસો જ વર્ષમાં તેનો સર્વ નાશ થઈ ગયો હોય એમ માનતાં જીવ અચકાય છે, એટલે એની શોધ માટેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાનો સંભવ નથી.

ઉપર જે તત્ત્વાર્થ ઉપરના મહત્ત્વપૂર્ણ અને અભ્યાસયોગ્ય થોડાક ગ્રંથોનો પરિચય આપ્યો છે તે દ્રક્ત અભ્યાસીઓની જિજ્ઞાસા જાગરિત કરવા અને એ દિશામાં વિશેષ પ્રયત્ન કરવાની સૂચના પૂરતો છે. વસ્તુતઃ તે પ્રત્યેક ગ્રંથનો પરિચય એક એક સ્વતંત્ર નિબંધની અપેક્ષા રાખે છે અને એ બધાનો સંમિલિત પરિચય તો એક દળદાર પુસ્તકની અપેક્ષા રાખે છે; જે કામ આ સ્થળની મર્યાદા બહારનું છે, તેથી આટલા જ પરિચયમાં સંતોષ ધારણ કરી વિરમવું યોગ્ય લેખું છું.

પૂરવણી

મેં પં૦ નાથુરામ ત્રેમીજી અને પં૦ જીગલકિશોરજીને ઉમાસ્વાતિ તેમજ તત્ત્વાર્થને લગતી બાબનો વિષે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછેલા એનો જે ઉત્તર તેમના તરફથી મને મળ્યો છે. તેનો મુખ્ય ભાગ તેમની જ ભાષામાં મારા પ્રશ્નોની સાથે જ નીચે આપવામાં આવે છે. એ બન્ને મહાશયો ઐતિહાસિક દષ્ટિ ધરાવે છે અને અત્યારના દિગંબરીય વિદ્વાનોમાં ઐતિહાસિક દષ્ટિએ એ બન્નેની યોગ્યતા ઉચ્ચ પ્રતિની છે. એટલે તેમના વિચારો અભ્યાસી માટે કામના હોઈ પૂરવણીરૂપે અહીં મુકું છું. પં૦ જીગલકિશોરજીના ઉત્તરમાંથી જે અંશપરત્વે મારે કાંઈક પણ કહેવાનું છે તે તેમના પત્ર પછી મારી વિચારણા એ મથાળા નીચે હું અહીં જણાવી આપીશ.

પ્રશ્નો ૧ ઉમાસ્વાતિ કુંદકુંદકા શિષ્ય યા વંશજ હૈ ઇસ ભાવકા ઉલ્લેખ સખસે પુરાના કિસ ગ્રંથમે પદાવલીમેં યા શિલાલેખમેં આપકે દેખનેમેં અબ તકમેં આયા હૈ ? અથવા-યોં કહિયે કિ દસવીં સદીકે પૂર્વવર્તી કિસ ગ્રંથ, પદાવલી આદિમેં ઉમાસ્વાતિકા કુંદકુંદકે શિષ્ય હોના યા વંશજ હોના અબ તકમેં પાયા ગયા હૈ ?

२ आपके विचारमें पूज्यपाद सगय क्या हैं? तत्त्वाथडा श्वेताम्बरीय लाप्य आपकी विचारणासे श्वोपन है या नहीं यदि श्वोपन नहीं है तो उस पक्षमें भदत्तकी दलीलें क्या हैं?

३ द्विगम्बरीय परंपरामें द्वाध ' उन्म्यनागर' नामक शाखा कभी दुध है और वायकवंश या वायकपद्धारी द्वाध मुनिगण प्राचीन कालमें कभी हुआ है और हुआ है तो उसका वर्णन या उल्लेख किसमें है?

४ मुझे संदेह है कि तत्त्वार्थसूत्र के रचयिता उभास्वाति कुंदकुंदके शिष्य हों क्यों कि द्वाध भी प्राचीन प्रमाण अभी तक मुझे नहीं मिला, जे मिले वे सग पारखी सहीके पादके हैं. इसलिये उक्त प्रश्न पुछ रहा हूं जे सरसरी तौरसे ध्यानमें आवे सो लिखना.

५ प्रसिद्ध तत्त्वार्थशास्त्रकी रचना कुंदकुंदके शिष्य उभास्वातिने की है इस मान्यता के लिये दसवीं सदीसे प्राचीन क्या क्या सधुत या उल्लेख हैं और वे कानसे? क्या द्विगम्बरीय साहित्यमें दसवीं सदीसे पुराना द्वाध ऐसा उल्लेख है जिसमें कुंदकुंदके शिष्य उभास्वातिके द्वारा तत्त्वार्थसूत्रकी रचना किये जानेका सूचन हो या कथन हो.

६ " तत्त्वार्थसूत्रकर्तारं गृह्यपिच्छोपलक्षितम् "। धृत्यादि पद्य कहांका है और कितना पुराना है?

७ पूज्यपाद, अकलंक, विद्यानंदि आदि प्राचीन टीकाकारोंने कहीं भी तत्त्वार्थसूत्रके रचयिता रूपसे उभास्वातिका उल्लेख किया है? और नहीं किया है तो पीछेसे यह मान्यता क्यों चल पड़ी?

प्रेमीजनो पत्र—आपका ता० ६३ का कृपापत्र मिला. उभास्वाति कुंदकुंदके वंशज हैं, इस बात पर मुझे जरा भी विश्वास नहीं है. यह वंशकल्पना उस समय की गई है जब तत्त्वार्थसूत्र पर सर्वार्थ-सिद्धि, श्लोकवार्तिक, राजवार्तिक आदि टीकायें बन चुकी थीं और

દિગંબર સંપ્રદાયને ઇસિ ગ્રંથકો પૂર્ણતયા અપના લિયા થા. દસવીં સતાબ્દોકે પહલેકા કોઈ ભી ઉલ્લેખ અભી તક મુએ ઇસિ સંબંધમેં નહીં મિલા. મેરા વિશ્વાસ હૈ કિ દિગંબર સંપ્રદાયમેં જો બડે બડે વિદ્વાન ગ્રંથકર્તા હુએ હૈ, પ્રાયઃ વે કિસી મઠ યા ગદીકે પદ્ધતર નહીં થે. પરંતુ જિન લોગોને ગુર્વાવલી યા પદાવલી બનાઈ હૈં ઉનકે મસ્તકમેં યહ બાત ભરી હુઇ થી કિ જિતને ભી આચાર્ય યા ગ્રંથકર્તા હોતે હૈં વે કિસી ન કિસી ગદીકે અધિકારી હોતે હૈ. ઇસલિએ ઉન્હોને પૂર્વવર્તી સભી વિદ્વાનોંકી ઇસી ભ્રમાત્મક વિચારકે અનુસાર ખતૌની કર ડાલી હૈ ઓર ઉન્હોં પદ્ધતર બના ડાલા હૈ. યહ તો ઉન્હોં માલૂમ નહીં થા કિ ઉમાસ્વાતિ ઓર કુંદકુંદ કિસ કિસ સમયમેં હુએ હૈં; પરંતુ ચૂંકિ વે બડે આચાર્ય થે ઓર પ્રાચીન થે, ઇસલિએ ઉનકા સંબંધ જોડ દિયા ઓર ગુરુશિષ્ય યા શિષ્યગુરુ બના દિયા. યહ સોચ-નેકા ઉન્હોને કષ્ટ નહીં ઉઠાયા કિ કુંદકુંદ કર્ણાટક દેશકે કુંડકુંડ ગ્રામકે નિવાસી થે ઓર ઉમાસ્વામી બિહારમેં ભ્રમણ કરનેવાલે. ઉનકે સંબંધકી કલ્પના ભી એક તરહસે અમંભવ હૈ.

શ્રુતાવતાર, આદિપુરાણ, હરિવંશપુરાણ, જમ્બૂદ્વીપપ્રસન્નિ આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમેં જો પ્રાચીન આચાર્યપરંપરા હી હુઈ હૈ ઉસમેં ઉમાસ્વાતિકા બિલ્કુલ ઉલ્લેખ નહીં હૈ. શ્રુતાવતારમેં કુંદકુંદકા ઉલ્લેખ હૈ ઓર ઉન્હોં એક બડા ટીકાકાર બતલાયા હૈ પરંતુ ઉનકે આગે યા પીછે ઉમાસ્વામિકા કોઈ ઉલ્લેખ નહીં હૈ. ઇન્દ્રનંદિકા શ્રુતાવતાર યદ્યપિ અહુત પુરાના નહીં હૈ ફિર ભી એસા જન પડતા હૈ વહ કિસી પ્રાચીન રચનાકા રૂપાન્તર હ ઓર ઇસિ દષ્ટિસે ઉસકા કથન પ્રમાણ-કોટિકા હૈ. દર્શનસાર ૯૯૦, સંવતકા બનાયા હુઆ હૈ, ઉસમેં પદ્મનંદિ યા કુંદકુંદકા ઉલ્લેખ હૈ. પરંતુ ઉમાસ્વાતિકા નહીં. જિનસેનકે સમય રાજવાર્તિક ઓર શ્લોકવાર્તિક બન ચુકે થે; પરંતુ ઉન્હોને ભી બીસોં આચાર્યો ઓર ગ્રંથકર્તાઓંકી પ્રશંસાકે પ્રસંગમેં ઉમાસ્વાતિકા ઉલ્લેખ

परंपराका नदी समझते थे और भी आदिपुराण, हरि-
वंशपुराण आदिके कर्ताओंने कुंदकुंदका भी उल्लेख नहीं किया है यह
एक विचारणीय बात है.

मेरी समझमें कुंदकुंद एक भास आम्नाय या संप्रदायके प्रवर्तक
थे. धन्हेने जैनधर्मको वेदांतके साँचेमें ढाला था ! जन पड़ता है
कि जिनसेन आदिके समय तक उनका मत सर्वमान्य नहीं हुआ
और धर्सी लिखे उनके प्रति उन्हें कोई आदरभाव नहीं था.

“ तत्त्वार्थशास्त्रकर्तारं गृह्यपिच्छोपलक्षितम् ” आदि श्लोक
मालूम नहीं कहाँका है और कितना पुराना है ? तत्त्वार्थसूत्रकी मूल
प्रतियोंमें यह पाया जाता है. कहीं कहीं कुंदकुंदको भी गृह्यपिच्छ
लिखा है. गृह्यपिच्छ नामके एक और भी व्याख्यानका उल्लेख है.
जनहितैषी भाग १० पृष्ठ ३६८ और भाग १५ अंक ६६ कुंदकुंद-
संबंधी लेख पढ़वा कर देख लिनिअंगा.

पट्टपाण्डुकी भूमिका भी पढ़वा लिनिअंगा.

श्रुतसागरने आशाधरके महालिषेककी टीका संवत् १५८२में
समाप्त की है. अत एव ये विक्रमकी सोलहवीं शताब्दीके हैं.
तत्त्वार्थकी वृत्तिके और पट्टपाण्डुका तथा यशस्तिलक टीकाके कर्ता भी
यही है. दूसरे श्रुतसागरके विषयमें मुझे मालूम नहीं है.

आधु जगदकिशोरजीना पत्र-आपके प्रश्नोंका मैं सरसरी
तौरसे कुछ उत्तर दिये देता हूँ.

१ अभी तक जे हिंगलर पट्टावलियों ग्रंथादिकोंमें ही कुछ
गुर्वावलियोंसे लिख्न उपलब्ध कुछ हैं वे प्रायः विक्रमकी १२वीं
शताब्दीके आदिकी जनी कुछ जन पड़ती हैं, ऐसा कहना ठीक होगा.
उनमें सभसे पुरानी कानसी है और यह कथकी जनी कुछ अथवा
किसकी जनाई कुछ है, इस विषयमें मैं इस समय कुछ नहीं कह
सकता. अधिकार पट्टावलियों पर निर्माणके समयादिकका कुछ उल्लेख

નહીં હૈં ઔર ઐસા બી અનુલવ હોતા હૈં કિ કિસી કિસીમેં અંતિમ આદિ કુછ ભાગ પીછેસે બી શામિલ હુઆ હૈં.

કુંદકુંદ તથા ઉમાસ્વાતિકે સંબંધવાલે કિતને હી શિલાલેખ તથા પ્રશસ્તિયા હૈં પરંતુ વે સખ ઇસ વક્ત મેરે સામને નહીં હૈં. હો અવણુભેદગોલકે જૈન શિલાલેખોંકા સંગ્રહ ઇસ સમય મેરે સામને હૈં. જો માણેકચંદ ગ્રંથમાલાકા ૨૮ વો ગ્રંથ હૈં. ઇસમેં ૪૦, ૪૨, ૪૩, ૪૭, ૫૦, ૧૦૫ ઔર ૧૦૮ નંબરકે ૭ શિલાલેખ દોનોંકે ઉલ્લેખ તથા સંબંધકો લિયે હુએ હૈં. પહલે પાંચ લેખોંમેં ‘તદન્વયે’ પદકે દ્વારા ઔર નં ૧૦૮ મેં ‘વંશો તદીયે’ પદોંકે દ્વારા ઉમાસ્વાતિકા કુંદકુંદકે વંશમેં લિખા હૈં. પ્રકૃત વાક્યોંકા ઉલ્લેખ સ્વામીસમંતભદ્રકે ૫૦ ૧૫૮ પર પુટનોટમેં બી કિયા ગયા હૈં. ઇનમેં સખસે પુરાના શિલાલેખ નં ૪૭ હૈં. જો શક સં ૧૦૩૭ કા લિખા હુઆ હૈં.

૨ પૂજ્યપાદકા સમય વિક્રમકી છઠી શતાબ્દી હૈં. ઇસકો વિશેષ જનનેકે લિયે સ્વામીસમંતભદ્રકે ૫૦ ૧૪૧ સે ૧૪૩ તક દેખિયે. તત્ત્વાર્થકે શ્વેતાંબરીય ભાષ્યકો મેં અબી તક સ્વોપજ નહીં સમજતા હૈં. ઉસ પર કિતના હી સંદેહ હૈં, જિસ સખકા ઉલ્લેખ કરનેકે લિયે મેં ઇસ સમય તયાર નહીં હૈં.

૩ દિગંબરીય પરંપરામેં મુનિયોંકી કોઇ ‘ઉચ્ચનાગર’ શાખા બી હુઇ હૈં, ઇસકા મુઝે અબી તક કુછ પતા નહીં હૈં ઔર ન વાચકવંશ યા વાચકપદધારી મુનિયોંકા હી કોઇ વિશેષ હાલ માલૂમ હૈં. હો ઇતિના સ્મરણ હોતા હૈં કિ કિસી દિં ગ્રંથમેં ઉમાસ્વાતિકે સાથ વાચક શબ્દ બી લગા હુઆ હૈં.

૪ કુંદકુંદ ઔર ઉમાસ્વાતિકે સંબંધકા ઉલ્લેખ નં ૨ મેં કિયા જા ચૂકા હૈં. મેં અબીતક ઉમાસ્વાતિકા કુંદકુંદકા નિકટાન્વયી માનતા હૈં—શિષ્ય નહીં. હો સકતા હૈં કિ વે કુંદકુંદકે પ્રશિષ્ય રહે હોં ઔર ઇસકા ઉલ્લેખ મેં ‘સ્વામીસમંતભદ્ર’મેં ૫૦ ૧૫૮, ૧૫૯

પર ભી ક્રિયા હૈ. ઉક્ત ઇતિહાસમેં ‘ઉમાસ્વાતિસમય’ ઓર ‘કુંદકુંદ-સમય’ નામકે દોનો લેખોંકા એકવાર પઢ જના આહિયે.

૫ વિક્રમકી ૧૦વીં શતાબ્દીસે પહલેકા કેાઇ ઉલ્લેખ મેરે દેખનેમેં એસા નહી આયા જિસમેં ઉમાસ્વાતિકેા કુંદકુંદકા શિષ્ય લિખા હો.

૬ “તત્ત્વાર્થસૂત્રકર્તાર ગૃહ્યપિચ્છોલક્ષિતમ્” ઇત્યાદિ પદ તત્ત્વાર્થસૂત્રકી બહુત સી પ્રતિયોંકે અંતમેં દેખા જતા હૈ, પરંતુ વહ કહોંકા હૈ ઓર કિતના પુરાના હૈ યહ અભી કુછ નહીં કહા જ સકતા.

૭ પૂજ્યપાદ ઓર અકલંક દેવકે વિષયમેં તો મૈં અભી ઠીક નહીં કહ સકતા પરંતુ વિદ્યાનંદિને તો તત્ત્વાર્થસૂત્રકે કર્તારૂપસે ઉમાસ્વાતિકા ઉલ્લેખ ક્રિયા હૈ—શ્લોકવાર્તિકમેં ઉનકા દ્વિતીય નામ ગૃહ્યપિચ્છાચાર્ય દિયા હૈ ઓર શાયદ આત્મપરીક્ષાકી ટીકા આદિમેં ઉમાસ્વાતિ નામકા ભી ઉલ્લેખ હૈ.

ઇસ તરહ પર યહ આપકે દોનો પત્રોંકા ઉત્તર હૈ, જે ઇસ સમય બન સકા હૈ. વિશેષ વિચાર ફિર કિસી સમય ક્રિયા જયગા.

મારી વિચારણા નવમા સૈકાના દિગંબરાચાર્ય વિદ્યાનંદિએ આત્મપરીક્ષા (શ્લોક ૧૧૯) ની સ્વોપસૃત્તિમાં “તત્ત્વાર્થસૂત્ર-કારૈરુમાસ્વામિપ્રભૃતિભિઃ” એવું કથન કર્યું છે અને તત્ત્વાર્થ-શ્લોકવાર્તિકની સ્વોપસૃત્તિ (પૃ ૬-પં ૩ ૧) માં એ જ આચાર્યે “एतेन गृह्यपिच्छाचार्यपर्यन्तमुनिसूत्रेण व्यवभित्तिरिति निरस्ता” એવું કથન કર્યું છે. આ બંને કથનો તત્ત્વાર્થ-શાસ્ત્ર ઉમાસ્વાતિરચિત હોવાનું અને ઉમાસ્વાતિ તથા ગૃહ્યપિચ્છ આચાર્ય બંને અભિન્ન હોવાનું સૂચવે છે એવી પં ૦ જુગલકિશોરજીની માન્યતા છે. પરંતુ એ માન્યતા વિચારણીય છે તેથી એ બાબતમાં મારી વિચારણા શી છે તે ટૂંકમાં જણાવી દેવું યોગ્ય થશે.

પહેલા કથનમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર એ, ઉમાસ્વામિ વગેરે આચાર્યોનું

વિશેષણ છે, નહિ કે માત્ર ઉમાસ્વામિનું. હવે બાબુજીએ બતાવેલ રીતે અર્થ કરીએ તો ફલિત એમ થાય છે કે ઉમાસ્વામિ વગેરે આચાર્યો તત્ત્વાર્થસૂત્રના કર્તા છે. અહીં તત્ત્વાર્થસૂત્રનો અર્થ જે તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર કરવામાં આવે તો એ ફલિત અર્થ ખોટો ઠરે છે. કારણ કે તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર એકલા ઉમાસ્વામિએ રચેલું મનાયેલું છે નહિ કે ઉમાસ્વામિ વગેરે અનેક આચાર્યોએ. તેથી વિશેષણગત તત્ત્વાર્થસૂત્રપદનો અર્થ માત્ર તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર ન કરતાં જિનકથિત તત્ત્વપ્રતિપાદક બધા જ ગ્રંથો એટલો કરવો જોઈએ. એ અર્થ કરતાં ફલિત એ થાય છે કે જિનકથિત તત્ત્વપ્રતિપાદક ગ્રંથના રચનાર ઉમાસ્વામિ વગેરે આચાર્યો. આ ફલિત અર્થ મુજબ સીધી રીતે એટલું જ કહી શકાય કે વિદ્યાનંદિની દૃષ્ટિમાં ઉમાસ્વામિ પણ જિનકથિત તત્ત્વપ્રતિપાદક કોઈ પણ ગ્રંથના પ્રણેતા છે. એ ગ્રંથ તે ભલે વિદ્યાનંદિની દૃષ્ટિમાં તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર જ હોય પણ એમનો એ આશય ઉક્ત કથનમાંથી બીજા આધારો સિવાય સીધી રીતે નીકળતો નથી. એટલે વિદ્યાનંદિના આત્મપરીક્ષાગત પૂર્વોક્ત પ્રથમ કથન ઉપરથી આપણે એમનો આશય સીધી રીતે એટલો જ કાઢી શકીએ છીએ કે ઉમાસ્વામિએ જૈન તત્ત્વ ઉપર કોઈ ગ્રંથ અવશ્ય રચેલો છે.

પૂર્વોક્ત બીજું કથન તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્રનું પહેલું મોક્ષમાર્ગ-વિષયકસૂત્ર સર્વજ્ઞ વીતરાગપ્રણીત છે એ વસ્તુને સિદ્ધ કરનારી અનુમાનચર્યામાં આવેલું છે. એ અનુમાનચર્યામાં મોક્ષમાર્ગ વિષયકસૂત્ર પક્ષ છે, સર્વજ્ઞવીતરાગપ્રણીતત્ત્વ એ સાબ્ય છે અને સૂત્રત્વ એ હેતુ છે. એ હેતુમાં વ્યભિચારદોષનું વારણ કરતાં વિદ્યાનંદિએ ‘પત્તેન’ ધત્યાદિ કથન કરેલું છે. વ્યભિચારદોષ પક્ષથી જુદા સ્થળમાં સંભવિત બને છે. પક્ષ તો મોક્ષમાર્ગવિષયક પ્રસ્તુત તત્ત્વાર્થસૂત્ર જ છે એટલે વ્યભિચારનું વિષયભૂત મનાયેલું ગૃહપિચ્છઆચાર્ય સુધીના મુનિઓનું સૂત્ર એ વિદ્યાનંદિની દૃષ્ટિમાં ઉમાસ્વામિના પક્ષભૂત મોક્ષમાર્ગવિષયક પ્રથમસૂત્રથી ભિન્ન જ હોવું જોઈએ એ વાત ન્યાયવિદ્યાના અભ્યાસીને ભાગ્યે જ

સમજવવી પડે તેમ છે. વિદ્યાનંદિની દૃષ્ટિમાં પક્ષરૂપ ઉમાસ્વામિના સૂત્ર કરતાં વ્યભિચારનું વિચિત્ર ગૂઢપાત્રું સૂત્ર જુદું જ છે માટે જ તેમણે એ વ્યભિચારદોષનું વારણ કર્યા બાદ હેતુમાં અસિદ્ધતા દોષ નિવારતાં “ પ્રકૃતસૂત્ર ” એમ કહેવ છે. પ્રકૃત એટલે જેની ચર્ચા પ્રસ્તુત છે તે ઉમાસ્વામિનું મેક્ષમાર્ગવિષયકસૂત્ર. અસિદ્ધતાદોષ નિવારતાં સૂત્રને ‘ પ્રકૃત ’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે અને વ્યભિચારદોષ નિવારતાં તે વિશેષણ નથી આપ્યું તેમજ પક્ષરૂપસૂત્રની અંદર વ્યભિચાર નથી આવતો એમ પણ નથી કહ્યું. કેલદું ખૂલ્લી રીતે એમ કહ્યું છે કે ગૃહપિચ્છ આચાર્ય મુદ્ધીનાં મુનિગોના સૂત્રોમાં વ્યભિચાર નથી આવતો. આ બધું નિર્મિવાદપણે એ જ સૂચવે છે કે વિદ્યાનંદિ ઉમાસ્વામિથી ગૃહપિચ્છને જુદા જ સમજે છે, બંનેને એક નહિ. આ જ મુદ્દાની પુષ્ટિમાં એક દલીલ એ પણ છે કે વિદ્યાનંદિ જો ગૃહપિચ્છ અને ઉમાસ્વામિને અભિન્ન જ સમજતા હોત તો એક જગોએ ઉમાસ્વામી અને બીજી જગોએ ગૃહપિચ્છ આચાર્ય એટલું વિશેષણ જ તેમને માટે ન વાપરત બદલે ગૃહપિચ્છ પડી તેઓ ઉમાસ્વામી શબ્દ વાપરત ઉક્ત બંને કથનની મારી વિચરણા જો ખોટી ન હોય તો તે પ્રમાણે ફક્ત એમ થાય છે કે વિદ્યાનંદિની દૃષ્ટિમાં ઉમાસ્વામિ તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્રના પ્રણેતા હશે. પણ તેમની દૃષ્ટિમાં ગૃહપિચ્છ અને ઉમાસ્વામિ એ બંને ખાતરીથી જુદા જ હોવા જોઈએ

ગૃહપિચ્છ બલાકપિચ્છ મયૂરપિચ્છ વગેરે વિશેષણોની સૃષ્ટિ નમ્રત્વમૂલક વસ્ત્રપાત્રના ત્યાગવાળી દિગંબર લાવનામાંથી થયેલી છે જો વિદ્યાનંદિ ઉમાસ્વામિને દિગંબરીય ખાતરીથી સમજતા હોત તો તેમના નામની સાથે પાછળના વખતમાં લગાડાતું ગૃહપિચ્છ બાદિ વિશેષણ તેઓ જરૂર યોજત. તેથી એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે વિદ્યાનંદિએ ઉમાસ્વામિનો શ્વેતાંબર, દિગંબર કે કોઈ ત્રીજો સંપ્રદાય સૂચવ્યો જ નથી.

આસુ સૂચન ૧ પાછળ પૃ ૬ મા પ્રો ૦ યાકોબીનો અભિપ્રાય ટાંકવામાં આવ્યો છે તે તેમણે તેમના તત્ત્વાર્થના જર્મન અનુવાદની ભૂમિકામાં દર્શાવ્યો છે. જિજ્ઞાસુ ત્યાંથી જોઈ લે. ૨ આ ૦ મદિયેણે

સ્વાદ્વાદમંજરીના શ્લોક ૨૮ ની વ્યાખ્યા (પૃં ૨૨૮) માં નયોની ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું છે કે ભાષ્યતત્ત્વમહોદધિ, ગંધહસ્તિટીકા અને ન્યાયાવતાર એ ત્રણ ગ્રંથો જોવા તેમના આ ઉલ્લેખમાં ભાષ્યતત્ત્વ-મહોદધિની સાથે જે ગંધહસ્તિટીકાનો બીજા ગ્રંથ તરીકે ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે એ ઉલ્લેખથી તત્ત્વાર્થની મોટી ટીકા જે વિદ્યમાન છે તે જ વિવક્ષિત હોય. ૩ પરિચયમાં પાછળ ઉમાસ્વાતિ અને ગંધહસ્તી વિષે જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તેથી વિરુદ્ધ વિચારો હમણાં જ પંં હીરાલાલ હંસરાજ દ્વારા અનુવાદિત હિમ-વંતપદ્માવલિમાં જોવામાં આવ્યા છે. પંં રાલાલના અનુવાદનું પ્રામાણ્ય તપાસવા તેની મૂળ લખેલ પ્રતિ મેળવવા બહુ જ પ્રયત્ન કર્યો. છતાં અત્યાર સુધીમાં તે પ્રતિ મળી શકી નથી. તે પ્રતિ છે કે નહિ અને હોય તો ક્યારની છે એ બધું પાકે પાચે તપાસ્યા સિવાય કેવળ એ અનુવાદ ઉપર આધાર રાખી શકાય તેમ નથી. ૪ પાછળ પૃં ૨૩ અને ૭૫માં દિગંબરો સોળ સ્વર્ગ માને છે એ વાત લખી છે. આ બાબતમાં એટલું સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે દિગંબરીય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં બાર કલ્પ હોવાનું કથન છે. એ જ બાર કલ્પો સોળ સ્વર્ગરૂપે વર્ણવાયલા છે. તેથી અસલમાં બારની જ સંખ્યા હતી અને ત્યાર પછી ક્યારેક સોળની સંખ્યા દિગંબરીય ગ્રંથોમાં આવી છે. આ બાબત જૈનજગત વર્ષ ૫ અંક ૨ પૃં ૧૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ જોવો. ૫ પાછળ પૃં ૫૧ માં વિદ્યાનંદિને પાત્રકેસરી કહેલ છે, પણ પાત્રકેસરી વિદ્યાનંદિથી જુદા હતા એવો વિચાર હમણાં જ પંં જીગલ-કિશોરજીએ રજૂ કર્યો છે. જે તેમના અનેકાંત માસિકના બીજા અંકમાં જોવો જોઈએ. ૬ બન્ને સંપ્રદાયના સૂત્રપાઠોનું અને સૂત્ર તથા અનુવાદગત શબ્દકોશનું એમ બે પરિશિષ્ટો તૈયાર છતાં અત્યારે છાપવાં બંધ રાખ્યાં છે. પ્રેસ અને બીજી ખાસ અગવડોને કારણે એ છપાવવા જતાં આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિમાં બહુ જ મોડું થવાનો સંભવ છે. માટે હવે તે પરિશિષ્ટો કાંતો બીજા અને કાંતો હિંદી આવૃત્તિમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

સુખલાલ.

માટે અને તેને લીધે નિરૂપિતા

લગતી ચર્ચા.

૨.

કેદારહરણા. ૮૭

ચર્ચા.

લગતી ચર્ચા. ૮૪

વિશેષ સ્વરૂપ અને તેને

૮૭

૧૦૦

લેદ અને તેને લગતી પ્રશ્નોત્તરી. ,,

ના લેદ, પ્રલેદ અને નામનિર્દેશ

૧૦૩

મની વિશેષ સમજ.

૧૦૭

તેને લગ

રે

૧૧૧

૧ મ

ગેરે

૧૧૪

પ્રમાણચર્યા.

૨૫

પ્રમાણવિભાગ, પ્રમાણલક્ષણ અને દર્શનાંતરના લક્ષણ
સાથે સરખામણી.

મતિજ્ઞાનના સમાનાર્થક શબ્દો અને વિશેષ ઊહાપોહ. ૨૬

મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને તેને લગતી ચર્યા. ૨૮

મતિજ્ઞાનના લેદો. ૨૯

અવગ્રહ આદિ ચાર ભેદનાં લક્ષણો અને વિશેષ ચર્યા.

અવગ્રહ આદિ દરેકના ધાર લેદો, તેમની સમજુતી
અને ચર્યા. ૩૧

સામાન્ય રૂપે અવગ્રહ આદિનો વિષય અને તેને લગતી
પ્રશ્નોત્તરી. ૩૬

ઇદ્રિયોની જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાની પદ્ધતિના લેદને લીધે
અવગ્રહના અવાન્તર લેદો, તેની વિશેષ સમજુતી અને
પ્રશ્નોત્તરી. ૩૮

શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, તેના લેદો અને તેને લગતી
વિસ્તૃત ચર્યા. ૪૭

અવધિજ્ઞાનના પ્રકાર અને તેના સ્વામી. ૫૨

મનઃપર્યાયના લેદો, તેનો પરસ્પર તક્ષાવત અને વિશેષ
સમજુતી. ૫૬

અવધિ અને મનઃપર્યાયનો તક્ષાવત. ૫૮

પાંચે જ્ઞાનના ગ્રાહ્ય વિષયો અને તેને લગતી પ્રશ્નોત્તરી. ૬૦

એક આત્મામાં એકી સાથે પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનોનું વર્ણન
અને તેને લગતો ઊહાપોહ. ૬૩

વિપર્યય જ્ઞાનનું નિધારણ, વિપર્યયતાનાં નિમિત્તો અને
વિસ્તૃત ચર્યા. ૬૫

નયના લેદો.

૬૮

નયોનું નિરૂપણ ગોટલે શું?

નયવાદની જુદીજુદી દેશના શા માટે અને તેને લીધે વિશેષતા
શા માટે ?

સામાન્ય લક્ષણ.

વિશેષ ભેદોનું સ્વરૂપ અને તેને લગતી ચર્ચા.

અધ્યાય ૨.

પાંચભાવો, એના લેદો અને ઉદાહરણો.

૮૭

ભાવોનું સ્વરૂપ અને તેની ચર્ચા.

જીવનું લક્ષણ અને એને લગતી ચર્ચા.

૮૪

ઉપયોગની વિવિધતા, તેનું વિશેષ સ્વરૂપ અને તેને
લગતો ઊહાપોહ.

૯૭

જીવરાશિના વિભાગ.

૧૦૦

સંસારી જીવના લેદ, પ્રલેદ અને તેને લગતી પ્રશ્નોત્તરી.

”

દંદ્રિયોની સંજ્યા, એના લેદ, પ્રલેદ અને નામનિર્દેશ
તેમજ તેની ચર્ચા.

૧૦૩

દંદ્રિયોના જ્ઞેયો અને તેમની વિશેષ સમજ.

૧૦૭

દંદ્રિયોના સ્વામિ અને તેને લગતો ઊહાપોહ.

૧૧૧

અંતરાલ ગતિ સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે યોગ વગેરે

૧૧૪

પાંચ જાગતોનું વર્ણન.

યોગ.

ગતિનો નિયમ.

ગતિના પ્રકાર.

ગતિનું કાલમાન.

અનાહારનું કાલમાન અને તેને લગતી ચર્ચા.

જન્મ અને યોનિના ભેદ તથા એના સ્વામી. . ૧૨૨

જન્મભેદ.

યોનિભેદ અને તેની ચચા.

જન્મના સ્વામિઓ.

શરીરોને લગતું વર્ણન. ૧૨૭

શરીરના પ્રકાર અને તેની વ્યાખ્યા.

સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મભાવ.

આરભક-ઉપાત્તન દ્રવ્યનું પરિમાણ.

છેલ્લાં એ શરીરોના સ્વભાવ, કાળમર્યાદા અને સ્વામી.

એક સાથે લબ્ય શરીરોની જવન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા અને તેને લગતો ઊહાપોહ.

પ્રયોજન.

જન્મસિદ્ધતા અને કૃત્રિમતા.

લિંગ-વેદવિભાગ. ૧૪૧

વિકારની તરતમતા.

આયુષના પ્રકાર અને તેના સ્વામી. ૧૪૩

આયુષના પ્રકાર અને તેના સંગ્રહી ઊહાપોહ.

અધિકારી.

અધ્યાય ૩.

નારકોનું વર્ણન. ૧૪૯

ભૂમિઓમાં નરકાવાસોની સંખ્યા.

લેશ્યા.

પરિણામ.

શરીર.

વેદના.

વિક્રિયા.

નારકોની સ્થિતિ.

ગતિ.

આગતિ.

દ્વીપ, સમુદ્ર આદિનો સંભવ.

મધ્યલોકનું વર્ણન.

૧૬૧

દ્વીપ અને સમુદ્રો.

વ્યાસ.

રચના.

આકૃતિ.

જમ્બુદ્વીપ, એનાં ક્ષેત્રો અને પ્રધાન પર્વતો.

ધાતકીખંડ અને પુષ્કરાર્ધદ્વીપ.

મનુષ્ય જાતિનું સ્થિતિક્ષેત્ર અને પ્રકાર.

કર્મભૂમિઓનો નિર્દેશ.

મનુષ્ય અને તિર્યચની સ્થિતિ.

અધ્યાય ૪

દેવોના પ્રકાર.

૧૭૩

ત્રીજા નિકાયની લેશ્યા.

”

ચાર નિકાયોના લેહ.

૧૭૪

ચતુર્નિકાયના અવાન્તર લેહો.

”

ઈંદ્રોની સંખ્યાનો નિયમ.

૧૭૬

પહેલા બે નિકાયોમાં લેશ્યા.

૧૭૭

દેવોના કામસુખનું વર્ણન.

”

ચતુર્નિકાય દેવોના પૂર્વોક્ત લેહોનું વર્ણન.

૧૮૦

દશવિધ ભવનપતિ.

વ્યંતરના ભેદ પ્રભેદ.

પચવિધ જ્યોતિષક.

ચર જ્યોતિષક.

સ્થિર જ્યોતિષક

વૈમાનિક દેવો.

કેટલીક જાળતોમાં દેવોની ઉત્તરોત્તર અધિકતા અને
હીનતા તેમજ અન્ય પ્રાસંગિક સ્પષ્ટીકરણ.

૧૮૬

સ્થિતિ.

પ્રભાવ.

મુખ અને દુનિ.

લેશ્યાની વિશુદ્ધિ.

દ્વિયવિષય.

અવધિજ્ઞાનનો વિષય.

ગમનક્રિયાની શક્તિ અને ગમનક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ.

શરીરનું પરિમાણ.

પરિગ્રહ.

અભિમાન.

ઉન્નિષ્ઠાસ.

આહાર.

વેદના.

ઉપપાત.

અનુભાવ.

વૈમાનિકોમાં લેશ્યાનો નિયમ.

૧૮૪

કદપોની પરિગણના.

”

લોકાન્તિક દેવોનું વર્ણન.

૧૮૫

અનુત્તર વિમાનના દેવોનું વિશેષત્વ.

૧૮૭

તિર્યચોનું સ્વરૂપ.

૧૮૮

અધિકાર સૂત્ર.

”

ભવનપતિનિકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન.	૧૯૮
વૈમાનિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન.	૧૯૯
વૈમાનિકોની જઘન્ય સ્થિતિ.	૨૦૧
નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ.	૨૦૩
ભવનપતિની જઘન્ય સ્થિતિ.	"
વ્યંતરોની સ્થિતિ.	૨૦૪
જ્યોતિષ્ટોની સ્થિતિ.	"

અધ્યાય ૫.

અણ્વના લેદો.	૨૦૫
મૂળ દ્રવ્યનું કથન.	૨૦૭
મૂળ દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય	"
પ્રદેશોની સંખ્યાનો વિચાર.	૨૧૧
દ્રવ્યોના સ્થિતિદ્વેષનો વિચાર.	૨૧૫
કાર્યદ્વારા ધર્મ, અધર્મ અને આકાશનાં લક્ષણોનું કથન.	૨૨૩
કાર્યદ્વારા પુદ્ગલનું લક્ષણ અને એ કાર્યોની વિશેષ સમજણ.	૨૨૬
કાર્યદ્વારા જીવનું લક્ષણ.	૨૨૭
કાર્યદ્વારા કાળનું લક્ષણ અને તે દરેક કાર્યની સમજ.	૨૨૮
પુદ્ગલના અસાધારણ પર્યાય અને દર્શનાંતર સાથે કાંઈક સરખામણી	૨૨૯

શબ્દ અને ગંધના પ્રકાર.

સૂક્ષ્મત્વ અને સ્થૂલત્વનું સ્વરૂપ

સંસ્થાનોની સમજણ

લેદના પ્રકાર અને તમઃ છાયા આતપઆદિનું સ્વરૂપ.

પુદ્ગલના મુખ્ય પ્રકાર અને તેની સમજણ. ૨૩૩—૩૪

અનુક્રમથી સ્કંધ અને આણુની ઉત્પત્તિનાં કારણ.	૨૩૫
અગ્રાક્ષુષ સ્કંધના ગ્રાક્ષુષ યનવામાં હેતુ અને ધીજી	
રીતે સૂત્રનો અર્થ તથા ચર્ચા.	૨૩૬
‘સત્’ની વ્યાખ્યા.	૨૩૯
સત્’ના સ્વરૂપ વિષે ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોના ભિન્ન ભિન્ન મત અને	
જ્ઞેનસમ્મત સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ	
વિરોધનો પરિહાર અને પરિણામી નિત્યત્વનું	
સ્વરૂપ તથા તેની વ્યાપકતા.	૨૪૧
‘સત્’ની ધીજી વ્યાખ્યા.	
અનેકાંતના સ્વરૂપનું સમર્થન.	૨૪૪
‘અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ’ એ સૂત્રની ધીજી વ્યાખ્યા.	૨૪૫
સમ્મલગીનું સ્વરૂપ.	
પૌદ્ગલિક બંધના હેતુનું કથન.	૨૪૭
બંધના સામાન્ય વિધાનમાં અપવાદ.	૨૫૨
શ્વેતામ્બર અને દિગંબર માન્યતા પ્રમાણે	
પૌદ્ગલિક બંધના વિધિનિષેધના યંત્ર.	
પરિણામનું સ્વરૂપ.	૨૫૩
દ્રવ્યનું લક્ષણ.	૨૫૪
જડ અને ચેતન દ્રવ્યોના પર્યાયો.	૨૫૫-૫૬
ગુણ અને પર્યાયનું સ્વરૂપ.	
કાળ વિષે વિચાર.	૨૫૮
ગુણનું સ્વરૂપ	૨૫૯
ગુણ અને પર્યાયની ભિન્નતા.	
પરિણામનું સ્વરૂપ.	૨૬૦
પરિણામના લેહ તથા આશ્રયવિભાગ.	૨૬૨
અનાદિ અને આદિમાન પરિણામની ચર્ચા.	

અધ્યાય ૬

વિષય	પૃષ્ઠ
યોગના વર્ણન દ્વારા આસવનું સ્વરૂપ.	૨૬૫
યોગના લેદ અને એના કાર્યલેદ.	૨૬૬
સ્વામિલેદથી યોગના ફલલેદ.	૨૬૯
સાંપરાયિક કર્માસવના લેદ.	૨૭૦
બંધકારણુ સમાન હોવા છતાં પણ પરિણામલેદથી કર્મબંધમાં વિશેષતા.	૨૭૩
અધિકરણના બે લેદ.	૨૭૫
આઠ પ્રકારોમાંથી પ્રત્યેક સાંપરાયિક કર્મના ભિન્ન ભિન્ન બંધહેતુઓનું કથન.	૨૭૬-૨૮૬
જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અસાતવેદનીય, સાતવેદનીય, દર્શનમોહનીય, ચારિત્રમોહનીય, નારક આયુષ, તીર્થ્ય આયુષ, મનુષ્ય આયુષ, દેવ આયુષ, શુભ અને અશુભનામ તથા તીર્થકરનામ, નીચગોત્ર, હિચગોત્ર અને અંતરાય કર્મના બંધહેતુઓનું સ્વરૂપ.	

અધ્યાય ૭

વ્રતનું સ્વરૂપ.	૨૯૭
વ્રતના લેદો.	૩૦૦
વ્રતોની ભાવનાઓ.	૩૦૦-૩૦૪
ભાવનાઓની સમજ.	
બીજી કેટલીક ભાવનાઓ.	૩૦૪
હિંસાનું સ્વરૂપ.	૩૦૮
અસત્યનું „	૩૧૪
ચોરીનું „	૩૧૬

અપ્રક્ષુ સ્વરૂપ	૩૧૬
પરિગ્રહનું ,,	૩૧૮
ખરા વ્રતી બનવાની પ્રાથમિક લાયકાત.	૩૨૦
વ્રતિના લેહો.	”
અગારી વ્રતિનું વર્ણન.	૩૨૨
પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણુવ્રતો, ચાર શિક્ષાવ્રતો.	
સમ્યગ્દર્શનના અતિચારો.	૩૨૭
વ્રત અને શીલના અતિચારોની સંખ્યા અને	
અનુક્રમે તેનું વર્ણન.	૩૨૬-૩૪૦
દાનનું વર્ણન.	૩૪૦-૩૪૧

અધ્યાય ૮

બંધહેતુઓનો નિર્દેશ.	૩૪૩
પાંચે બંધહેતુઓની વ્યાખ્યા.	
બંધનું સ્વરૂપ.	૩૪૬
બંધના પ્રકારો.	૩૪૭
પ્રકૃતિબંધના મૂલ લેહો.	૩૪૯
ઉત્તર પ્રકૃતિલેહોની સંખ્યા અને નામનિર્દેશ	
તથા તેનું ક્રમશઃ વર્ણન.	૩૫૦-૩૫૮
સ્થિતિબંધનું વર્ણન.	૩૫૮
અનુભાવબંધનું વર્ણન.	૩૫૯-૩૬૨
અનુભાવ અને તેના બંધનું પૃથક્કરણ. અનુભાવનો ફળ	
આપવાનો પ્રકાર. ફળોદય પછી થતી કર્મની દશા.	
પ્રદેશબંધનું વર્ણન.	૩૬૨
પુણ્ય અને પાપ પ્રકૃતિઓનો વિભાગ.	૩૬૪
પુણ્યરૂપ ગણાતી ૪૨ અને પાપરૂપ ગણાતી ૮૨ પ્રકૃતિઓ.	

અધ્યાય ૯

સંવરનું સ્વરૂપ.	૩૬૭
સંવરના ઉપાયો.	૩૬૮
શુભિનું સ્વરૂપ.	”
સમિતિના લેદો.	૩૬૯
ધર્મના લેદો.	૩૭૦
અનુપ્રેક્ષાના લેદો.	૩૭૪
પરીપહનું વર્ણન	૩૭૮-૩૮૫

લક્ષણ સંખ્યા. અધિકારી પરત્વે વિભાગ. કારણોનો નિર્દેશ.

એક સાથે એક જીવમા સંભવતા પરીપહોની સંખ્યા.

આરિત્રના લેદો.	૩૮૫
તપનું વર્ણન.	૩૮૬

આલતપ અને આભ્યતર તપ.

પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ તપોના લેદની સંખ્યા.	૩૮૮
પ્રાયશ્ચિત્તના લેદો.	૩૮૯
વિનયના લેદો.	૩૯૧
વૈયાવૃત્ત્યના લેદો.	૩૯૦
સ્વાધ્યાયના લેદો.	૩૯૧
વ્યુત્સર્ગના લેદો.	૩૯૨
ધ્યાનનું વર્ણન.	૩૯૩

અધિકારી, સ્વરૂપ, કાલનું પરિમાણ.

ધ્યાનના લેદો.	૩૯૭
આર્તધ્યાનનું નિરૂપણ.	૩૯૮

રૌદ્રધ્યાન નિરૂપણ	૩૯૯
ધર્મધ્યાન ”	૪૦૦
ભેદો, સ્વામીઓ.	
શુકલધ્યાનનું નિરૂપણ.	૪૦૨
સ્વામીઓ, ભેદો, સ્વરૂપ.	
સમ્યગ્દષ્ટિઓની કર્મનિર્જરાનો તરતમભાવ.	૪૦૭
નિર્ઐશના ભેદો.	૪૦૯
આઠ બાળતોમાં નિર્ઐશની વિશેષ વિચારણા.	૪૧૦

અધ્યાય ૧૦

કૈવલ્યની ઉત્પત્તિના હેતુઓ.	૪૧૫
કર્મના આત્યંતિક ક્ષયનાં કારણો અને મોક્ષનું	
સ્વરૂપ.	૪૧૬
અન્ય કારણનું કથન.	૪૧૭
મુક્ત જીવનું મોક્ષ પછી લાગણું જ કાર્ય.	૪૧૮
સિદ્ધિમાન ગતિના હેતુઓ.	”
બાર બાળતોવડે સિદ્ધની વિશેષ વિચારણા.	૪૨૦-૪૨૪

ગુજરાતી વ્યાખ્યા સહિત
આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ વાચક પ્રણીત
તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

અધ્યાય ૧

પ્રાણી અનંત છે અને બધાંએ સુખને ચાહે છે. સુખની કલ્પના પણ બધાંની એકસરખી નથી. છતાંયે વિકાસના ઓછાપણા વધતાપણા પ્રમાણે પ્રાણીઓના અને એમના સુખના સંદેશમાં બે વર્ગ કરી શકાય છે. પહેલા વર્ગમાં અલ્પ વિકાસવાળાં પ્રાણીઓનો સમાવેશ થાય છે. તેમના સુખની કલ્પના બાહ્ય સાધનો સુધી પહોંચે છે. બીજા વર્ગમાં અધિક વિકાસવાળાં પ્રાણીઓ આવે છે. તેઓ બાહ્ય અર્થાત્ ભૌતિક સાધનોની સંપત્તિમાં સુખ ન માનતાં ફક્ત આધ્યાત્મિક ગુણોની પ્રાપ્તિમાં જ સુખ માને છે. બન્ને વર્ગે માનેલા સુખમાં તફાવત એ છે કે પહેલું સુખ પરાધીન છે, બીજા સુખ સ્વાધીન છે. પરાધીન સુખને કામ અને સ્વાધીન સુખને મોક્ષ કહે છે. કામ અને મોક્ષ બે જ પુરુષાર્થ છે. તે બે સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાણીઓને માટે મુખ્ય સાધ્ય નથી. પુરુષાર્થોમાં અર્થ અને ધર્મને ગણવામાં આવે છે તં મુખ્ય સાધ્યરૂપે નહિ પણ કામ અને મોક્ષના સાધનરૂપે. અર્થ એ કામનું અને ધર્મ એ મોક્ષનું પ્રધાન સાધન છે. પ્રસ્તુત શાસ્ત્રનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય મોક્ષ

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

છે. તેથી મોક્ષના સાધનભૂત ધર્મના ત્રણ વિભાગ કરી શાસ્ત્રકાર પહેલા સૂત્રમાં તેનો નિર્દેશ કરે છે;

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ।૧।

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણે મળી મોક્ષનું સાધન છે.

આ સૂત્રમાં મોક્ષનાં સાધનોનો માત્ર નામનિર્દેશ છે. જો કે મોક્ષ, એનાં સાધનોનું સ્વરૂપ તથા પ્રકાર આગળ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. છતાં અહીં સંક્ષેપમાં માત્ર સ્વરૂપ આપી દેવામાં આવે છે.

મોક્ષનું સ્વરૂપ બાંધનાં કારણોનો અભાવ થવાથી જે આત્મિક વિકાસ પરિપૂર્ણ થાય છે તે મોક્ષ છે અર્થાત્ જ્ઞાન અને વીતરાગ ભાવની પરાકાષ્ઠા એ જ મોક્ષ છે.

સાધનોનું સ્વરૂપ જે ગુણ એટલે કે શક્તિના વિકાસથી તત્ત્વની અર્થાત્ સત્યની પ્રતીતિ થાય, જેનાથી હેય-છોડી દેવા યોગ્ય અને ઉપાદેય-સ્વીકારવા યોગ્ય તત્ત્વના યથાર્થ વિવેકની અભિરુચિ થાય તે સમ્યગ્દર્શન.

૧નય અને પ્રમાણથી થનારું જીવાદિ તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

૧-૨ જે જ્ઞાન, શબ્દમાં ઊતારી શકાય છે અર્થાત્ જેમાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયરૂપથી વસ્તુ કહેવાય છે તે જ્ઞાન નય અને જેમાં

સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક કાષાયિક ભાવોની એટલે કે રાગ-
દ્વેષની અને યોગની નિવૃત્તિ થવાથી જે સ્વરૂપરમણ થાય
છે એ જ સમ્યક્ચારિત્ર છે.

સાધનોનું સાહચર્ય ઉપર જણાવેલાં ત્રણે સાધનો
જ્યારે પરિપૂર્ણરૂપમાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સંપૂર્ણ મોક્ષનો
સંભવ છે, અન્યથા નહિ. એક પણ સાધન જ્યાં સુધી અપૂર્ણ
હોય છે ત્યાં સુધી પરિપૂર્ણ મોક્ષ થઈ શકતો નથી. ઉદા-
હરણ તરીકે—સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પરિપૂર્ણરૂપમાં
પ્રાપ્ત થઈ જાય છે છતાં સમ્યક્ચારિત્રની અપૂર્ણતાને લીધે
ઉત્તરમા ગુણસ્થાનમાં પૂર્ણ મોક્ષ અર્થાત્ અશરીરસિદ્ધિ અથવા

ઉદ્દેશ્ય-વિધેયના વિભાગ સિવાય જ એટલે કે અવિભક્ત વસ્તુનું સંપૂર્ણ
અથવા અસંપૂર્ણ યથાર્થ ભાન થાય છે તે જ્ઞાન પ્રમાણ. વિશેષ
ખુલાસા માટે જુઓ અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૬, ૩૪, ૩૫ તેમજ ન્યાયાવતાર
શ્લોક ૨૯, ૩૦ નો ગૂજરાતી અનુવાદ.

૧ યોગ એટલે માનસિક વાચિક તેમજ કાયિક ક્રિયા.

૨ હિંસાદિ દોષોનો ત્યાગ અને અહિંસાદિ મહાવ્રતોનું આચરણ
પણ સમ્યક્ચારિત્ર કહેવાય છે. કારણ કે તે દ્વારા રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ
કરી શકાય છે અને એમની નિવૃત્તિથી દોષોનો ત્યાગ અને મહા-
વ્રતોનું પાલન સ્વતઃસિદ્ધ થઈ જાય છે.

૩ જો કે તેરમા ગુણસ્થાનમાં વીતરાગભાવરૂપ ચારિત્ર તો
પૂર્ણ જ છે છતાં અહીં જે અપૂર્ણતા કહેવામાં આવી છે તે વીતરા-
ગત્વ અને અયોગતા એ બન્નેને પૂર્ણ ચારિત્ર માનીને જ. આવું પૂર્ણ
ચારિત્ર ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને તરત જ અશરીર-
સિદ્ધિ થાય છે.

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

વિદેહમુક્તિ થતી નથી અને ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં શૈલેશી અવસ્થા રૂપ પરિપૂર્ણ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતાં જ ત્રણે સાધનોની પરિપૂર્ણતાના બળથી પૂર્ણ મોક્ષ શક્ય થાય છે.

સાહચર્યનિયમ ઉપરનાં ત્રણે સાધનોમાંથી પહેલાં એ એટલે કે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન અવશ્ય સહચારી હોય છે. જેમ સૂર્યનો તાપ અને પ્રકાશ એક બીજાને છોડીને રહી શકતાં નથી તેમજ સમ્યગ્દર્શન

૧ શૈલેશી અવસ્થા એટલે આત્માની એક એવી અવસ્થા કે જેમાં ધ્યાનની પરાકાષ્ઠાના કારણથી મેરુ સરખી નિષ્પ્રકંપતા કે નિશ્ચલતા આવે છે. વધારે ખુલાસા માટે જુઓ હિંદી કર્મગ્રંથ બીજો પૃ. ૩૦.

૨ એક એવો પણ પક્ષ છે જે દર્શન અને જ્ઞાનનું અવશ્યભાવી સાહચર્ય ન માનતાં વૈકલ્પિક સાહચર્ય માને છે. એ મત પ્રમાણે કોઈક વાર દર્શનકાળમાં જ્ઞાન ન પણ હોય. એનો અર્થ એવો છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયાં છતાં દેવ, નારક, તિર્યચોને અને કેટલાક મનુષ્યોને પણ વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન એટલે કે આચારાદિ અગોનું જ્ઞાન હોતું નથી. આ મત પ્રમાણે દર્શનના સમયે જ્ઞાન ન હોવાનો અર્થ એ છે કે તે સમયે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન હોતું નથી. પરંતુ દર્શન અને જ્ઞાનને અવશ્ય સહચારી માનતા પક્ષનો આશય એ છે કે દર્શન પ્રાપ્તિના પહેલાં જે મતિ આદિ અજ્ઞાનરૂપે જીવોમાં હોય છે તે સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિ અથવા મિથ્યાદષ્ટિની નિવૃત્તિથી સમ્યગ્-રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે, અને તે મતિ આદિ જ્ઞાન કહેવાય છે. આ મત પ્રમાણે જે અને જેટલો વિશેષ બોધ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ-કાલમાં હોય તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન સમજવું, માત્ર વિશિષ્ટ શ્રુત નહિ.

અને સમ્યગ્જ્ઞાન એક બીજા સિવાય રહેતાં નથી. પરંતુ સમ્યક્ચારિત્રની સાથે એમનું સાહચર્ય અવશ્યભાવી નથી. કારણ કે સમ્યક્ચારિત્ર સિવાય પણ કેટલાક સમય સુધી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન જોવામાં આવે છે. આમ હોવા છતાં પણ ઉત્ક્રાંતિના ક્રમ પ્રમાણે સમ્યક્ચારિત્ર માટે એવો નિયમ છે કે જ્યાં તે હોય ત્યાં એની પૂર્વેનાં સમ્યગ્દર્શન આદિ બંને સાધન અવશ્ય હોય છે.

પ્ર૦—જો આત્મિક ગુણોનો વિકાસ એ જ મોક્ષ છે અને સમ્યગ્દર્શન આદિ એનાં સાધન પણ આત્માના ખાસ ખાસ ગુણોનો વિકાસ જ છે તો પછી મોક્ષ અને એના સાધનમાં શું તફાવત છે ?

ઉ૦—કાંઈ પણ નહિ.

પ્ર૦—જો તફાવત નથી તો મોક્ષ સાધ્ય અને સમ્યગ્દર્શન આદિ રત્નત્રય એનું સાધન એવો સાધ્યસાધનભાવ કેવી રીતે સમજવો ? કારણ કે સાધ્યસાધનસંબંધ ભિન્ન વસ્તુઓમાં દેખાય છે.

ઉ૦—સાધક અવસ્થાની અપેક્ષાએ મોક્ષ અને રત્નત્રયનો સાધ્યસાધનભાવ કહ્યો છે સિદ્ધ અવસ્થાની અપેક્ષાએ નહિ. કેમકે સાધકનું સાધ્ય પરિપૂર્ણ રત્નત્રયરૂપ મોક્ષ હોવા છતાં પણ એની પ્રાપ્તિ એને રત્નત્રયના ક્રમિક વિકાસથી જ થાય છે. આ શાસ્ત્ર સાધકને માટે છે, સિદ્ધને માટે નથી, આથી આમાં સાધકને માટે ઉપયોગી એવા સાધ્યસાધનના ભેદનું જ કથન છે.

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

૩૦—સંસારમાં તો ધન સ્ત્રી આદિ સાધનોથી સુખ-પ્રાપ્તિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તો પછી એને છોડીને મોક્ષના પરોક્ષ સુખ માટે ઉપદેશ શા માટે કરવામાં આવે છે ?

ઉ૦—મોક્ષનો ઉપદેશ એટલા માટે છે કે એમાં સાચું સુખ મળે છે, સંસારમાં સુખ મળે છે પણ સચું સુખ નહિ, સુખાભાસ મળે છે.

૩૦—મોક્ષમાં સાચું સુખ અને સંસારમાં સુખાભાસ એટલે શું ?

ઉ૦—સાંસારિક સુખ, ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરવાથી થાય છે. હવે ઇચ્છાનો એવો સ્વભાવ છે કે એક પૂરી થાય ન થાય એટલામાં તો બીજી સેંકડો ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, આ બધી ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ થવાનો સંભવ નથી; અને ધારો કે હોય તો પણ તેટલામાં એવી બીજી હજારો ઇચ્છાઓ પેદા થઈ જવાની કે જેની તૃપ્તિ થવાનો સંભવ નથી. આથી જ સંસારમાં ઇચ્છાઓની તૃપ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખના પદલા કરતાં અતૃપ્ત ઇચ્છાઓથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખનું પદલું ભારે જ રહેવાનું તેથી સંસારના સુખને સુખાભાસ કહ્યો છે. મોક્ષની સ્થિતિ એવી છે કે એમાં ઇચ્છાઓનો જ અભાવ થઈ જાય છે. અને સ્વાભાવિક સંતોષ પ્રગટ થાય છે. તેથી એમાં સંતોષથી ઉત્પન્ન થતું સુખ એ સુખ જ છે અને એ જ સાચું સુખ છે. ૧

સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ—

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ।૨।

યથાર્થ રૂપથી પદાર્થોનો નિશ્ચય કરવાની જે રુચિ તે સમ્યગ્દર્શન છે.

સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિનાં નિમિત્તો—

તન્નિર્ગાદધિગમાદ્વા ।૩।

તે (સમ્યગ્દર્શન) નિર્ગમથી એટલે કે પરિણામમાત્રથી અથવા અધિગમથી એટલે કે બાહ્ય નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે.

જગતના પદાર્થોને યથાર્થ રૂપથી જાણવાની રુચિ સાંસારિક અને આધ્યાત્મિક બન્ને પ્રકારના અભિલાષોથી થાય છે. ધન, પ્રતિષ્ઠા આદિ કોઈ સાંસારિક વાસનામાટે જે તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય છે તે સમ્યગ્દર્શન નથી. કેમકે એનું પરિણામ મોક્ષપ્રાપ્તિ ન હોવાથી એનાથી સંસાર જ વધે છે. પરંતુ આધ્યાત્મિક વિકાસનેમાટે જે તત્ત્વનિશ્ચયની રુચિ ફક્ત આત્માની તૃપ્તિમાટે થાય છે તે સમ્યગ્દર્શન છે.

નિશ્ચય અને વ્યવહાર દૃષ્ટિથી પૃથક્કરણ આધ્યાત્મિક વિકાસથી ઉત્પન્ન થએલ એક પ્રકારનો આત્માનો પરિણામ તે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે. તે જ્ઞેયમાત્રને તાત્ત્વિક

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

રૂપમાં જાણવાની, હેયને છોડી દેવાની અને ઉપાદેયને ગ્રહણ કરવાની રુચિરૂપ છે.

રુચિના બળથી ઉત્પન્ન થતી ધર્મતત્ત્વનિષ્ઠા એ અવહાર-સમ્યક્ત્વ છે.

સમ્યક્ત્વના લિંગો સમ્યગ્દર્શનની પિછાન કરાવે એવાં પાંચ લિંગ માનવામાં આવે છે. જેવાં કે પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય.

૧ તત્ત્વના મિથ્યા પક્ષપાતથી ઉત્પન્ન થતા કદાચહ આદિ દોષોનો ઉપશમ એ જ પ્રશમ છે. ૨ સાંસારિક બંધનોનો ભય એ સંવેગ છે. ૩ વિષયોમાં આસક્તિ ઓછી થવી એ નિર્વેદ છે. ૪ દુઃખી પ્રાણીઓનું દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા એ અનુકંપા છે. ૫ આત્મા આદિ પરોક્ષ કિન્તુ યુક્તિપ્રમાણથી સિદ્ધ પદાર્થોનો સ્વીકાર એ આસ્તિક્ય છે.

હેતુભેદ સમ્યગ્દર્શનને યોગ્ય આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિ થતાં જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. પણ આમાં કોઈ આત્માને એના આવિર્ભાવ માટે બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રહે છે, જ્યારે કોઈને રહેતી નથી. એ તો પ્રસિદ્ધ છે કે કોઈ વ્યક્તિ, શિક્ષક આદિની મદદથી શિષ્ય આદિ કેટલીક કળાઓ શીખે છે; જ્યારે કેટલાક બીજાની મદદ સિવાય પોતાની બંધે જ શીખી લે છે. આંતરિક કારણોની સમાનતા હોવા છતાં પણ બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા અને અનપેક્ષાને લઈને

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શનના ૧૧ સર્ગસમ્યગ્દર્શન અને અધિગમસમ્યગ્દર્શન એવા બે લેદ્ધ કર્યા છે. બાહ્ય નિમિત્તો પણ અનેક પ્રકારનાં હોય છે. કોઈ પ્રતિમા આદિ ધાર્મિક વસ્તુઓના માત્ર અવલોકનથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે, કોઈ ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળી, કોઈ શાસ્ત્રો ભણીને અને કોઈ સત્સંગથી.

૧ ઉત્પત્તિક્રમ અનાદિકાળના સંસારપ્રવાહમાં તરેહ-તરેહનાં દુઃખોનો અનુભવ કરતાં કરતાં યોગ્ય આત્મામાં કોઈક વાર એવી પરિણામશુદ્ધિ થઈ જાય છે, જે એ આત્માને તે ક્ષણ માટે અપૂર્વ જ છે. એ પરિણામશુદ્ધિને અપૂર્વકરણ કહે છે. અપૂર્વકરણથી તાત્ત્વિક પક્ષપાતની બાધક રાગદ્વેષની તીવ્રતા મટી જાય છે. એવી રાગદ્વેષની તીવ્રતા મટી જતાં આત્મા સત્યને માટે જાગરૂક બની જાય છે. આ આધ્યાત્મિક જાગરણ એ જ સમ્યક્ત્વ છે. ૨-૩

તાત્ત્વિક અર્થોનો નામનિર્દેશ—

જીવાજીવાસ્રવબન્ધસંવરનિર્જરામોક્ષાસ્તત્ત્વમ્ ।૪।

જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ૬ તત્ત્વો છે.

૧ ઉત્પત્તિક્રમની સ્પષ્ટતા માટે જુઓ હિંદી બીજો કર્મગ્રંથ પૃ. ૭ તથા ચોથા કર્મગ્રંથની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૩.

૨ બૌદ્ધ દર્શનમાં જે દુઃખ, સમુદય, નિરોધ અને માર્ગ એ ચાર આર્ય-સત્યો છે. સાંખ્ય તથા યોગદર્શનમાં જે હેય, હેયહેતુ, હાન અને

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

ઘણા ગ્રંથોમાં પુણ્ય અને પાપ ભિન્નેરી નવ તત્ત્વો કહ્યાં છે, પરંતુ અહીં પુણ્ય અને પાપ બન્ને તત્ત્વનો આસ્રવ અથવા બંધ તત્ત્વમાં અંતર્ભાવ કરી ફક્ત સાત જ તત્ત્વો કહ્યાં છે. એ અંતર્ભાવ આ રીતે સમજવો જોઈએ.

પુણ્ય, પાપ બન્ને દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપથી બન્ને પ્રકારનાં છે, શુભ કર્મપુદ્ગલ દ્રવ્યપુણ્ય અને અશુભ કર્મપુદ્ગલ દ્રવ્યપાપ છે. આથી દ્રવ્યરૂપ પુણ્ય તથા પાપ, બંધ તત્ત્વમાં અંતર્ભૂત થાય છે, કેમકે આત્મસંબદ્ધ કર્મપુદ્ગલ અથવા આત્મા અને કર્મપુદ્ગલનો સંબંધવિશેષ એ જ દ્રવ્યબંધ તત્ત્વ કહેવાય છે. દ્રવ્યપુણ્યનું કારણ શુભ અધ્યવસાય જે ભાવ-પુણ્ય કહેવાય છે અને દ્રવ્યપાપનું કારણ અશુભ અધ્યવસાય જે ભાવપાપ કહેવાય છે, તે પણ બંધ તત્ત્વમાં અંતર્ભૂત છે. કેમકે બંધનો કારણભૂત કાષાયિક અધ્યવસાય—પરિણામ એ જ ભાવબંધ કહેવાય છે. ભાવબંધ એ જ ભાવઆસ્રવ છે, તેથી પુણ્ય પાપને આસ્રવ પણ કહી શકાય.

પ્ર૦—આસ્રવથી લઈ મોક્ષસુધીનાં પાંચ તત્ત્વો જીવ અજીવની જેમ સ્વતંત્ર નથી તેમજ અનાદિ અનન્ત પણ નથી. પણ તે જીવ અથવા અજીવની યથાસંભવ અમુક અમુક અવસ્થારૂપ છે. તો પછી તેમની, જીવ અજીવની સાથે તત્ત્વ તરીકે કેમ ગણતરી કરી ?

હાનોપાય એ ચતુર્વૃહ છે. ન્યાયદર્શનમાં જેને અર્થપદ કહ્યાં છે તેના સ્થાનમાં આસ્રવથી લઈ મોક્ષ સુધીનાં પાંચ તત્ત્વો જૈનદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ઉ૦-વસ્તુસ્થિતિ એવી જ છે અર્થાત્ અહિંયાં તત્ત્વશબ્દનો અર્થ અનાદિ-અનન્ત અને સ્વતન્ત્ર ભાવ નથી, કિન્તુ મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી થાય એવું જ્ઞેય એવો અર્થ છે. આ શાસ્ત્રનો મુખ્ય વિષય મોક્ષ હોવાથી મોક્ષના જિજ્ઞાસુઓ માટે જે વસ્તુઓનું જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે એ જ વસ્તુઓને અહિંયાં તત્ત્વ તરીકે ગણાવી છે. મોક્ષ તો મુખ્ય સાધ્ય જ રહ્યું એટલે એને તથા એના કારણને જાણ્યા વિના મોક્ષમાર્ગમાં મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ જ થઈ શકતી નથી. એ રીતે જો મુમુક્ષુ મોક્ષના વિરોધી તત્ત્વોનું અને એ વિરોધી તત્ત્વોના કારણોનું સ્વરૂપ ન જાણે તોપણ પોતાના માર્ગમાં તે અસ્ખલિત પ્રવૃત્તિ કરી શકે નહિ. અને એ તો મુમુક્ષુને સૌથી પહેલું જ જાણી લેવું પડે છે કે હું જો મોક્ષનો અધિકારી છું તો મારામાં જણાતું સામાન્ય સ્વરૂપ કેનામાં છે અને કેનામાં નથી. આ જ્ઞાનની પૂર્તિ માટે સાત તત્ત્વોનું કથન છે. જીવ તત્ત્વના કથનથી મોક્ષના અધિકારીનો નિર્દેશ થાય છે. અજીવ તત્ત્વથી એમ સૂચિત થાય છે કે જગતમાં એક એવું પણ તત્ત્વ છે, જે જડ હોવાથી મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશનું અધિકારી નથી. બંધ તત્ત્વથી મોક્ષનો વિરોધી ભાવ અને આસ્રવ તત્ત્વથી એ વિરોધી ભાવનું કારણ બતાવ્યું છે. સંવર તત્ત્વથી મોક્ષનું કારણ અને નિર્જરા તત્ત્વથી મોક્ષનો ક્રમ બતાવ્યો છે. ૪

નિક્ષેપોનો નામનિર્દેશ—

નામસ્થાપનાદ્રવ્યભાવતસ્તક્યાસઃ ૧૫।

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપથી એમનો એટલે કે સમ્યગ્દર્શન આદિ અને જીવ આદિનો ન્યાસ એટલે કે વિભાગ થાય છે.

અર્થાત્ વ્યવહારનું કે જ્ઞાનની આપલેનું મુખ્ય સાધન ભાષા છે. ભાષા, શબ્દોની બનેલી છે. એક જ શબ્દ, પ્રયોજન અથવા પ્રસંગ પ્રમાણે અનેક અર્થમાં વપરાય છે. દરેક શબ્દના ઓછામાં ઓછા ચાર અર્થ જોવામાં આવે છે. એ જ ચાર અર્થ એ શબ્દના અર્થસામાન્યના ચાર વિભાગ છે. એ વિભાગને જ નિક્ષેપ-ન્યાસ કહે છે. એ જાણવાથી તાત્પર્ય સમજવામાં સરળતા થાય છે. એ માટે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં એ ચાર અર્થનિક્ષેપ બતાવ્યા છે. એનાથી એટલું પૃથક્કરણ થઈ જશે કે મોક્ષમાર્ગ રૂપે સમ્યગ્દર્શન આદિ અર્થ, અને તત્ત્વ રૂપે જીવાજીવાદિ અર્થ અમુક પ્રકારના હોવા જોઈએ, બીજા પ્રકારના નહિ. એ ચાર નિક્ષેપ આ પ્રમાણે છે—

૧ જે અર્થ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ નથી પણ ફક્ત માત-પિતા અથવા બીજા લોકોના સંકેતબળથી જાણી શકાય છે. તે અર્થ નામનિક્ષેપ. જેમકે કોઈ એક એવી વ્યક્તિ છે જેનામાં સેવક યોગ્ય કોઈ પણ ગુણ નથી પણ કોઈએ એનું નામ સેવક રાખ્યું છે આ નામસેવક. ૨ જે વસ્તુ

મૂળ વસ્તુની પ્રતિકૃતિ, મૂર્તિ અથવા ચિત્ર હોય અથવા જેમાં મૂળ વસ્તુનો આરોપ કરાયો હોય તે સ્થાપનાનિદેશ. જેમકે કોઈ સેવકનું ચિત્ર, છબી અથવા મૂર્તિ એ સ્થાપના-સેવક. ૩ જે અર્થ લાવનિદેશનો પૂર્વરૂપ અથવા ઉત્તરરૂપ હોય અર્થાત્ એની પૂર્વ અથવા ઉત્તર અવસ્થા રૂપ હોય તે દ્રવ્યનિદેશ. જેમકે એક એવી વ્યક્તિ હોય કે જે વર્તમાનમાં સેવાકાર્ય કરતી નથી, પણ જેણે કંતો ભૂતકાળમાં સેવા કરી છે અથવા આગળ કરનાર છે તે દ્રવ્યસેવક. ૪ જે અર્થમાં શબ્દનું વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત કે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત

૧ હુંકમાં નામ એ જાતનાં છે—યૌગિક અને રૂઢ. રસોયો, કલધગરો વગેરે યૌગિક શબ્દો છે. ગાય, ઘોડો વગેરે રૂઢ શબ્દો છે. રસોઇ કરે તે રસોયો અને કલધ કરે તે કલધગરો. અહીં રસોઇ અને કલધ કરવાની ક્રિયા એ જ રસોયો અને કલધગરો શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત છે, અર્થાત્ એ શબ્દો એવી ક્રિયાને લીધે જ સાધિત થયા છે ને તેથી જ એ ક્રિયા એવા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત કહેવાય. સંસ્કૃત શબ્દો લખતે ઘટાવવું હોય તો પાચક, કુંભકાર આદિ શબ્દોમાં અનુક્રમે પાકક્રિયા અને ઘટનિર્માણક્રિયાને વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત સમજવું જોઈએ. સારાંશ કે યૌગિક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત એ જ તેની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે. પણ રૂઢ શબ્દોમાં એમ નહિ ધટે, એવા શબ્દો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વ્યવહારમાં નથી આવતા પરંતુ રૂઢિ પ્રમાણે તેનો અર્થ થાય છે. ગાય (ગો) ઘોડો (અશ્વ) આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ખાસ થતી નથી અને કોઈ કરે તો પણ તેનો વ્યવહાર તો છેવટે વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નહિ કિંતુ રૂઢિ પ્રમાણે જ દેખાય છે. અમુક અમુક પ્રકારની આકૃતિ, જાતિ એ જ ગાય, ઘોડો આદિ રૂઢ શબ્દોના વ્યવહારનું નિમિત્ત છે.

બરાબર ઘટતું હોય તે ભાવનિક્ષેપ. જેમકે એક એવી વ્યક્તિ છે કે જે સેવક યોગ્ય કાર્ય કરે છે તે ભાવસેવક કહેવાય.

સમ્યગ્દર્શન આદિ મોક્ષમાર્ગના અને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોના પણ ચાર ચાર નિક્ષેપ-અર્થવિભાગ સંભવે છે. પરન્તુ ચાલુ પ્રકરણમાં એ ભાવરૂપે સમજવાના છે. ૫

તત્ત્વોને જાણવાના ઉપાયો—

પ્રમાણનયૈરધિગમઃ ।૬।

— પ્રમાણો અને નયોથી જ્ઞાન થાય છે.

નય અને પ્રમાણમાં તફાવત નય અને પ્રમાણ બન્ને જ્ઞાન જ છે. પરંતુ એમાં તફાવત એ છે કે નય વસ્તુના એક અંશનો ઘોષ કરે છે અને પ્રમાણ અનેક અંશોનો; અર્થાત્ વસ્તુમાં અનેક ધર્મ હોય છે, એમાંથી જ્યારે કોઈ એક ધર્મદ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય કરવામાં આવે ત્યારે તે નય કહેવાય છે. જેમકે નિત્યત્વ ધર્મદ્વારા આત્મા અથવા પ્રદીપ આદિ વસ્તુ નિત્ય છે એવો નિશ્ચય, અને જ્યારે અનેક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો અનેક રૂપથી નિશ્ચય કરવામાં આવે ત્યારે તે પ્રમાણ કહે-

તેથી તે તે આકૃતિ કે જાતિ એવા શબ્દોનું વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત નહિ પણ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત કહેવાય છે.

યૌગિક શબ્દ (વિશેષણરૂપ)હોય ત્યાં વ્યુત્પત્તિનિમિત્તવાળો અર્થ, ભાવનિક્ષેપ અને રૂઢ શબ્દ (જાતિનામ) હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિનિમિત્ત વાળો અર્થ ભાવનિક્ષેપ જાણવો.

વાય. જેમકે—નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ આદિ ધર્મો દ્વારા આત્મા અથવા પ્રદીપ આદિ વસ્તુઓ નિત્યાનિત્ય આદિ અનેક રૂપ છે એવો નિશ્ચય. અથવા ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો નય એ પ્રમાણનો માત્ર એક અંશ છે અને પ્રમાણ એ અનેક નયોનો સમૂહ છે. કેમકે નય, વસ્તુને એક દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરે છે અને પ્રમાણ એને અનેક દૃષ્ટિઓથી ગ્રહણ કરે છે. ૬ તત્ત્વોના વિસ્તૃત જ્ઞાનને માટે કેટલાંક વિચારણા-દ્વારોનું કથન—

નિર્દેશસ્વામિત્વસાધનાધિકરણસ્થિતિવિધાનતઃ । ૭ ।

સત્સંખ્યાક્ષેત્રસ્પર્શનકાલાન્તરભાવાલ્પવહુત્વૈશ્ચ । ૮ ।

નિર્દેશ, સ્વામિત્વ, સાધન, અધિકરણ, સ્થિતિ અને વિધાનથી તથા

સત્, સંખ્યા, ક્ષેત્ર, સ્પર્શન, કાળ, અન્તર, ભાવ અને અલ્પબહુત્વથી સમ્યગ્દર્શનાદિ વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે.

નાનો કે મોટો કોઈ પણ જિજ્ઞાસુ જ્યારે તે

૧ કોઈ પણ વસ્તુમાં પ્રવેશ કરવો એટલે તેની માહિતી મેળવવી અગર વિચારણા કરવી. એમ કરવાનું મુખ્ય સાધન તે વસ્તુ વિષે વિવિધ પ્રશ્નો કરવા એ છે. પ્રશ્નો ખુલાસો મળે તે પ્રમાણમાં પ્રવેશ કર્યો ગણાય. તેથી પ્રશ્નો એ જ વસ્તુમાં પ્રવેશ કરવાનાં અર્થાત્ વિચારણા મારફત તેમાં ઉડા ઊતરવાનાં દ્વારો છે. તેથી વિચારણા-દ્વાર એટલે પ્રશ્નો એમ સમજવું અને શાસ્ત્રોમાં તેને અનુયોગદ્વાર કહ્યાં છે. અનુયોગ—ગ્યાખ્યા કે વિવરણ, તેનાં દ્વારો એટલે તે તે પ્રશ્નો.

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

પહેલ વહેલો કેાઇ વિમાન કે બીજી એવી નવી વસ્તુએ છે અને એનું નામ સાંભળે છે ત્યારે એની જિજ્ઞાસા વૃત્તિ જાગી ઊઠે છે. અને એથી તે પૂર્વે નહિ જોયેલ અથવા નહિ સાંભળેલી વસ્તુના સંબંધમાં અનેક પ્રશ્ન કરવા લાગી જાય છે.

તે એ વસ્તુનો આકાર, રૂપ, રંગ, એનો માલિક એને બનાવવાના ઉપાય, એને રાખવાની જગ્યા, એને ટકાઉપાણીની મર્યાદા અને એના પ્રકાર આદિના સંબંધમાં વિવિધ પ્રશ્નો કરે છે. અને એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવા પોતાની જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરે છે. આ રીતે જ અંતર્દષ્ટિવાળા વ્યક્તિ પણ મોક્ષ માર્ગ વિષે સાંભળીને અથવા હેય, ઉપાદેય એવાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વ વિષે સાંભળીને એના સંબંધમાં વિવિધ પ્રશ્નો દ્વારા પોતાનું જ્ઞાન વધારે છે. આ જ આશય ચાલુ બે સૂત્રોમાં પ્રગટ કર્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે નિર્દેશ આદિ સૂત્રોકત ચૌદ પ્રશ્નોને સમ્યગ્દર્શન વિષે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવામાં આવે છે.

૧ નિર્દેશ-સ્વરૂપ. તત્ત્વ તરફ કયો એ સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ છે. ૨ સ્વામિત્વ-અધિકારિત્વ. સમ્યગ્દર્શનનો અધિકારી જીવ જ છે, અજીવ નહિ; કેમકે તે જીવનો જ ગુણ અથવા પયાય છે. ૩ સાધન-કારણ. દર્શનમોહનીય કર્મનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષય એ ત્રણે સમ્યગ્દર્શનનાં અંતરંગ કારણ છે. એનાં બહિરંગ કારણો અનેક છે; જેવાં કે-શાસ્ત્રજ્ઞાન, જાતિસ્મરણ,

પ્રતિમાદર્શન, સત્સંગ ઇત્યાદિ. ૪ અધિકરણ-આધાર. સમ્યગ્દર્શનનો આધાર જીવ જ છે, કેમકે એ એનો પરિણામ હોવાથી એમાં જ રહે છે. સમ્યગ્દર્શન ગુણ છે, તેથી એનો સ્વામી અને અધિકરણ જુદા જુદા નથી. તોપણ જ્યાં જીવ આદિ દ્રવ્યના સ્વામી અને અધિકરણનો વિચાર કરવાનો હોય ત્યાં એ બંનેમાં જુદાઈ પણ જોવામાં આવે છે. જેમકે-વ્યવહારદષ્ટિથી જોતાં એક જીવનો સ્વામી કોઈ બીજો જીવ હોય પણ એનું અધિકરણ તો કોઈ સ્થાન અથવા શરીર જ કહેવાય. ૫ સ્થિતિ-કાળમર્યાદા. સમ્યગ્દર્શનની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાદિ અનન્ત છે, ત્રણે પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વો અમુક સમયમાં ઉત્પન્ન થાય છે એથી એ સાદિ એટલે કે પૂર્વ અવધિવાળાં છે. પરંતુ ઉત્પન્ન થયેલું પણ ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કાયમ રહેતું નથી તેથી એ બંને તો સાન્ત એટલે કે ઉત્તર અવધિવાળાં પણ હોય છે; પરંતુ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થયા પછી નષ્ટ જ થતું નથી તેથી તે અનંત છે. આ અપેક્ષાએ સામાન્ય રીતે સમ્યગ્દર્શનને સાદિ સાન્ત અને સાદિ અનન્ત સમજવું જોઈએ. ૬ વિધાન-પ્રકાર. સમ્યક્ત્વના ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એવા ત્રણ પ્રકાર છે. ૭ સત્-સત્તા. જો કે સમ્યક્ત્વ ગુણ સત્તારૂપથી બધા જીવોમાં હયાત છે તો પણ એનો આવિભાવ ફક્ત ભવ્ય જીવોમાં જ થઈ શકે છે, અભવ્યોમાં નહિ. ૮ સંખ્યા-સમ્યક્ત્વની સંખ્યાનો આધાર એને પ્રાપ્ત

કરનારાઓની સંખ્યા ઉપર છે. આજ સુધીમાં અનંત જીવોને સમ્યક્ત્વનો લાભ થયો છે અને આગળ પણ અનંત જીવો એને પ્રાપ્ત કરશે. આ દૃષ્ટિથી સમ્યગ્દર્શન, સંખ્યામાં અનંત છે. ૯ ક્ષેત્ર-લોકાકાશ. સમ્યગ્દર્શનનું ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ લોકાકાશ નથી કિન્તુ એનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. સમ્યગ્દર્શનવાળા એક જીવને લઈ અથવા અનંત જીવને લઈ વિચાર કરીએ તો પણ સામાન્યરૂપથી સમ્યગ્દર્શનનું ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ સમજવો જોઈએ. કેમકે બધાએ સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવોનું નિવાસક્ષેત્ર પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ છે. હા, એટલો તફાવત અવશ્ય હોવાનો કે એક સમ્યક્ત્વી જીવના ક્ષેત્ર કરતાં અનંત જીવોનું ક્ષેત્ર પ્રમાણમાં મોટું હશે. કેમકે લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ પણ તરતમલાવથી અસંખ્યાત પ્રકારનો છે. ૧૦ સ્પર્શન-નિવાસસ્થાનરૂપ આકાશના ચારે બાજુના પ્રદેશોને અડકવું એ જ સ્પર્શન છે. ક્ષેત્રમાં ફક્ત આધારભૂત આકાશ જ લેવાય છે, અને સ્પર્શનમાં આધાર ક્ષેત્રના ચારે બાજુના આકાશ-પ્રદેશ; જેને અડકીને આધેય રહેલું હોય તે પણ લેવાય છે. આ જ ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનનો તફાવત છે. સમ્યગ્દર્શનનું સ્પર્શનસ્થાન પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ સમજવો જોઈએ. પરંતુ આ ભાગ એના ક્ષેત્ર કરતાં કાંઈક મોટો હોવાનો, કેમકે એમાં ક્ષેત્રભૂત આકાશના પર્થિતવર્તી પ્રદેશો પણ આવી જાય છે. ૧૧ કાળ-સમય. એક જીવની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનનો કાળ વિચારીએ તો તે સાદિ સાન્ત

અથવા સાદિ અનંત થાય., પણ બધા જીવોની અપેક્ષાએ તે અનાદિ અનંત સમજવો જોઈએ. કેમકે ભૂતકાળનો એવો કોઈ પણ ભાગ નથી કે જેમાં સમ્યક્ત્વી ઊલટુલ ન હોય. ભવિષ્યકાળના વિષયમાં પણ એ જ બાબત છે. તાત્પર્ય કે અનાદિ કાળથી સમ્યગ્દર્શનના આવિર્ભાવનો ક્રમ ચાલુ છે જે અનંતકાળ સુધી ચાલતો જ રહેશે. ૧૨ અંતર-વિરહકાળ. એક જીવને લઈને સમ્યગ્દર્શનના વિરહકાળનો વિચાર કરીએ તો તે જઘન્ય ^૧અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ^૨અપાર્દ્ધપુદ્ગલપરાવર્ત પ્રમાણુ સમજવો જોઈએ. કેમકે એકવાર સમ્યક્ત્વ રચુત થઈ ગયા પછી ફરીથી તે જલદીમાં જલદી અંતર્મુહૂર્તમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને એમ ન થાય તો છેવટે અપાર્દ્ધપુદ્ગલપરાવર્ત પછી અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ તો વિરહકાળ

૧ નવ સમયથી માંડી બે ઘડી-૪૮ મિનિટ-માં એક સમય ઓછો હોય ત્યાં સુધીના વખતને અંતર્મુહૂર્ત કહે છે. નવ સમય એ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને એક સમય ઓછી બે ઘડી એ ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત. વચલા બધા સમયો મધ્યમ અંતર્મુહૂર્ત.

૨ જીવ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી શરીર, ભાષા, મન અને શ્વાસોચ્છવાસ રૂપે પરિણમાવે છે. ન્યારે કોઈ એક જીવ જગતમાંનાં સમગ્ર પુદ્ગલ પરમાણુઓને આહારક શરીર સિવાય બીજાં શરીરોરૂપે તથા ભાષા, મન અને શ્વાસોચ્છવાસ રૂપે પરિણમાવી પરિણમાવી મૂકી દે અને એમાં જેટલો કાળ લાગે તે પુદ્ગલપરાવર્ત; એમાં થોડો કાળ ઓછો હોય તે અપાર્દ્ધપુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે.

ખિલકુલ હોતો નથી. કેમકે વિવિધ જીવોમાં તો કોઈને અને કોઈને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતું જ રહે છે. ૧૩ ભાવ-અવસ્થા વિશેષ. સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણ અવસ્થાવાળું હોય છે. એ ભાવ, સમ્યક્ત્વના આવરણભૂત દર્શનમોહનીય કર્મના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે; એ ભાવવડે સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિનું તારતમ્ય જાણી શકાય છે. ઔપશમિકની કરતાં ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયોપશમિકની કરતાં ક્ષાયિકભાવવાળું સમ્યક્ત્વ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ અને વિશુદ્ધતર હોય છે. ઉપરના ત્રણ ભાવો ઉપરાંત બીજા એ ભાવો પણ છે—ઔદયિક અને પારિણામિક. આ ભાવોમાં સમ્યક્ત્વ હોતું નથી, અર્થાત્ દર્શનમોહનીયની ઉદયાવસ્થામાં સમ્યક્ત્વનો આવિર્ભાવ થઈ શકતો નથી. એવી જ રીતે સમ્યક્ત્વ અનાદિકાળથી જીવત્વની પેઠે અનાવૃત અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતું ન હોવાથી પારિણામિક એટલે કે સ્વાભાવિક પણ નથી. ૧૪ અદ્યપણહુત્વ-ઓછાવત્તાપણું. પૂવોક્ત ત્રણ પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સૌથી

૧ અહીં ક્ષાયોપશમિકને ઔપશમિક કરતાં શુદ્ધ કહ્યું છે તે પરિણામની અપેક્ષાએ નહિ પણ સ્થિતિની અપેક્ષાએ. પરિણામની અપેક્ષાએ તો ઔપશમિક જ વધારે શુદ્ધ છે, કારણ કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ વખતે મિથ્યાત્વનો પ્રદેશોદય હોય છે જ્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ વખતે તો કોઈ પણ જાતનો મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉદય હોતો નથી. તેમ છતાં ઔપશમિક કરતાં ક્ષાયોપશમિકની સ્થિતિ ઘણી લાંબી છે; એટલે એને એ અપેક્ષાએ વિશુદ્ધ પણ કહી શકાય.

ઓછું છે કેમકે એવા સમ્યક્ત્વવાળા જીવ અન્ય પ્રકારના સમ્યક્ત્વવાળા જીવોથી હંમેશાં થોડા જ મળી આવે છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અસંખ્યાત ગણું અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અનન્ત ગણું છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અનન્ત ગણું હોવાનું કારણ એ છે કે એ સમ્યક્ત્વ સમસ્ત મુક્ત જીવોમાં હોય છે, અને મુક્ત જીવો અનંત છે. ૭-૮

સમ્યગ્જ્ઞાનના ભેદો—

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયકેવલાનિ જ્ઞાનમ્ । ૧ ।

મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળ એ પાંચ જ્ઞાનો છે.

જેમ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે તેમ સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ બતાવ્યું નથી, તે એટલા માટે કે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ જાણી લીધા પછી સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ અનાયાસે જાણી શકાય છે. તે આ રીતે—જીવ, કોઈકવાર સમ્યગ્દર્શનરહિત હોય છે; પણ જ્ઞાનરહિત હોતો નથી, કોઈને કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન એનામાં અવશ્ય હોય છે. એ જ જ્ઞાન, સમ્યક્ત્વનો આવિલાંવ થતાં જ સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન અને અસમ્યગ્જ્ઞાનનો તફાવત એ છે કે પહેલું સમ્યક્ત્વસહચરિત છે, જ્યારે બીજું સમ્યક્ત્વરહિત એટલે મિથ્યાત્વસહચરિત છે.

પ્ર૦—સમ્યક્ત્વનો એવો તે શો પ્રભાવ છે કે એ ન હોય ત્યારે જ્ઞાન ગમે તેટલું અધિક અને અબ્રાન્ત હોય

છતાં તે અસમ્યગ્જ્ઞાન અથવા મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે? અને જ્ઞાન થોડું, અસ્પષ્ટ અને ભ્રમાત્મક હોય છતાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થતાં જ તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે?

ઉ૦—આ આધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે એટલા માટે એમાં સમ્યગ્જ્ઞાન અસમ્યગ્જ્ઞાનનો વિવેક આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે; પ્રમાણશાસ્ત્રની માફક વિષયની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવતો નથી. ન્યાયશાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાનનો વિષય યથાર્થ હોય તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન—પ્રમાણ અને જેનો વિષય અયથાર્થ હોય તે જ અસમ્યગ્જ્ઞાન—પ્રમાણભાસ કહેવાય છે. પરંતુ આ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રમાં પ્રમાણશાસ્ત્રને સંમત સમ્યગ્ અસમ્યગ્ જ્ઞાનનો એ વિલાગ માન્ય હોવા છતાં પણ ગૌણ છે. અહિંયાં જે જ્ઞાનથી આધ્યાત્મિક ઉત્કાન્તિ થાય તે સમ્યગ્જ્ઞાન અને જેનાથી સંસારવૃદ્ધિ અથવા આધ્યાત્મિક પતન થાય એ જ અસમ્યગ્જ્ઞાન, એ દૃષ્ટિ મુખ્ય છે. એવો પણ સંભવ છે કે સામગ્રી એાછી હોવાને કારણે સમ્યક્ત્વી જીવને કોઈકવાર કોઈક વિષયમાં સંશય પણ થાય, ભ્રમ પણ થાય, અસ્પષ્ટ જ્ઞાન પણ થાય, છતાં તે સત્યગવેષક અને કદાચહરહિત હોવાથી પોતાનાથી મહાન, યથાર્થ જ્ઞાનવાળા અને વિશેષદર્શી પુરુષના આશ્રયથી પોતાની ભૂલ સુધારી લેવા હંમેશાં ઉત્સુક હોય છે અને સુધારી પણ લે છે. તે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ મુખ્ય રીતે વાસનાના પોષણમાં ન કરતાં આધ્યાત્મિક વિકાસમાં જ કરે છે. સમ્યક્ત્વ વિનાના જીવનો સ્વભાવ એનાથી ઉલટો જ હોય છે. સામગ્રીની પૂર્ણતાને લીધે એને નિશ્ચયાત્મક અધિક અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય, છતાં તે પોતાની

કદાચહી પ્રકૃતિને લીધે અભિમાની બની કોઈ વિશેષદશીના વિચારોને પણ તુચ્છ સમજે છે; અને અંતે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ આત્માની પ્રગતિમાં ન કરતાં સાંસારિક મહત્ત્વાકાંક્ષામાં જ કરે છે. ૯

પ્રમાણુચર્યા—

તત્ પ્રમાણે ૧૧૦।

આદ્યે પરોક્ષમ્ ૧૧૧।

પ્રત્યક્ષમન્યત્ ૧૧૨।

તે એટલે કે પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન બે પ્રમાણરૂપ છે.

પ્રથમના બે જ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ છે.

બાકી બધું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

પ્રમાણુવિભાગ જ્ઞાનના મતિ, શ્રુત આદિ બે પાંચ પ્રકાર ઉપર કહ્યા છે તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે પ્રમાણોમાં વિભક્ત થઈ જાય છે.

પ્રમાણુલક્ષણ પ્રમાણનું સામાન્ય લક્ષણ પહેલાં જ કહી દેવામાં આવ્યું છે કે, જે જ્ઞાન વસ્તુના અનેક અંશોને જાણે તે પ્રમાણ. એનું વિશેષ લક્ષણ આ પ્રમાણ છે—જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતા સિવાય જ ફક્ત આત્માની યોગ્યતાના બળથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ અને જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પરોક્ષ છે.

ઉપરનાં પાંચમાંથી પહેલાં બે એટલે કે મતિજ્ઞાન અને

શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ કહેવાય છે; કેમકે એ બન્ને ઇન્દ્રિય તથા મનની મદદથી ઉત્પન્ન થાય છે.

અવધિ, મનઃપયાય અને કેવલ એ ત્રણે પ્રત્યક્ષ છે; કેમકે એ ઇન્દ્રિય તથા મનની મદદ સિવાય જ ફક્ત આત્માની યોગ્યતાના બળથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષનું લક્ષણ બીજી રીતે કર્યું છે. એમાં ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ અને લિંગ-હેતુ તથા શબ્દાદિજન્ય જ્ઞાનને પરોક્ષ કહેલું છે. પરન્તુ એ લક્ષણ અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. અહિંયાં તો આત્મમાત્રસાપેક્ષ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષરૂપે અને આત્મા સિવાય ઇન્દ્રિય તથા મનની અપેક્ષા રાખતું જ્ઞાન પરોક્ષરૂપે માન્યું છે. આ કારણથી મતિ અને શ્રુત બન્ને જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા રાખતાં હોવાથી પરોક્ષ સમજવાં જોઈએ. અને બાકીનાં અવધિ આદિ ત્રણે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય તથા મનની મદદ સિવાય જ ફક્ત આત્માની યોગ્યતાના બળથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી પ્રત્યક્ષ સમજવાં જોઈએ. ઇન્દ્રિય તથા મનોજન્ય મતિજ્ઞાનને કોઈ કોઈ સ્થાને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે; તે પૂર્વોક્ત ન્યાયશાસ્ત્રના લક્ષણ પ્રમાણે લૌકિક દષ્ટિને લઈ સમજવું. ૧૦-૧૨

મતિજ્ઞાનના સમાનાર્થક શબ્દો—

મતિઃ સ્મૃતિઃ સંજ્ઞા ચિન્તાઽભિનિવોધ इत्यनर्थान्तरम् । ૧૩ ।

૧ પ્રમાણભીમાંસા આદિ તત્ત્વત્રયોમાં સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષરૂપે ઇન્દ્રિયમનોજન્ય અવગ્રહ આદિ જ્ઞાનનું વર્ણન છે. વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ ન્યાયાવતારના ગૂજરાતી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં જેન પ્રમાણભીમાંસાપદ્ધતિનો વિકાસક્રમ.

મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિન્તા, અભિનિબોધ એ
એ શબ્દો પર્યાય-એકાર્થવાચક છે

પ્ર૦-કયા જ્ઞાનને મતિજ્ઞાન કહે છે ?

ઉ૦-જે જ્ઞાન વર્તમાનવિષયક હોય તેને.

પ્ર૦-શું સ્મૃતિ, સંજ્ઞા અને ચિન્તા પણ વર્તમાન-
વિષયક જ છે ?

ઉ૦-નહિ. પૂર્વમાં અનુભવેલી વસ્તુના સ્મરણનું
નામ સ્મૃતિ છે; આથી તે અતીતવિષયક છે. પૂર્વમાં અનુ-
ભવેલી અને વર્તમાનમાં અનુભવાતી વસ્તુની એકતાના
અનુસંધાનનું નામ સંજ્ઞા અથવા પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે; આથી તે
અતીત અને વર્તમાન ઉભયવિષયક છે. અને ચિન્તા ભવિ-
ષ્યના વિષયની વિચારણાનું નામ છે; તેથી તે અનાગત-
વિષયક છે.

પ્ર૦-આમ કહેવાથી તો મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા અને
ચિન્તા એ પર્યાયશબ્દો થઈ શકતા નથી. કેમકે એમના
અર્થ જુદા જુદા છે.

ઉ૦-વિષયભેદ અને કંઈક નિમિત્તભેદ હોવા છતાં
પણ મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા અને ચિન્તા જ્ઞાનનું અંતરંગ
કારણ જે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ છે તે સામાન્ય
રૂપે અહીં એક જ વિવક્ષિત છે. આ અભિપ્રાયથી અહીં
મતિ આદિ શબ્દોને પર્યાય કહ્યા છે.

૩૦—અભિનિબોધ શબ્દના સંબંધમાં તો કાંઈ કહ્યું નહિ. માટે એ કયા પ્રકારના જ્ઞાનનો વાચક છે એ કહો.

૩૦—અભિનિબોધ શબ્દ સામાન્ય છે. તે મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા અને ચિન્તા એ બધાં જ્ઞાનો માટે વપરાય છે અર્થાત્ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતાં બધાં જ્ઞાનોને માટે અભિનિબોધ શબ્દ સામાન્ય છે. અને મતિ આદિ શબ્દો એ ક્ષયોપશમજન્ય ખાસ ખાસ જ્ઞાનો માટે છે.

૩૦—આ રીતે તો અભિનિબોધ એ સામાન્ય શબ્દ થયો અને મતિ આદિ શબ્દો એના વિશેષ થયા, તો પછી એ પર્યાયશબ્દો શી રીતે?

૩૦—અહિંયાં સામાન્ય અને વિશેષની ભેદવિવક્ષા કર્યા વિના જ બધાને પર્યાય શબ્દ કહ્યા છે. ૧૩

મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ—

તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમ્ । ૧૪ ।

તે અર્થાત્ મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય રૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૩૦—અહિંયાં મતિજ્ઞાનનાં ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય એ બે કારણો બતાવ્યાં છે. એમાં ઇન્દ્રિય તો ચક્ષુ આદિ પ્રસિદ્ધ છે, પણ અનિન્દ્રિયનો શો અર્થ ?

૩૦—અનિન્દ્રિય એટલે મન.

૩૦—જો ચક્ષુ આદિ તથા મન એ બધાંએ મતિજ્ઞાનનાં સાધનરૂપ છે તો એકને ઇન્દ્રિય અને બીજાને અનિન્દ્રિય કહેવાનો શો હેતુ છે ?

ઉ૦—ચક્ષુ આદિ બાહ્ય સાધન છે અને મન આંતરિક સાધન છે. આ જ લેદ ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય એ સંજ્ઞા-લેદનું કારણ છે. ૧૪

મતિજ્ઞાનના લેદો—

અવગ્રહેહાવાયધારણાઃ^૧ । ૧૫ ।

અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણા એ ચાર લેદો મતિજ્ઞાનના છે.

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય મતિજ્ઞાનના ચાર ચાર લેદો સંલવે છે. તેથી પાંચ ઇન્દ્રિયો અને એક મન એમ છના અવગ્રહ આદિ ચાર ચાર લેદો ગણતાં ચોવીશ લેદો મતિજ્ઞાનના થાય છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે સમજવાં.

સ્પર્શન	અવગ્રહ	ઇહા	અવાય	ધારણા
રસન	”	”	”	”
દ્રાણુ	”	”	”	”
નેત્ર	”	”	”	”
શ્રોત્ર	”	”	”	”
મન	”	”	”	”

અવગ્રહ આદિ ઉક્ત ચાર લેદોનાં લક્ષણો ૧ નામ,

૧—હાપાયધારણાઃ એવો પણ પાડ છે.

જ્ઞાતિ આદિની વિશેષ કલ્પનાથી રહિત માત્ર જે સામાન્યનું જ્ઞાન હોય તે અવગ્રહ. જેમકે ગાઠ અંધકારમાં કાંઈક સ્પર્શ થતાં ‘આ કાંઈક છે’ એવું જ્ઞાન. આ જ્ઞાનમાં એ માલૂમ પડતું નથી કે એ કઈ ચીજનો સ્પર્શ છે. આથી તે અવ્યક્ત જ્ઞાન અવગ્રહ કહેવાય છે.

૨ અવગ્રહથી ગ્રહણ કરેલા સામાન્ય વિષયનો વિશેષરૂપે નિશ્ચય કરવા માટે જે વિચારણા થાય છે તે ઈહા. જેમકે ‘આ દોરડાનો સ્પર્શ છે કે સાપનો ?’ એવો સંશય થતાં એવી વિચારણા થાય છે કે આ દોરડાનો સ્પર્શ હોવો જોઈએ, કેમકે જો સાપ હોય તો આટલો સખત આઘાત લાગતાં કુંફાડો માયા વિના રહે નહિ. આને વિચારણા, સંભાવના અથવા ઈહા કહે છે.

૩ ઈહા દ્વારા ગ્રહણ કરેલા વિશેષનો કાંઈક અધિક અવધાન-એકાગ્રતાથી જે નિશ્ચય થાય છે તે અવાય. જેમકે થોડાક સમય તપાસ કર્યા પછી એવો નિશ્ચય થાય કે આ સાપનો સ્પર્શ નથી, દોરડાનો જ છે, તે અવાય —અપાય કહેવાય છે.

૪ અવાયરૂપ નિશ્ચય કેટલાક સમય સુધી કાયમ તો રહે છે. પણ પછી મન ખીન્ન વિષયોમાં આલ્સ્ય જતું હોવાથી તે નિશ્ચય લુપ્ત થઈ જાય છે. છતાં તે એવો સંસ્કાર મૂકતો જાય છે કે જેથી આગળ કોઈ યોગ્ય નિમિત્ત મળતાં

એ નિશ્ચિત વિષયનું સ્મરણ થઈ આવે છે. આ નિશ્ચયની સતત ધારા, તજ્જન્ય સંસ્કાર અને સંસ્કારજન્ય સ્મરણ એ બધા મતિવ્યાપાર ધારણા છે.

પ્ર૦-શું ઉપરના ચાર લેહોનો જે ક્રમ આપ્યો છે તે નિર્દેશિત છે કે સહેતુક છે ?

ઉ૦-સહેતુક છે. સૂત્રમાં કહેલા ક્રમથી એમ સૂચિત કરવામાં આવે છે કે જે ક્રમ સૂત્રમાં કહ્યો છે એ ક્રમથી અવગ્રહ આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૫

અવગ્રહ આદિના લેહો—

बहुबहुविधक्षिप्रानिश्रितासंदिग्धध्रुवाणां सेतराणाम् । १६ ।

સેતર (પ્રતિપક્ષસહિત) એવા બહુ, બહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અનિશ્ચિત, અસંદિગ્ધ અને ધ્રુવના અવગ્રહ, ઈહા, અવાય, અને ધારણા રૂપ મતિજ્ઞાન હોય છે.

પાંચ ઈંદ્રિયો અને એક મન એ છ સાધનોથી થનાર મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઈહા આદિ રૂપથી જે ચોવીશ લેહ થાય છે તે બધા ક્ષયોપશમ અને વિષયની વિવિધતાથી આર બાર જાતના થાય છે. જેમકે—

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

બહુગ્રાહી	છ અવગ્રહ	છ ઈહા	છ અવાય	છ ધારણા
અદ્યગ્રાહી	”	”	”	”
બહુવિધગ્રાહી	”	”	”	”
એકવિધગ્રાહી	”	”	”	”
ક્ષિપ્રગ્રાહી	”	”	”	”
અક્ષિપ્રગ્રાહી	”	”	”	”
અનિશ્ચિતગ્રાહી	”	”	”	”
નિશ્ચિતગ્રાહી	”	”	”	”
અસંદિગ્ધગ્રાહી	”	”	”	”
સંદિગ્ધગ્રાહી	”	”	”	”
ધ્રુવગ્રાહી	”	”	”	”
અધ્રુવગ્રાહી	”	”	”	”

બહુનો અર્થ અનેક અને અદ્યનો અર્થ એક સમજવો. જેમકે—

જે અથવા જેથી અધિક પુસ્તકોને જાણતાં અવગ્રહ, ઇહા આદિ ચારે ક્રમભાવી મતિજ્ઞાનો અનુક્રમે બહુગ્રાહી અવગ્રહ, બહુગ્રાહિણી ઇહા, બહુગ્રાહી અપાય અને બહુ—ગ્રાહિણી ધારણા કહેવાય; અને એક પુસ્તકને જાણતાં અવગ્રહ આદિ અદ્વગ્રાહી અવગ્રહ, અદ્વગ્રાહિણી ઇહા, અદ્વગ્રાહી અપાય, અને અદ્વગ્રાહિણી ધારણા કહેવાય છે.

બહુવિધનો અર્થ અનેક પ્રકાર અને એકવિધનો અર્થ એક પ્રકાર સમજવો. જેમકે—આકાર, પ્રકાર, રૂપ, રંગ તથા જડાઈ આદિમાં વિવિધતાવાળાં પુસ્તકોને જાણતાં ઉક્ત ચારે જ્ઞાનો ક્રમથી બહુવિધગ્રાહી અવગ્રહ, બહુવિધ—ગ્રાહિણી ઇહા, બહુવિધગ્રાહી અપાય અને બહુવિધગ્રાહિણી ધારણા કહેવાય છે. તે જ રીતે આકાર, પ્રકાર, રૂપ, રંગ તથા જડાઈ આદિમાં એક જ જાતનાં પુસ્તકોને જાણવાવાળાં જ્ઞાનો એકવિધગ્રાહી અવગ્રહ, એકવિધગ્રાહિણી ઇહા આદિ કહેવાય છે. બહુ તથા અદ્વનો અર્થ વ્યક્તિની સંખ્યા સમજવો અને બહુવિધ તથા એકવિધનો અર્થ, પ્રકાર, કિસમ અથવા જાતિની સંખ્યા સમજવો; બન્નેમાં એ જ તફાવત છે.

શીઘ્ર જાણતાં ચાર મતિજ્ઞાન શીઘ્રગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે અને વિલંબથી જાણતાં એ ચિરગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે. એ તો અનુભવની વાત છે કે ઇન્દ્રિય, વિષય આદિ બધી બાહ્ય સામગ્રી બરાબર હોવા છતાં પણ ફક્ત ક્ષયોપશમની યટુતાને લીધે એક મનુષ્ય

એ વિષયનું જ્ઞાન જલદી કરી લે છે જ્યારે ક્ષયોપશમની મંદતાને લીધે ખીન્ને માણસ તે જ વિષયનું જ્ઞાન વિલંબથી કરી શકે છે.

^૧અનિશ્ચિતનો અર્થ લિંગ દ્વારા અપ્રમિત અર્થાત્ હેતુ દ્વારા અનિર્ણીત વસ્તુ સમજવો; અને નિશ્ચિતનો અર્થ લિંગ-પ્રમિત વસ્તુ સમજવો; જેમકે—પૂર્વમાં અનુભવેલ શીત, ડોમળ અને સુકુમાર સ્પર્શરૂપલિંગથી વર્તમાનમાં જૂઠના ફૂલોને જાણવાવાળાં ઉક્ત ચારે જ્ઞાન ક્રમથી નિશ્ચિતગ્રાહી—સલિંગગ્રાહી અવગ્રહ આદિ અને એ લિંગ સિવાય જ તે ફૂલોને જાણવાવાળાં જ્ઞાન ક્રમે અનિશ્ચિતગ્રાહી—અલિંગગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે.

^૨અસંદિગ્ધનો અર્થ નિશ્ચિત અને સંદિગ્ધનો અર્થ અનિશ્ચિત છે. જેમકે—આ ચંદનનો સ્પર્શ છે, ફૂલનો નહિ;

૧ અનિશ્ચિત અને નિશ્ચિત શબ્દનો જે અર્થ ઉપર આપ્યો છે તે નંદિસૂત્રની ટીકામાં પણ છે, પરન્તુ એ સિવાય ખીન્ને અર્થ પણ એ ટીકામાં શ્રીમદ્વયગિરિએ બતાવ્યો છે—પરધર્મોથી મિશ્રિત ગ્રહણ તે નિશ્ચિત અવગ્રહ અને પરધર્મોથી અમિશ્રિત ગ્રહણ તે અનિશ્ચિત અવગ્રહ છે. જુઓ પૃ. ૧૮૩ આગમોદયસમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત.

‘અનિઃસ્રત’ દિ૦પ૦. તે પ્રમાણે એમાં એવો અર્થ કરેલો છે કે સંપૂર્ણ રીતે ઉચ્ચારણ નહિ કરેલા શબ્દનું ગ્રહણ ‘અનિઃસ્રતાવગ્રહ’ અને સંપૂર્ણ રીતે ઉચ્ચારિત શબ્દનું ગ્રહણ ‘નિઃસ્રતાવગ્રહ’ છે. જુઓ આ સૂત્ર ઉપર રાજવાર્તિક નં. ૧૫.

૨ ‘અનુક્ત’ દિ૦પ૦. તે પ્રમાણે એમાં એવો અર્થ કર્યો છે કે વક્તાના મુખમાંથી એક જ વર્ણ નીકળતાં વેંત એ પૂર્ણ અનુચ્ચરિત શબ્દને

એ પ્રકારે સ્પર્શને નિશ્ચિત રૂપે જાણવાવાળાં ઉક્ત ચારે જ્ઞાન નિશ્ચિતગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે. અને ચંદન તથા કૂલ બન્નેનો સ્પર્શ શીતળ હોવાથી આ ચંદનનો સ્પર્શ છે કે કૂલનો એવા વિશેષની અનુપલબ્ધિથી દ્વિત્વતાં સંદેહ-યુક્ત ચારે જ્ઞાન અનિશ્ચિતગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે.

ધ્રુવનો અર્થ અવશ્યભાવી: અને અધ્રુવનો અર્થ કદાચિદ્ભાવી સમજવો. ઇન્દ્રિય અને વિષયનો સંબંધ તથા મનોયોગ રૂપ સામગ્રી સમાન હોવા છતાં પણ એક મનુ-ષ્ય એ વિષયને અવશ્ય જાણી લે છે, જ્યારે બીજો કદાચિત્ જાણે છે અને કદાચિત્ નહિ. સામગ્રી પ્રાપ્ત થયે વિષયને અવશ્ય જાણનારા ઉક્ત ચારે જ્ઞાન ધ્રુવગ્રાહી અવગ્રહ આદિ

માત્ર અભિપ્રાયથી જાણી લેવો કે ‘તમે અમુક શબ્દ બોલવાના છો’ આ જાતનો અવગ્રહ તે અનુક્તાવગ્રહ. અથવા સ્વરનું સચારણ કર્યા પહેલાં જ વીણા આદિ વાજિંત્રની ઠણક માત્રથી જાણી લેવું કે ‘તમે અમુક સ્વર વગાડવાના છો’ આ અનુક્તાવગ્રહ. આનાથી વિપરીત તે ઉક્તાવગ્રહ. જુઓ આ જ સૂત્રનું રાજવાર્તિક નં. ૧૫.

શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોમાં નદિસૂત્રમાં ‘અસંદિગ્ધ’ એવો જ ફક્ત એક પાઠ છે. એનો અર્થ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જ એની ટીકામાં છે. જુઓ પૃ. ૧૮૩. પરન્તુ તત્ત્વાર્થભાષ્યની વૃત્તિમાં ‘અનુકત’ પાઠ પણ આપ્યો છે. એનો અર્થ પૂર્વોક્ત રાજવાર્તિક પ્રમાણે છે. પરન્તુ વૃત્તિકારે લખ્યું છે કે ‘અનુકત’ પાઠ રાખવાથી એ ફક્ત શબ્દવિષયક અવગ્રહ આદિમાં જ લાગુ પડશે; સ્પર્શવિષયક અવગ્રહ આદિમાં નહિ. એ અપૂર્ણતાને લીધે અન્ય આચાર્યોએ ‘અસંદિગ્ધ’ પાઠ રાખ્યો છે. જુઓ તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ. ૫૮.

કહેવાય છે. જ્યારે સામગ્રી હોવા છતાં પણ ક્ષયોપશમની મંદતાને લીધે વિષયને કોઈકવાર ગ્રહણ કરે અને કોઈક વાર ગ્રહણ ન કરે એવાં ઉક્ત ચારે જ્ઞાન અધ્રુવગ્રાહી અવગ્રહ આદિ કહેવાય છે.

પ્ર૦—ઉપરના બાર લેદોમાંથી કેટલા વિષયની વિવિધતાને લીધે અને કેટલા ક્ષયોપશમની પદ્ધતા-મંદતારૂપ વિવિધતાને લીધે થાય છે ?

ઉ૦—ખડું, અદપ, ખડુવિધ અને અદપવિધ એ ચાર લેદ વિષયની વિવિધતા ઉપર અવલંબિત છે. બાકીના આઠ લેદ ક્ષયોપશમની વિવિધતા ઉપર આધાર રાખે છે.

પ્ર૦—અત્યાર સુધી કુલ લેદ કેટલા થયા ?

ઉ૦—બસો અઠ્ઠાશી.

પ્ર૦—કેવી રીતે ?

ઉ૦—પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનના અવગ્રહ આદિ ચાર ચાર લેદ ગણવાથી ચોવીશ અને ખડું, અદપ આદિ ઉક્ત બાર પ્રકારોની સાથે ચોવીશને ગુણવાથી બસો અઠ્ઠાશી. ૧૬

સામાન્ય રૂપે અવગ્રહ આદિનો વિષય—

અર્થસ્ય । ૧૭ ।

અવગ્રહ, ઈહા, અપાય, ધારણા એ ચાર મતિ-જ્ઞાન અર્થને ગ્રહણ કરે છે.

પ્ર૦—અર્થ એટલે વસ્તુ અને પર્યાય; દ્રવ્ય અને પર્યાય બન્ને વસ્તુ કહેવાય છે. તો શું ઇન્દ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય

અવગ્રહ, ઇહા આદિ જ્ઞાન દ્રવ્યરૂપ વસ્તુને વિષય કરે છે કે પર્યાયરૂપ વસ્તુને ?

ઉ૦—ઉક્ત અવગ્રહ, ઇહા આદિ જ્ઞાન મુખ્યપણે પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે; સંપૂર્ણ દ્રવ્યને નહિ. દ્રવ્યને એ પર્યાય દ્વારા જ જાણે છે. કેમકે ઇન્દ્રિય અને મનનો મુખ્ય વિષય પર્યાય જ છે. પર્યાય દ્રવ્યનો એક અંશ છે; આથી અવગ્રહ, ઇહા, આદિ જ્ઞાન દ્વારા જ્યારે ઇન્દ્રિયો કે મન પોતપોતાના વિષયભૂત પર્યાયને જાણે છે ત્યારે તે, તે તે પર્યાયરૂપથી દ્રવ્યને પણ અંશતઃ જાણે છે; કેમકે દ્રવ્યને છોડીને પર્યાય રહી શકતો નથી અને દ્રવ્ય પણ પર્યાય રહિત હોતું નથી. જેમકે નેત્રનો વિષય રૂપ અને સંસ્થાન—આકાર આદિ છે કે જે પુદ્ગલ દ્રવ્યના અમુક પર્યાયો છે. નેત્ર આમ્રક્લ આદિને ગ્રહણ કરે છે એનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે તે આમ્રક્લના રૂપ તથા આકાર-વિશેષને જાણે છે. રૂપ અને આકારવિશેષ, કેરીથી બુંદા નથી; આથી સ્થૂલ દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે આંખથી કેરી દેખાઈ. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આંખે આખી કેરીનું ગ્રહણ કર્યું નથી. કેમકે કેરીમાં તો રૂપ અને સંસ્થાન ઉપરાંત સ્પર્શ, રસ, ગંધ આદિ અનેક પર્યાયો છે; જે જાણવા નેત્ર અસમર્થ છે. તેમજ સ્પર્શન, રસન, અને દ્રાણુ ઇન્દ્રિય જ્યારે ગરમ ગરમ જલેખી આદિ વસ્તુનું ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તે ક્રમથી તે વસ્તુના ઉષ્ણ સ્પર્શ, મધુર રસ અને સુગંધ રૂપ પર્યાયોને જ જાણે છે. કેમકે પણ

એક ઇન્દ્રિય એક વસ્તુના સંપૂર્ણ પચાયોને જાણી શકતી નથી. કાન પણ ભાષાત્મક પુદ્ગલના ધ્વનિરૂપ પચાયોને જ ગ્રહણ કરે છે, બીજા નહિ. મન પણ કોઈ વિષયના અમુક અંશનો જ વિચાર કરે છે; એકસાથે સંપૂર્ણ અંશોનો વિચાર કરવામાં તે અસમર્થ છે. આથી એમ સાબિત થાય છે કે ઇન્દ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય અવગ્રહ, ઇહા આદિ ચારે જ્ઞાન પર્યાયને જ મુખ્યપણે વિષય કરે છે અને દ્રવ્યને એ પર્યાય દ્વારા જ જાણે છે.

અ૦—પૂર્વસૂત્ર અને આ સૂત્ર વચ્ચે શો સંબંધ છે ?

ઉ૦—આ સૂત્ર સામાન્યતું વર્ણન કરે છે અને પૂર્વસૂત્ર વિશેષતું. અર્થાત્ આ સૂત્રમાં પર્યાય અથવા દ્રવ્ય રૂપ વસ્તુને અવગ્રહ આદિ જ્ઞાનના વિષય તરીકે જે સામાન્ય રૂપે બતાવી છે તેને જ સંખ્યા, જાતિ આદિ દ્વારા પૃથક્કરણ કરી બહુ, અદ્ય આદિ વિશેષ રૂપે પૂર્વસૂત્રમાં બતાવી છે. ૧૭

ઇન્દ્રિયોની જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાની પદ્ધતિના ભેદને લીધે અવગ્રહના અવાન્તર ભેદો—

વ્યક્તનસ્યાઽવગ્રહઃ । ૧૮ ।

ન ચક્ષુરનિન્દ્રિયાભ્યામ્ । ૧૯ ।

વ્યંજન (ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનો વિષયની સાથે સંયોગ) થતાં અવગ્રહ જ થાય છે.

નેત્ર અને મન વડે વ્યંજન દ્વારા અવગ્રહ થતો નથી. લંગડા માણસને ચાલવા માટે લાકડીની મદદની

જરૂર હોય છે તેવી જ રીતે આત્માની આવૃત-ઢંકાએલી ચેતના શક્તિને પરાધીનતાને લીધે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં મદદની અપેક્ષા રહે છે. તેથી એને બાહ્ય મદદ ઈન્દ્રિય અને મનની જોઈએ. બધી ઈન્દ્રિયો અને મનનો સ્વભાવ એક સરખો નથી. તેથી એમના દ્વારા થનારી જ્ઞાનધારાના આવિર્ભાવનો ક્રમ પણ એક સરખો હોતો નથી. એ ક્રમ બે પ્રકારનો છે. મંદક્રમ અને પટુક્રમ.

મંદક્રમમાં ગ્રાહ્ય વિષયની સાથે તે તે વિષયની ગ્રાહક ઉપકરણોન્દ્રિયનો સંયોગ-વ્યંજન થતાં જ જ્ઞાનનો આવિભાવ થાય છે. પ્રારંભમાં જ્ઞાનની માત્રા એટલી અદ્ય હોય છે કે એથી ‘આ કંઈક છે’ એવો સામાન્ય બોધ પણ થતો નથી. પરંતુ જેમ જેમ વિષય અને ઈન્દ્રિયનો સંયોગ પુષ્ટ થતો જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનની માત્રા પણ વધતી જાય છે. ઉક્ત સંયોગ-વ્યંજનની પુષ્ટિની સાથે જ થોડાક સમયમાં તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી જ્ઞાનમાત્રા પણ એટલી પુષ્ટ થતી જાય છે કે એનાથી ‘આ કંઈક છે’ એવો વિષયનો સામાન્યબોધ-અર્થાવગ્રહ થાય છે. આ અર્થાવગ્રહનો પૂર્વવર્તી જ્ઞાનવ્યાપાર જે ઉક્ત વ્યંજનથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એ વ્યંજનની પુષ્ટિની સાથે જ ક્રમશઃ પુષ્ટ થતો જાય છે તે બધો વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે; કેમકે એના ઉત્પન્ન થવામાં વ્યંજનની અપેક્ષા છે. આ વ્યંજનાવગ્રહ નામનો દીર્ઘ જ્ઞાનવ્યાપાર ઉત્તરોત્તર પુષ્ટ થવા છતાં પણ તે એટલો

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

અદ્ય હોય છે કે એનાથી વિષયનો સામાન્યબોધ પણ થતો નથી; આથી એને અવ્યક્તતમ, અવ્યક્તતર અને અવ્યક્ત જ્ઞાન કહે છે. જ્યારે એ જ્ઞાનવ્યાપાર એટલો પુષ્ટ થઈ જાય કે એનાથી ‘આ કંઈક છે’ એવો સામાન્યબોધ થઈ શકે ત્યારે જ એ સામાન્ય જ્ઞાન કરાવનાર જ્ઞાનાંશ અથવા-વગ્રહ કહેવાય છે. અર્થાવગ્રહ પણ વ્યંજનાવગ્રહનો એક છેલ્લો પુષ્ટ અંશ જ છે, કેમકે એમાં પણ વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ અપેક્ષિત છે. છતાં એને વ્યંજનાવગ્રહથી અલગ ગણવાનું અને અર્થાવગ્રહ નામ રાખવાનું પ્રયોજન એ છે કે એ જ્ઞાનાંશથી ઉત્પન્ન થનાર વિષયનો બોધ જ્ઞાતાના ધ્યાનમાં આવી શકે છે. અર્થાવગ્રહની પછી એની દ્વારા સામાન્ય રૂપે જાણેલા વિષયની વિશેષ રૂપે જિજ્ઞાસા-જાણવાની ઇચ્છા, વિશેષનો નિર્ણય, એ નિર્ણયની ધારા, તેનાથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર અને સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થતી સ્મૃતિ એ બધો જ્ઞાનવ્યાપાર થાય છે; જે ઉપર ઇડા, અપાય અને ધારણા રૂપે ત્રણ વિભાગોમાં બતાવ્યો છે. એ બાબત ભૂલવી ન જોઈએ કે આ મંદક્રમમાં જે ઉપકરણોન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગની અપેક્ષા બતાવી છે તે વ્યંજનાવગ્રહના અંતિમ અંશ અર્થાવગ્રહ સુધી જ છે. તેની પછી ઇડા, અપાય આદિ જ્ઞાનવ્યાપારમાં એ સંયોગ અનિવાર્યરૂપે અપેક્ષિત નથી. કેમકે એ જ્ઞાનવ્યાપારની પ્રવૃત્તિ વિશેષની તરફ થતી હોવાથી તે સમયે માનસિક અવધાનની પ્રધાનતા હોય છે. આ કારણથી અવધારણયુક્ત વ્યાખ્યાન કરી આ સૂત્રના અર્થમાં એમ

કહું છે કે વ્યંજનનો અવગ્રહ જ થાય છે અર્થાત્ અવગ્રહ-અવ્યક્તજ્ઞાન-સુધીમાં જ એ વ્યંજનની અપેક્ષા છે, ઇહા આદિમાં નહિ.

પટુક્રમમાં ઉપકરણેન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગની અપેક્ષા નથી. દૂર, દૂરતર હોવા છતાં પણ યોગ્ય સન્નિધાન માત્રથી ઇન્દ્રિય એ વિષયને ગ્રહણ કરી લે છે અને ગ્રહણ થતાં જ એ વિષયનું એ ઇન્દ્રિય દ્વારા શરુઆતમાં જ અર્થાવગ્રહરૂપ સામાન્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેની પછી ક્રમપૂર્વક ઇહા, અપાય આદિ જ્ઞાનવ્યાપાર પૂર્વોક્ત મંદક્રમની માફક પ્રવૃત્ત થાય છે. સારાંશ એ છે કે પટુક્રમમાં ઇન્દ્રિયની સાથે ગ્રાહ્ય વિષયનો સંયોગ થયા વિના જ જ્ઞાનધારાનો આવિર્ભાવ થાય છે. જેનો પ્રથમ અંશ અર્થાવગ્રહ અને અંતિમ અંશ સ્મૃતિ રૂપ ધારણ છે. એનાથી ઉલટું મંદક્રમમાં ઇન્દ્રિયની સાથે ગ્રાહ્ય વિષયનો સંયોગ થયા પછી જ જ્ઞાનધારાનો આવિર્ભાવ થાય છે. જેનો પ્રથમ અંશ અવ્યક્તતમ અને અવ્યક્તતર રૂપ વ્યંજનાવગ્રહ નામનું જ્ઞાન છે, બીજો અંશ અર્થાવગ્રહ રૂપ જ્ઞાન છે અને છેવટનો અંશ સ્મૃતિરૂપ ધારણ જ્ઞાન છે.

દૃષ્ટાન્ત-મંદક્રમની જ્ઞાનધારાના આવિર્ભાવને માટે ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગની અપેક્ષા છે. એને સ્પષ્ટતાથી સમજવાને માટે શરાવ અર્થાત્ શકેરાનું દૃષ્ટાન્ત ઉપયોગી છે. જેમ લઠ્ઠીમાંથી તરત બહાર કાઢેલા અતિશય રૂક્ષ શરાવમાં પાણીનું એક ટીપું નાંખ્યું હોય તો તે શરાવ તુરત જ તેને શોષી લે છે અને તે એટલે

સુધી કે તેનું કાંઈ નામ નિશાન રહેતું નથી. આ રીતે પછી પણ એક એક કરી નાંખેલાં અનેક પાણીનાં ટીપાં-એને એ શરાવ શોષી લે છે. પરન્તુ અંતમાં એવો સમય આવે છે કે જ્યારે તે પાણીનાં ટીપાંએને શોષવામાં અસ-મર્થ થાય છે અને એનાથી ભીંજાઈ જાય છે ત્યારે એમાં નાંખેલાં જલકણુ સમૂહ રૂપે એકઠાં થઈ દેખાવા લાગે છે. શરાવની ભીનાશ પહેલ વહેલી જ્યારે માલૂમ પડે છે તે પહેલાં પણ શરાવમાં પાણી હતું. પરન્તુ એણે પાણીને એવી રીતે શોષી લીધું હતું કે એમાં પાણી તદ્દન સમાઈ ગયું હોઈ એ પાણી આંખે જોઈ શકાય એવું ન હતું; પરન્તુ તે શરાવમાં અવશ્ય હતું. જ્યારે પાણીનું પ્રમાણ વધ્યું અને શરાવની શોષવાની શક્તિ એાછી થઈ ત્યારે ભીનાશ દેખાવા લાગી અને પછી અંદર નહિ શોષાયેલું પાણી એના ઉપરના તળમાં એકઠું થઈ દેખાવા લાગ્યું. એવી જ રીતે કોઈ ઊંઘતા માણસને ઘાંટે પાડવામાં આવે ત્યારે તે શબ્દ એના કાનમાં સમાઈ જાય છે. બે ચાર વાર ખૂમ મારવાથી એના કાનમાં જ્યારે પૌદ્ગલિક શબ્દો પૂરતા પ્રમાણમાં ભરાઈ જાય છે ત્યારે પાણીનાં ટીપાંએથી પ્રથમ પ્રથમ ભીના થતા શરાવની માફક ઊંઘતા માણસનો કાન પણ શબ્દોથી પરિપૂરિત થઈ એ શબ્દોને સામાન્ય રૂપે જાણ-વામાં સમર્થ થાય છે, કે આ શું છે ? એ જ સામાન્ય જ્ઞાન છે કે જે પહેલ વહેલું શબ્દને સ્ફુટ રીતે જાણે છે. ત્યાર પછી વિશેષ જ્ઞાનનો ક્રમ શરૂ થાય છે. જેમ થોડાક સમય સુધી

પાણીનાં ટીપાં પડવાથી જ તે રૂક્ષ શરાવ ધીમે ધીમે ભીનું થાય છે અને એમાં પાણી દેખાવા લાગે છે તેમજ કેટલાક સમય સુધી શબ્દ પુદ્ગલોનો સંયોગ રહેતો હોવાથી તે ઊઘતા માણસના કાન ભરાઈ જવાને લીધે એ શબ્દોને સામાન્ય રૂપે જાણે છે અને પછી શબ્દોની વિશેષતાઓને જાણે છે. જો કે આ ક્રમ ઊઘતાની માફક જગતા માણસને માટે પણ લાગૂ પડે છે તો પણ તે એટલો શીઘ્રભાવી હોય છે કે સાધારણ લોકોના ધ્યાનમાં તે મુશ્કેલીથી આવે છે. આથી શરાવની સાથે ઊઘતાનું સામ્ય બતાવ્યું છે.

પટુકમિક જ્ઞાનધારામાટે આરિસાનું દૃષ્ટાંત ઠીક છે. આરિસાની સામે કોઈ વસ્તુ આવે કે તુરત જ એમાં એનું પ્રતિબિંબ પડી જાય છે અને તે દેખાય છે. આને માટે આરિસાની સાથે પ્રતિબિંબિત વસ્તુના સાક્ષાત્ સંયોગની જરૂર રહેતી નથી, જેમ કાનની સાથે શબ્દોને સાક્ષાત્ સંયોગની જરૂર હોય છે. રૂક્ષ પ્રતિબિંબગ્રાહી દર્પણ અને પ્રતિબિંબિત થનારી વસ્તુનું યોગ્ય સ્થળમાં સન્નિધાન આવશ્યક છે; આવું સન્નિધાન થતાં જ પ્રતિબિંબ પડી જાય છે અને તે તુરત જ દેખાય છે. આ રીતે આંખની આગળ કોઈ રંગવાળી વસ્તુ આવી કે તુરત જ તે સામાન્ય રૂપે દેખાય છે. આને માટે નેત્ર અને એ વસ્તુનો સંયોગ અપેક્ષિત નથી, જેવી રીતે કાન અને શબ્દનો સંયોગ અપેક્ષિત છે. રૂક્ષ દર્પણની માફક આંખ અને એ વસ્તુનું યોગ્ય સન્નિધાન જોઈએ. આથી પટુકમમાં સૌથી પ્રથમ અર્થાવગ્રહ માન્યો છે.

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

મંદક્રમિક જ્ઞાનધારામાં વ્યંજનાવગ્રહને સ્થાન છે, અને પટુક્રમિક જ્ઞાનધારામાં નથી. એથી એ પ્રશ્ન થાય છે કે વ્યંજનાવગ્રહ કઈ કઈ ઇન્દ્રિયોથી થાય છે અને કઈ કઈથી નહિ. આનો ઉત્તર પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપ્યો છે. નેત્ર અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી, કેમકે એ બન્ને સંયોગ વિના જ માત્ર યોગ્ય સન્નિધાનથી અથવા અવધાનથી પોતપોતાના ગ્રાહ્ય વિષયોને જાણે છે. આ કોણ જાણતું નથી કે દૂર દૂર રહેલા વૃક્ષ, પર્વત આદિને નેત્ર ગ્રહણ કરે છે અને મન સુદૂરવર્તી વસ્તુનું પણ ચિંતન કરે છે; આથી નેત્ર તથા મન અપ્રાપ્યકારી મનાયાં છે. અને એનાથી ઉત્પન્ન થતી જ્ઞાનધારાને પટુક્રમિક કહી છે. કર્ણ, નિહા, દ્રાણ અને સ્પર્શન એ ચાર ઇન્દ્રિય મંદક્રમિક જ્ઞાનધારાનું કારણ છે, કેમકે એ ચારે પ્રાપ્યકારી અર્થાત્ ગ્રાહ્ય વિષયો સાથે સંયુક્ત થઈને જ એને ગ્રહણ કરે છે. એ સૌ કોઈનો અનુભવ છે કે જ્યાં સુધી શબ્દ કાનમાં ન પડે, સાકર જીભને ન અડકે, પુષ્પનાં રંગકણ નાકમાં ન પેસે અને પાણી શરીરને ન અડકે ત્યાં સુધી શબ્દ નહિ સંભળાય, સાકરનો સ્વાદ નહિ આવે, ફૂલની સુગંધ નહિ જણાય અને પાણી ઠંડું છે કે ગરમ એની ખબર નહિ પડે.

પ્ર૦—મતિજ્ઞાનના કુલ કેટલા ભેદ થયા ?

ઉ૦—૩૩૬.

પ્ર૦—કેવી રીતે ?

ઉ૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન એ છને અથાવગ્રહ આદિ

ચાર ચાર લેદોથી ગુણુતાં ચોવીશ થાય. એમાં ચાર પ્રાખ્યકારી ઇન્દ્રિયોના ચાર વ્યંજનાવગ્રહ ઉમેરવાથી ૨૮ થાય. એ ૨૮ ને બહુ, અદ્ય, બહુવિધ, અદ્યવિધ આદિ બારબાર લેદોથી ગુણુતાં ૩૩૬ થાય. આ લેદોની ગણતરી સ્થૂળદષ્ટિથી છે; વાસ્તવિક રીતે તો પ્રકાશ આદિની સ્ફુટતા, અસ્ફુટતા, વિષયોની વિવિધતા અને ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લીધે તરતમલાવવાળા અસંખ્ય લેદ થાય છે.

૩૦-પહેલાં જે બહુ, અદ્ય આદિ ૧૨ લેદો કહ્યા છે તે તો વિષયોના વિશેષોમાં જ લાગુ પડે છે જ્યારે અર્થાવગ્રહનો વિષય તો માત્ર સામાન્ય છે; આથી તે અર્થાવગ્રહમાં કેવી રીતે ઘટી શકે ?

૩૦-અર્થાવગ્રહ બે પ્રકારનો માનવામાં આવે છે: વ્યાવહારિક અને નૈશ્વયિક. બહુ, અદ્ય આદિ જે ૧૨ લેદ કહ્યા છે તે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહના જ સમજવા બેઠએ; નૈશ્વયિકના નહિ. કેમકે નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહમાં બહુગુણ-ક્રિયાશૂન્ય માત્ર સામાન્ય પ્રતિભાસિત થાય છે, આથી એમાં બહુ, અદ્ય આદિ વિશેષોના ગ્રહણનો સંભવ જ નથી.

૩૦-વ્યાવહારિક અને નૈશ્વયિકમાં શો તફાવત છે ?

૩૦-જે અર્થાવગ્રહ પ્રથમ જ સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ કરે છે તે નૈશ્વયિક. અને જે જે વિશેષગ્રાહી અપાયજ્ઞાનની પછી નવા નવા વિશેષોની જિજ્ઞાસા અને અપાય થતા રહે છે તે બધા સામાન્યવિશેષગ્રાહી અપાયજ્ઞાન વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે. અર્થાત્ ફક્ત તે જ અપાયજ્ઞાનને વ્યાવહારિક

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

અર્થાવગ્રહ ન સમજવો કે જેની પછી બીજા વિશે જિજ્ઞાસા ન થાય. બીજા બધાં અપાયજ્ઞાન જેઓ પો પછી નવા નવા વિશેષોની જિજ્ઞાસા પેદા કરે છે તે વ્યાવહ અર્થાવગ્રહ છે.

૩૦-અર્થાવગ્રહના બહુ, અત્પ આદિ ઉક્ત ૧૨ લે સંબંધમાં જે એમ કહ્યું કે તે લેદ્ય વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ સમજવા જોઈએ, નૈશ્વયિકના નહિ; તો તે વિષે પ્રશ્ન છે કે જો એમ જ માનીએ તો પછી ઉપર કહ્યા પ્રમતિજ્ઞાનના ૩૩૬ લેદ્યો કેવી રીતે થઈ શકે ? કેમકે પ્રકારના મતિજ્ઞાનને બારબાર લેદ્યોથી ગુણતાં ૩૩૬ થાય છે અને ૨૮ પ્રકારોમાં તો ૪ વ્યંજનાવગ્રહ આવે છે જે નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહના પણ પૂર્વવર્તી હોય અત્યંત અવ્યક્તરૂપ છે. આથી એના બારબાર એટલે કુલ લેદ્યો કાઢી નાખવા પડશે ?

૩૦-અર્થાવગ્રહમાં તો વ્યાવહારિકને લઈને ઉપ ૧૨ લેદ્યો સ્પષ્ટ રીતે ઘટી શકે છે તેથી સ્થૂલ દર્શાવો ઉત્તર આપ્યો છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહ અને એના પૂર્વવર્તી વ્યંજનાવગ્રહના બારબાર લેદ્યો સમજી લેવા જોઈએ; તે કાર્યકારણની સમાનત સિદ્ધાંતને આધારે. અર્થાત્ વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહનું કા નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહ છે અને એનું કારણ વ્યંજનાવગ્રહ હોવે જો વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહમાં સ્પષ્ટરૂપે બહુ, અ આદિ વિષયગત વિશેષોનો પ્રતિભાસ થાય તો એ

સાક્ષાત્ કારણભૂત નૈશ્વયિક અથાવગ્રહ અને વ્યવહિત કારણ
વ્યંજનાવગ્રહમાં પણ ઉક્ત વિશેષોનો પ્રતિભાસ માનવો
પડશે. જો કે તે પ્રતિભાસ અસ્કુટ હોવાથી દુર્જેય છે. અસ્કુટ
હોય અથવા સ્કુટ હોય અહિંયાં તો ફક્ત સંભવની અપેક્ષાએ
ઉક્ત બારબાર લેદો ગણવા જોઈએ. ૧૮-૧૯

શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને એના લેદ—

શ્રુતં મતિપૂર્વે દ્વચનેકદ્વાદશમેદમ્ । ૨૦ ।

શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક થાય છે. તે બે પ્રકારનું છે; જે
અનેક પ્રકારનું અને બાર પ્રકારનું હોય છે.

મતિજ્ઞાન કારણ અને શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય છે, કેમકે મતિ-
જ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આથી શ્રુતજ્ઞાનને મતિ-
પૂર્વક કહ્યું છે, જે વિષયનું શ્રુતજ્ઞાન કરવાનું હોય એ વિષ-
યનું મતિજ્ઞાન પહેલાં અવશ્ય થવું જોઈએ. આથી મતિજ્ઞાન,
શ્રુતજ્ઞાનનું પાલન કરવાવાળું અને પૂરણ કરવાવાળું કહેવાય
છે. મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે, પરન્તુ તે બહિરંગ કારણ
છે. એનું અંતરંગ કારણ તો શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ
છે, કેમકે કોઈ વિષયનું મતિજ્ઞાન થયા છતાં પણ જો ક્ષયો-
પશમ ન હોય તો એ વિષયનું શ્રુતજ્ઞાન થઈ શકતું નથી.

૩૦—મતિજ્ઞાનની માફક શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પણ
ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ અપેક્ષિત છે તો પછી બન્નેમાં
તફાવત શો ? જ્યાં સુધી બન્નેનો લેદ સ્પષ્ટ રીતે જાણી ન
શકાય ત્યાં સુધી શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક છે એ કથનનો કાંઈ

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

ખાસ અર્થ રહેતો નથી. તેમજ મતિજ્ઞાનનું કારણ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ અને શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ છે, આ કથનથી પણ બન્નેનો ભેદ ધ્યાનમાં આવતો નથી કેમકે ક્ષયોપશમનો ભેદ સાધારણ બુદ્ધિને ગમ્ય નથી.

ઉ૦-મતિજ્ઞાન વિદ્યમાન વસ્તુમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને શ્રુતજ્ઞાન અતીત, વિદ્યમાન તથા ભાવિ એ ત્રૈકાલિક વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ વિષયકૃત ભેદ ઉપરાંત બન્નેમાં એ પણ અંતર છે કે મતિજ્ઞાનમાં શબ્દોલ્લેખ હોતો નથી અને શ્રુતજ્ઞાનમાં હોય છે. આથી બન્નેનું ફલિત લક્ષણ એ થાય છે કે જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય હોવા છતાં શબ્દોલ્લેખ સહિત હોય તે શ્રુતજ્ઞાન, અને જે શબ્દોલ્લેખ રહિત હોય તે મતિજ્ઞાન. સારાંશ એ છે કે બન્ને જ્ઞાનોમાં ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા તુલ્ય હોવા છતાં મતિ કરતાં શ્રુતનો વિષય પણ અધિક છે અને સ્પષ્ટતા પણ અધિક છે. કેમકે શ્રુતમાં મનોવ્યાપારની પ્રધાનતા હોવાથી વિચારાંશ અધિક અને સ્પષ્ટ થાય છે અને પૂર્વાપરનું અનુસંધાન પણ રહે છે. અથવા બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે ઇન્દ્રિય તથા મનોજન્ય એકદીર્ઘ જ્ઞાનવ્યાપારનાં પ્રાથમિક અપરિપકવ અંશ

૧ શબ્દોલ્લેખનો અર્થ વ્યવહાર કાળમાં શબ્દશક્તિના ગ્રહણથી ઉત્પન્ન થવું તે છે, અર્થાત્ જેમ શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમયે સંકેતસ્મરણ અને શ્રુતગ્રંથનું અનુસરણ અપેક્ષિત છે; એ રીતે ઇહા આદિ મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં અપેક્ષિત નથી.

મતિજ્ઞાન અને ઉત્તરવર્તી પરિપક્વ અને સ્પષ્ટ અંશ શ્રુત-જ્ઞાન છે. તેથી એમ પણ કહી શકાય કે જે જ્ઞાન ભાષામાં ઊતારી શકાય તે શ્રુતજ્ઞાન અને જે જ્ઞાન ભાષામાં ઊતારી શકાય એવા પરિપાકને પ્રાપ્ત ન થયું હોય તે મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાનને જો ખીર કહીએ તો મતિજ્ઞાનને દૂધ કહી શકાય.

પ્ર૦—શ્રુતના બે અને એ દરેકના અનુક્રમે બાર અને અનેક પ્રકાર કેવી રીતે થાય ?

ઉ૦—અંગબાહ્ય, અંગપ્રવિષ્ટ રૂપે શ્રુતજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે. એમાંથી અંગબાહ્ય શ્રુત ઉત્કાલિક, કાલિક એવા ભેદોથી અનેક પ્રકારનું છે; અને અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ આદિ રૂપે બાર પ્રકારનું છે.

પ્ર૦—અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટનો તદ્દાવત કઈ અપેક્ષાએ છે ?

ઉ૦—વજ્રતાના ભેદની અપેક્ષાએ. તીર્થંકરો દ્વારા પ્રકાશિત જ્ઞાનને એમના પરમ બુદ્ધિમાન સાક્ષાત્ શિષ્ય ગણુધરોએ ગ્રહણ કરી એ જ્ઞાનને દ્વાદશાંગી રૂપે સૂત્રબદ્ધ કર્યું તે અંગપ્રવિષ્ટ. અને સમયના દોષથી બુદ્ધિ, બળ તેમજ આયુષને ઘટતાં જોઈ સર્વ સાધારણના હિતને માટે એ દ્વાદશાંગીમાંથી ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર ગણુધરો પછીના શુદ્ધ બુદ્ધિ આચાર્યોએ જે શાસ્ત્રો રચ્યાં તે અંગબાહ્ય. અર્થાત્ જે શાસ્ત્રના રચનાર ગણુધર હોય તે અંગપ્રવિષ્ટ અને જેના રચનાર અન્ય આચાર્ય હોય તે અંગબાહ્ય.

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

પ્ર૦—ખાર અંગો કયાં ? અને અનેકવિધ અંગબાહ્યમાં સુખ્યપણે કયા કયા પ્રાચીન ગ્રંથો ગણાય છે ?

ઉ૦—આચાર, સૂત્રકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યા-
અરસિ-ભગવતીસૂત્ર, જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસકદશાધ્યયન,
અંતકૃદશા, અનુત્તરૌપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાક-
સૂત્ર અને દૃષ્ટિવાદ એ ૧૨ અંગો છે. સામાયિક, ચતુર્વિં-
શતિસ્તવ, વંદનક, પ્રતિક્રમણ, કાર્યોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન
એ છ આવશ્યક તથા દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન, દશાશ્રુતસ્કંધ,
કલ્પ, વ્યવહાર, નિશીથ અને ^૧ઋષિભાષિત આદિ શાસ્ત્રોનો
અંગબાહ્યમાં સમાવેશ થાય છે.

પ્ર૦—આ જે ભેદ બતાવ્યા તે તો જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત
રૂપે સંગૃહીત કરવાવાળાં શાસ્ત્રોના ભેદ થયા; તો પછી શું
શાસ્ત્રો આટલાં જ છે ?

ઉ૦—નહિ, શાસ્ત્ર અનેક હતાં, અનેક છે; અનેક બને
છે અને આગળ પણ અનેક થશે. તે બધાં શ્રુતજ્ઞાનની અંદર
જ આવી જાય છે. અહિંયાં ફક્ત એટલાં જ ગણાવ્યાં છે કે જેના
ઉપર પ્રધાનપણે જૈન શાસનનો આધાર છે. પરન્તુ બીજાં
અનેક શાસ્ત્રો બન્યાં છે અને બનતાં જાય છે એ બધાંનો
અંગબાહ્યમાં સમાવેશ કરી લેવો જોઈએ. ફક્ત બનેલાં અને
બનતાં શાસ્ત્રો શુદ્ધબુદ્ધિ અને સમભાવપૂર્વક રચાયેલાં
હોવાં જોઈએ.

૧ પ્રત્યેકબુદ્ધ આદિ ઋષિઓએ કહેલું હોય છે તે ઋષિભા-
ષિત. જેમકે—ઉત્તરાધ્યયનતું આક્રમું કાપિલીય અધ્યયન વગેરે.

: પ્ર૦—આજકાલ જે વિવિધ વિજ્ઞાનવિષયક શાસ્ત્રો તથા કાવ્ય, નાટકાદિ લૌકિક વિષયના ગ્રંથો બને છે તે પણ શું શ્રુત કહેવાય ?

ઉ૦—અવશ્ય, તે શ્રુત કહેવાય.

પ્ર૦—તો તો પછી એ પણ શ્રુતજ્ઞાન હોવાથી મોક્ષને માટે ઉપયોગી થઈ શકે ?

ઉ૦—મોક્ષમાં ઉપયોગી થવું અગર ન થવું એ કોઈ શાસ્ત્રનો નિયત સ્વભાવ નથી; પણ એનો આધાર અધિકારીની યોગ્યતા ઉપર છે. જે અધિકારી યોગ્ય અને મુમુક્ષુ હોય તો લૌકિક શાસ્ત્રોને પણ મોક્ષ માટે ઉપયોગી બનાવી શકે છે, અને અધિકારી યોગ્ય ન હોય તો તે આધ્યાત્મિક કેશરિનાં શાસ્ત્રોથી પણ પોતાને નીચે પાડે છે. છતાં વિષય અને પ્રણેતાની યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ લોકોત્તર શ્રુતનું વિશેષત્વ અવશ્ય છે.

પ્ર૦—શ્રુત એ જ્ઞાન છે તો પછી ભાષાત્મક શાસ્ત્રોને અને જેના ઉપર તે લખાય છે તે કાગળ વગેરેને પણ શ્રુત કેમ કહે છે ?

ઉ૦—ઉપચારથી. મૂળમાં શ્રુત તો જ્ઞાન જ છે, પરન્તુ એવું જ્ઞાન પ્રકાશિત કરવાનું સાધન ભાષા છે, અને ભાષા પણ એવા જ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. કાગળ વગેરે પણ એ ભાષાને લિપિબદ્ધ કરી વ્યવસ્થિત રાખવાનું સાધન છે; આ કારણથી ભાષા અથવા કાગળ વગેરેને પણ ઉપચારથી શ્રુત કહેવામાં આવે છે. ૨૦

અવધિજ્ઞાનના પ્રકાર અને તેના સ્વામી—

દ્વિવિધોઽવધિઃ^૧ । ૨૧ ।

તત્ર ભવપ્રત્યયો નારકદેવાનામ્ । ૨૨ ।

યથોક્તનિમિત્તઃ ષડ્ઽવિકલ્પઃ શેષાણામ્ । ૨૩ ।

અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.

એ બેમાંથી ભવપ્રત્યય, નારક અને દેવાને થાય છે.

યથોક્ત નિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થતું (ક્ષયોપશમબ્દન્ય)

અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે જે શેષ એટલે બાકી રહેલ તિર્થંથ તથા મનુષ્યોને થાય છે.

અવધિજ્ઞાનના ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય એવા બે ભેદ થાય છે. જે અવધિજ્ઞાન જન્મતાંની સાથે જ પ્રગટ થાય છે તે ભવપ્રત્યય; અર્થાત્ જેના આવિર્ભાવને માટે વ્રત, નિયમ આદિ અનુષ્ઠાનની અપેક્ષા નથી એવું જન્મસિદ્ધ અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યય કહેવાય છે. અને જે અવધિજ્ઞાન જન્મસિદ્ધ નથી

૧ શ્વે. ગ્રંથોમાં આ સૂત્રની ઉપર ‘ભવપ્રત્યયઃ ક્ષયોપશમનિમિત્તશ્ચ’ એટલું લાખ્ય છે. પરંતુ દિ૦ ગ્રંથોમાં આ અંશ સૂત્ર રૂપે નથી તોપણ ઉક્ત લાખ્ય સહિત આ અંશ, સૂત્ર ૨૧ ની ઉત્થાનિકાના રૂપમાં સર્વાર્થસિદ્ધિમાં મળે છે.

૨ આ સૂત્રના સ્થાનમાં દિ૦ ગ્રંથોમાં ક્ષયોપશમનિમિત્તઃ ષડ્ઽવિકલ્પઃ શેષાણામ્ એવો પાઠ છે. આ પાઠમાં ક્ષયોપશમનિમિત્તઃ એટલો જે અંશ છે તે શ્વે૦ ગ્રંથોમાં લાખ્યરૂપે છે. જેમકે—યથોક્તનિમિત્તઃ ક્ષયોપશમનિમિત્ત ઇત્યર્થઃ ।

કિન્તુ જન્મ લીધા બાદ વ્રત, નિયમ આદિ ગુણોના અનુ-
ષ્ઠાનના બળથી પ્રગટ થાય છે તે ગુણપ્રત્યય અથવા
ક્ષયોપશમજન્ય કહેવાય છે.

પ્ર૦-શું ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમ સિવાય જ
ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉ૦-નહિ. એને માટે પણ ક્ષયોપશમ તો અપેક્ષિત છે જ.

પ્ર૦-ત્યારે તો પછી ભવપ્રત્યય પણ ક્ષયોપશમજન્ય જ
હશે. તો પછી ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય એ બન્નેમાં શો
તફાવત છે ?

ઉ૦-કોઇ પણ જાતનું અવધિજ્ઞાન કેમ ન હોય પણ
તે યોગ્ય ક્ષયોપશમ સિવાય થઇ શકતું જ નથી. એ રીતે
અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ તો સર્વ અવધિજ્ઞાનનું
સાધારણ કારણ છે જ, એમ હોવા છતાં પણ કોઇક અવધિ-
જ્ઞાનને ભવપ્રત્યય અને કોઇકને ક્ષયોપશમજન્ય
-ગુણપ્રત્યય કહેલ છે તે ક્ષયોપશમના આવિર્ભાવનાં નિમિત્તોની
વિવિધતાની અપેક્ષાએ જાણવું. દેહધારીઓની કેટલીક જાતિઓ
એવી છે કે જેમાં જન્મ-ભવ લેતાં જ યોગ્ય ક્ષયોપશમનો
આવિર્ભાવ અને તે દ્વારા અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઇ જાય
છે. અર્થાત્ એ જાતિવાળાઓને અવધિજ્ઞાનને યોગ્ય ક્ષયો-
પશમમાટે એ જન્મમાં કાંઇ તપ આદિ અનુષ્ઠાન કરવાં
પડતાં નથી. તેથી જ એવી જાતિવાળા બધા જીવોને ન્યૂ-
નાધિકરૂપમાં જન્મસિદ્ધ અવધિજ્ઞાન અવશ્ય થાય છે અને
તે જીવન પર્યંત રહે છે. એનાથી ઉલટું કેટલીક જાતિઓ

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

એવી પણ છે કે જેનામાં જન્મ લેતાંની સાથે જ અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો નિયમ હોતો નથી. આવી જાતિવાળાઓને અવધિજ્ઞાનયોગ્ય ક્ષયોપશમના આવિર્ભાવને માટે તપ આદિ ગુણોર્નુ અનુષ્ઠાન કરવું આવશ્યક છે. તેથી એવી જાતિવાળા બધા જીવોમાં અવધિજ્ઞાનનો સંભવહોતો નથી. ફક્ત જેઓએ એ જ્ઞાનને યોગ્ય ગુણ પ્રાપ્ત કર્યા હોય તેનામાં જ સંભવ છે. તેથી ક્ષયોપશમરૂપ અંતરંગ કારણ સમાન હોવા છતાં પણ એને માટે કોઈક જાતિમાં ફક્ત જન્મની અને કોઈક જાતિમાં તપ આદિ ગુણોની અપેક્ષા હોવાને લીધે સરળતાની દૃષ્ટિએ અવધિજ્ઞાનના ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય એવાં બે નામ રાખ્યાં છે.

દેહધારી જીવોના ચાર વર્ગ કર્યા છે. નારક, દેવ, તિર્થંક અને મનુષ્ય. આમાંથી પહેલા બે વર્ગવાળા જીવોમાં ભવપ્રત્યય એટલે કે જન્મસિદ્ધ અવધિજ્ઞાન થાય છે; અને પછીના બે વર્ગોમાં ગુણપ્રત્યય એટલે કે ગુણોથી અવધિજ્ઞાન થાય છે.

અં—જો બધા અવધિજ્ઞાનવાળા દેહધારી જ છે તો પછી એમ કેમ છે કે તે કેટલાકને પ્રયત્ન વિના જ જન્મથી પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજાને એને માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડે છે ?

ઉ—કાર્યની વિચિત્રતા અનુભવસિદ્ધ છે. એ કોણ જાણતું નથી કે પક્ષી જાતિમાં માત્ર જન્મ લેવાથી આકાશમાં ઉડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને મનુષ્ય જાતિમાં માત્ર જન્મ લેવાથી કોઈ આકાશમાં ઉડી શકતું નથી સિવાય કે તે વિમાન આદિની મદદ લે. અથવા જેમ કેટલાકમાં

કાવ્યશક્તિ જન્મસિદ્ધ દેખાય છે તો બીજા કેટલાકમાં તે પ્રયત્ન વિના આવતી જ નથી.

તિર્થંચ અને મનુષ્યમાં મળી આવતા અવધિજ્ઞાનના છ લેદ બતાવ્યા છે. ૧ આનુગામિક ૨ અનાનુગામિક ૩ વર્ધમાન ૪ હીયમાન ૫ અવસ્થિત અને ૬ અનવસ્થિત.

૧ જેમ કોઈ એક સ્થાનમાં વસ્ત્ર આદિ કોઈ વસ્તુને રંગ લગાવ્યો હોય અને પછી એ સ્થાન ઉપરથી એ વસ્ત્રને લઈ લેવામાં આવે તોપણ એનો-વસ્ત્રનો રંગ કાયમ જ રહે તે પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન એની ઉત્પત્તિના ક્ષેત્રને છોડીને બીજી જગ્યા ઉપર જવા છતાં પણ કાયમ રહે છે તે આનુગામિક.

૨ જેમ કોઈનું જ્યોતિષ જ્ઞાન એવું હોય છે કે જેથી તે અમુક સ્થાનમાં જ પ્રશ્નોનો ઠીક ઠીક ઉત્તર આપી શકે છે બીજા સ્થાનમાં નહિ. તે જ પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન પોતાનું ઉત્પત્તિસ્થાન છુટી જતાં કાયમ રહેતું નથી તે અનાનુગામિક.

૩ જેમ દીવાસળી અથવા અરણી આદિથી ઉત્પન્ન થતી દેવતાની ચીનગારી બહુ નાની હોવા છતાં પણ અધિક અધિક સૂકાં લાકડાં આદિને પ્રાપ્ત કરી કુમથી વધતી જાય છે તેમ અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિકાળમાં અદ્યવિષયક હોવા છતાં પણ પરિણામશુદ્ધિ વધવાની સાથે જ કુમપૂર્વક અધિક અધિક વિષયવાળું થતું જાય છે તે વર્ધમાન.

૪ જેમ પરિમિત દાહ વસ્તુઓમાં લાગેલી આગ નવું બાળવાનું ન મળવાથી કુમપૂર્વક ઘટતી જ જાય છે તેમ જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિના સમયમાં અધિક વિષયવાળું હોવા

છતાં પણ પરિણામશુદ્ધિ કમી થતાં કુમશઃ અદ્ય અદ્ય વિષયવાળું થઈ જાય છે તે હીયમાન.

૫ જેમ કોઈ પ્રાણીને એક જન્મમાં પ્રાપ્ત થયેલ પુરુષ આદિ વેદ યા બીજા અનેક પ્રકારના શુભ અશુભ સંસ્કારો એની સાથે બીજા જન્મમાં જાય છે; અથવા જીંદગી સુધી કાયમ રહે છે તેમજ જે અવધિજ્ઞાન બીજો જન્મ થતાં છતાં આત્મામાં કાયમ રહે છે અથવા કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પર્યંત કિંવા જીવન પર્યંત સ્થિર રહે છે તે અવસ્થિત.

૬ જળતરંગની માફક જે અવધિજ્ઞાન કદી ઘટે છે, કદી વધે છે, કદી પ્રગટ થાય છે અને કદી તિરોહિત થાય છે તે અનવસ્થિત.

જો કે તીર્થંકરમાત્રને તથા કોઈ કોઈ અન્ય મનુષ્યોને પણ અવધિજ્ઞાન જન્મસિદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે તથાપિ એ શુણ્ણપ્રત્યયજ સમજવું જોઈએ કેમકે યોગ્ય શુણ્ણ ન રહે તો એ અવધિજ્ઞાન જીંદગી સુધી કાયમ રહેતું નથી. જેવી રીતે દેવ અથવા નરકગતિમાં રહે છે. ૨૧-૨૩

મનઃપર્યાયિના ભેદો અને તેનો તફાવત—

ઋજુવિપુલમતી મનઃપર્યાયઃ । ૨૪ ।

વિશુદ્ધચમતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષઃ । ૨૫ ।

ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એ બે મનઃપર્યાય છે.

વિશુદ્ધિથી અને પુનઃપતનના અભાવથી તે બન્નેમાં તફાવત છે.

મનવાળાં સંજ્ઞી પ્રાણીઓ કોઈ પણ વસ્તુનું ચિંતન મનથી કરે છે. ચિંતનના સમયે ચિંતનીય વસ્તુના ભેદ પ્રમાણે ચિંતનકાર્યમાં પ્રવર્તેલું મન લિન્ન લિન્ન આકૃતિઓને ધારણ કરે છે. એ આકૃતિઓ જ મનના પર્યાય છે. અને એ માનસિક આકૃતિઓને સાક્ષાત્ જાણવાવાળું જ્ઞાન મનઃપર્યાય જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનના બળથી ચિંતનશીલ મનની આકૃતિઓ જાણાય છે પરન્તુ ચિંતનીય વસ્તુજાણી શકાતી નથી.

પ્ર૦—તો પછી શું ચિંતનીય વસ્તુઓને મનઃપર્યાય-જ્ઞાની જાણી શકતો નથી ?

ઉ૦—જાણી શકે છે, પરન્તુ પછીથી અનુમાન દ્વારા.

પ્ર૦—એ કેવી રીતે ?

ઉ૦—જેમ કોઈ કુશલ માણસ કોઈનો ચહેરો અથવા હાવ-ભાવ પ્રત્યક્ષ જોઈ એના ઉપરથી એ વ્યક્તિના મનો-ગત ભાવો અને સામર્થ્યનું જ્ઞાન અનુમાનથી કરી લે છે તે જ પ્રમાણે મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનઃપર્યાય જ્ઞાનવડે કોઈના મનની આકૃતિઓને પ્રત્યક્ષ જોઈ પછીથી અભ્યાસને લીધે એવું અનુમાન કરી લે છે કે આ વ્યક્તિએ અમુક વસ્તુનું ચિંતન કર્યું; કેમકે એનું મન એ વસ્તુના ચિંતનના સમયે અવશ્ય થનારી અમુક પ્રકારની આકૃતિઓથી યુક્ત છે.

પ્ર૦—ઋણુમતિ અને વિપુલમતિનો શો અર્થ છે ?

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

ઉ૦-જે, વિષયને સામાન્યરૂપે જાણે છે તે ઋણુ-મતિ મનઃપર્યાય અને જે વિશેષરૂપથી જાણે છે તે વિપુલ-મતિ મનઃપર્યાય.

પ્ર૦-જો ઋણુમતિ સામાન્યગ્રાહી છે તો તો તે દર્શન જ થયું કહેવાય, એને જ્ઞાન શા માટે કહે છે ?

ઉ૦-તે સામાન્યગ્રાહી છે એનો અર્થ એટલો જ છે કે તે વિશેષો જાણે છે પરંતુ વિપુલમતિ જેટલા વિશેષોને જાણતું નથી.

ઋણુમતિની અપેક્ષાએ વિપુલમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન વિશુદ્ધતર હોય છે. કેમકે તે ઋણુમતિ કરતાં સૂક્ષ્મતર અને અધિક વિશેષોને સ્ફુટરીતે જાણી શકે છે. એ સિવાય એ બન્નેમાં એ પણ તફાવત છે કે ઋણુમતિ ઉત્પન્ન થયા પછી કદાચિત્ આદ્યું પણ જાય છે, પરંતુ વિપુલમતિ આદ્યું જતું નથી અને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી અવશ્ય રહે છે. ૨૪-૨૫

અવધિ અને મનઃપર્યાયનો તફાવત—

વિશુદ્ધિક્ષેત્રસ્વામિવિષયેભ્યોઽવધિમનઃપર્યાયયોઃ । ૨૬ ।

વિશુદ્ધિ, ક્ષેત્ર, સ્વામી અને વિષય દ્વારા અવધિ અને મનઃપર્યાયનો તફાવત જાણવો જોઈએ.

જો કે અવધિ અને મનઃપર્યાય એ બન્ને પારમાર્થિક વિકલ-અપૂર્ણ પ્રત્યક્ષરૂપે સમાન છે છતાં એ બન્નેમાં કેટલીક રીતે તફાવત છે. જેમકે-વિશુદ્ધિકૃત, ક્ષેત્રકૃત,

સ્વામિકૃત અને વિષયકૃત. ૧ મનઃપર્યાયજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પોતાના વિષયને બહુ સ્પષ્ટરૂપે જાણે છે એથી તે વિશુદ્ધતર છે. ૨ અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી તે આળા લોક સુધી છે, જ્યારે મનઃપર્યાયજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર તો માનુષોત્તર પર્વત પર્યંત જ છે. ૩ અવધિજ્ઞાનનો સ્વામી ચારે ગતિવાળો હોઈ શકે છે પરંતુ મનઃપર્યાયનો સ્વામી ફક્ત સંયત મનુષ્ય હોઈ શકે છે. ૪ અવધિનો વિષય કેટલાક પચાસ સાથે સંપૂર્ણ રૂપી દ્રવ્ય છે પરંતુ મનઃપર્યાયનો વિષય તો ફક્ત એનો અનંતમો ^૧ભાગ છે; અર્થાત્ માત્ર મનોદ્રવ્ય છે.

૩૦—વિષય ઓછો હોવા છતાં પણ મનઃપર્યાય અવધિથી વિશુદ્ધતર મનાયું છે તેનું શું કારણ ?

૩૦—વિશુદ્ધિનો આધાર વિષયની ન્યૂનાધિકતા ઉપર નથી. કિન્તુ વિષયમાં રહેલી ન્યૂનાધિક સૂક્ષ્મતાઓને જાણવા ઉપર છે. જેમ જે વ્યક્તિઓમાંથી એક એવી હોય કે જે અનેક શાસ્ત્રોને જાણે છે; અને બીજી ફક્ત એક શાસ્ત્રને જાણે છે. હવે જો અનેક શાસ્ત્રજ્ઞ કરતાં એક શાસ્ત્ર જાણતી વ્યક્તિ પોતાના વિષયની સૂક્ષ્મતાઓને અધિક જાણતી હોય તો એનું જ્ઞાન પહેલી વ્યક્તિ કરતાં વિશુદ્ધ કહેવાય. એવી રીતે વિષય અલ્પ હોવા છતાં પણ એની સૂક્ષ્મતાઓને વિશેષ પ્રમાણમાં જાણતું હોવાથી મનઃપર્યાય, અવધિ કરતાં વિશુદ્ધતર કહેવાય છે. ૨૬

પાંચે જ્ઞાનના ગ્રાહ્ય વિષયો—

મતિશ્રુતયોર્નિબન્ધઃ સર્વદ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ । ૨૭ ।

રૂપિષ્વવધેઃ । ૨૮ ।

તદનન્તભાગે મનઃપર્યાયસ્ય । ૨૯ ।

સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ કેવલસ્ય । ૩૦ ।

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ—ગ્રાહ્યતા સર્વપર્યાયરહિત અર્થાત્ પરિમિત પર્યાયોથી યુક્ત સર્વ દ્રવ્યોમાં હોય છે.

અવધિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સર્વપર્યાયરહિત ફક્ત રૂપી—ભૂત દ્રવ્યોમાં હોય છે.

મનઃપર્યાયજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ એ રૂપી દ્રવ્યના સર્વપર્યાય-રહિત અનંતમા ભાગમાં હોય છે.

કેવલજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ બધાં દ્રવ્યોમાં અને બધા પર્યાયોમાં હોય છે.

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા રૂપી, અરૂપી બધાં દ્રવ્યો જાણી શકાય છે, પરન્તુ એના પચાય તો કેટલાક જ જાણી શકાય છે; બધા નહિ.

૩૦—ઉપરના કથનથી એમ સમજાય છે કે મતિ અને શ્રુતના ગ્રાહ્ય વિષયોમાં ન્યૂનાધિકતા છે જ નહિ એ શું બરાબર છે ?

ઉ૦—દ્રવ્યરૂપ ગ્રાહ્યની અપેક્ષાએ તો બન્નેના વિષયોમાં ન્યૂનાધિકતા નથી. પરન્તુ પર્યાયરૂપ ગ્રાહ્યની અપેક્ષાએ બન્નેના

વિષયોમાં ન્યૂનાધિકતા અવશ્ય છે. આહ્ય પર્યાયોમાં ઓછા-વત્તાપણું હોવા છતાં પણ ફક્ત એટલી સમાનતા છે કે તે બન્ને જ્ઞાન દ્રવ્યોના પરિમિત પર્યાયોને જ બાણી શકે છે, સંપૂર્ણ પર્યાયોને નહિ. મતિજ્ઞાન વર્તમાનઆહી હોવાથી ઇંદ્રિયોની શક્તિ અને આત્માની યોગ્યતા પ્રમાણે દ્રવ્યોના કેટલાક વર્તમાન પર્યાયોને જ ગ્રહણ કરી શકે છે; પરન્તુ શ્રુતજ્ઞાન ત્રિકાળઆહી હોવાથી ત્રણે કાળના પર્યાયોને ઓડા ઘણા પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરી શકે છે.

૩૦-મતિજ્ઞાન ચક્ષુ આદિ ઇંદ્રિયોથી પેદા થાય છે અને ઇંદ્રિયોમાં ફક્ત મૂર્તદ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે તો પછી બધાં દ્રવ્યો મતિજ્ઞાનનાં આહ્ય કેવી રીતે ગણાય ?

૪૦-મતિજ્ઞાન ઇંદ્રિયોની માફક મનથી પણ થાય છે. અને મન, સ્વાનુભૂત અથવા શાસ્ત્રશ્રુત બધાં મૂર્ત, અમૂર્ત દ્રવ્યોનું ચિંતન કરે છે. આથી મનોજન્ય મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ બધાં દ્રવ્યોને મતિજ્ઞાનનાં આહ્ય માનવામાં કાંઈ વિરોધ નથી.

૫૦-સ્વાનુભૂત અથવા શાસ્ત્રશ્રુત વિષયોમાં મનની દ્વારા મતિજ્ઞાન પણ થાય છે અને શ્રુતજ્ઞાન પણ થાય છે. તો બન્નેમાં ફરક શો રહ્યો ?

૬૦-જ્યારે માનસિક ચિંતન, શબ્દોલ્લેખસહિત હોય ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન અને જ્યારે એનાથી રહિત હોય ત્યારે મતિજ્ઞાન. પરમ પ્રકર્ષને પહોંચેલા જે પરમાવધિજ્ઞાનનું અલોકમાં

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત ખંડોને જોવાનું સામર્થ્ય છે તે પણ ફક્ત મૂર્ત દ્રવ્યોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, અમૂર્તોનો નહિ. તેમજ તે મૂર્ત દ્રવ્યોના પણ સમગ્ર પર્યાયોને જાણી શકતું નથી.

મનઃપર્યાયજ્ઞાન પણ મૂર્તદ્રવ્યોનો જ સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરંતુ અવધિજ્ઞાન જેટલો નહિ. કેમકે અવધિજ્ઞાન દ્વારા સર્વ-પ્રકારનાં પુદ્ગલદ્રવ્ય ગ્રહણ કરી શકાય છે પરંતુ મનઃપર્યાયજ્ઞાન દ્વારા તો ફક્ત મનરૂપ બનેલાં પુદ્ગલ અને તે પણ માનુષોત્તરક્ષેત્રની અંતર્ગત જ ગ્રહણ કરી શકાય છે, તેથી મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષય અવધિજ્ઞાનના વિષયનો અનંતમો ભાગ કહ્યો છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન ગમે તેટલું વિશુદ્ધ હોય છતાં પોતાના આદ્ય દ્રવ્યોના સંપૂર્ણ પર્યાયોને જાણી શકતું નથી; જો કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન દ્વારા સાક્ષાત્કાર તો ફક્ત ચિંતનશીલ મૂર્ત મનનો થાય છે, છતાં પછી થનાર અનુમાનથી તો એ મન દ્વારા ચિંતન કરેલાં મૂર્ત અમૂર્ત બધાં દ્રવ્યો જાણી શકાય છે.

મતિ આદિ ચારે જ્ઞાન ગમે તેટલાં શુદ્ધ હોય છતાં તે ચેતનાશક્તિના અપૂર્ણ વિકાસરૂપે હોવાથી એક પણ વસ્તુના સમગ્ર ભાવોને જાણવામાં અસમર્થ હોય છે. એવો નિયમ છે કે જે જ્ઞાન હોય એક વસ્તુના સંપૂર્ણ ભાવોને જાણી શકે તે બધી વસ્તુઓના સંપૂર્ણ ભાવોને પણ જાણી શકે અને એ જ જ્ઞાન પૂર્ણ કહેવાય છે. એ જ દેવજ્ઞાન કહેવાય છે. એ જ્ઞાન ચેતનાશક્તિના સંપૂર્ણ વિકાસ વખતે પ્રકટ થાય છે; તેથી એના અપૂર્ણતાજન્ય ભેદ-

પ્રલેદ થતા નથી. કોઈ પણ એવી વસ્તુ નથી અથવા એવે ભાવ પણ નથી કે જે એની દ્વારા પ્રત્યક્ષ જાણી ન શકાય. એ કારણથી કેવળજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ બધાં દ્રવ્ય અને બધા પર્યાયોમાં મનાઈ છે ૨૭-૩૦

એક આત્મામાં એકી સાથે પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનોનું વર્ણન—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः । ૩૧ ।

એક આત્મામાં એક સાથે એકથી લઈ ચાર સુધી જ્ઞાન, ભજનાથી—અનિયત રૂપે થાય છે.

કોઈ આત્મામાં એક વખતે એક, કેટલાકમાં બે, કેટલાકમાં ત્રણ અને કેટલાકમાં એક સાથે ચાર જ્ઞાન સુધી સંભવે છે, પરંતુ પાંચે જ્ઞાન એકી સાથે કોઈમાં હોતાં નથી; જ્યારે એક હોય ત્યારે કેવળજ્ઞાન સમજવું જોઈએ. કેમકે કેવળજ્ઞાન પરિપૂર્ણ હોવાથી એ સમયે અન્ય અપૂર્ણ બીજાં જ્ઞાનોનો સંભવ જ નથી. જ્યારે બે હોય છે ત્યારે મતિ અને શ્રુત; કેમકે પાંચ જ્ઞાનમાંથી નિયત સહચારી એ બે જ્ઞાન જ છે. બાકીનાં ત્રણ એક બીજાને છોડીને પણ હોઈ શકે છે; જ્યારે ત્રણ જ્ઞાન હોય છે ત્યારે મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન અથવા મતિ, શ્રુત અને મનઃપર્યાય-જ્ઞાન હોય છે; કેમકે ત્રણ જ્ઞાનનો સંભવ અપૂર્ણ અવસ્થામાં જ હોય છે અને એવે સમયે લલે અવધિજ્ઞાન હોય અથવા તો મનઃપર્યાયજ્ઞાન હોય પણ મતિ અને શ્રુત બંને અવશ્ય હોય છે. જ્યારે ચાર જ્ઞાન હોય છે ત્યારે મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યાય હોય છે. કેમકે એ ચારે જ્ઞાન અપૂર્ણ અવ-

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

સ્થામાં થતાં હોવાથી એકી સાથે હોઈ શકે છે, કેવળજ્ઞાનનું અન્ય કોઈ પણ જ્ઞાનની સાથે સાહચર્ય એટલા માટે નથી કે તે પૂર્ણ અવસ્થામાં પ્રકટે છે અને બીજાં બધાં અપૂર્ણ અવસ્થામાં. પૂર્ણતા તથા અપૂર્ણતાનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી બન્ને અવસ્થાઓ એકી સાથે આત્મામાં હોતી નથી.

બે, ત્રણ અથવા ચાર જ્ઞાનોનો એકી સાથે સંભવ કહ્યો છે તે શક્તિની અપેક્ષાએ, પ્રવૃત્તિની અપેક્ષાએ નહિ.

પ્ર૦-એનો અર્થ શું ?

ઉ૦-જેમ મતિ, શ્રુત એ બે જ્ઞાનવાળો અથવા અવધિજ્ઞાન સહિત ત્રણ જ્ઞાનવાળો કોઈ આત્મા જે સમયે મતિજ્ઞાનની દ્વારા કોઈ વિષયને જાણવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે સમયે તે આત્મા પોતાનામાં શ્રુતની શક્તિ અથવા અવધિની શક્તિ હોવા છતાં પણ એનો ઉપયોગ કરીને તે દ્વારા એમના વિષયોને જાણી શકતો નથી. એવી જ રીતે તે શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિના સમયે મતિ અથવા અવધિશક્તિને પણ કામમાં લઈ શકતો નથી. એ જ હુકીકત મનઃપર્યાયની શક્તિના વિષયમાં સમજવી જોઈએ. સારાંશ એ છે કે એક આત્મામાં એકી સાથે વધારેમાં વધારે ચાર જ્ઞાનશક્તિઓ હોય તો પણ એક સમયમાં કોઈ એક જ શક્તિ પોતાનું જાણવાનું કામ કરે છે, અન્ય શક્તિઓ એ સમયે નિષ્ક્રિય રહે છે.

કેવળ જ્ઞાનના સમયે મતિ આદિ ચારે જ્ઞાન હોતાં નથી. આ સિદ્ધાંત સામાન્ય હોવા છતાં પણ એની ઉપપત્તિ એ રીતે કરવામાં આવે છે.

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે કેવળજ્ઞાનના સમયે મતિ આદિ ચારે જ્ઞાનશક્તિઓ હોય છે; પરંતુ તે સૂર્યના પ્રકાશ સમયે થઈ, નક્ષત્ર આદિના પ્રકાશની માફક કેવળજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિથી દબાઈ જવાને લીધે પોતપોતાનું જ્ઞાનરૂપ કાર્ય કરી શકતી નથી, તેથી શક્તિઓ હોવા છતાં પણ કેવળજ્ઞાનના સમયે મતિ આદિ જ્ઞાનપર્યાયો હોતા નથી.

ખીજા આચાર્યોનું કથન એવું છે કે મતિ આદિ ચારે જ્ઞાનશક્તિઓ આત્મામાં સ્વાભાવિક નથી; પરંતુ કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ હોવાથી ઔપાધિક અર્થાત્ કર્મસાપેક્ષ છે, એથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સર્વથા અભાવ થઈ ગયા બાદ એટલે કે જ્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે ઔપાધિક શક્તિઓનો સંભવ જ હોતો નથી. એને લીધે કેવળજ્ઞાન વખતે કૈવલ્યશક્તિ સિવાય નથી હોતી અન્ય કોઈ જ્ઞાનશક્તિઓ કે નથી હોતું તેઓનું મતિ આદિ જ્ઞાનપર્યાયરૂપ કાર્ય. ૩૧

વિપર્યય જ્ઞાનનું નિર્ધારણ અને વિપર્યયતાનાં નિમિત્તો—

મતિશ્રુતાઽવધયો વિપર્યયશ્ચ । ૩૨ ।

સદસતોરવિશેષાદ્ યદ્દચ્છોપલબ્ધેસ્તન્મત્તવત્ । ૩૩ ।

મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ વિપર્યય—અજ્ઞાન રૂપ પણ હોય છે.

વાસ્તવિક અને અવાસ્તવિકનો તફાવત ન જાણવાથી યદ્દચ્છોપલબ્ધિ—વિચારશૂન્ય ઉપલબ્ધિના કારણથી ઉન્મત્તની પેઠે જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન જ છે.

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

મતિ, શ્રુત આદિ પાંચે, ચેતનાશક્તિના પર્યાય છે, એમનું કાર્ય પોતપોતાના વિષયને પ્રકાશિત કરવો એ છે. એથી તે બધાં જ્ઞાન કહેવાય છે, પરંતુ એમાંથી પહેલાં ત્રણ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન રૂપ મનાયા છે; જેમકે—મતિજ્ઞાન, મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, અવધિઅજ્ઞાન—વિભંગજ્ઞાન.

પ્ર૦—મતિ, શ્રુત, અને અવધિ એ ત્રણ પર્યાય પોતપોતાના વિષયનો બોધ કરાવતા હોવાથી જો તેઓ જ્ઞાન કહેવાય છે તો પછી એને અજ્ઞાન કેમ કહેવામાં આવે છે? કેમકે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બંને શબ્દ પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થના વાચક હોવાથી એક જ અર્થમાં પ્રકાશ અને અંધકાર શબ્દની માફક લાગુ પડી શકે નહિ.

ઉ૦—અલબત્ત એ ત્રણે પર્યાય લૌકિક સંકેત પ્રમાણે જ્ઞાન તો છે જ; પરંતુ અહિંયાં એમને જે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન રૂપ કહ્યાં છે તે શાસ્ત્રીય સંકેત પ્રમાણે. આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનો એ સંકેત છે કે મિથ્યાદષ્ટિના મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણે જ્ઞાનાત્મક પર્યાયો અજ્ઞાન જ છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિના ઉક્ત ત્રણે પર્યાયો જ્ઞાન જ માનવા જોઈએ.

પ્ર૦—એ અસંલવિત છે કે ફક્ત સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા જ પ્રામાણિક વ્યવહાર ચલાવે છે અને મિથ્યાદષ્ટિ ચલાવતા નથી, એ પણ અસંલવિત છે કે સમ્યગ્દષ્ટિને સંશય તેમજ ભ્રમ-સ્વરૂપ મિથ્યાજ્ઞાન બિલકુલ ન જ હોય અને મિથ્યાદષ્ટિને

તે હંમેશાં હોય જ, એ પણ ખરાખર નથી કે ઇંદ્રિયાદિ સાધન સમ્યગ્દૃષ્ટિનાં તો પૂર્ણ તથા નિર્દોષ જ હોય અને મિથ્યા-દૃષ્ટિનાં અપૂર્ણ તથા દુષ્ટ જ હોય. એ પણ કેાણ કહી શકે એમ છે કે વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, આદિ વિષયો ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ નાખનારા અને એનો યથાર્થ નિર્ણય કરનારા બધા સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે? તેથી એ પ્રશ્ન થાય છે કે અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રનાં પૂર્વોક્ત જ્ઞાનઅજ્ઞાન સંબંધી સંકેતનો શો આધાર છે?

ઉ૦-આધ્યાત્મિકશાસ્ત્રનો આધાર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ છે; લૌકિક દૃષ્ટિ નથી. જીવ બે પ્રકારના છે; કેટલાક મોક્ષાભિમુખ અને કેટલાક સંસારાભિમુખ. મોક્ષાભિમુખ આત્માઓમાં સમભાવની માત્રા અને આત્મવિવેક હોય છે, એથી તે પોતાના બધા જ્ઞાનનો ઉપયોગ સમભાવની પુષ્ટિમાં જ કરે છે; સાંસારિક વાસનાની પુષ્ટિમાં નહિ. એ કારણથી લૌકિક દૃષ્ટિએ એમનું જ્ઞાન ગમે તેટલું અદ્ય હોય તોપણ તે જ્ઞાન કહેવાય છે. એનાથી ઉલટું સંસારાભિમુખ આત્માઓનું જ્ઞાન ગમે તેટલું વિશાળ અને સ્પષ્ટ હોય છતાં તે સમભાવનું પોષક ન હોવાથી જેટલા પરિમાણમાં સાંસારિક વાસનાનું પોષક હોય છે એટલા પરિમાણમાં અજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ કેાઈ ઉન્મત્ત મનુષ્ય સોનાને સોનું અને લોહાને લોહું સમજી યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી લે છે; પરન્તુ ઉન્માદના કારણથી તે સત્ય અસત્યનો તફાવત જાણવામાં અસમર્થ હોય છે, આથી એનું સાચું જીવું બધું જ્ઞાન વિચારશૂન્ય અથવા અજ્ઞાન જ કહેવાય છે. તેમ સંસારાભિમુખ આત્મા ગમે તેટલા અધિક જ્ઞાન-

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

વાળો હોય છતાં એ, આત્માના વિષયમાં આંધળો હોવાથી એનું બધું લૌકિક જ્ઞાન આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અજ્ઞાન જ છે.

સારાંશ કે ઉન્મત્ત મનુષ્યને અધિક વિભૂતિ પણ મળી આવે અને કદાચિત્ વસ્તુનો યથાર્થ બોધ પણ થઈ જાય તોયે એનો ઉન્માદ વધ્યા જ કરે છે, એ રીતે જ મિથ્યા-દૃષ્ટિવાળો આત્મા રાગદ્વેષની તીવ્રતા અને આત્મા વિષેના અજ્ઞાનને લીધે પોતાના વિશાળ જ્ઞાનરાશિનો ઉપયોગ પણ ફક્ત સાંસારિક વાસનાની પુષ્ટિમાં કરે છે; એથી એના જ્ઞાનને અજ્ઞાન કહે છે. એનાથી ઉદ્ધતું સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળો આત્મા રાગ-દ્વેષની તીવ્રતા ન હોવાથી અને આત્મજ્ઞાન હોવાથી પોતાના થોડા પણ લૌકિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ આત્માની તૃપ્તિમાં કરે છે; એથી એના જ્ઞાનને જ્ઞાન કહે છે. આનું નામ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ. ૩૨-૩૩

નયના લેદો—

નૈગમસંગ્રહવ્યવહારજુસ્ત્રશબ્દા નયાઃ । ૩૪ ।

આચ્ચશબ્દૌ દ્વિત્રિભેદૌ । ૩૫ ।

નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋણુસૂત્ર અને શબ્દ એ પાંચ નય છે.

આઘ ગોટલે નૈગમના બે અને શબ્દના ત્રણ લેદ છે.

નયના લેદોની સંખ્યા વિષે કોઈ એક જ પરંપરા નથી. એની ત્રણ પરંપરાઓ જોવામાં આવે છે. એક પરંપરા સીધી રીતે પહેલેથી જ સાત લેદો વર્ણવે છે. જેમકે—

૧ નૈગમ ૨ સંગ્રહ ૩ વ્યવહાર ૪ ઋણસૂત્ર ૫ શબ્દ ૬ સમલિરૂઢ અને ૭ એવંભૂત. આ પરંપરા આગમોમાં અને દિગંબરીય ગ્રંથોમાં છે. બીજી પરંપરા સિદ્ધસેન દિવાકરની છે; તે નૈગમને છોડી બાકીના છ લેદો સ્વીકારે છે. ત્રીજી પરંપરા પ્રસ્તુત સૂત્રો અને તેના ભાષ્યમાં છે. તે પ્રમાણે નયના મૂળ પાંચ લેદો અને પછી પાંચમા શબ્દનયના સાંપ્રત, સમલિરૂઢ અને એવંભૂત એવા ત્રણ લેદો છે.

નયોનું નિરૂપણ એટલે શું? કોઈ એક કે અનેક વસ્તુ વિષે એક જ કે અનેક મનુષ્યો અનેક પ્રકારના વિચારો કરે છે. એ બધા વિચારો વ્યક્તિરૂપે જોતાં અપરિમિત છે. તેથી તે બધાનું એક એક લઈને ભાન કરવું અશક્ય હોવાથી તેનું અતિદુંકાણ કે અતિલંબાણ છોડી મધ્યમ માર્ગે પ્રતિપાદન કરવું એ જ નયોનું નિરૂપણ છે. નયોનું નિરૂપણ એટલે વિચારોનું વર્ગીકરણ. નયવાદ એટલે વિચારોની મીમાંસા. આ વાદમાં માત્ર વિચારોનાં કારણો, તેનાં પરિણામો કે તેના વિષયોની જ ચર્ચા નથી આવતી, પણ એમાં પરસ્પર વિરોધી દેખાતા અને છતાં વાસ્તવિક રીતે જોતાં અવિરોધી એવા વિચારોના અવિરોધીપણાના કારણનું ગવેષણ મુખ્યપણે હોય છે. તેથી દુંકામાં નયવાદની વ્યાખ્યા એમ આપી શકાય કે વિરોધી દેખાતા વિચારોના વાસ્તવિક અવિરોધનું મૂળ તપાસનાર અને તેમ કરી તેવા વિચારોનો સમન્વય કરનાર શાસ્ત્ર. દાખલા તરીકે એક આત્માના જ વિષયમાં પરસ્પર વિરોધી મંતવ્યો મળે

છે. કયાંય ‘આત્મા એક છે’ એવું કથન છે તો કયાંય ‘અનેક છે’ એવું કથન છે. એકપણું અને અનેકપણું પરસ્પર વિરોધી દેખાય છે, એવી સ્થિતિમાં આ વિરોધ વાસ્તવિક છે કે નહિ અને જો વાસ્તવિક ન હોય તો તેની સંગતિ શી છે? એ શોધ નયવાદે કરી એવો સમન્વય કર્યો છે કે વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ આત્મતત્ત્વ અનેક છે, પણ શુદ્ધચૈતન્યની દૃષ્ટિએ તે એક છે. આવો સમન્વય કરી નયવાદ પરસ્પર વિરોધી દેખાતાં પાક્યોનો અવિરોધ-એકવાક્યતા સાધે છે. એ જ રીતે આત્માના વિંધ્યમાં નિત્યપણા અને અનિત્યપણા-તેમજ કર્તાપણા અને અકર્તાપણાના મતોનો અવિરોધ પણ નયવાદ ઘટાવે છે. આવા અવિરોધનું મૂળ વિચારકની દૃષ્ટિ-તાત્પર્યમાં રહેલું હોય છે; એ દૃષ્ટિને પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં ‘અપેક્ષા’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે; તેથી નયવાદ, અપેક્ષાવાદ પણ કહેવાય છે.

નયવાદની જુદી જુદી દેશના શા માટે અને તેને લીધે વિશેષતા શા માટે? પ્રથમ કરવામાં આવેલા જ્ઞાનનિરૂપણમાં શ્રુતની ચર્ચા આવી જાય છે. શ્રુત એ વિચારાત્મક જ્ઞાન છે અને નય પણ એક જાતનું વિચારાત્મક જ્ઞાન જ છે. તેથી નય એ શ્રુતજ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે. માટે જ પહેલો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે શ્રુતનું નિરૂપણ કર્યા પછી નયોને તેથી જુદા પાડી

નયવાદની બુદ્ધિ દેશના શા માટે કરવામાં આવે છે? જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની એક વિશેષતા નયવાદને લીધે માનવામાં આવે છે; પણ નયવાદ એટલે તો શ્રુત અને શ્રુત એટલે આગમ પ્રમાણ. જૈનેતર દર્શનોમાં પણ પ્રમાણચર્યા અને તેમાંયે વળી આગમ પ્રમાણનું નિરૂપણ છે જ. એટલે બીજો પ્રશ્ન સહજ રીતે જ ઉદ્ભવે છે કે જ્યારે ઇતર દર્શનોમાં આગમ પ્રમાણને સ્થાન છે ત્યારે આગમ પ્રમાણમાં સમાવેશ પામતા નયવાદની ફક્ત બુદ્ધિ દેશનાને કારણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા કેમ માની શકાય? અથવા એમ કહો કે જૈન દર્શનના પ્રવર્તકાએ શ્રુત પ્રમાણ ઉપરાંત નયવાદની બુદ્ધિ સ્વતંત્ર દેશના કરી તે શા ઉદ્દેશથી?

શ્રુત અને નય બન્ને વિચારાત્મક જ્ઞાન છે ખરાં, છતાં બન્નેમાં તફાવત છે; અને તે એ કે કોઈ પણ વિષયને સર્વીશે સ્પર્શ કરનાર અથવા તેને સર્વીશે સ્પર્શવાનો પ્રયત્ન કરનાર વિચાર તે શ્રુત અને તે વિષયને માત્ર એક અંશે જ સ્પર્શ કરી બેસી રહેનાર વિચાર તે નય. આ કારણથી નયને સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણ ન કહી શકાય; છતાં તે અપ્રમાણ પણ નથી જ. જેમ આંગળીનું ટેરવું એ આંગળી ન કહેવાય તેમ આંગળી નથી એમ પણ ન કહેવાય; છતાં એ અંગુલીનો અંશ તો છે જ. તેમ નય પણ શ્રુત પ્રમાણનો અંશ છે. વિચારની ઉત્પત્તિનો ક્રમ અને તેનાથી થતો વ્યવહાર એ બન્ને દૃષ્ટિએ નયનું નિરૂપણ શ્રુત પ્રમાણથી છુટું પાડી કરવામાં આવેલું છે. કોઈ પણ વિષય પરત્વે અંશે અંશે વિચાર ઉત્પન્ન

છે. કયાંય ‘આત્મા એક છે’ એવું કથન છે તો કયાંય ‘અનેક છે’ એવું કથન છે. એકપણું અને અનેકપણું પરસ્પર વિરોધી દેખાય છે, એવી સ્થિતિમાં આ વિરોધ વાસ્તવિક છે કે નહિ અને જો વાસ્તવિક ન હોય તો તેની સંગતિ શી છે? એ શોધ નયવાદે કરી એવો સમન્વય કર્યો છે કે વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ આત્મતત્ત્વ અનેક છે, પણ શુદ્ધચૈતન્યની દૃષ્ટિએ તે એક છે. આવો સમન્વય કરી નયવાદ પરસ્પર વિરોધી દેખાતાં વાક્યોનો અવિરોધ-એકવાક્યતા સાધે છે. એ જ રીતે આત્માના વિષયમાં નિત્યપણા અને અનિત્યપણા-તેમજ કર્તાપણા અને અકર્તાપણાના મતોનો અવિરોધ પણ નયવાદ ઘટાવે છે. આવા અવિરોધનું મૂળ વિચારકની દૃષ્ટિ-તાત્પર્યમાં રહેલું હોય છે; એ દૃષ્ટિને પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં ‘અપેક્ષા’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે; તેથી નયવાદ, અપેક્ષાવાદ પણ કહેવાય છે.

નયવાદની જુદી જુદી દેશના શા માટે અને તેને લીધે વિશેષતા શા માટે? પ્રથમ કરવામાં આવેલા જ્ઞાનનિરૂપણમાં શ્રુતની ચર્ચા આવી જાય છે. શ્રુત એ વિચારાત્મક જ્ઞાન છે અને નય પણ એક જાતનું વિચારાત્મક જ્ઞાન જ છે. તેથી નય એ શ્રુતજ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે. માટે જ પહેલો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે શ્રુતનું નિરૂપણ કર્યા પછી નયોને તેથી જુદા પાડી

નયવાદની બુદ્ધિ દેશના શા માટે કરવામાં આવે છે ? જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની એક વિશેષતા નયવાદને લીધે માનવામાં આવે છે; પણ નયવાદ એટલે તો શ્રુત અને શ્રુત એટલે આગમ પ્રમાણ. જૈનેતર દર્શનોમાં પણ પ્રમાણુચર્યા અને તેમાંયે વળી આગમ પ્રમાણનું નિરૂપણ છે જ. એટલે બીજો પ્રશ્ન સહજ રીતે જ ઉદ્ભવે છે કે જ્યારે ઇતર દર્શનોમાં આગમ પ્રમાણને સ્થાન છે ત્યારે આગમ પ્રમાણમાં સમાવેશ પામતા નયવાદની ફક્ત બુદ્ધિ દેશનાને કારણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા કેમ માની શકાય ? અથવા એમ કહો કે જૈન દર્શનના પ્રવર્તકાએ શ્રુત પ્રમાણ ઉપરાંત નયવાદની બુદ્ધિ સ્વતંત્ર દેશના કરી તે શા ઉદ્દેશથી ?

શ્રુત અને નય બન્ને વિચારાત્મક જ્ઞાન છે ખરાં, છતાં બન્નેમાં તફાવત છે; અને તે એ કે કોઈ પણ વિષયને સર્વીશે સ્પર્શ કરનાર અથવા તેને સર્વીશે સ્પર્શવાનો પ્રયત્ન કરનાર વિચાર તે શ્રુત અને તે વિષયને માત્ર એક અંશે જ સ્પર્શ કરી બેસી રહેનાર વિચાર તે નય. આ કારણથી નયને સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણ ન કહી શકાય; છતાં તે અપ્રમાણ પણ નથી જ. જેમ આંગળીનું ટેરવું એ આંગળી ન કહેવાય તેમ આંગળી નથી એમ પણ ન કહેવાય; છતાં એ અંગુલીનો અંશ તો છે જ. તેમ નય પણ શ્રુત પ્રમાણનો અંશ છે. વિચારની ઉત્પત્તિનો ક્રમ અને તેનાથી થતો વ્યવહાર એ બન્ને દૃષ્ટિએ નયનું નિરૂપણ શ્રુત પ્રમાણથી છુટું પાડી કરવામાં આવેલું છે. કોઈ પણ વિષય પરત્વે અંશે અંશે વિચાર ઉત્પન્ન

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

થઈને જ છેવટે તે વિશાળતા કે સમગ્રતામાં પરિણમે છે. જે ક્રમે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ક્રમે તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાય તરીકે તેનું વર્ણન કરવું જોઈએ, એમ માનતાં સ્વાભાવિક રીતે જ નયનું નિરૂપણ શ્રુત પ્રમાણથી જુદું કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. વળી કોઈ પણ એક વિષયમાં ગમે તેટલું સમગ્ર જ્ઞાન હોય છતાં વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ તો અંશે અંશે જ થવાનો, તેથી પણ સમગ્રવિચારાત્મક શ્રુત કરતાં અંશવિચારાત્મક નયનું નિરૂપણ જુદું કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

જો કે જૈનેતર દર્શનોમાં આગમ પ્રમાણની ચર્ચા છે. છતાં તે જ પ્રમાણમાં સમાઈ જતા નયવાદની જુદી પ્રતિષ્ઠા જૈન દર્શને કરી તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે, અને એ જ કારણ તેની વિશેષતા માટે બસ છે. મનુષ્યની જ્ઞાનવૃત્તિ સામાન્ય રીતે અધુરી હોય છે અને અસ્મિતા-અભિનિવેશ સામાન્ય રીતે ઘણી વિશેષ હોય છે. તેથી જ્યારે કોઈ પણ બાબતમાં તે અમુક વિચાર કરે છે ત્યારે તે વિચારને છેવટનો અને સંપૂર્ણ માનવા તે પ્રેરાય છે; આ પ્રેરણાથી તે બીજાના વિચારને સમજવાની ધીરજ જોઈ બેસે છે, છેવટે પોતાના આંશિક જ્ઞાનમાં સંપૂર્ણતાનો આરોપ કરી દે છે. આવા આરોપને લીધે એક જ વસ્તુ પરત્વે સાચા પણ જુદા જુદા વિચાર ધરાવનારાઓ વચ્ચે અથડામણી ઊભી થાય છે અને તેને લીધે પૂર્ણ અને સત્ય જ્ઞાનનું દ્વાર બંધ થઈ જાય છે.

એક દર્શન આત્મા વગેરે કોઈ પણ વિષયમાં પોતે

માન્ય રાખેલ પુરુષના એકદેશીય વિચારને જ્યારે સંપૂર્ણ માની લે છે ત્યારે તે જ વિષયમાં વિરોધી પણ ચથાર્થ વિચાર ધરાવનાર બીજા દર્શનને તે અપ્રમાણ કહી અવગણે છે. આ જ રીતે બીજું દર્શન પહેલાંને અને એ જ રીતે એ બન્ને ત્રીજાને અવગણે છે. પરિણામે સમતાની જગોએ વિષમતા અને વિવાદ ઊભાં થાય છે. તેથી સત્ય અને પૂર્ણ જ્ઞાનનું દ્વાર ઉઘાડવા અને વિવાદ દૂર કરવા નયવાદની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે; અને તે દ્વારા એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે દરેક વિચારક પોતાના વિચારને આગમ પ્રમાણ કહ્યા પહેલાં તપાસી જુએ કે તે વિચાર પ્રમાણની કોટિએ મૂકાય તેવો સર્વાંશી છે કે નહિ. આવું સૂચન કરવું એ જ એ નયવાદ દ્વારા જૈન દર્શનની વિશેષતા છે.

સામાન્ય લક્ષણ કોઈ પણ વિષયનું સાપેક્ષપણે નિરૂપણ કરનાર વિચાર એ નય.

નયના ટુંકમાં બે લેદ પાડવામાં આવે છે; ૧ દ્રવ્યાર્થિક ૨ પર્યયાર્થિક.

જગતમાંની નાની મોટી બધી વસ્તુઓ એક બીજાથી છેક જ અસમાન નથી જણાતી. તેમજ એ બધી છેક જ એક રૂપ પણ નથી અનુલવાતી. એમાં સમાનતા અને અસમાનતાના બન્ને અંશો દેખાય છે. તેથી જ વસ્તુમાત્રને સામાન્યવિશેષ-ઉલયાત્મક કહેવામાં આવે છે. માનવી બુદ્ધિ પણ ઘણી વાર વસ્તુઓના માત્ર સામાન્ય અંશ તરફ ઢળે છે, તો ઘણી વાર વિશેષ અંશ તરફ. જ્યારે તે સામાન્યઅંશગામી હોય ત્યારે

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

તેનો તે વિચાર દ્રવ્યાર્થિકનય અને જ્યારે વિશેષઅંશગાર હોય ત્યારે તેનો તે વિચાર પર્યાયાર્થિકનય. બધી સામાન્ય દૃષ્ટિઓ કે બધી વિશેષ દૃષ્ટિઓ પણ એક સરખી નથી હોતી તેમાં પણ અંતર હોય છે. એ જણાવવા ખાતર આ દૃષ્ટિઓના પણ ટુંકમાં ભાગો પાડવામાં આવ્યા છે દ્રવ્યાર્થિકનય ત્રણ અને પર્યાયાર્થિકના ચાર એમ એકંદર સાત ભાગો પડે છે, અને તે જ સાત નય છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં વિશેષ પર્યાયદૃષ્ટિમાં દ્રવ્ય નથી આવતું એમ તો નથી જ; પણ એ દૃષ્ટિવિભાગ ગૌણપ્રધાનભાવની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ.

પ્ર૦-ઉપર કહેલ બન્ને નયોને સરળ દાખલાથી સમજાવો.

ઉ૦-ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે અને ગમે તે સ્થિતિમાં રહી દરીયા તરફ નજર ફેંકતાં જ્યારે પાણીનો રંગ, સ્વાદ તેના ઊંડાણ કે છીછરાપણું, તેનો વિસ્તાર કે સીમા વગેરે કોઈ પણ તેની વિશેષતા તરફ ધ્યાન ન જાય અને માત્ર પાણી પાણી તરફ જ ધ્યાન જાય ત્યારે તે માત્ર પાણીનો સામાન્ય વિચાર કહેવાય અને તે જ, પાણી વિષે દ્રવ્યાર્થિકનય. આર્થિક ઉલટું જ્યારે રંગ, સ્વાદ વગેરે વિશેષતાઓ તરફ ધ્યાન જાય ત્યારે તે વિચાર પાણીની વિશેષતાઓનો હોવાથી તેને પાણી વિષે પર્યાયાર્થિકનય કહી શકાય. જેમ પાણી, તેમજ બીજી ભૌતિક વસ્તુઓમાં પણ એ જ પ્રમાણે ઘટાવી શકાય. જુદા જુદા સ્થળ ઉપર ફેલાયેલ એક જાતની પાણી જેવી બીજી અનેક વસ્તુઓ વિષે જેમ સામાન્યગામી અને વિશેષ-

ગામી વિચારો સંભવે છે, તેમજ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ ત્રિકાળરૂપ અપાર પટ ઉપર પથરાયેલ કોઈ એક જ આત્માદિ વસ્તુ વિષે પણ સામાન્યગામી અને વિશેષગામી વિચાર સંભવે છે. કાળ અને અવસ્થાલેહનાં ચિત્રો તરફ ધ્યાન ન આપતાં માત્ર શુદ્ધ ચેતના તરફ ધ્યાન અપાય ત્યારે તે, તે વિષયનો દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય અને એ ચેતના ઉપરની દેશકાળાદિકૃત વિવિધ દશાઓ તરફ ધ્યાન જાય ત્યારે તે, તે વિષયનો પર્યાયાર્થિકનય સમજવો.

વિશેષ લેહોનું સ્વરૂપ ૧ જે વિચાર, લૌકિક રૂઢિ અને લૌકિક સંસ્કારના અનુસરણમાંથી જન્મે છે તે નૈગમનય.

૨ જે વિચાર જુદી જુદી અનેક પ્રકારની વસ્તુઓને અને અનેક વ્યક્તિઓને કોઈ પણ જાતના સામાન્ય તત્ત્વની ભૂમિકા ઉપર ગોઠવી એ જાંઘાને એકરૂપે સંકેલી લે છે, તે સંગ્રહનય.

૩ જે વિચાર સામાન્ય તત્ત્વ ઉપર એકરૂપે ગોઠવાવાયેલી વસ્તુઓના વ્યાવહારિક પ્રયોજન પ્રમાણે લેહ પાડે છે તે વ્યવહારનય. આ ત્રણે નયોનો ઉદ્ભવ દ્રવ્યાર્થિકની ભૂમિકામાં રહેલો છે તેથી એ ત્રણ દ્રવ્યાર્થિક પ્રકૃતિ કહેવાય છે.

પ્ર૦—આગળના નયોની વ્યાખ્યા આપ્યા પહેલાં ઉપરના ત્રણ નયને દાખલાઓ આપી વધારે સ્પષ્ટ કરો.

ઉ૦—દેશકાળના અને લોકસ્વભાવના લેહની વિવિધતાને લીધે લોકરૂઢિઓ તેમજ તજજન્ય સંસ્કારો અનેક જાતના હોય છે. તેથી તેમાંથી જન્મેલો નૈગમનય પણ અનેક.

પ્રકારનો હોય તેના દાખલાઓ વિવિધ પ્રકારના મળી આવે છે, અને ઘીજા પણ તેવા જ કદપી શકાય. કંઈકામ કરવાના સંકલ્પથી જતા કોઈ માણસને પૂછીએ કે તમે ક્યાં જાઓ છો ? તો ઉત્તરમાં તે કહે છે કે હું કુહાડો લેવા કે કલમ લેવા જાઉં છું. આવો ઉત્તર આપનાર ખરી રીતે હજી કુહાડાના હાથા માટેનું લાકડું લેવા અને કલમ માટે ખડ્ડ લેવા જતો હોય છે, ત્યારે પણ તે ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપે છે; અને પૂછનાર એ ઉત્તર વગર વાંધે સમજી લે છે. આ એક લોકરૂઢિ છે. ન્યાત જાત છોડી લિશ્તુ અનેક કોઈ વ્યક્તિને જ્યારે પૂર્વાશ્રમના પ્રાદ્ધાણ વર્ણથી ઓળખાવવામાં આવે છે ત્યારે પણ આ પ્રાદ્ધાણશ્રમણ છે એ કથન વગર વાંધે સ્વીકારી લેવાય છે. ચૈત્ર શુકલ નવમી કે ત્રયોદશીનો દિવસ આવતાં હજારો વર્ષ અગાઉ વ્યતીત થઈ ગયેલ રામચંદ્ર કે મહાવીરના જન્મદિવસ તરીકે લોકો એ દિવસોને ઓળખે છે, અને જન્મદિવસ માની તે પ્રમાણે વ્યવહાર કરે છે એ પણ એક જાતની લોકરૂઢિ છે. જ્યારે કોઈ અમુક અમુક માણસો ટોળાબંધ થઈ લડતાં હોય ત્યારે લોકો તે માણસોની નિવાસ ભૂમિને લડનાર તરીકે ઓળખાવતાં ઘણીવાર કહે છે; કે ‘હિંદુસ્તાન લડે છે’ ‘ચીન લડે છે’ ઇત્યાદિ; અને એ કથનનો લાવ સાંભળનાર સમજી લે છે. આ પ્રમાણે વિવિધ લોકરૂઢિઓમાંથી પડેલા સંસ્કારને પરિણામે જે વિચારો જન્મે છે તે બધા નૈગમનયને નામે પહેલી શ્રેણિમાં મૂકવામાં આવે છે.

જડ, ચેતન રૂપ અનેક વ્યક્તિઓમાં જે સદ્રૂપ સામાન્યતત્ત્વ રહેલું છે તે તત્ત્વ ઉપર નજર રાખી બીજા વિશેષોને લક્ષ્યમાં ન લેતાં એ બધી વિવિધ વ્યક્તિઓને એકરૂપે સમજી એમ વિચારવું કે વિત્ત બધું સદ્રૂપ છે; કારણ કે સત્તા વિનાની કોઈ વસ્તુ જ નથી ત્યારે તે સંગ્રહનય. એ જ પ્રમાણે કપડાંની વિવિધ જાતો અને વ્યક્તિઓને લક્ષ્યમાં ન લઈ માત્ર કપડાંપણાનું સામાન્ય તત્ત્વ નજર સામે રાખી વિચારવું કે આ સ્થળે એક કાપડ જ છે તે સંગ્રહનય. સંગ્રહનયના સામાન્ય તત્ત્વ પ્રમાણે ચડતા ઉતરતા અનંત દાખલાઓ કદપી શકાય. સામાન્ય જેટલું વિશાળ તેટલો તે સંગ્રહનય વિશાળ, અને સામાન્ય જેટલું નાનું તેટલો તે સંગ્રહનય ટુંકો. પણ જે જે વિચારો સામાન્ય તત્ત્વને લઈ વિવિધ વસ્તુઓનું એકીકરણ કરવા તરફ પ્રવર્તતા હોય તે બધા જ સંગ્રહનયની શ્રેણિમાં મૂકી શકાય.

વિવિધ વસ્તુઓને એકરૂપે સાંકળી લીધા પછી પણ જ્યારે તેની વિશેષ સમજ આપવાની હોય છે કે તેનો વ્યવહાર ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેનો વિશેષરૂપે ભેદ કરી પૃથક્કરણ કરવું પડે છે. કપડું કહેવાથી જુદી જુદી જાતનાં કપડાંઓની સમજ નથી પડતી અને માત્ર બાદી લેવા ઇચ્છનાર, કપડાંનો વિભાગ કર્યા સિવાય તે મેળવી નથી શકતો. તેથી કપડું અનેક જાતનું છે. જેમકે—બાદીનું, મીલનું ઇત્યાદિ એવા ભેદો કરવા પડે છે. એ જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં સદ્રૂપ વસ્તુ જડ, ચેતન એમ બે પ્રકારની છે અને

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

એતન તત્ત્વ પણ સંસારી અને મુક્ત એમ બે પ્રકારનું છે વગેરે પૃથક્કરણ કરવું પડે છે. આ જાતના પૃથક્કરણોન્મુખ બધા વિચારો વ્યવહારનયની શ્રેણિમાં મૂકવામાં આવે છે.

ઉપર જણાવેલ દાખલાઓ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે નૈગમનય એ લોકરૂઢિ ઉપર આધાર રાખતો હોવાથી અને લોકરૂઢિ આરોપ ઉપર નભતી હોવાથી તેમજ આરોપ એ સામાન્ય તત્ત્વાશ્રયી હોવાથી નૈગમનયમાં સામાન્યગામીપણું સ્પષ્ટ છે. સંગ્રહનય તો સીધી રીતે જ એકીકરણ રૂપ બુદ્ધિવ્યાપાર હોવાથી સામાન્યગામી છે જ; વ્યવહારનય એ પૃથક્કરણોન્મુખ બુદ્ધિવ્યાપાર હોવા છતાં તે ક્રિયા સામાન્યની ભિન્નિ ઉપર થતી હોવાથી તે પણ સામાન્યગામી છે જ. આમ હોવાથી જ એ ત્રણે નયોને દ્રવ્યાર્થિકનયના ભેદ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે.

૩૦-ઉક્ત ત્રણે નયોમાં અંદરો અંદર તફાવત કે તેમનો સંબંધ શો છે ?

૩૦-નૈગમનયનો વિષય સૌથી વધારે વિશાળ છે; કારણ કે તે સામાન્ય વિશેષ બન્નેને લોકરૂઢિ પ્રમાણે ક્યારેક ગૌણભાવે તો ક્યારેક મુખ્યભાવે અવલંબે છે. સંગ્રહનો વિષય નૈગમથી ઓછો છે; કારણ તે માત્ર સામાન્યલક્ષી છે. અને વ્યવહારનો વિષય તો સંગ્રહથી પણ ઓછો છે; કેમકે તે સંગ્રહનયે સંકલિત કરેલા વિષય ઉપર જ અમુક વિશેષતાઓને આધારે પૃથક્કરણ કરતો હોવાથી માત્ર વિશેષગામી છે. આ રીતે ત્રણેનું વિષયક્ષેત્ર ઉત્તરોત્તર ટુંકાતું જતું હોવાથી તેમનો

અંદર અંદર પૌર્વાપર્ય સંબંધ છે જ. સામાન્ય, વિશેષ અને તે ઉભયના સંબંધનું ભાન નૈગમનય કરાવે છે. એમાંથી જ સંગ્રહનય જન્મ લે છે અને સંગ્રહની ભીંત ઉપર જ વ્યવહારનું ચિત્ર ખેંચાય છે.

પ્ર૦-ઉપરની ઢોળે બાકીના ચાર નયોની વ્યાખ્યા, તેના દાખલાઓ અને બીજી સમજૂતી આપો.

ઉ૦-૧ જે વિચાર ભૂત અને ભવિષ્ય કાળને બાબુએ મૂકી માત્ર વર્તમાનને સ્પર્શ કરે તે ઋણુસૂત્રનય.

૨ જે વિચાર શબ્દપ્રધાન બની કેટલાક શાબ્દિક ધર્મો તરફ ઢળી તે પ્રમાણે અર્થભેદ કદપે તે શબ્દનય.

૩ જે વિચાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિને આધારે અર્થભેદ કદપે તે સમભિરૂઢનય.

૪ જે વિચાર, શબ્દથી ફલિત થતો અર્થ ઘટતો હોય ત્યારે જ તે વસ્તુને તે રૂપે સ્વીકારે; બીજી વખતે નહિ, તે એવંભૂતનય.

જો કે માનવી કદપના ભૂત અને ભવિષ્યને છેક જ છોડી નથી ચાલી શકતી, છતાં ઘણીવાર મનુષ્યબુદ્ધિ તાત્કાલિક પરિણામ તરફ ઢળી માત્ર વર્તમાન તરફ વલણ પકડે છે. આવી સ્થિતિમાં તે એમ માનવા પ્રેરાય છે કે જે ઉપસ્થિત છે તે જ સત્ય છે, તે જ કાર્યકારી છે અને ભૂત કે ભાવી વસ્તુ અત્યારે કાર્યસાધક ન હોવાથી શૂન્યવત્ છે. વર્તમાન સમૃદ્ધિ સુખનું સાધન થતી હોવાથી તેને સમૃદ્ધિ કહી શકાય, પણ ભૂત સમૃદ્ધિનું સ્મરણ કે ભાવી સમૃદ્ધિની કદપના એ

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

વર્તમાનમાં સુખ સગવડ પૂરી ન પાડતી હોવાથી એને સમૃદ્ધિ કહી ન શકાય. એજ રીતે જે છોકરો હયાત હોઈ માતા-પિતાની સેવા કરે તે પુત્ર છે; પણ જે છોકરો ભૂત કે ભાવી હોઈ આવે નથી તે પુત્ર જ નથી. આ જાતના માત્ર વર્તમાનકાળ પૂરતા વિચારો ઋણુસૂત્રનયની કોટિમાં મૂકવામાં આવે છે.

જ્યારે વિચારના ઊંડાણમાં ઊતરનાર યુદ્ધિ એકવાર ભૂત અને ભવિષ્ય કાળનો છેદ ઊડાડવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તે બીજીવાર તેથીયે આગળ વધી બીજો પણ છેદ ઊડાડવા માંડે છે. તેથી જ કોઈવાર તે શબ્દને સ્પર્શી આવે છે અને એમ વિચાર કરે છે કે જો વર્તમાનકાળ ભૂત કે ભાવીથી જુદો હોઈ માત્ર તે જ સ્વીકારાય તો એક અર્થમાં વપરાતાં ભિન્ન ભિન્ન લિંગ, કાળ, સંખ્યા, કારક, પુરુષ, ઉપસર્ગવાળા શબ્દોના અર્થો પણ જુદા જુદા શા માટે માનવામાં ન આવે? જેમ ત્રણે કાળમાં સૂત્રરૂપ એક વસ્તુ કોઈ નથી પણ વર્તમાનકાળસ્થિત જ વસ્તુ એકમાત્ર વસ્તુ છે તેમ ભિન્ન ભિન્ન લિંગવાળા, ભિન્ન ભિન્ન સંખ્યાવાળા અને ભિન્ન ભિન્ન કાળાદિવાળા શબ્દોવડે કહેવાતી વસ્તુ પણ ભિન્ન ભિન્ન જ માનવી ઘટે; આમ વિચારી યુદ્ધિ, કાળ અને લિંગ આદિ ભેદે અર્થભેદ માને છે. જેમકે—શાસ્ત્રમાં એવું વાક્ય મળે છે કે ‘રાજગૃહ નામનું નગર હતું’ આ વાક્યનો અર્થ સ્થૂળ રીતે એમ થાય છે કે એ નામનું નગર ભૂતકાળમાં હતું, પણ અત્યારે નથી. જ્યારે ખરી રીતે એ લેખકના સમયમાં પણ રાજગૃહ છે જ. હવે જો વર્તમાનમાં છે તો તેને ‘હતું’ એમ

લખવાનો શો ભાવ ? એ સવાલનો જવાબ શબ્દનય આપે છે. તે કહે છે કે વર્તમાન રાજગૃહ કરતાં ભૂતકાળનું રાજગૃહ જુદું જ છે; અને તેનું જ વર્ણન પ્રસ્તુત હોવાથી ‘રાજગૃહ હતું’ એમ કહેવામાં આવે છે. આ કાળભેદે અર્થભેદનો દાખલો થયો. હવે લિંગભેદમાં અર્થભેદ, જેમકે-કૂવો, કૂઈ. અહીં પહેલો શબ્દ નરજાતિ અને બીજો નારીજાતિમાં છે; એ બન્નેનો કદપાયેલો અર્થભેદ પણ વ્યવહારમાં જાણિતો છે. કેટલાક તારાઓને નક્ષત્રને નામે ઓળખાવવામાં આવે છે, ત્યારે આ નય પ્રમાણે ‘અમુક તારાઓ નક્ષત્ર છે’ એવો અગર તો ‘આ મધ્ય નક્ષત્ર છે’ એવો વ્યવહાર નહિ કરી શકાય. કારણ કે તે નય લિંગભેદે અર્થભેદ સ્વીકારતો હોવાથી તારા અને નક્ષત્ર તેમજ મધ્ય અને નક્ષત્ર એ બન્ને શબ્દોને એક સાથે એક અર્થ માટે નહિ વાપરી શકે. સંસ્થાન, પ્રસ્થાન, ઉપસ્થાન અને આરામ, વિરામ વગેરે શબ્દોમાં એક જ ધાતુ છતાં જે અર્થભેદ દેખાય છે તે જ આ શબ્દનયની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. આ પ્રકારના વિવિધ શાબ્દિક ધર્મોને આધારે જે અર્થભેદની અનેક માન્યતાઓ ચાલે છે તે બધી શબ્દનયની શ્રેણિમાં સમાય છે.

શાબ્દિક ધર્મના ભેદને આધારે અર્થભેદ કદપવા તૈયાર થયેલ પુદ્ધિ તેથી આગળ વધી વ્યુત્પત્તિભેદ તરફ ઢળે છે, અને એમ માનવા પ્રેરાય છે કે જ્યાં અનેક જુદા જુદા શબ્દોનો એક અર્થ માનવામાં આવે છે ત્યાં પણ ખરી રીતે એ બધા શબ્દોનો એક અર્થ નથી; પણ જુદોજુદો અર્થ

છે. દલીલમાં તે એમ કહે છે કે જો લિંગલેદ અને સંખ્યાલેદ વગેરે અર્થલેદ માનવા માટે ખસ હોય તો શબ્દલેદ પણ અર્થલેદક કેમ ન મનાય ? એમ કહી તે, રાજ, નૃપ, ભૂપતિ આદિ એકાર્થક મનાતા શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે બુદ્ધોબુદ્ધો અર્થ કદપે છે, અને કહે છે કે રાજચિન્હોથી શોભે તે રાજ, મનુષ્યોનું રક્ષણ કરે તે નૃપ અને પૃથ્વીનું પાલન-સંવર્ધન કરે તે ભૂપતિ. આ પ્રમાણે ઉક્ત ત્રણે નામોથી કહેવાતા એક જ અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થલેદની માન્યતા ધરાવનાર વિચાર સમભિરૂઢનય કહેવાય છે. પર્યાયલેદ કરવામાં આવતી અર્થલેદની બધી જ કલ્પનાઓ આ નયના શ્રેણિમાં આવી જાય છે.

ઊંડાણમાં સવિશેષ ટેવાયેલી બુદ્ધિ હવે છેવટના ઊંડાણમાં ઘૂસે છે અને કહે છે કે જો વ્યુત્પત્તિલેદથી અર્થલેદ માનવામાં આવે તો એમ પણ માનવું જોઈએ કે જ્યારે વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ ઘટતો હોય ત્યારે જ તે શબ્દનો તે અર્થ સ્વીકારવો અને તે શબ્દવડે તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવું; બીજી વખતે નહિ. આ કલ્પના પ્રમાણે રાજચિન્હોથી ક્યારેક શોભવાની યોગ્યતા ધરાવતી કે ક્યારેક મનુષ્ય-રક્ષણની જવાબદારી રાખતી એટલું જ ‘રાજ’ અને ‘નૃપ’ કહેવડાવવા માટે ખસ નથી, પણ તેથી આગળ વધી જ્યારે ખરેખર રાજદંડ ધારણ કરી તેવડે શોભા પમાતી હોય, અગર ખરેખર મનુષ્યનું રક્ષણ કરાતું હોય ત્યારે જ અને તેટલી જ વાર રાજ અને નૃપ કહેવડાવી શકાય; અર્થાત

ત્યારે જ તેવી વ્યક્તિ વિષે રાજા અને નૃપ શબ્દનો પ્રયોગ વાસ્તવિક ઠરે છે. આ જ રીતે જ્યારે કોઈ ખરેખરી સેવામાં લાગેલો હોય ત્યારે જ અને તેટલી જ વાર તે સેવકનામ ધરાવી શકે. જ્યારે ખરેખર કામ થતું હોય ત્યારે જ તેને લાગતું વિશેષણ કે વિશેષ્ય નામ વાપરવાની એ જાતની માન્યતાઓ એવંભૂતનયની શ્રેણિમાં આવે છે.

ઉપર કહેલ ચારે પ્રકારની વિચારશ્રેણિઓમાં જે તફાવત છે તે દાખલાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ હોવાથી તેને જુદો જણાવવાની જરૂર નથી. અને એ પણ જાણી લેવું જોઈએ કે પૂર્વપૂર્વ નય કરતાં પછીપછીનો નય સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર હોવાથી ઉત્તરોત્તર નયના વિષયનો આધાર પૂર્વપૂર્વ નયના વિષય ઉપર રહેલો છે. આ ચારે નયોનું મૂળ પર્યાયાર્થિક નયમાં છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે ઋજુસૂત્ર વર્તમાનકાળ સ્વીકારી ભૂત અને ભવિષ્યનો ઇન્કાર કરે છે. અને તેથી તેનો વિષય સ્પષ્ટપણે એકદમ સામાન્ય મટી વિશેષરૂપે ધ્યાનમાં આવે છે; એટલે ઋજુસૂત્રથી જ પર્યાયાર્થિકનયનો (વિશેષગામી દૃષ્ટિનો) આરંભ માનવામાં આવે છે. ઋજુસૂત્ર પછીના ત્રણ નયો તો ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે વિશેષગામી થતા જતા હોવાથી પર્યાયાર્થિક સ્પષ્ટપણે છે જ. પણ અહીં એટલું સમજી લેવું જોઈએ કે આ ચાર નયોમાં પણ જ્યારે ઉત્તરને પૂર્વ કરતાં સૂક્ષ્મ કહેવામાં આવે છે ત્યારે તે પૂર્વ તેટલે અંશે ઉત્તર કરતાં સામાન્યગામી તો છે જ. એ જ રીતે દ્રવ્યાર્થિકનયની ભૂમિકા

તત્ત્વર્થ સૂત્ર

ઉપર ગોઠવાયેલા નૈગમ આદિ ત્રણ નયોમાં પણ પૂર્વ કરતાં ઉત્તર સૂક્ષ્મ હોવાથી તેટલે અંશે તે પૂર્વ કરતાં વિશેષગામી છે જ. તેમ છતાં પ્રથમના ત્રણને દ્રવ્યાર્થિક અને પછીના ચારને પર્યાયાર્થિક કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ એટલો જ સમજવો ઘટે કે પ્રથમના ત્રણમાં સામાન્ય તત્ત્વ અને તેનો વિચાર વધારે સ્પષ્ટ છે, કારણ કે તે ત્રણ વધારે સ્થૂલ છે. ત્યાર પછીના ચાર નયો વિશેષ સૂક્ષ્મ હોઈ તેમાં વિશેષ તત્ત્વ અને તેનો વિચાર વધારે સ્પષ્ટ છે. આટલી જ સામાન્ય અને વિશેષની સ્પષ્ટતા કે અસ્પષ્ટતાને લીધે તેની મુખ્યતા— ગૌણતા ધ્યાનમાં રાખી સાત નયોને દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. પણ ખરી રીતે વિચારવા જતાં સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્ને એક વસ્તુની અવિભાજ્ય બે બાજુઓ હોવાથી એકાંતિકપણે એક નયના વિષયને બીજા નયના વિષયથી તદ્દન છૂટો પાડી શકાય જ નહિ.

નયદ્વય, વિચારસરણી અને સાપેક્ષ અભિપ્રાય એ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે. ઉપરના વર્ણુન ઉપરથી એટલું જાણી શકાશે કે કોઈ પણ એક જ વિષય પરત્વે વિચારસરણીઓ અનેક હોઈ શકે. વિચારસરણીઓ ગમે તેટલી હોય પણ તેને ટુંકાવી અમુક દ્વયો સાત ભાગમાં ગોઠવી કાઢવામાં આવેલી છે. તેમાં એક કરતાં બીજામાં અને બીજા કરતાં ત્રીજામાં ઉત્તરોત્તર વધારેને વધારે સૂક્ષ્મપણે આવતું જાય છે. છેવટની એવંભૂત નામની વિચારસરણીમાં

સૌથી વધારે સૂક્ષ્મપણું દેખાય છે. આ કારણથી ઉક્ત સાત વિચારસરણીઓને બીજી રીતે પણ બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે. વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય. વ્યવહાર એટલે સ્થૂલગામી અને ઉપચારપ્રધાન અને નિશ્ચય એટલે સૂક્ષ્મગામી અને તત્ત્વસ્પર્શી. ખરી રીતે એવંભૂત એ જ નિશ્ચયની પરાકાષ્ઠા છે. વળી ત્રીજી રીતે પણ ઉક્ત સાત નયોને બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. શબ્દનય અને અર્થનય. જેમાં અર્થની વિચારણા પ્રધાનપણે હોય તે અર્થનય અને જેમાં શબ્દનું પ્રાધાન્ય હોય તે શબ્દનય. ઋણુસૂત્ર પર્યંત પહેલા ચાર અર્થનય છે અને બાકીના ત્રણ શબ્દનય છે.

ઉપર કહેલ દૃષ્ટિઓ ઉપરાંત બીજી પણ ઘણી દૃષ્ટિઓ છે. જીવનના બે ભાગ છે. એક સત્ય જોવાનો અને બીજો તે સત્યને પચાવવાનો. જે ભાગ માત્ર સત્યનો વિચાર કરે છે અર્થાત્ તત્ત્વને સ્પર્શે છે તે જ્ઞાનદૃષ્ટિ-જ્ઞાનનય. અને જે ભાગ તત્ત્વાનુભવને પચાવવામાં જ પૂર્ણતા લેખે છે તે ક્રિયાદૃષ્ટિ-ક્રિયાનય. ઉપર વર્ણુવેલા સાત નયો તત્ત્વવિચારક હોવાથી જ્ઞાનનયમાં આવે, અને તે નયને આધારે જે સત્ય શોધાયું હોય તે જીવનમાં મૂર્તિમંત કરવાની તરફેણ કરનાર દૃષ્ટિ તે ક્રિયાદૃષ્ટિ. ક્રિયા એટલે જીવનને સત્યમય બનાવવું. ૩૪-૩૫

પહેલા અધ્યાયમાં સાત પદાર્થોનો નામનિર્દેશ કર્યો છે. આગળના નવ અધ્યાયોમાં ક્રમપૂર્વક એનો વિશેષ વિચાર કરવાનો છે તેથી સૌથી પહેલાં આ અધ્યાયમાં જીવ પદાર્થનું તત્ત્વ-સ્વરૂપ ળતાવવા સાથે એના અનેક ભેદ, પ્રભેદ આદિ વિષયોનું વર્ણન ચોથા અધ્યાય સુધી કરે છે.

પાંચ ભાવો, એના ભેદો અને ઉદાહરણો—

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य

स्वतत्त्वमौદयिकपारिणामिकौ च । १ ।

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् । २ ।

सम्यक्त्वचारित्रे । ३ ।

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च । ४ ।

ज्ञानાજ્ઞાનદર્શનદાનાદિલબ્ધયશ્ચતુસ્ત્રિપશ્ચભેદાઃ

यथाक्रमं सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च । ५ ।

ગતિકષાયલિઙ્ગમિથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાસંયતાસિદ્ધત્વ-

लेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्यैकैकैकैकषड्भेदाः । ६ ।

जीवभव्याभव्यत्वादीनि च । ७ ।

ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને મિશ્ર-ક્ષાયોપશમિક એ ત્રણ તથા ઔદયિક, પારિણામિક એ બે એમ કુલ પાંચ ભાવો છે; તે જીવનું સ્વરૂપ છે.

ઉપરના પાંચ ભાવોના અનુક્રમે બે, નવ, અઠાર, એકવીશ અને ત્રણ ભેદ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ બન્ને ઔપશમિક છે.

જ્ઞાન, દર્શન, દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય તથા સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ નવ ક્ષાયિક છે.

ચાર જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, દાનાદિ પાંચ લબ્ધિઓ, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર-સર્વવિરતિ અને સંયમાસંયમ-દેશવિરતિ એ અઠાર ક્ષાયોપશમિક છે.

ચાર ગતિઓ, ચાર કષાય, ત્રણ લિંગ-વેદ, એક મિથ્યાદર્શન, એક અજ્ઞાન, એક અસંયમ, એક અસિદ્ધત્વ અને છ લેશ્યાઓ એ એકવીશ ઔદયિક છે.

જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ એ ત્રણ તથા બીજા પાણ પારિણામિક ભાવો છે.

આત્માના સ્વરૂપની બાબતમાં જૈન દર્શનનો અન્ય દર્શનોની સાથે શો મતભેદ છે એ બતાવવા માટે પ્રસ્તુત સૂત્ર છે. સાંખ્ય અને વેદાંત દર્શન આત્માને કૃતસ્થનિત્ય માની એમાં કોઈ જાતનો પરિણામ માનતાં નથી. જ્ઞાન, સુખદુઃખાદિ પરિણામોને તેઓ પ્રકૃતિનાં જ માને છે. વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શન જ્ઞાન આદિને આત્માનો ગુણ માને છે ખરાં, પણ તેઓ આત્માને એકાંત નિત્ય-અપરિણામી માને છે. નવીન મીમાંસકોનો મત વૈશેષિક અને નૈયાયિક

જેવો જ છે. ઔદ્ધ દર્શન પ્રમાણે આત્મા એકાંતક્ષણિક અર્થાત્ નિરન્વયપરિણામોનો પ્રવાહ માત્ર છે. જૈન દર્શનનું કહેવું છે કે પ્રાકૃતિક-જડ પદાર્થોમાં ફૂટસ્થનિત્યતા નથી તેમજ એકાંત ક્ષણિકતા પણ નથી; કિન્તુ પરિણામી નિત્યતા છે, તે પ્રમાણે આત્મા પણ પરિણામી નિત્ય છે. એથી જ જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ આદિ પર્યાયો આત્માના જ સમજવા જોઈએ.

આત્માના બધા પર્યાયો એક જ અવસ્થાવાળા નથી હોતા. કેટલાક પર્યાયો કોઈ એક અવસ્થામાં તો બીજા કેટલાક બીજા કોઈ અવસ્થામાં મળી આવે છે. પર્યાયોની તે ભિન્નભિન્ન અવસ્થાઓ ભાવ કહેવાય છે. આત્માના પર્યાયો અધિકમાં અધિક પાંચ ભાવવાળા હોઈ શકે છે, તે પાંચ ભાવો આ પ્રમાણે-૧ ઔપશમિક, ૨ ક્ષાયિક, ૩ ક્ષાયોપશમિક, ૪ ઔદયિક અને ૫ પારિણામિક.

ભાવોનું સ્વરૂપ ૧ કર્મના ઉપશમથી પેદા થાય તે ભાવ ઔપશમિક કહેવાય છે. ઉપશમ એક પ્રકારની

૧ ભિન્ન ભિન્ન ક્ષણોમાં સુખ દુઃખ, ઓછુંવતુ ભિન્ન વિષયનું જ્ઞાન આદિ જે પરિણામો અનુભવાય છે તે પરિણામો માત્ર માનવા અંતે તે બધા વચ્ચે અખંડ સૂતરૂપ કોઈ સ્થિરતત્ત્વનું ન હોવું તે જ નિરન્વયપરિણામોનો પ્રવાહ.

૨ ગમે તેટલા હથોડાના ધા પડે છતાં જેમ એરણુ સ્થિર રહે છે તેમ દેશ, કાળ આદિના વિવિધ ફેરફારો થવા છતાં વસ્તુ જરાયે ફેરફાર નથી પામતી એ ફૂટસ્થનિત્યતા.

૩ મૂળ વસ્તુ ત્રણેય કાળમાં સ્થિર રહ્યા છતાં દેશ, કાળ આદિ પ્રાપ્તિ પ્રમાણે ફેરફાર પામ્યા કરે એ પરિણામી નિત્યતા.

ઉપરના પાંચ ભાવોના અનુક્રમે બે, નવ, અઠાર, એકવીશ અને ત્રણ ભેદ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ બન્ને ઔપશમિક છે.

જ્ઞાન, દર્શન, દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય તથા સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ નવ ક્ષાયિક છે.

ચાર જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, દાનાદિ પાંચ લબ્ધિઓ, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર-સર્વવિરતિ અને સંયમાસંયમ-દેશવિરતિ એ અઠાર ક્ષાયોપશમિક છે.

ચાર ગતિઓ, ચાર કષાય, ત્રણ લિંગ-વેદ, એક મિથ્યાદર્શન, એક અજ્ઞાન, એક અસંયમ, એક અસિદ્ધત્વ અને છ લેશ્યાઓ એ એકવીશ ઔદયિક છે.

જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ એ ત્રણ તથા બીજા પાણુ પારિણામિક ભાવો છે.

આત્માના સ્વરૂપની બાબતમાં જૈન દર્શનનો અન્ય દર્શનોની સાથે શો મતભેદ છે એ બતાવવા માટે પ્રસ્તુત સૂત્ર છે. સાંખ્ય અને વેદાંત દર્શન આત્માને કૂટસ્થનિત્ય માની એમાં કોઈ જાતનો પરિણામ માનતાં નથી. જ્ઞાન, સુખદુઃખાદિ પરિણામોને તેઓ પ્રકૃતિનાં જ માને છે. વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શન જ્ઞાન આદિને આત્માનો ગુણ માને છે ખરાં, પણ તેઓ આત્માને એકાંત નિત્ય-અપરિણામી માને છે. નવીન મીમાંસકોનો મત વૈશેષિક અને નૈયાયિક

જેવો જ છે. ઘૌઘ દર્શન પ્રમાણે આત્મા એકાંતક્ષણિક અર્થાત્ ૧નિરન્વયપરિણામોનો પ્રવાહ માત્ર છે. જૈન દર્શનનું કહેવું છે કે પ્રાકૃતિક-જડ પદાર્થોમાં રૂઢસ્થનિત્યતા નથી તેમજ એકાંત ક્ષણિકતા પણ નથી; કિન્તુ પરિણામી નિત્યતા છે, તે પ્રમાણે આત્મા પણ પરિણામી નિત્ય છે. એથી જ જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ આદિ પર્યાયો આત્માના જ સમજવા જોઈએ.

આત્માના બધા પર્યાયો એક જ અવસ્થાવાળા નથી હોતા. કેટલાક પર્યાયો કોઈ એક અવસ્થામાં તો બીજા કેટલાક બીજા કોઈ અવસ્થામાં મળી આવે છે. પર્યાયોની તે ભિન્નભિન્ન અવસ્થાઓ લાવ કહેવાય છે. આત્માના પર્યાયો અધિકમાં અધિક પાંચ લાવવાળા હોઈ શકે છે, તે પાંચ લાવો આ પ્રમાણે-૧ ઔપશમિક, ૨ ક્ષાયિક, ૩ ક્ષાયોપશમિક, ૪ ઔદયિક અને ૫ પારિણામિક.

લાવોનું સ્વરૂપ ૧ કર્મના ઉપશમથી પેદા થાય તે લાવ ઔપશમિક કહેવાય છે. ઉપશમ એક પ્રકારની

૧ ભિન્ન ભિન્ન ક્ષણોમાં સુખ દુઃખ, ઓછુંવતુ ભિન્ન વિષયનું જ્ઞાન આદિ જે પરિણામો અનુભવાય છે તે પરિણામો માત્ર માનવા અને તે બધા વચ્ચે અખંડ સૂતરૂપ કોઈ સ્થિરતત્ત્વનું ન હોવું તે જ નિરન્વયપરિણામોનો પ્રવાહ.

૨ ગમે તેટલા હથોડાના ધા પડે છતાં જેમ ઝેરણુ સ્થિર રહે છે તેમ દેશ, કાળ આદિના વિવિધ ફેરફારો થવા છતાં વસ્તુ જરાયે ફેરફાર નથી પામતી એ રૂઢસ્થનિત્યતા.

૩ મૂળ વસ્તુ ત્રણેય કાળમાં સ્થિર રહ્યા છતાં દેશ, કાળ આદિ નિમિત્ત પ્રમાણે ફેરફાર પામ્યા કરે એ પરિણામી નિત્યતા.

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

આત્મશુદ્ધિ છે જે કચરો નીચે બેસી જવાથી પાણીમાં આવતી સ્વચ્છતાની પેઠે સત્તાગત કર્મનો ઉદય તદ્દન રોકાઈ જતાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૨ કર્મના ક્ષયથી પેદા થાય તે ક્ષાયિક ભાવ છે. ક્ષય એ આત્માની એક એવી પરમ વિશુદ્ધિ છે જે સર્વથા કચરો કાઢી નાખવાથી જળમાં આવતી સ્વચ્છતાની જેમ કર્મનો સંબંધ અત્યંત છૂટી જતાં પ્રગટ થાય છે. ૩ ક્ષય અને ઉપશમથી પેદા થાય એ ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે. ક્ષયોપશમ એક પ્રકારની આત્માની શુદ્ધિ છે કે જે કર્મનાં ઉદયમાં નહિ આવેલ અંશના ઉપશમથી અને ઉદયમાં આવેલ અંશના ક્ષયથી પ્રગટ થાય છે. એ વિશુદ્ધિ, ધોવાને લીધે માદકશક્તિ કાંઈક નાશ પામવાથી અને કાંઈક રહી જવાથી કોદરાઓની વિશુદ્ધિની જેમ મિશ્રિત હોય છે. ૪ ઉદયથી પેદા થાય તે ઔદયિક ભાવ, ઉદય એક પ્રકારની આત્માની કલુષિતતા છે જે મેલ મળવાથી પાણીમાં આવતી મલિનતાની પેઠે કર્મના વિપાકાનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૫ પારિણામિક ભાવ દ્રવ્યનો એક પરિણામ છે જે ફક્ત દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ પોતાની જાતે જ ઉત્પન્ન થયા કરે છે અર્થાત્ કોઈપણ દ્રવ્યનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપપરિણમન જ પારિણામિક ભાવ કહેવાય.

એ જ પાંચ ભાવો આત્માનું સ્વરૂપ છે; અર્થાત્ સંસારી અથવા મુક્ત કોઈ પણ આત્મા હોય એના સર્વ પર્યાયો ઉક્ત પાંચ ભાવોમાંથી કોઈને કોઈ ભાવવાળા અવશ્ય હોવાના. અજીવમાં ઉક્ત પાંચ ભાવવાળા પર્યાયોનો સંભવ નથી. તેથી

એ પાંચે અજીવનું સ્વરૂપ થઈ શકતા નથી. ઉપરના પાંચ ભાવ એકી સાથે બધા જીવોમાં હોય છે એવો નિયમ નથી. સમસ્ત મુક્ત જીવોમાં ફક્ત બે ભાવ હોય છે; ક્ષાયિક અને ધારિણુમિક. સંસારી જીવોમાં કોઈ ત્રણ ભાવવાળા, કોઈ ચાર ભાવવાળા અને કોઈ પાંચ ભાવવાળા હોય છે; પરંતુ બે ભાવવાળું કોઈ હોતું નથી, અર્થાત્ મુક્ત આત્માના પર્યાયો ઉક્ત બે ભાવોમાં અને સંસારીના પર્યાયો ત્રણથી પાંચ ભાવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એથી જ પાંચ ભાવોને જીવનું સ્વરૂપ કહ્યા છે. એ કથન જીવરાશિની અપેક્ષાએ કે કોઈ જીવવિશેષમાં સંભવની અપેક્ષાએ સમજવું.

બે પર્યાયો ઔદયિક ભાવવાળા છે તે વૈભાવિક અને બાકીના ચારે ભાવવાળા પર્યાયો સ્વાભાવિક છે.

ઉક્ત પાંચ ભાવોના કુલ ૫૩ લેહ આ સૂત્રમાં ગણાવ્યા છે. કયા કયા ભાવવાળા કેટકેટલા પર્યાયો છે અને તે કયા કયા, તે આગળ બતાવવામાં આવે છે.

સર્વોપશમ માત્ર મોહનીયનો જ થાય છે. દર્શનમોહનીય કર્મના ઉપશમથી સમ્યક્ત્વ પ્રકટ થાય છે અને ચારિત્ર-મોહનીય કર્મના ઉપશમથી ચારિત્ર પ્રકટ થાય છે. માટે જ સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ બન્ને પર્યાયો ઔપશમિક ભાવવાળા સમજવા જોઈએ.

કેવલજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શનાવરણના ક્ષયથી કેવલદર્શન, પંચવિધ અંતરાયના ક્ષયથી દાન, લાભ, લોભ, ઉપલોભ અને વીર્ય એ પાંચ લઘ્વિઓ,

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયથી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયથી ચારિત્ર પ્રકટ થાય છે. માટે કેવલજ્ઞાનાદિ નવ પ્રકારના પર્યાયો ક્ષાયિક કહેવાય છે.

મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. મિથ્યાત્વયુક્ત મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અને અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ અને અવધિર્દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન અને અવધિર્દર્શન પ્રગટ થાય છે. પંચવિધ અંતરાયના ક્ષયોપશમથી દાન, લાલ આદિ ઉક્ત પાંચ લબ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે. અનંતાનુષંધી ચતુષ્ક તથા દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયના ક્ષયોપશમથી દેશવિરતિ પ્રગટ થાય છે. અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયના ક્ષયોપશમથી સર્વવિરતિ ચારિત્ર પ્રગટ થાય છે. માટે જ્ઞાન આદિ ઉપરના અઢાર પ્રકારના પર્યાયો ક્ષાયોપશમિક છે.

ગતિનામ કર્મના ઉદયનું ક્ષણ નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિઓ છે. કષાયમોહનીયના ઉદયથી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય પેદા થાય છે. વેદમોહનીયના ઉદયથી સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક વેદ પ્રાપ્ત થાય છે. મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉદયથી મિથ્યાદર્શન-તત્ત્વ વિષે અશ્રદ્ધા થાય છે. અજ્ઞાન-જ્ઞાનાભાવ જ્ઞાનાવરણીય તથા દર્શ-

નાવરણીયનું ફળ છે. અસંયતત્વ-વિરતિનો સર્વથા અભાવ અનંતાનુબંધી આદિ બાર પ્રકારનાં ચારિત્રમોહનીયના ઉદયનું ફળ છે. અસિદ્ધત્વ-શરીરધારણુ વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર કર્મના ઉદયથી થાય છે. કૃણુ, નીલ, કાપોત, તેજ, પદ્મ અને શુકલ એ છ પ્રકારની લેશ્યાઓ-કષાયોદયરંજિત યોગપ્રવૃત્તિ કે યોગપરિણામ-કષાયના ઉદયનું અથવા યોગ-જનકે શરીરનામ કર્મના ઉદયનું ફળ છે, તેથી જ ગતિ આદિ ઉપરના ૨૧ પર્યાયો ઔદયિક કહેવાય છે.

જીવત્વ-ચૈતન્ય, લબ્યત્વ-મુક્તિની યોગ્યતા, અલબ્યત્વ-મુક્તિની અયોગ્યતા, એ ત્રણ ભાવો સ્વાભાવિક છે. અર્થાત્ તે, કર્મના ઉદયથી કે ઉપશમથી કે ક્ષયથી કે ક્ષયોપશમથી પેદા થતા નથી; કિન્તુ અનાદિસિદ્ધ આત્મદ્રવ્યના અસ્તિ-ત્વથી જ સિદ્ધ છે, તેથી તે પારિણામિક છે.

પ્ર૦-શું પારિણામિક ભાવો ત્રણ જ છે ?

ઉ૦-નાહિ. બીજા પણ છે.

પ્ર૦-તે કયા ?

ઉ૦-અસ્તિત્વ, અન્યત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, ગુણવત્ત્વ, પ્રદેશવત્ત્વ, અસંખ્યાતપ્રદેશત્વ, અસર્વગતત્વ, અરૂપત્વ આદિ. અનેક છે.

પ્ર૦-તો પછી ત્રણ જ કેમ ગણાવ્યા ?

ઉ૦-અહિંયાં જીવનું સ્વરૂપ બતાવવું છે અને તે એના અસાધારણ ભાવોથી બતાવી શકાય. માટે ઔપશમિક આદિની સાથે પારિણામિક ભાવો એવા જ બતાવ્યા છે કે જે જીવના

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

અસાધારણ છે. અસ્તિત્વ આદિ ભાવો પારિણામિક છે ખરા, પરન્તુ તે જીવની માફક અજીવમાં પણ છે; તેથી તે જીવના અસાધારણ ભાવ ન કહેવાય. માટે જે અર્હિયાં એમનો નિર્દેશ કર્યો નથી. તેમ છતાં છેવટે જે આદિ શબ્દ રાખ્યો છે તે, એ જ વસ્તુસૂચન કરવાને માટે છે. દિગંખર સંપ્રદાયમાં આ જ અર્થ 'ચ' શબ્દથી લીધો છે. ૧-૭

જીવનું લક્ષણ—

ઉપયોગો લક્ષણમ્ । ૮ ।

ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે.

જીવ કે જેને આત્મા અને ચેતન પણ કહે છે તે અનાદિસિદ્ધ (સ્વતંત્ર) દ્રવ્ય છે. તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ અરૂપી હોવાથી એનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતું નથી; પરન્તુ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન આદિથી કરી શકાય છે. એમ હોવા છતાં પણ સાધારણ જિજ્ઞાસુઓ માટે એક એવું લક્ષણ બતાવવું જોઈએ કે જેનાથી આત્માની પિછાન કરી શકાય; એ અભિપ્રાયથી પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તેનું લક્ષણ બતાવ્યું છે. આત્મા લક્ષ્ય-જ્ઞેય અને ઉપયોગ લક્ષણ-જ્ઞાણવાનો ઉપાય છે. જગત અનેક જડ, ચેતન પદાર્થોનું મિશ્રણ છે. એમાંથી જડ અને ચેતનનો વિવેકપૂર્વક નિશ્ચય કરવો હોય તો ઉપયોગની દ્વારા થઈ શકે છે; કેમકે તરતમભાવથી ઉપયોગ બધા આત્માઓમાં અવશ્ય મળી આવે છે, જ્યારે જડમાં તે બિલકુલ હોતો નથી.

પ્ર૦—ઉપયોગ એટલે શું ?

ઉ૦—ઉપયોગ એટલે બોધરૂપ વ્યાપાર.

પ્ર૦—આત્મામાં બોધની ક્રિયા થાય છે અને જડમાં કેમ થતી નથી ?

ઉ૦—બોધનું કારણ ચેતનાશક્તિ છે; તે જેમાં હોય તેમાં બોધક્રિયા થઈ શકે છે, બીજામાં નહિ. ચેતનાશક્તિ આત્મામાં જ છે, જડમાં નહિ.

પ્ર૦—આત્મા સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે એથી એમાં અનેક ગુણ હોવા જોઈએ; તો પછી ઉપયોગને જ લક્ષણ કેમ કહ્યું ?

ઉ૦—સાચે જ આત્મામાં અનંત ગુણપર્યાય છે, પરંતુ તે બધામાં ઉપયોગ જ મુખ્ય છે. કેમકે સ્વપરપ્રકાશરૂપ હોવાથી તે ઉપયોગ જ પોતાનું તથા ઇતર પર્યાયોનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે. એ સિવાય આત્મા જે કંઈ અસ્તિ-નાસ્તિ જાણે છે, નનુ-નચ કરે છે, સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે તે બધું ઉપયોગને લીધે જ. એથી જ ઉપયોગ એ બધા પર્યાયોમાં મુખ્ય છે.

પ્ર૦—શું લક્ષણ, સ્વરૂપથી લિન્ન છે ?

ઉ૦—નહિ.

પ્ર૦—તો તો પહેલા પાંચ ભાવોને જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું છે એથી તે પણ લક્ષણ થયું; તો પછી બીજું લક્ષણ બતાવવાનું શું પ્રયોજન ?

ઉ૦—અસાધારણ ધર્મ પણ બધા એક સરખા હોતા નથી. કેટલાક તો એવા હોય છે કે જે લક્ષ્યમાં હોય છે ખરા, પણ

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

તે કોઈક વાર હોય છે અને કોઈક વાર નહિ; કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જે સમગ્ર લક્ષ્યમાં રહેતા નથી; જ્યારે બીજા કેટલાક એવા હોય છે કે જે ત્રણે કાળમાં સમગ્ર લક્ષ્યમાં રહે છે. સમગ્ર લક્ષ્યમાં ત્રણે કાળમાં મળી આવે એવો અસાધારણ ધર્મ ઉપયોગ જ છે. એથી લક્ષણરૂપે એનું પૃથક્ કથન કર્યું છે અને તદ્દ્વારા એવું સૂચિત કર્યું છે કે ઔપશમિક આદિભાવો જીવનું સ્વરૂપ તો છે; પરંતુ તે, બધા આત્માઓમાં મળતા નથી અને ત્રિકાળવર્તી પણ નથી. ત્રિકાળવર્તી અને બધા આત્માઓમાં પ્રાપ્ત થાય એવો એક જીવત્વરૂપ પારિણામિક ભાવ જ છે; જેનો ફલિત અર્થ ઉપયોગ જ થાય છે. એથી એને અલગ કરી લક્ષણરૂપે કહ્યો છે. બીજા બધા ભાવો કદાચિત્-ક્યારેક મળે એવા અને ક્યારેક ન મળે એવા, કેટલાક લક્ષ્યાંશમાં જ રહેનારા અને કર્મસાપેક્ષ હોવાથી જીવના ઉપલક્ષણ થઈ શકે છે, લક્ષણ નહિ. ઉપલક્ષણ અને લક્ષણમાં તફાવત એ છે કે જે પ્રત્યેક લક્ષ્યમાં સર્વાત્મભાવે ત્રણે કાળમાં પ્રાપ્ત થાય તે લક્ષણ; જેમકે-અગ્નિમાં ઉજ્જીવ. અને જે કોઈક લક્ષ્યમાં હોય અને કોઈકમાં ન હોય, કદાચિત્ હોય અને કદાચિત્ ન હોય અને સ્વભાવસિદ્ધ ન હોય તે ઉપલક્ષણ; જેમકે-અગ્નિનું ઉપલક્ષણ ધૂમાડો. જીવત્વને છોડીને ભાવોના આવન-લેદ આત્માના ઉપલક્ષણ જ છે. ૮

ઉપયોગની વિવિધતા—

સ દ્વિવિધોઽષ્ટચતુર્ભેદઃ । ૯ ।

તે અર્થાત્ ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે; તથા આઠ પ્રકારનો અને ચાર પ્રકારનો છે.

જ્ઞાનની શક્તિ—ચેતના સમાન હોવા છતાં પણ જાણવાની ક્રિયા—બોધવ્યાપાર અથવા ઉપયોગ બધા આત્માઓમાં સમાન દેખાતો નથી. આ ઉપયોગની વિવિધતા બાહ્ય, અભ્યંતર કારણોના સમૂહની વિવિધતા ઉપર અવલંબિત છે. વિષય—લેદ, ઇન્દ્રિય આદિ સાધનલેદ, દેશકાળલેદ ઇત્યાદિ વિવિધતા બાહ્ય સામગ્રીની છે. આવરણની તીવ્રતામંદતાનું તારતમ્ય આંતરિક સામગ્રીની વિવિધતા છે. એ સામગ્રીવૈચિત્ર્યને લીધે એક જ આત્મા ભિન્નભિન્ન સમયમાં ભિન્નભિન્ન પ્રકારની બોધક્રિયા કરે છે, અને અનેક આત્મા એક જ સમયમાં ભિન્નભિન્ન બોધ કરે છે. આ બોધની વિવિધતા અનુભવસિદ્ધ છે; એને સંદ્વેપમા વર્ગીકરણ દ્વારા બતાવવી એ જ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે. ઉપયોગરાશિના સામાન્યરૂપથી બે વિભાગ કરવામાં આવે છે; એક સાકાર અને બીજો નિરાકાર. વિશેષરૂપથી સાકારઉપયોગના આઠ અને નિરાકારઉપયોગના ચાર વિભાગ કરવામાં આવે છે. આ રીતે ઉપયોગના કુલ બાર લેદ થાય છે.

સાકારના આઠ લેદ આ પ્રમાણે છે—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન.

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

નિરાકારઉપયોગના ચાર લેદ આ પ્રમાણે છે-અક્ષુદ્દર્શન, અચક્ષુદ્દર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન.

૩૦-સાકાર અને નિરાકારનો શો અર્થ છે ?

ઉ૦-જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને વિશેષરૂપે જાણે તે સાકારઉપયોગ. અને જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને સામાન્યરૂપે જાણે તે નિરાકારઉપયોગ. સાકારને જ્ઞાન અથવા સવિકલ્પક બોધ કહે છે અને નિરાકારને દર્શન અથવા નિર્વિકલ્પક બોધ કહે છે.

૩૦-ઉપરના બાર લેદોમાંથી કેટલા લેદ પૂર્ણ વિકસિત ચેતનાશક્તિનું કાર્ય છે અને કેટલા અપૂર્ણ વિકસિત ચેતના-શક્તિનું કાર્ય છે ?

ઉ૦-કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બન્ને પૂર્ણ વિકસિત ચેતનાના વ્યાપાર છે અને બાકીના બધા અપૂર્ણ વિકસિત ચેતનાના વ્યાપાર છે.

૩૦-વિકાસની અપૂર્ણતા વળતે અપૂર્ણતાની વિવિધતાને લીધે ઉપયોગના લેદ સંભવે છે; પરન્તુ વિકાસની પૂર્ણતા વળતે ઉપયોગમાં લેદ કેવી રીતે સંભવે ?

ઉ૦-વિકાસની પૂર્ણતાને સમયે પણ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન રૂપથી જે ઉપયોગના લેદો મનાયા છે તેનું કારણ ફક્ત ગ્રાહ્ય વિષયની દ્વિરૂપતા છે; અર્થાત્ પ્રત્યેક વિષય સામાન્ય અને વિશેષ રૂપે ઉભય સ્વભાવ છે એથી એને જાણતો ચેતનાજન્ય વ્યાપાર પણ જ્ઞાનદર્શનરૂપથી જે પ્રકારનો થાય છે.

૩૦-સાકારના આઠ લેહોમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે ?

ઉ૦-બીજો કાંઈ જ નહિ. ક્રૂત સમ્યક્ત્વના સહભાવ કે અસહભાવનો તફાવત છે.

૩૦-તો પછી બીજા જ્ઞાનનું પ્રતિપક્ષી અજ્ઞાન અને દર્શનનું પ્રતિપક્ષી અદર્શન કેમ નહિ ?

ઉ૦-મનઃપર્યાય અને કેવળ એ બે જ્ઞાન સમ્યક્ત્વ વિના થઈ જ શકતાં નથી; આથી એના પ્રતિપક્ષીનો સંભવ નથી. દર્શનોમાં કેવળદર્શન સમ્યક્ત્વના સિવાય થતું નથી; પરંતુ બાકીનાં ત્રણ દર્શનો સમ્યક્ત્વનો અભાવ હોય તોપણ થાય છે, છતાં એનાં પ્રતિપક્ષી ત્રણ અદર્શન ન કહેવાનું કારણ એ છે કે દર્શન એ માત્ર સામાન્યનો બોધ છે. એથી સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વીના દર્શનો વચ્ચે કાંઈ પણ ભેદ વ્યવહારમાં બતાવી શકાતો નથી.

૩૦-ઉપરના બાર લેહોની વ્યાખ્યા શી છે ?

ઉ૦-જ્ઞાનના આઠ લેહોનું ^૧સ્વરૂપ પહેલાં જ બતાવ્યું છે. દર્શનના ચાર લેહોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-૧ જે સામાન્ય બોધ નેત્રજન્ય હોય તે અશુદ્ધદર્શન, ૨ નેત્ર સિવાય બીજી કોઈ પણ ઇન્દ્રિય અથવા મનથી થતો સામાન્ય બોધ તે અચ્છુદ્ધદર્શન, ૩ અવધિલબ્ધિથી મૂર્ત પદાર્થોનો સામાન્ય બોધ તે અવધિદર્શન અને ૪ કેવળલબ્ધિથી થતો સમસ્ત પદાર્થોનો સામાન્ય બોધ તે કેવળદર્શન કહેવાય છે. ૯

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

જીવરાશિના વિભાગ—

સંસારિણો મુક્તાશ્ચ । ૧૦ ।

સંસારી અને મુક્ત એવા બે વિભાગ છે.

જીવ અનંત છે. ચૈતન્યરૂપે તે બધા સમાન છે. અહિંયાં એમના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે તે અમુક વિશેષની અપેક્ષાએ; અર્થાત્ એક સંસારરૂપ પર્યાયવાળા અને બીજા સંસારરૂપ પર્યાયવિનાના. પહેલા પ્રકારના જીવે સંસારી અને બીજા પ્રકારના મુક્ત કહેવાય છે.

પ્ર૦—સંસાર શી વસ્તુ છે ?

ઉ૦—દ્રવ્યબંધ અને ભાવબંધ એ જ સંસાર છે. કર્મદલનો વિશિષ્ટ સંબંધ દ્રવ્યબંધ છે અને રાગદ્વેષ આદિ વાસનાઓનો સંબંધ ભાવબંધ છે. ૧૦

સંસારી જીવના ભેદપ્રભેદ—

સમનસ્કાઽમનસ્કાઃ । ૧૧ ।

સંસારિણસ્થાવરાઃ । ૧૨ ।

પૃથિવ્યઽમ્બુવનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ । ૧૩ ।

તેજોવાયુ દ્વીન્દ્રિયાદયશ્ચ ત્રસાઃ । ૧૪ ।

મનયુક્ત અને મનરહિત એવા સંસારી જીવ હોય છે.

તેવી જ રીતે તે ત્રસ અને સ્થાવર છે.

પૃથ્વીકાય, જલકાય અને વનસ્પતિકાય એ ત્રણ સ્થાવર છે.

તેજઃકાય, વાયુકાય અને દ્વીન્દ્રિય આદિ ત્રસ છે.

પ્ર૦-શું ક્ષીંદ્રિયાદિની માફક તેજઃકાયિક અને વાયુ-કાયિક જીવ પણ ઉપરની પ્રવૃત્તિ કરતા સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જેનાથી એમને ત્રસ મનાય ?

ઉ૦-નહિ.

પ્ર૦-તો પછી પૃથ્વીકાયિક આદિની માફક એમને સ્થાવર કેમ ન કહ્યા ?

ઉ૦-ઉક્ત લક્ષણ પ્રમાણે તે ઞારી રીતે સ્થાવર જ છે. અહિંયાં ક્ષીંદ્રિયાદિની સાથે ફક્ત ગતિનું સાદૃશ્ય જોઈ એમને ત્રસ કહ્યા છે. અર્થાત્ ત્રસ એ પ્રકારના છે. લબ્ધિત્રસ અને ગતિત્રસ. જેમને ત્રસનામ કર્મનો ઉદય થયો છે તે લબ્ધિત્રસ કહેવાય છે, એ જ મુખ્ય ત્રસ છે; જેમકે-ક્ષીંદ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો. સ્થાવરનામ કર્મનો ઉદય હોવા છતાં પણ ત્રસના સરખી ગતિ હોવાથી ત્રસ કહેવાય છે તે ગતિત્રસ, એ કેવળ ઉપચારથી જ ત્રસ કહેવાય છે; જેમકે-તેજઃકાયિક અને વાયુકાયિક. ૧૧-૧૪

કીંદ્રિયોની સંખ્યા, એના ભેદઅભેદ અને નામનિર્દેશ—

પચ્ચેન્દ્રિયાણિ	। ૧૫ ।
દ્વિવિધાનિ	। ૧૬ ।
નિર્વૃત્ત્યુપકરણે દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્	। ૧૭ ।
લઙ્ઘ્યુપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્	। ૧૮ ।
ઉપયોગઃ સ્પર્શાદિષુ	। ૧૯ ।
સ્પર્શનરસનગ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રાણિ	। ૨૦ ।

તત્ત્વાર્થ સ્ત્રવ

માણુસ પગ અને ચાલવાની શક્તિ હોવા છતાં પણ લાકડીના ટેકા સિવાય ચાલી શકતો નથી એ રીતે ભાવમન હોવા છતાં પણ જીવ, દ્રવ્યમન સિવાય સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકતો નથી. એ કારણથી દ્રવ્યમનની પ્રધાનતા માની એના ભાવ અને અભાવની અપેક્ષાએ મનવાળા અને મનરહિત એવો વિભાગ કર્યો છે.

પ્ર૦—ખીજે વિભાગ કરવાનો શું એવો તો અર્થ નથી કે બધા ત્રસ સમનસ્ક અને બધા સ્થાવર અમનસ્ક છે ?

ઉ૦—નહિ. ત્રસમાં પણ કેટલાક સમનસ્ક હોય છે, પણ બધા નહિ; જ્યારે સ્થાવર તો બધા અમનસ્ક જ હોય છે.

સ્થાવરના પૃથ્વીકાય, જલકાય અને વનસ્પતિકાય એવા ત્રણ ભેદ છે અને ત્રસના તેજઃકાય અને વાયુકાય એવા બે ભેદ તથા ક્ષીદ્રિય, ત્રીદ્રિય, ચતુર્દ્રિય અને પંચેદ્રિય એવા પણ ચાર ભેદો છે.

પ્ર૦—ત્રસ અને સ્થાવરનો અર્થ શો છે ?

ઉ૦—જેને ત્રસનામ કર્મનો ઉદય થયો હોય અર્થાત્ જે ત્રાસ પામવાથી ગતિ કરી શકે તે ત્રસ, અને જેને સ્થાવરનામ કર્મનો ઉદય થયો હોય અર્થાત્ ત્રાસ પામવા છતાં જે ગતિ ન જ કરી શકે તે સ્થાવર.

પ્ર૦—ત્રસનામ કર્મના ઉદયની અને સ્થાવરનામ કર્મના ઉદયની પિછાન શી રીતે થાય ?

ઉ૦—હુઃખને છોડી દેવાની અને સુખને મેળવવાની પ્રવૃત્તિ જ્યાં સ્પષ્ટ દેખાય ત્યાં ત્રસનામ કર્મનો ઉદય સમજવો અને જ્યાં એ ન દેખાય ત્યાં સ્થાવરનામ કર્મનો ઉદય સમજવો.

પ્ર૦-શું ક્ષીંદ્રિયાદિની માફક તેજઃકાયિક અને વાયુ-કાયિક જીવ પણ ઉપરની પ્રવૃત્તિ કરતા સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જેનાથી એમને ત્રસ મનાય ?

ઉ૦-નહિ.

પ્ર૦-તો પછી પૃથ્વીકાયિક આદિની માફક એમને સ્થાવર કેમ ન કહ્યા ?

ઉ૦-ઉક્ત લક્ષણ પ્રમાણે તે ઞારી રીતે સ્થાવર જ છે. અહિંયાં ક્ષીંદ્રિયાદિની સાથે ફક્ત ગતિનું સાદૃશ્ય જોઈ એમને ત્રસ કહ્યા છે. અર્થાત્ ત્રસ બે પ્રકારના છે. લઘિત્રસ અને ગતિત્રસ. જેમને ત્રસનામ ઈર્મનો ઉદય થયો છે તે લઘિત્રસ કહેવાય છે, એ જ મુખ્ય ત્રસ છે; જેમકે-ક્ષીંદ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો સ્થાવરનામ ઈર્મનો ઉદય હોવા છતાં પણ ત્રસના સરખી ગતિ હોવાથી ત્રસ કહેવાય છે તે ગતિત્રસ, એ કેવળ ઉપચારથી જ ત્રસ કહેવાય છે; જેમકે-તેજઃકાયિક અને વાયુકાયિક ૧૧-૧૪

ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા, એના ભેદપ્રભેદ અને નામનિર્દેશ—

પञ्चेन्द्रियाणि	। ૧૫ ।
द्विविधानि	। ૧૬ ।
निर्वृत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम्	। ૧૭ ।
लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम्	। ૧૮ ।
उपयोगः स्पर्शादिषु	। ૧૯ ।
स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि	। ૨૦ ।

ઇન્દ્રિયો પાંચ છે.

તે પ્રત્યેક બબ્બે પ્રકારની છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિય, નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ રૂપ છે.

ભાવેન્દ્રિય, લબ્ધિ અને ઉપયોગ રૂપ છે.

ઉપયોગ સ્પર્શાદિ વિષયોમાં થાય છે.

સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ ઇન્દ્રિયોનાં નામ છે.

અહિંયાં ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા બતાવવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે ઇન્દ્રિયો ઉપરથી સંસારી જીવોના વિભાગ કરવા હોય તો માલૂમ પડી શકે કે તેના કેટલા વિભાગ થાય. ઇન્દ્રિયો પાંચ છે. બધા સંસારીઓને પાંચે ઇન્દ્રિયો હોતી નથી. કેટલાકને એક, કેટલાકને બે, એ રીતે એક એક વધતાંવધતાં કેટલાકને પાંચ સુધી હોય છે. જેને એક ઇન્દ્રિય હોય છે તે એકેન્દ્રિય, જેને બે ઇન્દ્રિયો હોય છે તે દ્વીન્દ્રિય. આ રીતે ત્રીન્દ્રિય, ચતુર્વિન્દ્રિય, અને પંચેન્દ્રિય એવા પાંચ ભેદ સંસારી જીવના થાય છે.

પ્ર૦-ઇન્દ્રિય એટલે શું ?

ઉ૦-જેનાથી જ્ઞાનનો લાભ થઈ શકે તે ઇન્દ્રિય.

પ્ર૦-શું પાંચથી અધિક ઇન્દ્રિયો નથી હોતી ?

ઉ૦-નહિ. જ્ઞાનેન્દ્રિયો પાંચ જ હોય છે. જો કે સાંખ્ય આદિ શાસ્ત્રોમાં વાક્, પાણિ, પાદ, પાચુ-ગુદા અને ઉપસ્થ-લિંગ-જનનેન્દ્રિયને પણ ઇન્દ્રિયો કહી છે; પરન્તુ તે કર્મેન્દ્રિયો છે. અહિંયાં ક્ષુદ્ર જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જ બતાવી છે, કે જે પાંચથી અધિક નથી.

૩૦-જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયનો અર્થ શો ?

૩૦-જેનાથી મુખ્યત્વા જીવનયાત્રાને ઉપયોગી જ્ઞાન થઈ શકે તે જ્ઞાનેન્દ્રિય અને જેનાથી જીવનયાત્રાને ઉપયોગી આહાર, વિહાર, નિહાર આદિ ક્રિયાઓ થઈ શકે તે કર્મેન્દ્રિય.

પાંચે ઇન્દ્રિયોના દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપે બળે ભેદ થાય છે. પુદ્ગલમય જડ ઇન્દ્રિય દ્રવ્યેન્દ્રિય છે; અને આત્મિક પરિણામરૂપ ઇન્દ્રિય ભાવેન્દ્રિય છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિય નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણરૂપથી બે પ્રકારની છે. શરીરના ઉપર દેખાતી ઇન્દ્રિયોની આકૃતિઓ જે પુદ્ગલસ્કંધોની વિશિષ્ટ રચનાઓ છે તે નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિય અને નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિયની બહાર અને અંદરની પૌદ્ગલિક શક્તિ કે જેના વિના નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય જ્ઞાન પેદા કરવાને અસમર્થ છે તે ઉપકરણેન્દ્રિય છે.

ભાવેન્દ્રિય પણ લબ્ધિ અને ઉપયોગરૂપે બે પ્રકારની છે. મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ આદિનો ક્ષયોપશમ જે એક પ્રકારનો આત્મિક પરિણામ છે તે લબ્ધિઇન્દ્રિય છે અને લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણ એ ત્રણેના મળવાથી જે રૂપ આદિ વિષયોનો સામાન્ય અને વિશેષ બોધ થાય છે તે ઉપયોગ-ઇન્દ્રિય છે. ઉપયોગઇન્દ્રિય, મતિજ્ઞાન તથા ચક્ષુ, અચક્ષુ દર્શન આદિ રૂપ છે.

મતિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ જેને ભાવેન્દ્રિય કહેલ છે તે અરૂપી-અમૂર્ત પદાર્થને જાણી શકતો નથી; રૂપી પદાર્થોને જાણે છે ખરો, પરંતુ એના બધા ગુણુપર્યાયોને જાણી શકતો નથી; ક્રૂત સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ પર્યાયોને જ જાણી શકે છે.

પ્ર૦—પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના દ્રવ્ય, ભાવ રૂપથી બળે અને દ્રવ્યના તથા ભાવના પણ અનુક્રમે નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ રૂપ તથા લબ્ધિ અને ઉપયોગ રૂપ બે બે ભેદ બતાવ્યા છે. તો હવે એ કહો કે એનો પ્રાસિક્કમ કેવો છે ?

ઉ૦—લબ્ધિઇન્દ્રિય હોય ત્યારે જ નિર્વૃત્તિનો સંભવ છે. નિર્વૃત્તિ વિના ઉપકરણઇન્દ્રિય હોતી નથી; અર્થાત્ લબ્ધિ પ્રાપ્ત થયે છતે જ નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગ હોઇ શકે છે. એ જ રીતે નિર્વૃત્તિ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉપકરણ અને ઉપયોગ તથા ઉપકરણ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉપયોગનો સંભવ છે. સારાંશ એ છે કે પૂર્વપૂર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉત્તરઉત્તર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. પરન્તુ એવો નિયમ નથી કે ઉત્તરઉત્તર ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ થયે છતે જ પૂર્વપૂર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય.

ઇન્દ્રિયોનાં નામ ૧ સ્પર્શન્દ્રિય—ત્વચા, ૨ રસન્દ્રિય—જીભ, ૩ દ્રાણેન્દ્રિય—નાક, ૪ ચક્ષુર્ન્દ્રિય—આંખ, ૫ શ્રોત્રેન્દ્રિય—કાન. આ પાંચે લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગ રૂપ ચારચાર પ્રકારની છે, અર્થાત્ આ ચારચાર પ્રકારોની સમષ્ટિ એ જ સ્પર્શનાદિ એક એક પૂર્ણ ઇન્દ્રિય છે. એ સમષ્ટિમાં જેટલી ન્યૂનતા તેટલી જ ઇન્દ્રિયની અપૂર્ણતા.

પ્ર૦—ઉપયોગ તો જ્ઞાનવિશેષ છે અને તે ઇન્દ્રિયોનું ક્ષણ છે. એને ઇન્દ્રિયો કેવી રીતે કહી ?

૧ આના વિશેષ વિચાર માટે જુઓ હિંદી ચોથા ક્રમગ્રંથ પૃ૦ ૩૬ ઇન્દ્રિયશબ્દવિષયક પરિશિષ્ટ.

ઉ૦-જે કે વાસ્તવિક રીતે ઉપયોગ એ લાભિ, નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ ત્રણની સમષ્ટિનું કાર્ય છે, પરન્તુ અહિંયાં ઉપચારથી અર્થાત્ કાર્યમાં કારણનો આરોપ કરી એને પણ ઇન્દ્રિય કહી છે. ૧૫-૨૦

ઇન્દ્રિયોના જ્ઞેયો-વિષયો—

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાસ્તેષામર્થાઃ । ૨૧ ।

શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય । ૨૨ ।

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ-રૂપ અને શબ્દ એ પાંચ, ક્રમથી એના અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પાંચ ઇન્દ્રિયોના અર્થ-જ્ઞેય છે.

અનિન્દ્રિય-મનનો વિષય શ્રુત છે.

જગતના બધા પદાર્થો એક સરળા નથી. કેટલાક મૂર્ત છે અને કેટલાક અમૂર્ત. જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિ હોય તે મૂર્ત. મૂર્ત પદાર્થ જ ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય છે, અમૂર્ત નહિ. પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયો જે જુદાજુદા બતાવ્યા છે તે એક બીજાથી સર્વથા ભિન્ન અને મૂળ તત્ત્વ-દ્રવ્યરૂપ નહિ, પણ એક જ દ્રવ્યના ભિન્નભિન્ન અંશો-પર્યાયો છે; અર્થાત્ પાંચે ઇન્દ્રિયો એક જ દ્રવ્યની પરસ્પર ભિન્નભિન્ન અવસ્થાઓને જાણવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એથી જ આ સૂત્રમાં પાંચ ઇન્દ્રિયોના જે પાંચ વિષયો બતાવ્યા છે તે સ્વતંત્ર અલગઅલગ વસ્તુ ન સમજતાં એક જ મૂર્ત-પૌદ્ગલિક દ્રવ્યના અંશ સમજવા જોઈએ. જેમકે-એક લાકુ છે એને ભિન્નભિન્ન પ્રકારે પાંચે ઇન્દ્રિયો

જાણી શકે છે. આંગળી સ્પર્શ કરી એનો શીતઉષ્ણાદિ સ્પર્શ બતાવી શકે છે; જીભ ચાખીને એનો ખાટો, મીઠો આદિ રસ બતાવે છે; નાકે સૂંધીને એની સુગંધ અથવા દુર્ગંધ બતાવે છે; આંખ જોઈને એનો લાલ, સફેદ આદિ રંગ બતાવે છે; કાન એ લાડુને ખાતાં ઉત્પન્ન થતો અવાજ બતાવે છે. એમ પણ નથી કે એ એક જ લાડુમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ આદિ ઉક્ત પાંચે વિષયોનું સ્થાન અલગઅલગ હોય, કિન્તુ તે બધા એના બધા ભાગોમાં એક સાથે રહે છે; કેમકે તે બધા એક જ દ્રવ્યના અવિભાજ્ય પર્યાય છે. એનો વિભાગ ફક્ત બુદ્ધિ દ્વારા કરી શકાય છે, જે ઇન્દ્રિયોથી થાય છે. ઇન્દ્રિયોની શક્તિ જુદીજુદી છે. તે ગમે તેટલી પટુ હોય તોપણ પોતાના ગ્રાહ્ય વિષય સિવાય અન્ય વિષયોને જાણવામાં સમર્થ થતી નથી. આ કારણથી પાંચે ઇન્દ્રિયોના પાંચે વિષય અસંકીર્ણ-પૃથક્પૃથક્ છે.

૩૦-સ્પર્શ આદિ પાંચે વિષયો સહચરિત છે તો પછી એમ કેમ કે કોઈ કોઈ વસ્તુમાં એ પાંચેની ઉપલબ્ધિ ન હોઈ ફક્ત એક અથવા બેની જ હોય છે ? જેમકે-સૂર્ય આદિની પ્રભાનું રૂપ માલૂમ પડે છે પરન્તુ સ્પર્શ, રસ, ગંધ આદિ નહિ; એ રીતે પુષ્પાદિથી અમિશ્રિત વાયુનો સ્પર્શ માલૂમ પડતો હોવા છતાં પણ રસ, ગંધ આદિ માલૂમ પડતાં નથી.

૩૦-પ્રત્યેક ભૌતિક દ્રવ્યમાં સ્પર્શ આદિ ઉપરના બધા પર્યાયો હોય છે, પરન્તુ જે પર્યાય ઉત્કટ હોય તો

તે ઇન્દ્રિયાહ્ય થાય છે. કેટલાકમાં સ્પર્શ આદિ પાંચે પર્યાય ઉત્કટ રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે અને કેટલાકમાં એક, બે; બાકીના પર્યાયો અનુત્કટ અવસ્થામાં હોવાથી ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાતા નથી, પરન્તુ તેમાં હોય છે અવશ્ય. ઇન્દ્રિયોની પટુતા-ગ્રહણશક્તિ પણ બધી જાતનાં પ્રાણીઓની એક સરખી હોતી નથી. એક જાતનાં પ્રાણીઓમાં પણ ઇન્દ્રિયોની પટુતા વિવિધ પ્રકારની દેખાય છે. આથી સ્પર્શ આદિની ઉત્કટતા, અનુત્કટતાનો વિચાર ઇન્દ્રિયની પટુતાના તરતમભાવ ઉપર નિર્ભર છે.

ઉપરની પાંચ ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત એક બીજી પણ ઇન્દ્રિય છે, જેને મન કહે છે. મન એ જ્ઞાનનું સાધન છે. પરન્તુ સ્પર્શન આદિની માફક બાહ્ય સાધન ન હોઈ એ આંતરિક સાધન છે; એથી એને અંતઃકરણ પણ કહે છે. મનનો વિષય બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની માફક પરિમિત નથી. બાહ્ય ઇન્દ્રિયો ફક્ત મૂર્ત પદાર્થોને ગ્રહણ કરે છે, અને તે પણ અંશરૂપે. મન મૂર્ત, અમૂર્ત, બધા પદાર્થોનું તેમનાં અનેકરૂપો સાથે ગ્રહણ કરે છે. મનનું કાર્ય વિચાર કરવાનું છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા અને નહિ કરાયેલા વિષયોમાં વિકાસ-યોગ્યતા પ્રમાણે તે વિચાર કરી શકે છે. આ વિચાર એ જ શ્રુત છે. એથી જ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અનિન્દ્રિયનો વિષય શ્રુત છે; અર્થાત્ મૂર્ત, અમૂર્ત બધાં તત્ત્વોનું સ્વરૂપ મનનું પ્રવૃત્તિ-ક્ષેત્ર છે.

૩૦-જેને શ્રુત કહે છે તે જો મનનું કાર્ય હોય અને

તે એક પ્રકારનું સ્પષ્ટ તથા વિશેષગ્રાહી જ્ઞાન હોય તો પછી શું મનથી મતિજ્ઞાન ન થાય ?

ઉ૦—થાય; પરન્તુ મનની દ્વારા પહેલવહેલું જે સામાન્યરૂપે વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે અને જેમાં શબ્દાર્થસંબંધ, પૌર્વાપર્ય—આગળપાછળનું અનુસંધાન અને વિકલ્પ રૂપ વિશેષતા ન હોય તે મતિજ્ઞાન છે. એની પછી થનારી ઉક્ત વિશેષતાવાળી વિચારધારા તે શ્રુતજ્ઞાન છે. તાત્પર્ય કે મનોજન્ય જ્ઞાનવ્યાપારની ધારામાં પ્રાથમિક અલ્પ અંશ મતિજ્ઞાન છે, અને પછીનો અધિક અંશ શ્રુતજ્ઞાન છે. સારાંશ એ છે કે સ્પર્શન આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી ફક્ત મતિજ્ઞાન થાય છે, પરન્તુ મનથી મતિ અને શ્રુત બન્ને થાય છે. એમાં પણ મતિ કરતાં શ્રુત જ પ્રધાન છે, એથી અહિંયાં મનનો વિષય શ્રુત કહ્યો છે.

પ્ર૦—મનને અનિન્દ્રિય કેમ કહ્યું છે ?

ઉ૦—જો કે તે પણ જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી ઇન્દ્રિય છે જ; પરન્તુ રૂપ આદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે તેને નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય લેવો પડે છે, આ પરાધીનતાના કારણે એને અનિન્દ્રિય અથવા નોઇન્દ્રિય-ઇન્દ્રિય જેવું કહ્યું છે.

પ્ર૦—શું મન પણ નેત્ર આદિની માફક શરીરના કોઇ ખાસ સ્થાનમાં જ રહે છે કે સર્વત્ર ?

ઉ૦—તે શરીરની અંદર સર્વત્ર વર્તમાન છે, કોઇ ખાસ

૧ આ સ્વેતાંબર પરપરાનો મત છે, દિગંબર પરપરા પ્રમાણે દ્રવ્યમનનું સ્થાન સપૂર્ણ શરીર નથી, કિન્તુ ફક્ત હૃદય છે.

સ્થાનમાં નથી; કેમકે શરીરના લિન્નલિન્ન સ્થાનોમાં વર્તમાન ઇન્દ્રિયો દ્વારા શુદ્ધ કરેલા બધા વિષયોમાં મનની ગતિ થાય છે, જે તેને આખા દેહમાં માન્યા સિવાય ઘટી શકતું નથી એથી એમ કહ્યું છે કે યત્ર પવનસ્તત્ર મનઃ ૨૧-૨૨

ઇન્દ્રિયોના સ્વામી—

વાયવન્તાનામેકમ્ ૧૨૩ ।

કૃમિપિપીલિકાભ્રમરમનુષ્યાદીનામેકૈકવૃદ્ધાનિ । ૨૪ ।

સંજ્ઞિનઃ સમનસ્કાઃ ૧૨૫ ।

વાયુકાય સુધીના જીવો એકઇન્દ્રિય હોય છે.

કૃમિ-કરમિયાં, પિપીલિકા-કીડી, ભ્રમર અને મનુષ્ય વગેરેને ક્રમેક્રમે એક એક ઇન્દ્રિય અધિક હોય છે.

સંજ્ઞી મનવાળાં હોય છે.

તેરમા અને ચૌદમા સૂત્રમાં સંસારી જીવોના સ્થાવર અને ગ્રસ એવા બે વિભાગ બતાવ્યા છે, એમાં નવ નિકાય-જાતિઓ છે. જેમકે-પૃથ્વીકાય, જલકાય, વનસ્પતિકાય, તેજઃકાય અને વાયુકાય એ પાંચ તથા દ્વીન્દ્રિયાદિ ચાર. એમાંથી વાયુકાય સુધીના પાંચ નિકાયોને કૃત્ત એક ઇન્દ્રિય હોય છે. અને તે પણ સ્પર્શનઇન્દ્રિય.

કૃમિ, જળોં, આદિને બે ઇન્દ્રિયો હોય છે; એક સ્પર્શન અને બીજી રસન. કીડી, કંથવા, માંકડ આદિને ઉક્ત બે અને દ્વાણુ એ ત્રણ ઇન્દ્રિયો હોય છે. ભમરા, માંખી, વીંછી, મચ્છર આદિને ઉક્ત ત્રણ તથા આંખ એ ચાર ઇન્દ્રિયો હોય

છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, દેવ તથા નારકને ઉપરની ચાર અને કાન એ પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે.

૩-૦ શું આ સંખ્યા દ્રવ્યઇન્દ્રિયની, ભાવઇન્દ્રિયની કે ઉભયઇન્દ્રિયની સમજવી ?

ઉ-૦ ઉપરની સંખ્યા ફક્ત દ્રવ્યઇન્દ્રિયની સમજવી જોઇએ. કેટલાકમાં દ્રવ્યેન્દ્રિય ઓછી હોવા છતાં ભાવઇન્દ્રિય તો પાંચે હોય છે.

૩૦-તો શું કૃમિ આદિ જંતુઓ ભાવઇન્દ્રિયના બળથી જોઇ અથવા સાંભળી શકે ?

ઉ-૦-નહિ. કેવળ ભાવઇન્દ્રિય કામ કરવામાં સમર્થ નથી; એને કામ કરવામાં દ્રવ્યઇન્દ્રિયની મદદની જરૂર છે. એથી બધી ભાવઇન્દ્રિયો હોવા છતાં કૃમિ તથા કીડી આદિ જંતુઓ નેત્ર તથા કાન રૂપ દ્રવ્યઇન્દ્રિય ન હોવાથી જોવા કે સાંભળવાના કામમાં અસમર્થ છે; તોયે તેઓ પોતપોતાની દ્રવ્યઇન્દ્રિયની પટુતાના બળથી જીવનયાત્રાનો નિર્વાહ તો કરી જ લે છે.

પૃથ્વીકાયથી ચતુર્િન્દ્રિય સુધીના આઠ નિકાયોને તો મન હોતું જ નથી. પંચેન્દ્રિયને મન હોય છે, પરન્તુ બધાને નહિ. પંચેન્દ્રિયના ચાર વર્ગો છે. દેવ, નારક, મનુષ્ય અને તિર્યચ; આમાંથી પહેલા બે વર્ગોમાં તો બધાને મન હોય છે, અને પાછલા બે વર્ગોમાં તો ફક્ત જોઓ ગર્ભોત્પન્ન હોય તેઓને જ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય અને તિર્યચ ગર્ભોત્પન્ન તથા સંમૂર્છિમ એમ બન્ને પ્રકારના હોય.

છે, જેમાં સંમૂર્છિમ મનુષ્ય અને તિર્યચને મન હોતું નથી. એકંદર જોતાં પંચેન્દ્રિયોમાં દેવ, નારક અને ગર્ભજ મનુષ્ય તથા ગર્ભજ તિર્યચોને જ મન હોય છે.

પ્ર૦-અમુકને મન છે અને અમુકને નથી એ જાણવું શી રીતે ?

ઉ૦-સંજ્ઞા હોય અથવા ન હોય એ ઉપરથી તે જાણી શકાય છે.

પ્ર૦-સંજ્ઞા, વૃત્તિને કહે છે અને વૃત્તિ તો ન્યૂનાધિક-રૂપે કોઈ અને કોઈ પ્રકારની બધામાં દેખાય છે. જેમકે-કૃમિ, કીડી આદિ જંતુઓમાં પણ આહાર, લય આદિની વૃત્તિઓ દેખાય છે. તો પછી એ જીવોમાં મન છે એમ કેમ મનાતું નથી ?

ઉ૦-અહિંયાં સંજ્ઞાનો અર્થ સાધારણ વૃત્તિ નથી; પરન્તુ વિશિષ્ટ વૃત્તિ એવો છે. વિશિષ્ટ વૃત્તિ એટલે ગુણ, દોષની વિચારણા કે જેનાથી હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતનો પરિહાર થઈ શકે છે. એ વિશિષ્ટ વૃત્તિને શાસ્ત્રમાં સંપ્ર-ધારણ સંજ્ઞા કહે છે. એ સંજ્ઞા મનનું કાર્ય છે, જે દેવ, નારક, ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યચમાં જ સ્પષ્ટરૂપે દેખાય છે. એથી જ તેમને મનવાળા માન્યા છે.

પ્ર૦-શું કૃમિ, કીડી આદિ જીવો પોતપોતાના ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા ?

૧ વિશેષ ખુલાસામાટે જીવો હિંદી કર્મગ્રંથ ચોથો પૃ. ૩૮ સંજ્ઞાશબ્દનું પરિશિષ્ટ.

ઉ૦-કરે છે.

પ્ર૦-તો પછી એમનામાં સંપ્રધારણ સંજ્ઞા અને મન કેમ નથી માન્યું ?

ઉ૦-કૃમિ આદિમાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ મન હોય છે અને તેથી તેઓ ઇષ્ટ તરફ પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટમાંથી નિવૃત્તિ કરે છે; પરન્તુ તેઓનું તે કાર્ય ક્ષત દેહયાત્રાને જ ઉપયોગી છે, તેથી અધિક નથી. અહિંયાં એવા પુષ્ટ મનની વિવક્ષા છે કે નિમિત્ત મળતાં જેનાથી દેહયાત્રા ઉપરાંત બીજો પણ વિચાર કરી શકાય. તાત્પર્ય કે જેનાથી પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ સુદ્ધ થઈ શકે એટલી વિચારની યોગ્યતા તે સંપ્રધારણ સંજ્ઞા કહેવાય છે. આ સંજ્ઞાવાળા દેવ, નારક, ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યચ જ હોય છે; એથી જ એમને અહિંયાં સમનસ્ક કહ્યા છે. ૨૩-૨૫

અંતરાલગતિ સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે યોગ વગેરે પાંચ બાબતોનું વર્ણન—

વિગ્રહગતૌ કર્મયોગઃ ૧૨૬।

અનુશ્રેણિ ગતિઃ ૧૨૭।

૧ જુઓ જ્ઞાનખિંદુ પ્રકરણ, યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા પૃ. ૧૪૪ દ્વિ.

૨ આ વિષયને વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજવા માટે જુઓ હિંદી એથો કર્મગ્રંથ, પૃ. ૧૪૩ અનાહારકશબ્દ ઉપરનું પરિશિષ્ટ.

અવિગ્રહા જીવસ્ય । ૨૮ ।

વિગ્રહવતી ચ સંસારિણઃ પ્રાક્ ચતુર્ભ્યઃ । ૨૯ ।

એકસમયોઽવિગ્રહઃ । ૩૦ ।

એકં દ્વૌ વાનાહારકઃ । ૩૧ ।

વિગ્રહગતિમાં કર્મયોગ-કાર્મણ્યોગ જ હોય છે.

ગતિ, શ્રેણિ-સરળરેખાપ્રમાણે થાય છે.

જીવની-મોક્ષમાં જતા આત્માની-ગતિ વિગ્રહરહિત જ હોય છે.

સંસારી આત્માની ગતિ અવિગ્રહ અને સવિગ્રહ હોય છે. વિગ્રહ ચારથી પહેલાં સુધી અર્થાત્ ત્રણ સુધી હોઈ શકે છે.

એક વિગ્રહ એક જ સમયનો હોય છે.

એક અથવા બે સમય સુધી જીવ અનાહારક રહે છે.

પુનર્જન્મ માનતા દરેક દર્શનની સામે અંતરાલગતિ સંબંધી નીચે લખેલા પાંચ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે.

૧ જન્માંતરમાટે અથવા મોક્ષમાટે જ્યારે જીવ ગતિ કરે છે ત્યારે અર્થાત્ અંતરાલગતિના સમયે સ્થૂલ શરીર ન હોવાથી જીવ કેવી રીતે પ્રયત્ન કરે છે ?

૨ ગતિશીલ પદાર્થ ગતિ કરે છે તે કયા નિયમથી ?

૩ ગતિક્રિયાના કેટલા પ્રકાર છે અને કયા કયા ? જીવ કઈ કઈ ગતિક્રિયાના અધિકારી છે ?

૪ અંતરાલગતિનું જઘન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ કાલમાન કેટલું છે ? તે કાલમાન ક્યા નિયમ ઉપર અવલંબિત છે ?

૫ અંતરાલગતિના સમયે જીવ આહારગ્રહણ કરે છે કે નહિ ? અને જો નથી કરતો તો જઘન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ કેટલા સમય સુધી ? અને અનાહારક સ્થિતિનું કાલમાન ક્યા નિયમ ઉપર અવલંબિત છે ?

વ્યાપકઆત્મવાદી દર્શનોને પણ આ પાંચ પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કરવો જરૂરનો છે, કેમકે તેઓને પણ પુનર્જન્મની ઉપપત્તિ માટે છેવટે સૂક્ષ્મશરીરનું ગમન અને અંતરાલગતિ જ્ઞાનવી પડે છે; પરંતુ જૈન દર્શનને તો પોતે દેહવ્યાપી-આત્મવાદી હોવાથી ઉપરના પ્રશ્નો ઉપર અવશ્ય વિચાર કરવો પડે છે. તે જ વિચાર અહિંયાં ક્રમશઃ કરવામાં આવ્યો છે. તે આ પ્રમાણે—

૧ યોગ અંતરાલગતિ બે પ્રકારની છે. ઋણ અને વક્ર. ઋણગતિથી સ્થાનાંતરે જતા જીવને નવો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, કેમકે જ્યારે તે પૂર્વ શરીર છોડે છે ત્યારે તેને તે પૂર્વશરીરજન્ય વેગ મળે છે; તેનાથી તે બીજા પ્રયત્ન સિવાય જ ધનુષથી છુટેલા ગાણુની માફક સીધો જ નવા સ્થાન ઉપર પહોંચી જાય છે. બીજી ગતિ વક્ર-વાંકી હોય છે. આ ગતિથી જનાર જીવને નવો પ્રયત્ન કરવો પડે છે, કેમકે પૂર્વશરીરજન્ય પ્રયત્ન જીવને જ્યાંથી વળવું પડે છે ત્યાં સુધી જ કામ કરે છે; વળવાનું સ્થાન આવતાં જ પૂર્વદેહજનિત પ્રયત્ન મંદ પડે છે, માટે ત્યાંથી સૂક્ષ્મશરીર જે જીવની

સાથે એ સમયે પણ હોય છે તેનાથી પ્રયત્ન થાય છે. એ સૂક્ષ્મશરીરજન્ય પ્રયત્ન જ કાર્મણ્યોગ કહેવાય છે. એ આશ-
યથી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે વિગ્રહગતિમાં કાર્મણ્યોગ જ છે.
સારાંશ એ છે કે વક્રગતિથી જતો જીવ માત્ર પૂર્વશરીર-
જન્ય પ્રયત્નથી નવા સ્થાને પહોંચી શકતો નથી; માટે નવો
પ્રયત્ન એને કાર્મણ્ય-સૂક્ષ્મ શરીરથી જ સાધ્ય છે, કેમકે એ
સમયે એને ખીન્નું કોઈ-સ્થૂલ શરીર હોતું નથી. સ્થૂલ શરીર
ન હોવાથી એ સમયે એને મનોયોગ અને વચનયોગ પણ
હોતો નથી.

૨ ગતિનો નિયમ ગતિશીલ પદાર્થ બે પ્રકારના જ
છે; જીવ અને પુદ્ગલ. એ બન્નેમાં ગતિક્રિયાની શક્તિ છે.
એથી તેઓ નિમિત્ત મળતાં ગતિક્રિયામાં પરિણત થઈ
ગતિ કરવા લાગે છે. તેઓ બાહ્ય ઉપાધિથી ભલે વાંકી ગતિ
કરે, પરંતુ એઓની સ્વાભાવિક ગતિ તો સીધી જ છે. સીધી
ગતિનો અર્થ એ છે કે પહેલાં જે આકાશક્ષેત્રમાં જીવ અથવા
પરમાણુ સ્થિત હોય ત્યાંથી ગતિ કરતાં કરતાં તે એ જ
આકાશક્ષેત્રની સરળ રેખામાં ઉંચે, નીચે અથવા તીરછો
આદ્યો જાય છે. આ સ્વાભાવિક ગતિને લઈને સૂત્રમાં કહ્યું
છે કે ગતિ અનુશ્રેણિ હોય છે. શ્રેણિનો અર્થ પૂર્વસ્થાન જેટલી
-ઓછી કે વધારે નહિ એવી-સરળ રેખા-સમાનાંતર સીધી
લીટી છે. આ સ્વાભાવિક ગતિના વર્ણનથી સૂચિત થાય છે
કે કોઈ પ્રતિઘાતકારક કારણ હોય ત્યારે જીવ અથવા પુદ્ગલ
-શ્રેણિ-સરળ રેખાને છોડીને વક્રરેખાએ પણ ગમન કરે છે.

સારાંશ એ છે કે ગતિશીલ પદાર્થોની ગતિક્રિયા પ્રતિઘાતક-
-અટકાયત કરનાર નિમિત્ત ન હોય ત્યારે પૂર્વ સ્થાનપ્રમાણ-
સરળરેખાથી થાય છે અને પ્રતિઘાતક નિમિત્ત હોય ત્યારે
વક્રરેખાથી થાય છે.

૩ ગતિના પ્રકાર પહેલાં કહ્યું છે કે ગતિ ઋણુ અને
વાંકી બે પ્રકારની છે. ઋણુગતિ એ છે કે જેમાં પૂર્વ સ્થાનથી
નવા સ્થાન તરફ જતાં સરળરેખાનો ભંગ ન થાય; અર્થાત્
એક પણ વાંક ન લેવો પડે. વક્રગતિ એ છે કે જેમાં પૂર્વ-
સ્થાનથી નવા સ્થાન સુધી જતાં સરળરેખાનો ભંગ થાય;
અર્થાત્ ઓછામાં ઓછો એક વાંક તો અવશ્ય લેવો પડે.
એ પણ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવ અને પુદ્ગલ બન્ને
ગતિના અધિકારી છે. અહિયાં મુખ્ય પ્રશ્ન જીવનો છે. પૂર્વ-
શરીર છોડી બીજે સ્થાને જતા જીવો બે પ્રકારના છે. એક તો
એ જે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરને સદાને માટે છોડી સ્થાનાં-
તર કરે છે, એ જીવો મુચ્ચમાન-મોક્ષે જતા કહેવાય છે.
બીજા એ કે જેઓ પૂર્વ સ્થૂલ શરીરને છોડી નવા સ્થૂલ શરી-
રને પ્રાપ્ત કરે છે. એથી તેઓ અંતરાલગતિના સમયે સૂક્ષ્મ-
શરીરથી અવશ્ય વીંટાએલા હોય છે, એવા જીવો સંસારી કહેવાય
છે. મુચ્ચમાન જીવ મોક્ષના નિયત સ્થાન ઉપર ઋણુગતિથી જ
જાય છે, વક્રગતિથી નહિ; કેમકે તે પૂર્વસ્થાનની સરળરેખા-
વાળા મોક્ષસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જરા પણ આઘા પાછા
નહિ. પરંતુ સંસારી જીવના ઉત્પત્તિસ્થાનમાટે કોઈ નિયમ
નથી. કોઈક વાર તો જે નવા સ્થાનમાં એને ઉત્પન્ન થવાનું છે

તે પૂર્વ સ્થાનની બીલકુલ સરળ રેખામાં હોય છે; અને ક્યારેક વક્રરેખામાં પણ. આનું કારણ એ છે કે પુનર્જન્મના નવીન સ્થાનનો આધાર પૂર્વે કરેલાં કર્મ ઉપર છે; અને કર્મ વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે, એથી સંસારી જીવ ઋણુ અને વક્ર ગાન્ને ગતિના અધિકારી છે. સારાંશ એ છે કે મુક્તિસ્થાનમાં જતા આત્માની જ માત્ર એક સરળગતિ હોય છે; અને પુનર્જન્મને માટે સ્થાનાંતર કરતા જીવોની સરળ તથા વક્ર ગાન્ને ગતિઓ હોય છે. ઋણુગતિનું બીજું નામ ઇધુગતિ પણ છે; કેમકે તે ધનુષના વેગથી પ્રેરાએલા બાણની ગતિની માફક પૂર્વ-શરીરજનિત વેગથી માત્ર સીધી હોય છે. વક્રગતિના પાણિ-મુકતા, લાંગલિકા અને ગોમૂત્રિકા એવાં ત્રણ નામ છે. જેમાં એક વાર સરળરેખાનો લંગ થાય તે પાણિમુકતા, જેમાં બે વાર થાય તે લાંગલિકા અને જેમાં ત્રણ વાર થાય તે ગોમૂત્રિકા. જીવની કોઈ પણ એવી વક્રગતિ નથી હોતી કે જેમાં ત્રણથી અધિક વાંક લેવા પડે; કેમકે જીવનું નવું ઉત્પત્તિ-સ્થાન ગમે તેટલું વિશ્રેણિપતિત-વક્રરેખાસ્થિત હોય તે પણ તે ત્રણ વાંકમાં તો અવશ્ય જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પુરૂલની વક્રગતિમાં વાંકની સંખ્યાનો કશોયે નિયમ નથી; એનો આધાર પ્રેરક નિમિત્ત ઉપર છે.

૪ ગતિનું કાલમાન અંતરાલગતિનું કાલમાન જઘન્ય એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર સમયનું છે. જ્યારે ઋણુગતિ હોય ત્યારે એક જ સમય અને જ્યારે વક્રગતિ હોય ત્યારે બે, ત્રણ અથવા ચાર સમય સમજવા. સમયની

સંખ્યાની વૃદ્ધિનો આધાર વાંકની સંખ્યાની વૃદ્ધિ ઉપર
અવલંબિત છે. જે વક્રગતિમાં એક વાંક હોય એનું કાલમાન
એ સમયનું, જેમાં એ હોય તેનું કાલમાન ત્રણ સમયનું અને
જેમાં ત્રણ હોય તેનું કાલમાન ચાર સમયનું સમજવું.
સારાંશ એ છે કે એક વિગ્રહની ગતિથી ઉત્પત્તિસ્થાનમાં
જ્યારે જવાનું હોય છે ત્યારે પૂર્વસ્થાનથી વાંકવાળા સ્થાન
ઉપર પહોંચવા માટે એક સમય અને વાંકવાળા સ્થાનથી
ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી જતાં બીજો સમય લાગે છે. આ નિયમ
પ્રમાણે એ વિગ્રહની ગતિમાં ત્રણ સમય અને ત્રણ વિગ્રહની
ગતિમાં ચાર સમય લાગે છે. અહિંયાં એ પણ જાણી લેવું
જોઈએ કે ઋણુગતિથી કે વક્રગતિથી જન્માન્તર કરતા
જીવને પૂર્વ આયુષ પૂર્ણ થાય કે તરત જ નવીન આયુષ,
ગતિ અને આનુપૂર્વિ નામકર્મનો યથાસંભવ ઉદય થઈ
જાય છે.

૫ અનાહારનું કાલમાન મુખ્યમાન જીવને માટે
તો અંતરાલગતિમાં આહારનો પ્રશ્ન જ નથી કેમકે તે સૂક્ષ્મ,
સ્થૂલ બધાં શરીરોથી રહિત છે; પરંતુ સંસારી જીવને માટે
એ આહારનો પ્રશ્ન છે, કેમકે એને અંતરાલગતિમાં પણ
સૂક્ષ્મ શરીર અવશ્ય હોય છે. આહારનો અર્થ એ છે કે
સ્થૂલ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાં. એવો આહાર
સંસારી જીવોમાં અંતરાલગતિના સમયે હોય છે પણ ખરો
અને નથી પણ હોતો. જે ઋણુગતિથી અથવા એ સમયની
એક વિગ્રહવાળી ગતિથી જનાર હોય છે તે અનાહારક

નથી હોતા; કેમકે ઋણુગતિવાળા જીવો જે સમયે પૂર્વ શરીર છોડે છે તે જ સમયે નવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, તેમાં સમયાંતર થતો નથી. એથી એઓનો ઋણુગતિનો સમય ત્યાગ કરેલ પૂર્વલવના શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરેલા આહારનો સમય છે અથવા તો નવીન જન્મસ્થાનના ગ્રહણ કરેલ આહારનો સમય છે. એ જ સ્થિતિ એક વિગ્રહવાળી ગતિની છે, કેમકે એના બે સમયોમાંથી પહેલો સમય પૂર્વ શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરેલા આહારનો છે અને બીજો સમય નવા ઉત્પત્તિસ્થાનમાં પહોંચવાનો છે; જેમાં નવીન શરીરધારણ કરવામાટે આહાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ ત્રણ સમયની બે વિગ્રહવાળી અને ચાર સમયની ત્રણ વિગ્રહવાળી ગતિમાં અનાહારક સ્થિતિ મળી આવે છે; તે એટલા માટે કે એ બન્ને ગતિઓના ક્રમપૂર્વક ત્રણ અને ચાર સમયોમાંથી પહેલો સમય ત્યક્ત શરીર દ્વારા કરેલા આહારનો અને અંતિમ સમય ઉત્પત્તિસ્થાનમાં લીધેલા આહારનો છે. પરંતુ એ પ્રથમ તથા અંતિમ બે સમયોને છોડીને વચ્ચે કાલ આહાર-શૂન્ય હોય છે; એથી જ દ્વિવિગ્રહગતિમાં એક સમય અને ત્રિવિગ્રહગતિમાં બે સમય સુધી જીવ અનાહારક માનવામાં આવે છે. એ જ લાવ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પ્રગટ કર્યો છે. સારાંશ એ છે કે ઋણુગતિ અને એક વિગ્રહ-ગતિમાં આહારક દશા જ રહે છે અને દ્વિવિગ્રહ તથા ત્રિવિગ્રહ ગતિમાં પ્રથમ અને ચરમ બે સમયોને છોડીને અનુક્રમે મધ્યવર્તી એક તથા બે સમય પર્યંત અનાહારક

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

દશા રહે છે. કોઈ કોઈ સ્થળે ત્રણ સમય પણ અનાહારક દશાના માનવામાં આવે છે, તે પાંચ સમયની ચાર વિગ્રહવાળી ગતિના સંભવની અપેક્ષાએ સમજવું.

પ્ર૦—અંતરાલગતિમાં શરીરપોષક આહારરૂપે સ્થૂલ પુદ્ગલોના ગ્રહણનો અભાવ તો સમજાયો, પરંતુ એ સમયે કર્મપુદ્ગલનું ગ્રહણ કરાય છે કે નહિ ?

ઉ૦—કરાય છે.

પ્ર૦—કેવી રીતે ?

ઉ૦—અંતરાલગતિમાં પણ સંસારી જીવોને કાર્મણુશરીર અવશ્ય હોય છે, એથી એ શરીરજન્ય આત્મપ્રદેશનું કંપન જેને કાર્મણુયોગ કહે છે તે પણ અવશ્ય હોય છે જ. જ્યારે યોગ હોય છે ત્યારે કર્મપુદ્ગલનું ગ્રહણ પણ અનિવાર્ય હોય છે; કેમકે યોગ જ કર્મવર્ગણાના આકર્ષણનું કારણ છે. જેમ પાણીની વૃદ્ધિના સમયે ફેંકેલું સંતપ્ત બાણ જલકણોનું ગ્રહણ કરે છે અને તેમને શોષતું ચાદ્યું જાય છે તેવી જ રીતે અંતરાલગતિના સમયે કાર્મણુયોગથી ચંચલ જીવ પણ કર્મવર્ગણાઓનું ગ્રહણ કરે છે; અને એમને પોતાની સાથે મેળવી લઈને સ્થાનાંતર કરે છે. ૨૬-૩૧

જન્મ અને યોનિના ભેદ તથા એના સ્વામી—

સંમૂર્જનગર્ભોપપાતા જન્મ

। ૩૨ ।

સચિત્તશીતસંવૃતાઃ સેતરા મિશ્રાશ્ચૈકશસ્તદ્યોનયઃ । ૩૩ ।

જરાય્વઙ્ઘપોતજાનાં ગર્ભઃ । ૩૪ ।

નારકદેવાનામુપપાતઃ । ૩૫ ।

શેષાણાં સંમૂર્છનમ્ । ૩૬ ।

સંમૂર્છિમ, ગર્ભ અને ઉપપાત ભેદથી ત્રણ પ્રકારના જન્મ છે.

સચિત્ત, શીત, અને સંવૃત એ ત્રણ તથા એ ત્રણના પ્રતિપક્ષભૂત અચિત્ત, ઉષ્ણ અને વિવૃત તથા મિશ્ર અર્થાત્ સચિત્તાચિત્ત, શીતોષ્ણ અને સંવૃતવિવૃત એમ કુલ નવ એની જન્મની યોનિઓ છે.

જરાયુજ, અંડજ અને પોતજ પ્રાણીઓને ગર્ભજન્મ હોય છે.

નારકો અને દેવોને ઉપપાતજન્મ હોય છે.

બાકીના બધા પ્રાણીઓને સંમૂર્છિમજન્મ હોય છે.

જન્મભેદ પૂર્વભવ સમાપ્ત થતાં જ સંસારી જીવ નવો ભવ ધારણ કરે છે, એથી એને જન્મ ભેવો પડે છે; પરન્તુ બધાનો જન્મ એક સરખો હોતો નથી એ વાત જ અહિંયાં બતાવી છે. પૂર્વભવનું સ્થૂલ શરીર છોડ્યા પછી અંતરાલગતિથી ફક્ત કાર્મણશરીરની સાથે આવીને નવીન ભવને યોગ્ય સ્થૂલ શરીરને માટે યોગ્ય પુદ્ગલોનું પહેલવહેલાં ગ્રહણ કરવું એ જન્મ છે. એના સંમૂર્છિમ, ગર્ભ અને

ઉપપાત એવા ત્રણ લેદ છે. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ સિવાય જ ઉત્પત્તિસ્થાનમાં સ્થિત ઔદારિક પુદ્ગલોને પહેલવહેલાં શરીરરૂપમાં પરિણત કરવાં એ સંભૂર્ષિમજન્મ છે. ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં રહેલાં શુક્ર અને શોણિતનાં પુદ્ગલોને પહેલવહેલાં શરીરને માટે ગ્રહણ કરવાં એ ગર્ભજન્મ છે. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ સિવાય ઉત્પત્તિસ્થાનમાં રહેલાં વૈક્રિય પુદ્ગલોને પહેલવહેલાં શરીરરૂપમાં પરિણત કરવાં એ ઉપપાતજન્મ છે.

યોનિલેદ જન્મને માટે કોઈ સ્થાન તો જોઈએ જ, જે સ્થાનમાં પહેલવહેલાં સ્થૂલ શરીરને માટે ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલ, કાર્મણુ શરીરની સાથે તપેલા લોઢામાં પાણીની જેમ સમાઈ જાય છે તે સ્થાન યોનિ કહેવાય છે. યોનિના નવ પ્રકાર છે—સચિત્ત, શીત, સંવૃત, અચિત્ત, ઉષ્ણ, વિવૃત, સચિ-ત્તાચિત્ત, શીતોષ્ણ અને સંવૃતવિવૃત. ૧ જે યોનિ જીવપ્રદેશોથી અધિષ્ઠિત—વ્યાપ્ત હોય તે સચિત્ત, ૨ જે અધિષ્ઠિત ન હોય તે અચિત્ત, ૩ જે કેટલાક ભાગમાં અધિષ્ઠિત હોય અને કેટલાક ભાગમાં ન હોય તે મિશ્ર, ૪ જે ઉત્પત્તિસ્થાનમાં શીત સ્પર્શ હોય તે શીત, ૫ જેમાં ઉષ્ણ સ્પર્શ હોય તે ઉષ્ણ ૬ અને જેના કેટલાક ભાગમાં શીત તથા કેટલાક ભાગમાં ઉષ્ણ સ્પર્શ હોય તે મિશ્ર, ૭ જે ઉત્પત્તિસ્થાન ઢંકાયેલું અથવા દબાયેલું હોય તે સંવૃત, ૮ જે ઢંકાયેલું ન હોય પણ ખુલ્લું હોય તે વિવૃત અને ૯ જેનો થોડો ભાગ ઢંકાયેલો હોય તથા થોડો ખુલ્લો હોય તે મિશ્ર.

કઇ કઇ યોનિમાં કયા કયા જીવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો કોઠો નીચે મુજબ છે—

જીવ

નારક અને દેવ.

ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યચ.

બાકીના બધા અર્થાત્ પાંચ સ્થાવર,

ત્રણ વિકલ્લેદ્રિય અને અગર્ભજ

પંચેદ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્ય.

ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યચ તથા દેવ.^૧

તેજઃકાયિક-તેઉકાય.

બાકીના સર્વ અર્થાત્ ચાર સ્થાવર,

ત્રણ વિકલ્લેદ્રિય, અગર્ભજ પંચેદ્રિય

મનુષ્ય અને તિર્યચ તથા નારક.

નારક, દેવ અને એકેદ્રિય.

ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યચ.

બાકીના સર્વ અર્થાત્ ત્રણ વિકલ્લેદ્રિય,

અગર્ભજ પંચેદ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યચ.

યોનિ

અચિત્ત.

મિશ્ર-સચિત્તાચિત્ત.

} ત્રિવિધ-સચિત્ત,
અચિત્ત અને મિશ્ર.

મિશ્ર-શીતોષ્ણ.

ઉષ્ણ.

} ત્રિવિધ-શીત, ઉષ્ણ
અને શીતોષ્ણ.

સંવૃત.

મિશ્ર-સંવૃતવિવૃત.

} વિવૃત.

૧ દ્વિગબરીય ટીકા ગ્રંથોમાં શીત અને ઉષ્ણ યોનિના સ્વામી દેવ અને નારક માન્યા છે તે પ્રમાણે ત્યાં શીત, ઉષ્ણ આદિ ત્રિવિધ યોનિઓના સ્વામીઓમાં નારકને ન ગણી ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યચ આદિને ગણવા બોધ્યો.

પ્ર૦-યોનિ અને જન્મમાં શો ભેદ છે ?

ઉ૦-યોનિ આધાર છે અને જન્મ આધેય છે, અર્થાત્ સ્થૂલ શરીરને માટે યોગ્ય પુદ્ગલોનું પ્રાથમિક ગ્રહણ તે જન્મ; અને તે ગ્રહણ જે જગ્યા ઉપર થાય તે યોનિ.

પ્ર૦-યોનિઓ તો ચોરાસી લાખ કહી છે તો પછી નવ કેમ ?

ઉ૦-ચોરાસી લાખનું કથન છે તે વિસ્તારની દૃષ્ટિએ. પૃથ્વીકાય આદિમાં જે જે નિકાયને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શનાં તરતમલાવવાળાં જેટલાંજેટલાં ઉત્પત્તિસ્થાનો હોય તેટલીતેટલી યોનિઓ ચોરાસી લાખમાં તે તે નિકાયની ગણાય છે.

અહિંયાં તે ચોરાસી લાખના સચિત્તાદિરૂપે સંક્ષેપમાં વિભાગ કરી નવ ભેદ બતાવ્યા છે.

જન્મના સ્વામિઓ ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના જન્મમાંથી કયા કયા જન્મ કયા કયા જીવોમાં હોય છે એનો વિભાગ નીચે લખ્યા પ્રમાણે છે—

જરાયુજ, અંડજ અને પોતજ પ્રાણિઓને ગર્ભજન્મ હોય છે. દેવ અને નારકોને ઉપપાતજન્મ હોય છે. બાકીના બધા અર્થાત્ પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલ્લેદ્રિય અને અગર્ભજ પંચેદ્રિય તિર્થંચ તથા મનુષ્યને સંમૂર્છિમજન્મ હોય છે.

જે જરાયુથી પેદા થાય તે જરાયુજ. જેમકે—મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ, બકરી આદિ જાતિના જીવ. જરાયુ એક પ્રકારની જાળ જેવું આવરણ હોય છે, જે માંસ

અને લોહીથી ભરેલું હોય છે, અને જેમાં પેદા થનારું બધું
લપેટાઈ રહેલું હોય છે. જે ઇંડામાંથી પેદા થાય તે અંડજ;
જેમકે-સાપ, મોર, કીડીઓ, કબૂતર આદિ જાતિના જીવો.
જે કોઈ પણ પ્રકારના આવરણથી વીંટાયા વિના જ પેદા
થાય છે તે પોતજ; જેમકે-હાથી, સસલું, નોળીયો, ઉંદર
આદિ જાતિના જીવો. આ જીવો જરાયુથી લપેટાઈને કે
ઇંડામાંથી પેદા થતા નથી; કિન્તુ ખુલ્લાં અંગે પેદા થાય છે.
દેવો અને નારકોમાં જન્મને માટે ખાસ નિયત સ્થાન
હોય છે; જે ઉપપાત કહેવાય છે. દેવશય્યાનો ઉપરનો
ભાગ જે દિવ્ય વસ્ત્રથી ઢંકાયેલો રહે છે તે દેવોનું ઉપપાત-
ક્ષેત્ર છે; અને વજ્રમય ભિંતનો ગોખ જ નારકોનું ઉપપાત-
ક્ષેત્ર છે. કેમકે તેઓ તે શરીરને માટે એ ઉપપાતક્ષેત્રમાં
રહેલાં વૈકિય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. ૩૨-૩૬

શરીરોને લગતું વર્ણન—

ઔદારિકવૈક્રિયાહારકતૈજસકાર્મણાનિ શરીરાણિ । ૩૭ ।	
પરં પરં સૂક્ષ્મમ્ । ૩૮ ।	
પ્રદેશતોઽસંખ્યેયગુણં પ્રાક્ તૈજસાત્ । ૩૯ ।	
અનન્તગુણે પરે । ૪૦ ।	
અપ્રતિઘાતે । ૪૧ ।	

૧ અહિંયાં પ્રદેશશબ્દનો અર્થ ‘અનન્તાણુકસ્કંધ’ એવો
લાખ્યતી વૃત્તિમાં કર્યો છે, પરન્તુ સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિમાં ‘પરમાણુ’
અર્થ લીધો છે.

અનાદિસમ્બન્ધે ચ	। ૪૨ ।
સર્વસ્ય	। ૪૩ ।
તદાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્યા ચતુર્ભ્યઃ	। ૪૪ ।
નિરુપભોગમન્ત્યમ્	। ૪૫ ।
ગર્ભસમ્મૂર્છનજમાદ્યમ્	। ૪૬ ।
વૈક્રિયમૌપપાતિકમ્	। ૪૭ ।
ઽલ્બિપ્રત્યયં ચ	। ૪૮ ।
શુભં વિશુદ્ધમવ્યાઘાતિ ચાહારકં ચતુર્દશપૂર્વધરસ્યૈવ । ૪૯ ।	

ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ એ પાંચ પ્રકારનાં શરીરો છે.

ઉપરના પાંચ પ્રકારોમાં જે શરીર પછીપછી આવે છે તે, પૂર્વ કરતાં સૂક્ષ્મ છે.

તૈજસનાં પૂર્વવર્તી ત્રણ શરીરો પૂર્વપૂર્વનાં કરતાં ઉત્તરોત્તર શરીરના પ્રદેશો—સ્કંધોવડે અસંખ્યાતગુણ હોય છે.

અને પછીનાં બે અર્થાત્ તૈજસ અને કાર્મણ શરીર પ્રદેશોવડે અનંતગુણ હોય છે.

૧ ‘તૈજસમપિ’ દિ૦પ૦. સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિમાં એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—તૈજસશરીર પણ લબ્ધિજન્ય છે, અર્થાત્ જેમ વૈક્રિયશરીર લબ્ધિથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે એવી જ રીતે લબ્ધિથી તૈજસશરીર પણ બનાવી શકાય છે; આ અર્થથી એવું ક્લિત થતું નથી કે તૈજસશરીર લબ્ધિજન્ય જ છે.

તૈજસ અને કાર્મણ બન્ને શરીરો પ્રતિધાતરહિત છે.
આત્માની સાથે એ અનાદિ સંબંધવાળાં છે.

અને બધાએ સંસારી જીવોને એ હોય છે.

એકી સાથે એક જીવને તૈજસ અને કાર્મણથી લઇને
ચાર સુધી શરીર, વિકલ્પથી હોય છે.

અંતિમ-કાર્મણશરીર જ ઉપભોગ-સુખદુઃખાદિના અનુ-
ભવ-રહિત છે.

પહેલું અર્થાત્ જૌદારિકશરીર સંભૂષિમજન્મથી અને
ગર્ભજન્મથી જ પેદા થાય છે.

વૈક્રિયશરીર ઉપપાતજન્મથી પેદા થાય છે.

તથા તે લબ્ધિથી પણ પેદા થાય છે.

આહારકશરીર શુભ-પ્રશસ્ત પુર્જલદ્રવ્યજન્ય, વિશુદ્ધ
-નિષ્પાપકાર્યકારી અને વ્યાધાત-ખાધા રહિત હોય છે; તથા
તે ચૌદપૂર્વધારી મુનિને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

જન્મ એ જ શરીરનો આરંભ છે. એથી જન્મની
પછી શરીરનું વર્ણન કર્યું છે. જેમાં એની સાથે સંબંધ રાખતા
અનેક પ્રશ્નો ઉપર નીચે લખ્યા પ્રમાણે ક્રમથી વિચાર
કર્યો છે.

૧ શરીરના પ્રકાર અને તેની વ્યાખ્યા દેહધારી
જીવો અનંત છે; એનાં શરીર પણ લિન્નલિન્ન હોવાથી
વ્યક્તિશઃ અનંત છે. પરન્તુ કાર્યકારણ આદિના સાદૃશ્યની

તત્ત્વાર્થ સ્વપ્ન

દૃષ્ટિએ સંક્ષેપમાં વિભાગ કરી એના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે; જેમકે—ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ.

જીવનું ક્રિયા કરવાનું સાધન તે શરીર. ૧ જે શરીર બાળી શકાય અને જેનું છેદન ભેદન થઈ શકે તે ઔદારિક. ૨ જે શરીર ક્યારેક નાનું, ક્યારેક મોટું, ક્યારેક પાતળું, ક્યારેક જાડું, ક્યારેક એક, ક્યારેક અનેક ઇત્યાદિ વિવિધ રૂપોને—વિક્રિયાને ધારણ કરી શકે તે વૈક્રિય. ૩ જે શરીર ક્રકત ચતુર્દશપૂર્વધારી મુનિથી જ રચી શકાય છે તે આહારક. ૪ જે શરીર તેજોમય હોવાથી ખાધેલા આહાર આદિને પચાવવામાં અને દીપ્તિમાં કારણભૂત થાય છે તે તૈજસ. ૫ કર્મસમૂહ એ જ કાર્મણશરીર છે.

૨ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભાવ ઉપરનાં પાંચ શરીરોમાં સૌથી અધિક સ્થૂલ ઔદારિકશરીર છે, વૈક્રિય એનાથી સૂક્ષ્મ છે; આહારક વૈક્રિયથી પણ સૂક્ષ્મ છે. એ રીતે આહારકથી તૈજસ અને તૈજસથી કાર્મણ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર છે.

પ્ર૦—અહિંયાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મનો અર્થ શો છે ?

ઉ૦—સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મનો અર્થ રચનાની શિથિલતા અને સઘનતા એ છે, પરિમાણ નહિ. ઔદારિકથી વૈક્રિય સૂક્ષ્મ છે, પરંતુ એ આહારકથી સ્થૂલ છે. આ રીતે જ આહારક આદિ શરીર પણ પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ અને ઉત્તરઉત્તરની અપેક્ષાએ સ્થૂલ છે. અર્થાત્ આ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભાવ અપેક્ષાથી સમજવો જોઈએ. એનો ભાવાર્થ એ છે કે જે શરીરની રચના બીજા શરીરની રચનાથી શિથિલ

હોય છે તે તેનાથી સ્થૂલ અને બીજું તેનાથી સૂક્ષ્મ. રચનાની શિથિલતા અને સઘનતાનો આધાર પૌદ્ગલિક પરિણુતિ ઉપર છે. પુદ્ગલોમાં અનેક પ્રકારનાં પરિણામો પામવાની શક્તિ છે. એથી તે પરિમાણમાં થોડા હોવા છતાં પણ જ્યારે શિથિલરૂપમાં પરિણુત થાય છે ત્યારે સ્થૂલ કહેવાય છે; અને પરિમાણમાં બહુ હોવા છતાં પણ જેમજેમ ગાઢ થતાં જાય છે તેમતેમ તે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર કહેવાય છે. જેમકે-લિંડો અને હાથીનો દાંત એ બન્ને ઘરાબર પરિમાણવાળા લઈને તપાસો. લિંડાની રચના શિથિલ છે અને હાથીના દાંતની રચના એનાથી ગાઢ છે. એથી પરિમાણ અરાબર હોવા છતાં પણ લિંડાની અપેક્ષાએ દાંતનું પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય અધિક છે.

૩ આરંભક-ઉપાદાન દ્રવ્યનું પરિમાણ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મપણાની ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ઉત્તરઉત્તર શરીરનું આરંભક દ્રવ્ય પૂર્વપૂર્વ શરીર કરતાં પરિમાણમાં અધિક હોય છે એ વાત માલૂમ પડી જ જાય છે; છતાં તે પરિમાણ જેટલેટલું સંભવિત છે એ બે સૂત્રોમાં બતાવ્યું છે.

પરમાણુઓથી બનેલા જે સ્કંધોથી શરીરનું નિર્માણ થાય છે તે જ સ્કંધો શરીરનું આરંભક દ્રવ્ય છે. જ્યાં સુધી એક એક પરમાણુ અલગઅલગ હોય ત્યાં સુધી એનાથી શરીર બનતું નથી. પરમાણુપુંજ જે સ્કંધ કહેવાય છે એનાથી જ શરીર બને છે; તે સ્કંધ પણ અનંત પરમાણુઓનો બનેલો હોવો જોઈએ. ઔદારિક શરીરના આરંભક સ્કંધોથી

તત્ત્વાર્થ સ્ત્રવ

વૈક્રિયશરીરના આરંભક સ્કંધો અસંખ્યાતગુણ છે; અર્થાત્ ઔદારિક શરીરના આરંભક સ્કંધો અનંત પરમાણુઓના બનેલા હોય છે અને વૈક્રિયશરીરના આરંભક સ્કંધો પણ અનંત પરમાણુઓના બનેલા હોય છે; છતાં પણ વૈક્રિયશરીરના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યા ઔદારિકશરીરના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યાથી અસંખ્યાતગુણી અધિક હોય છે. એ જ અધિકતા વૈક્રિય અને આહારક શરીરના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યામાં સમજવી જોઈએ. આહારકના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યાથી તૈજસના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યા અનંતગુણી હોય છે. આ રીતે તૈજસથી કાર્મણના સ્કંધગત પરમાણુ પણ અનંતગુણ અધિક હોય છે. એ રીતે જેતાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે પૂર્વપૂર્વ શરીર કરતાં ઉત્તરઉત્તર શરીરનું આરંભક દ્રવ્ય અધિક ને અધિક જ હોય છે; છતાં એ પરિણામનની વિચિત્રતાને લીધે ઉત્તરઉત્તર શરીર નિખિડ, નિખિડતર અને નિખિડતમ બનતું જાય છે; જે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ કહેવાય છે.

પ્ર૦—ઔદારિકના સ્કંધ અનંત પરમાણુવાળા અને વૈક્રિય આદિના સ્કંધ પણ અનંત પરમાણુવાળા છે; તો પછી એ સ્કંધોમાં ઓછાવત્તાપણું શી રીતે સમજવું ?

ઉ૦—અનંત સંખ્યા અનંત પ્રકારની છે. એથી અનંત-રૂપે સમાનતા હોવા છતાં પણ ઔદારિક આદિના સ્કંધથી

વૈક્રિય આદિના સ્કંધોનું અસંખ્યાતગુણ અથવા અનંતગુણ અધિક હોવું અસંભવિત નથી.

૪ છેલ્લાં બે શરીરોના સ્વભાવ, કાળમર્યાદા અને સ્વામી ઉપરનાં પાંચ શરીરોમાંથી પહેલાં ત્રણ કરતાં પછીનાં બે શરીરોમાં જે કાંઈક ભિન્નતા છે તે અહીં ત્રણ આબતો દ્વારા બતાવી છે.

તૈજસ અને કાર્મણ એ બન્ને શરીરો આખા લોકમાં ક્યાંય પણ પ્રતિઘાત પામતાં નથી અર્થાત્ વજ્ર જેવી કઠિન વસ્તુ પણ એને પ્રવેશ કરતાં રોકી શકતી નથી; કેમકે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. જો કે એક મૂર્ત વસ્તુનો બીજી મૂર્ત વસ્તુથી પ્રતિઘાત થતો દેખાય છે તથાપિ આ પ્રતિઘાતનો નિયમ સ્થૂલ વસ્તુઓમાં લાગુ પડે છે, સૂક્ષ્મમાં નહિ. સૂક્ષ્મ વસ્તુ રોકાયા વિના જ દરેક સ્થાને પ્રવેશ કરે છે, જેમ લોહપિંડમાં અગ્નિ.

પ્ર૦—તો પછી સૂક્ષ્મ હોવાથી વૈક્રિય અને આહારક પણ અપ્રતિઘાતી છે એમ કહેવું જોઈએ ?

ઉ૦—અવશ્ય. તે પણ પ્રતિઘાત વિના પ્રવેશ કરી શકે છે; પરંતુ અહિંયાં અપ્રતિઘાતનો અર્થ લોકાંતરપર્યંત અવ્યાહત—અસ્ખલિત ગતિ છે. વૈક્રિય અને આહારક અવ્યાહત ગતિવાળાં છે; પરંતુ તૈજસ અને કાર્મણની માફક આખા લોકમાં અવ્યાહત ગતિવાળાં નથી, કિન્તુ લોકના ખાસ ભાગ—ત્રસનાડીમાં અવ્યાહત ગતિવાળાં છે.

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

તૈજસ અને કાર્મણુનો સંબંધ આત્માની સાથે પ્રવાહરૂપે જેવો અનાદિ છે તે જ રીતે પહેલાં ત્રણ શરીરોનો નથી; કેમકે એ ત્રણે શરીરો અમુક સમય પછી કાયમ રહી શકતાં નથી. એથી ઔદારિક આદિ ત્રણ શરીરો કાદાચિત્ક-અસ્થાયી સંબંધવાળાં-કહેવાય છે અને તૈજસ, કાર્મણુ અનાદિ સંબંધવાળાં.

પ્ર૦-જો તેનો જીવની સાથે અનાદિ સંબંધ છે તો પછી એનો અભાવ કદી પણ ન થવો જોઈએ.

ઉ૦-ઉપરનાં બન્ને શરીરો વ્યક્તિની અપેક્ષાએ નહિ, પરંતુ પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છે; એથી જ એનો પણ અપચય, ઉપચય થયા કરે છે. જે ભાવાત્મક પદાર્થ વ્યક્તિ-રૂપે અનાદિ હોય તે જ નાશ નથી પામતો. જેમકે-પરમાણુ.

તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરને બધા સંસારીઓ ધારણ કરે છે; પરંતુ ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારકને નહિ. એથી જ તૈજસ અને કાર્મણુના સ્વામી બધા સંસારીઓ છે અને ઔદારિક આદિના સ્વામી કેટલાક જ હોય છે.

પ્ર૦-તૈજસ અને કાર્મણુની વચ્ચે કેટલો તફાવત છે તે સમજાવો.

ઉ૦-કાર્મણુ એ બધાંય શરીરોનું મૂળ છે, કેમકે તે કર્મસ્વરૂપ છે; અને કર્મ એ જ સર્વ કાર્યોનું નિમિત્ત-કારણ છે, તેવી જ રીતે તૈજસ બધાનું કારણ નથી. તે સૌની સાથે અનાદિસંબંધ રહીને ભુક્ત-લીધેલા આહારના પાચન-આદિમાં સહાયક થાય છે.

૫ એક સાથે લલ્ય શરીરોની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા તૈજસ અને કાર્મણ એ બન્ને શરીરો સર્વ સંસારી જીવોને સંસારકાળ પર્યંત અવશ્ય હોય છે; પરન્તુ ઔદારિક આદિ શરીર બદલાતાં રહે છે, એથી તે ક્યારેક હોય છે અને ક્યારેક નહિ. એથી જ એ પ્રશ્ન થાય છે કે પ્રત્યેક જીવને ઓછામાં ઓછાં અને અધિકમાં અધિક શરીર કેટલાં હોઈ શકે ? આનો ઉત્તર પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપ્યો છે. એકી સાથે એક સંસારી જીવને ઓછામાં ઓછાં બે અને અધિકમાં અધિક ચાર સુધી શરીર હોઈ શકે છે, પાંચ ક્યારે પણ હોતા નથી. જ્યારે બે હોય છે ત્યારે તૈજસ અને કાર્મણ હોય છે; કેમકે એ બન્ને યાવત્સંસારલાવી—જીવને સંસાર હોય ત્યાં સુધી રહેનારાં—છે. એવી સ્થિતિ અંતરાલગતિમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે એ સમયે અન્ય કોઈ પણ શરીર હોતું નથી. જ્યારે ત્રણ હોય છે ત્યારે તૈજસ, કાર્મણ અને ઔદારિક અથવા તો તૈજસ, કાર્મણ અને વૈક્રિય. પહેલો પ્રકાર મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં અને બીજો પ્રકાર દેવ અને નારકોમાં જન્મકાળથી લઈ મરણ પર્યંત હોય છે. જ્યારે ચાર હોય છે ત્યારે તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક અને વૈક્રિય અથવા તો તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક અને આહારક. પહેલો વિકલ્પ વૈક્રિયલઘ્નિના પ્રયોગના સમયે કેટલાક મનુષ્યો તથા તિર્યંચોમાં મળી આવે છે; જ્યારે બીજો વિકલ્પ આહારકલઘ્નિના પ્રયોગના સમયે ચતુર્દશ-પૂર્વી મુનિમાં જ હોય છે. પાંચ શરીર એકી સાથે કોઈને

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

પણ હોતાં નથી; કેમકે વૈક્રિયલબ્ધિ અને આહારકલબ્ધિનો પ્રયોગ એકી સાથે સંભવતો નથી.

પ્ર૦-ઉક્ત રીતે ત્રણ અથવા ચાર શરીર જ્યારે હોય ત્યારે તેમની સાથે એક જ સમયમાં એક જીવનો સંબંધ કેવી રીતે ઘટી શકે ?

ઉ૦-જેમ એક જ પ્રદીપનો પ્રકાશ એક સાથે અનેક વસ્તુઓ ઉપર પડી શકે છે તેમ એક જ જીવના પ્રદેશો અનેક શરીરોની સાથે અખંડપણે સંબદ્ધ હોઈ શકે છે.

પ્ર૦-શું કોઈ વાર કોઈને એક જ શરીર હોતું નથી ?

ઉ૦-ના. સામાન્ય સિદ્ધાંત એવો છે કે તૈજસ અને કાર્મણુ એ બન્ને શરીર ક્યારે પણ અલગ હોતાં નથી, એથી જ કોઈ એક શરીરનો ક્યારે પણ સંભવ હોતો નથી. પરન્તુ ક્રિટલાક આચાર્યોનો એવો મત છે કે તૈજસશરીર કાર્મણુની માફક ચાવતસંસારભાવી નથી; કિન્તુ તે આહારકની માફક લબ્ધિજન્ય જ છે. એ મત પ્રમાણે અંતરાલગતિમાં ફક્ત કાર્મણુશરીર હોય છે; તેથી એ સમયે એક જ શરીર હોવાનો સંભવ છે.

પ્ર૦-જે એમ કહ્યું કે વૈક્રિય અને આહારક એ બે લબ્ધિઓનો યુગપત્-એકી સાથે પ્રયોગ થતો નથી તેનું કારણ શું ?

ઉ૦-વૈક્રિયલબ્ધિના પ્રયોગના સમયે અને લબ્ધિથી

૧ આ મત લાખ્યમાં નિર્દિષ્ટ છે. જુઓ અ૦ ૨, સૂ. ૪૪.

શરીર બનાવી લીધા પછી ^૧નિયમથી પ્રમત્તદશા હોય છે, પરન્તુ આહારકના વિષયમાં એમ નથી; કેમકે આહારક-લબ્ધિનો પ્રયોગ તો પ્રમત્તદશામાં હોય છે, પરન્તુ એનાથી શરીર બનાવી લીધા પછી શુદ્ધ અધ્યવસાયનો સંભવ હોવાથી અપ્રમત્ત ભાવ પેદા થાય છે, જેથી ઉપરની બન્ને લબ્ધિ-એનો પ્રયોગ એકી સાથે થવો એ વિરુદ્ધ છે. સારાંશ કે એકી સાથે પાંચે શરીર ન હોવાનું કહ્યું છે તે આવિર્ભાવની અપેક્ષાએ, શક્તિરૂપે તો એ પાંચે હોઈ શકે છે; કેમકે આહારકલબ્ધિવાળા મુનિને વૈક્રિયલબ્ધિનો પણ સંભવ છે.

૬ પ્રયોજન પ્રત્યેક વસ્તુનું કંઈને કંઈ પ્રયોજન તો હોય છે જ; એથી શરીર પણ સપ્રયોજન હોવું જોઈએ. તેથી એનું મુખ્ય પ્રયોજન શું છે અને તે બધાં શરીરો માટે સમાન છે કે કાંઈ વિશેષતા છે એ પ્રશ્ન થાય છે. એનો ઉત્તર અહિંયાં આપ્યો છે. શરીરનું મુખ્ય પ્રયોજન ઉપભોગ છે, પહેલાં ચારે શરીરમાં તે સિદ્ધ થાય છે; ફક્ત અંતિમ-કાર્મણુશરીરમાં તે સિદ્ધ થતો નથી, માટે તેને નિરુપભોગ-ઉપભોગ રહિત કહ્યું છે.

પ્ર૦-ઉપભોગનો અર્થ શો ?

ઉ૦-કાન આદિ ઇન્દ્રિયોથી શુભ, અશુભ શબ્દ આદિ વિષયગ્રહણ કરી સુખદુઃખનો અનુભવ કરવો; હાથ, પગ આદિ અવયવોથી દાન, હિંસા આદિ શુભ, અશુભ ક્રિયા દ્વારા શુભ-અશુભ કર્મરૂપી બંધ કરવો; બદ્ધ કર્મના શુભ, અશુભ

૧ આ વિચાર અ૦ ૨, સૂ૦ ૪૪ ની લાખ્યવૃત્તિમાં છે.

વિપાકનો અનુભવ કરવો અને પવિત્ર અનુષ્ઠાન દ્વારા કર્મની નિર્જરા-ક્ષય કરવી એ બધો ઉપલોગ કહેવાય છે.

૩૦-ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીર સેંદ્રિય તથા સાવયવ છે, આથી ઉક્ત પ્રકારનો ઉપલોગ એનાથી સાધ્ય થઈ શકે; પરન્તુ તૈજસશરીર જે સેંદ્રિય પણ નથી અને સાવયવ પણ નથી તો તેનાથી ઉક્ત ઉપલોગ હોવાનો સંભવ શી રીતે હોઈ શકે ?

ઉ૦-જે કે તૈજસશરીર સેંદ્રિય અને સાવયવ-હસ્ત-પાદાદિ યુક્ત-નથી, તથાપિ એનો ઉપલોગ એ પાચન આદિ એવા કાર્યમાં થઈ શકે છે કે જેનાથી સુખદુઃખના અનુભવ આદિ રૂપ ઉક્ત ઉપલોગ હોય છે; તેનું અન્ય કાર્ય એ શાપ અને અનુગ્રહ રૂપ છે. અર્થાત્ અન્નપાચનાદિ કાર્યોમાં તૈજસ શરીરનો ઉપયોગ તો બધાએ કરી શકે જ છે; પરન્તુ જે વિશિષ્ટ તપસ્વી તપસ્યાજન્ય ખાસ લબ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે તે ક્રુપિત થઈ એ શરીર દ્વારા પોતાના કોપપાત્રને બાળી પણ શકે છે, અને પ્રસન્ન થઈ તે શરીર દ્વારા પોતાના અનુગ્રહ-પાત્રને શાંતિ પણ આપી શકે છે. આ રીતે તૈજસ શરીરનો શાપ, અનુગ્રહ આદિમાં ઉપયોગ હોઈ શકવાથી સુખ-દુઃખનો અનુભવ, શુભાશુભ કર્મનો બંધ, આદિ ઉપરના ઉપલોગો એના જ મનાયા છે.

૩૦-એવી બારીકીથી જોઈએ તો કાર્મણશરીર કે જે તૈજસની જેમ સેંદ્રિય અને સાવયવ નથી તેને પણ ઉપલોગ ઘટી શકે; કેમકે તે જ અન્ય સર્વ શરીરોનું મૂળ છે. આથી

અન્ય શરીરોના ઉપલોગ ગરૂં ભેતાં કાર્મણુના જ ઉપલોગ માનવા ભેઈએ; તો પછી એને નિરુપલોગ કેમ કહ્યું ?

ઉ-ઠીક છે, એ રીતે ભેતાં તો કાર્મણુ પણ સોપ-લોગ છે જ; અહિયાં એને નિરુપલોગ કહેવામાં અભિપ્રાય એટલો જ છે કે જ્યાં સુધી અન્ય શરીર સહાયક ન હોય ત્યાં સુધી એકલું કાર્મણુશરીર ઉપલોગને સાધી શકતું નથી. અર્થાત્ ઉક્ત વિશિષ્ટ ઉપલોગને સિદ્ધ કરવામાં સાક્ષાત્ સાધન ઔદારિક આદિ ચાર શરીર છે. આથી તે ચાર સોપલોગ-ઉપલોગ સહિત કહેવાય છે; અને પરંપરાથી સાધન હોવાને લીધે કાર્મણુને નિરુપલોગ કહેવામાં આવ્યું છે.

૭ જન્મસિદ્ધતા અને કૃત્રિમતા છેવટે એક એ પણ પ્રશ્ન થાય છે કે કેટલાં શરીર જન્મસિદ્ધ છે અને કેટલાં કૃત્રિમ છે ? તથા જન્મસિદ્ધમાં કયું શરીર કયા જન્મથી પેદા થાય છે અને કૃત્રિમનું કારણ શું છે ? આનો ઉત્તર ચાર સૂત્રોમાં આપ્યો છે.

તૈજસ અને કાર્મણુ એ બે તો જન્મસિદ્ધ પણ નથી અને કૃત્રિમ પણ નથી; અર્થાત્ તે જન્મની પછી પણ થાય છે, છતાં અનાદિસંબદ્ધ છે. ઔદારિક જન્મસિદ્ધ જ છે, એ ગર્ભ તથા સંમૂર્છિમ એ બન્ને જન્મોમાં પેદા થાય છે; તેનો સ્વામી મનુષ્ય અને તિર્યચ જ છે. વૈકિયશરીર જન્મસિદ્ધ અને કૃત્રિમ બે પ્રકારનું છે. જે જન્મસિદ્ધ છે તે ઉપપાત-જન્મ દ્વારા પેદા થાય છે, અને એ દેવો તથા નારકોને જ હોય છે. કૃત્રિમ વૈકિયનું કારણ લબ્ધિ છે; લબ્ધિ એક

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

પ્રકારની તપોજન્ય શક્તિ છે; જેનો સંભવ કેટલાક જ ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યચમાં હોય છે. આથી એવી લબ્ધિથી થનાર વૈક્રિયશરીરના અધિકારી ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યચ જ હોઈ શકે છે. કૃત્રિમ વૈક્રિયની કારણભૂત એક ખીજા પ્રકારની પણ લબ્ધિ માનવામાં આવે છે, એ તપોજન્ય ન હોઈ જન્મથી જ મળે છે. આવી લબ્ધિ કેટલાક બાહરવાયુકાયિક જીવોમાં જ માનવામાં આવે છે. આથી તે પણ લબ્ધિજન્ય-કૃત્રિમ વૈક્રિયશરીરના અધિકારી છે. આહારકશરીર કૃત્રિમ જ છે; એનું કારણ વિશિષ્ટ લબ્ધિ જ છે; તે મનુષ્ય સિવાય અન્ય જાતિમાં હોતી નથી; અને મનુષ્યમાં પણ એ વિશિષ્ટ મુનિને જ હોય છે.

પ્ર૦-વિશિષ્ટ મુનિ કયા ?

ઉ૦-ચતુર્દશપૂર્વપાઠી.

પ્ર૦-તેઓ તે લબ્ધિનો પ્રયોગ ક્યારે અને શેના માટે કરે છે ?

ઉ૦-જ્યારે તેઓને કોઈ સૂક્ષ્મ વિષયમાં સંદેહ હોય છે ત્યારે સંદેહનિવારણને માટે તેઓ તેનો ઉપયોગ કરે છે, અર્થાત્ જ્યારે કોઈ ચતુર્દશપૂર્વીને ગહન વિષયમાં સંદેહ થાય અને સર્વજ્ઞનું સંનિધાન ન હોય ત્યારે તે ઔદારિક-શરીરવડે અન્ય ક્ષેત્રમાં જવું અસંભવિત સમજી પોતાની વિશિષ્ટ લબ્ધિનો પ્રયોગ કરે છે. અને તે દ્વારા હાથ જેવડું નાનું સરખું શરીર બનાવે છે તે શુભ પુદ્ગલોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી સુંદર હોય છે, પ્રશસ્ત ઉદ્દેશથી બનાવેલું

હોવાથી નિરવધ હોય છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી અવ્યાધાતી હોય છે એટલે કે કોઈને રોકે એવું કે કોઈથી રોકાય એવું હોતું નથી. આવા શરીરથી તે અન્ય ક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞની પાસે જઈ એમની પાસે સંદેહ દૂર કરે છે; પછી એ શરીર વિખરાઈ જાય છે. આ કાર્ય ક્ષત્ર અંતર્મુદૂર્તમાં થઈ જાય છે.

પ્ર૦-ખીનું કોઈ શરીર લઘ્વિજન્ય નથી ?

ઉ૦-નહિ.

પ્ર૦-શાપ અને અનુગ્રહ દ્વારા તૈજસનો જે ઉપભોગ ખતાવ્યો તેથી તો તે લઘ્વિજન્ય સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે, તો પછી ખીનું કોઈ શરીર લઘ્વિજન્ય નથી એ કથન કેવી રીતે ઘટે ?

ઉ૦-અહિંયાં લઘ્વિજન્યનો અર્થ ઉત્પત્તિ છે, પ્રયોગ નહિ. વૈકિય અને આહારકની જેમ તૈજસની ઉત્પત્તિ લઘ્વિથી નથી, પરંતુ એનો પ્રયોગ ક્યારેક લઘ્વિથી કરી શકાય છે. એ આશયથી અહીં તૈજસને લઘ્વિજન્ય-કૃત્રિમ કહ્યું નથી. ૩૭-૪૬

લિંગ-વેદ-વિભાગ—

નારકસમ્મૂર્ચિનો નપુંસકાનિ । ૫૦ ।

ન દેવાઃ । ૫૧ ।

નારક અને સંમૂર્ધિમ નપુંસક જ હોય છે.

દેવ નપુંસક હોતા નથી.

શરીરોનું વર્ણન થઈ ગયા પછી લિંગોનો પ્રશ્ન આવે છે. એનો ખુલાસો અહિંયાં કર્યો છે. લિંગ ચિન્હને કહે છે;

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

તે ત્રણ પ્રકારનું છે એ વાત પહેલાં ૧ઐદ્યિક આદિ ભાવોની સંખ્યા બતાવતી વખતે કહી છે. ત્રણ લિંગનીચે પ્રમાણે છે; જેમકે— પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ. લિંગોનું બીજું નામ વેદ પણ છે. એ ત્રણ વેદો ૨દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપે બબે પ્રકારના છે. દ્રવ્યવેદનો અર્થ ઉપરનું ચિન્હ છે અને ભાવવેદનો અર્થ અસુક અભિલાષા—ઇચ્છા છે. ૧ જે ચિન્હથી પુરુષની પિછાન થાય છે તે દ્રવ્ય પુરુષવેદ અને સ્ત્રીના સંસર્ગ-સુખની અભિલાષા એ ભાવ પુરુષવેદ છે. ૨ સ્ત્રીને પિછાનવાનું સાધન દ્રવ્ય સ્ત્રીવેદ અને પુરુષના સંસર્ગસુખની અભિલાષા ભાવ સ્ત્રીવેદ છે. ૩ જેનામાં કાંઈક સ્ત્રીનું ચિન્હ અને કાંઈક પુરુષનું ચિન્હ હોય તે દ્રવ્ય નપુંસકવેદ અને સ્ત્રી, પુરુષ બન્નેના સંસર્ગસુખની અભિલાષા ભાવ નપુંસકવેદ છે. દ્રવ્યવેદ એ પૌદ્ગલિક આકૃતિરૂપ છે, જે નામકર્મના ઉદયનું ક્ષણ છે. ભાવવેદ એક પ્રકારનો મનોવિકાર છે જે મોહનીયકર્મના ઉદયનું ક્ષણ છે. દ્રવ્યવેદ અને ભાવવેદની વચ્ચે સાધ્ય, સાધન અથવા પોષ્ય, પોષકનો સંબંધ છે.

વિભાગ નારક અને સંમૂર્છિમ જીવોને નપુંસકવેદ હોય છે. દેવોને નપુંસકવેદ હોતો નથી; અર્થાત્ બાકીના

૧ જુઓ અ૦ ૨, સૂ૦ ૬.

૨ દ્રવ્ય અને ભાવ વેદનો પારસ્પરિક સંબંધ તથા અન્ય આવશ્યક બાબતો જાણવાને માટે જુઓ હિંદી ચોથો કર્મગ્રંથ, પૃ. ૫૩ નું ટિપ્પણ.

એ વેદ તેમનામાં હોય છે. બાકીના બધાઓને એટલે કે ગર્ભજ મનુષ્યો તથા તિર્યંચોને ત્રણે વેદ હોઈ શકે છે.

વિકારની તરતમતા પુરુષવેદનો વિકાર સૌથી ઓછો સ્થાયી હોય છે; સ્ત્રીવેદનો વિકાર એનાથી વધારે સ્થાયી અને નપુંસકવેદનો વિકાર સ્ત્રીવેદના વિકારથી પણ અધિક સ્થાયી હોય છે. આ બાબત ઉપમા દ્વારા આ રીતે સમજાવવામાં આવે છે—

પુરુષવેદનો વિકાર ઘાસમાં સળગતા અગ્નિ સમાન છે; જે તેની વિશિષ્ટ શરીરરચનાને લીધે જલદી પ્રગટ થતો દેખાય છે અને જલદી શાંત થતો પણ દેખાય છે. સ્ત્રીવેદનો વિકાર અંગારાની સમાન છે જે તેની વિશિષ્ટ રચનાને લીધે જલદી પ્રગટ થતો દેખાતો નથી અને જલદી શાંત પણ થતો દેખાતો નથી. નપુંસકવેદનો વિકાર તપેલી ઇંટના જેવો છે; જે બહુ જ સમય પછી શાંત થાય છે. સ્ત્રીમાં કોમળભાવ મુખ્ય છે, એથી તેને કઠોર તત્ત્વની અપેક્ષા રહે છે, પુરુષમાં કઠોરભાવ મુખ્ય હોવાથી એને કોમળ તત્ત્વની અપેક્ષા રહે છે; પરંતુ નપુંસકમાં બન્ને ભાવોનું મિશ્રણ હોવાથી બન્ને તત્ત્વોની અપેક્ષા રહે છે. ૫૦-૫૧

આયુષના પ્રકાર અને તેના સ્વામી—

ઔપપાતિકચરમદેહોત્તમપુરુષાઽસંખ્યેયવર્ષા-

ઽયુષોઽનપવર્ત્યાયુષઃ

। ૫૨ ।

ઔપપાતિક (નારક અને દેવ), ચરમશરીરી, ઉત્તમ

પુરુષ અને અસંખ્યાતવર્ષજીવી એ અનપવર્તનીય આયુષ-
વાળા જ હોય છે.

યુદ્ધ આદિ વિપ્લવોમાં હજારો હુષ્ટપુષ્ટ નવયુવાનોને
મરતા જોઈ અને ઘરડા તથા જર્જર દેહવાળાઓને પણ
લયાનક આકૃતમાંથી બચતા જોઈ એવો સંદેહ થાય છે કે
શું અકાળ મૃત્યુ પણ છે કે જેનાથી અનેક વ્યક્તિઓ
એકી સાથે મરી જાય છે અને કોઈ મરતું પણ નથી ?
એનો ઉત્તર હા અને ના બન્નેમાં અહિં આપ્યો છે.

આયુષના બે પ્રકાર આયુષ અપવર્તનીય અને
અનપવર્તનીય એ બે પ્રકારે છે. જે આયુષ બંધના સમયની
સ્થિતિ પૂર્ણ થયા પહેલાં જ શીઘ્ર લોગવી શકાય છે તે
અપવર્તનીય અને જે આયુષ બંધકાળની સ્થિતિ પૂર્ણ
થયા પહેલાં સમાપ્ત થતું નથી તે અનપવર્તનીય. તાત્પર્ય
કે જેનો લોગકાળ બંધકાળની સ્થિતિની મર્યાદાથી ઓછો
હોય તે અપવર્તનીય અને જેનો લોગકાળ એ મર્યાદાની
બરાબર જ હોય તે અનપવર્તનીય આયુષ કહેવાય છે.

અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય આયુષનો બંધ
સ્વાભાવિક નથી; કેમકે તે પરિણામના તારતમ્ય ઉપર
અવલંબિત છે. ભાવી જન્મના આયુષનું નિર્માણ વર્તમાન
જન્મમાં થાય છે. તે સમયે જો પરિણામ મંદ હોય તો
આયુષનો બંધ શિથિલ થઈ જાય છે, તેથી નિમિત્ત મળતાં
બંધકાળની કાળમર્યાદા ઘટી જાય છે. એનાથી ઉલટું જો
પરિણામ તીવ્ર હોય તો આયુષનો બંધ ગાઢ થાય છે; તેથી

નિમિત્ત મળવા છતાં પણ બંધકાળની કાળમર્યાદા ઘટતી નથી અને આયુષ પણ એકી સાથે લોગવાતું નથી. જેમકે— અત્યંત દૃઢ બની ઉલેલા પુરુષોની હાર અલેધ—લેદાય નહિ એવી—અને શિથિલ બની ઉલેલા પુરુષોની હાર લેધ હોય છે અથવા જેમ સઘન વાવેલાં બીજોના છોડ પશુઓને માટે દુષ્પ્રવેશ—પ્રવેશ ન થાય એવાં—અને છૂટાં છૂટાં વાવેલાં બીજોના છોડ એમને માટે સુપ્રવેશ થાય છે; તેવી જ રીતે તીવ્રપરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલ ગાઢ બંધવાળું આયુષ શસ્ત્ર, વિષ આદિનો પ્રયોગ થયા છતાં પણ પોતાની નિયત કાળ-મર્યાદા પહેલાં પૂર્ણ થતું નથી અને મંદ પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલ શિથિલ બંધવાળું આયુષ ઉપર કહેલા પ્રયોગો થતાં જ પોતાની નિયત કાળમર્યાદા સમાપ્ત થયા પહેલાં જ અંતર્સૂક્ત માત્રમાં લોગવાઈ જાય છે. આયુષના આ શીઘ્ર લોગને જ અપવર્તના અથવા અકાળ મૃત્યુ કહે છે; અને નિયતસ્થિતિવાળા લોગને અનપવર્તના અથવા કાળમૃત્યુ કહે છે. અપવર્તનીય આયુષ સોપક્રમ—ઉપક્રમસહિત જ હોય છે. તીવ્ર શસ્ત્ર, તીવ્ર વિષ, તીવ્ર અગ્નિ આદિ જે નિમિત્તોથી અકાળ મૃત્યુ થાય છે તે નિમિત્તોનું પ્રાપ્ત થવું તે ઉપક્રમ છે; આવો ઉપક્રમ અપવર્તનીય આયુષને અવશ્ય હોય છે, કેમકે તે આયુષ નિયમથી કાળમર્યાદા પૂરી થયા પહેલાં જ લોગવવાને યોગ્ય હોય છે. પરન્તુ અનપવર્તનીય આયુષ સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ બે પ્રકારનું હોય છે; અર્થાત્ એ આયુષને અકાળ મૃત્યુ કરે એવાં ઉક્ત નિમિત્તો પ્રાપ્ત થાય પણ ખરાં

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

અને ન પણ થાય; અને ઉક્ત નિમિત્તોનું સંનિધાન હોવા છતાં પણ અનપવર્તનીય આયુષ નિયત કાળમર્યાદાની પહેલાં પૂર્ણ થતું નથી. સારાંશ એ છે કે અપવર્તનીય આયુષવાળા પ્રાણિઓને શસ્ત્ર આદિ કોઈને કોઈ નિમિત્ત મળી જ રહે છે, જેથી તે અકાળ મૃત્યુ પામે છે અને અનપવર્તનીય આયુષવાળાઓને ગમે તેવું પ્રબળ નિમિત્ત આવે તોપણ તેઓ અકાળ મૃત્યુ પામતા નથી.

અધિકારી ઉપપાતજન્મવાળા નારક અને દેવ જ છે. ચરમદેહ તથા ઉત્તમ પુરુષ મનુષ્ય જ હોય છે. જન્માંતર લીધા વિના એ જ શરીરથી મોક્ષ મેળવનાર ચરમદેહ કહેવાય છે. તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ આદિ ઉત્તમ પુરુષ કહેવાય છે. અસંખ્યાતવર્ષજીવી^૧ કેટલાક મનુષ્યો અને કેટલાક તિર્થંકર જ હોય છે. ઔપપાતિક અને અસંખ્યાતવર્ષજીવી, નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષવાળા જ હોય છે; ચરમદેહ અને ઉત્તમ પુરુષ, સોપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષ અને નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષવાળા હોય છે. એ સિવાય બાકીના બધા મનુષ્યો અને તિર્થંકરો અપવર્તનીય તથા અનપવર્તનીય આયુષવાળા હોય છે.

પ્ર૦—નિયત કાળમર્યાદાની પહેલાં આયુષનો ભોગ થઈ

૧ અસંખ્યાતવર્ષજીવી મનુષ્યો ત્રીશ અકર્મભૂમિ, છપ્પન અંતરદ્વીપ અને કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થતાં યુગલિકે જ છે; પરન્તુ અસંખ્યાતવર્ષજીવી તિર્થંકર તો ઉપરના ક્ષેત્રો ઉપરાંત અદ્વીપની બહારના દ્વીપ, સમુદ્રોમાં પણ મળી આવે છે.

જવાથી કૃતનાશ, અકૃતાગમ અને નિષ્કૃણતાનો દોષ લાગશે; જે શાસ્ત્રમાં ઈષ્ટ નથી એનું નિવારણ કેવી રીતે કરશો ?

ઉ૦—શીઘ્ર ભોગવી લેવામાં ઉપરનો દોષ નથી આવતો; કેમકે જે કર્મ લાંબા કાળ સુધી ભોગવી શકાય છે તે જ એક સાથે ભોગવી લેવાય છે. એનો કોઈ પણ ભાગ વિપાકાનુભવ કર્યા વિના છૂટતો નથી; આથી કૃતકર્મનો નાશ કે બદ્ધ કર્મની નિષ્કૃણતા પ્રાપ્ત થતાં નથી. એ જ રીતે કર્માનુસાર આવનાર મૃત્યુ પણ આવે છે, એથી જ અકૃતકર્મના આગમનો દોષ પણ આવતો નથી. જેમ ઘાસની ગાદી ગંજીમાં એક બાબુએથી નાની સરખી ચીણુગારી મૂકી દેવામાં આવે તો તે ચીણુગારી એક એક તૃણને ક્રમશઃ બાળતી બાળતી તે આખી ગંજીને વિલંબથી બાળી શકે છે; તે જ ચીણુગારી ઘાસની શિથિલ અને છૂટી છવાઈ ગંજીમાં ચારે બાબુથી મૂકવામાં આવે તો એકી સાથે એને બાળી નાખે છે.

આ વાતને વિશેષ સ્ફુટ કરવા માટે શાસ્ત્રમાં બીજાં એ દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે. ૧ ગણિતક્રિયાનું અને ૨ વસ્ત્ર સૂકવવાનું. જેમ કોઈ વિશિષ્ટ સંખ્યાનો લઘુત્તમછેદ કાઢવો હોય તો તેને માટે ગણિતપ્રક્રિયામાં અનેક ઉપાયો છે. નિપુણ ગણિતજ્ઞ જવાબ લાવવાને માટે એક એવી રીતનો ઉપયોગ કરે છે કે જેથી બહુ જ ઉતાવળથી જવાબ નીકળી આવે છે, ન્યારે બીજો સાધારણ જાણનાર મનુષ્ય ભાગાકાર આદિ વિલંબસાધ્ય ક્રિયાથી તે જવાબને ધીમે ધીમે લાવી શકે છે. પરિણામ સરખું હોવા છતાં પણ કુશળ ગણિતજ્ઞ એનો શીઘ્ર

તત્ત્વર્થ સૂત્ર

નીકાલ લાવી શકે છે, જ્યારે સાધારણ ગણિતરૂ વિલંબથી નીકાલ લાવી શકે છે. એ જ રીતે સમાનરૂપે ભીના થયેલા બે કપડામાંથી એકને વાળીને અને બીજાને છૂટું કરીને સૂકવવામાં આવે તો વાળેલું વિલંબથી અને છૂટું કરેલું જલદીથી સૂકાઈ જશે. પાણીનું પરિમાણ અને શોષણક્રિયા સમાન હોવા છતાં પણ કપડાનાં સંકેત અને વિસ્તારના કારણથી એના સૂકાવામાં વિલંબ અને શીઘ્રતાનો ફરક પડે છે. એ જ રીતે સમાન પરિમાણના અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય આયુષને ભોગવવામાં પણ ફક્ત વિલંબ અને શીઘ્રતાનો જ તફાવત છે; બીજો કંઈ નહિ. એથી કૃતનાશ આદિ ઉક્ત દોષો આવતા નથી. પર

બીજા અધ્યાયમાં ગતિની અપેક્ષાએ સંસારી જીવના નારક, મનુષ્ય, તિર્યચ અને દેવ એ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. સ્થાન, આયુષ અને અવગાહના આદિનું વર્ણન કરી તેમનું વિશેષ સ્વરૂપ ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં બતાવવાનું છે; ત્રીજા અધ્યાયમાં નારક, તિર્યચ અને મનુષ્યનું વર્ણન છે અને ચોથામાં દેવનું વર્ણન છે.

નારકોનું વર્ણન—

રત્નશર્કરાવાલુકાપદ્મધૂમતમોમહાતમઃપ્રભાભૂમયો	
ઘનાઽમ્બુવાતાકાશપ્રતિષ્ઠાઃ સપ્તાધોઽધઃ પૃથુતરાઃ	। ૧ ।
તાસુ નરકાઃ	। ૨ ।
નિત્યાઽશુભતરલેશ્યાપરિણામદેહવેદનાવિક્રિયાઃ	। ૩ ।
પરસ્પરોદીરિતદુઃસ્વાઃ	। ૪ ।
સંવિલ્લષ્ટાસુરોદીરિતદુઃસ્વાશ્ચ પ્રાક્ ચતુર્થ્યાઃ	। ૫ ।
તૈષ્વેકત્રિસપ્તદશસપ્તદશદ્વાવિંશતિત્રયત્વિંશત્સાગરોપમાઃ	
સત્ત્વાનાં પરા સ્થિતિઃ	। ૬ ।

રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકજપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા અને મહાતમઃપ્રભા એ સાત ભૂમિઓ છે; જે ધનાંબુ,

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

વાત અને આકાશ ઉપર સ્થિત છે, એક બીજાની નીચે છે; અને નીચેનીચેની, એક બીજાથી અધિક વિસ્તારવાળી છે.

એ ભૂમિઓમાં નરક છે.

તે નરક નિત્ય-નિરંતર અશુભતર લેશ્યા, પરિણામ, દેહ, વેદના, અને વિક્રિયાવાળા છે.

તથા પરસ્પર ઉત્પન્ન કરેલા દુઃખવાળા હોય છે.

અને ચોથી ભૂમિથી પહેલાં અર્થાત્ ત્રણ ભૂમિઓ સુધી સંકિલ્પિત અસુરો દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલા દુઃખવાળા પણ હોય છે.

એ નરકોમાં વર્તમાન પ્રાણિઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ક્રમથી એક, ત્રણ, સાત, દશ, સત્તર, બાવીશ અને તેત્રીશ સાગરો-પમ પ્રમાણુ છે.

લોકના અધો, મધ્યમ અને ઉર્ધ્વ એવા ત્રણ ભાગ છે. નીચેનો ભાગ મેરુ પર્વતની સમતલ ભૂમિની નીચે નવસો યોજનના ઉંડાણુ પછી ગણાય છે, જેનો આકાર ઉંધા કરેલા શરાવ-શકોરા જેવો છે; અર્થાત્ નીચેનીચે વિસ્તીર્ણુ છે. સમતલની નીચે નવસો યોજન તેમજ તેની ઉપરના નવસો યોજન અર્થાત્ કુલ અઢારસો યોજનનો મધ્યમ લોક છે, જેનો આકાર ઝાલરની પેઠે બરાબર આયામવિષ્કંભ-લંબાઈ અને પહોળાઈ-વાળો છે. મધ્યમ લોકની ઉપરનો સંપૂર્ણ લોક ઉર્ધ્વ લોક છે, જેનો આકાર પખાજ જેવો છે.

નારકોના નિવાસસ્થાનની ભૂમિઓ નરકભૂમિ કહેવાય છે, જે અધોલોકમાં છે. એવી ભૂમિઓ સાત છે. એ સાતે ભૂમિઓ સમશ્રેણિમાં ન હોઈ એક બીજાથી નીચે છે. એની આયામ-લંબાઈ અને વિષ્કંભ-પહોળાઈ પરસ્પર સમાન નથી; પરન્તુ નીચેનીચેની ભૂમિની લંબાઈ, પહોળાઈ અધિક અધિક છે; અર્થાત્ પહેલી ભૂમિથી બીજીની લંબાઈ, પહોળાઈ અધિક છે; બીજીથી ત્રીજીની. આ રીતે છઠ્ઠીથી સાતમી સુધીની લંબાઈ, પહોળાઈ અધિકઅધિક સમજવી જોઈએ.

આ સાતે ભૂમિઓ એક બીજાથી નીચે છે; પરન્તુ એક બીજાને અડીને રહેલી નથી, અર્થાત્ એક બીજાની વચ્ચેમાં બહુ જ મોટું અંતર છે. આ અંતરમાં ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનુવાત અને આકાશ ક્રમથી નીચેનીચે છે. અર્થાત્ પહેલી નરકભૂમિની નીચે ઘનોદધિ છે, ઘનોદધિની નીચે ઘનવાત છે, ઘનવાતની નીચે તનુવાત અને તનુવાતની નીચે આકાશ છે.

૧ ભગવતીસૂત્રમાં લોકસ્થિતિનું સ્વરૂપ સમજાવતાં બહુ સ્પષ્ટ હકીકત નીચે પ્રમાણે આપેલી છે.

“ત્વસ, સ્થાવરાદિ પ્રાણિઓનો આધાર પૃથ્વી છે; પૃથ્વીનો આધાર ઉદધિ છે; ઉદધિનો આધાર વાયુ છે અને વાયુનો આધાર આકાશ છે. વાયુને આધારે ઉદધિ અને તેને આધારે પૃથ્વી રહી જ કેમ શકે? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે-

કોઈ પુરુષ પવન ભરીને ચામડાની મસકને ફૂલાવે, પછી વાધરીની મજબૂત ગાંઠથી મસકનું મોઢું બાંધી લે, એ જ રીતે મસકના વચ્ચે લાગને પણ વાધરીથી બાંધી લે; એમ થવાથી મસકમાં ભરેલા પવનના બે વિભાગ થઈ જશે અને મસકનો આકાર ડાકલા જેવો

તત્ત્વાર્થ સ્ત્રવ

આકાશની પછી બીજી નરકભૂમિ છે. આ ભૂમિ અને ત્રીજી ભૂમિની વચ્ચેમાં પણ ઘનોદધિ આદિનો એ જ ક્રમ છે; આ રીતે સાતમી ભૂમિ સુધી બધી ભૂમિઓની નીચે એ ક્રમથી ઘનોદધિ આદિ વર્તમાન છે. ઉપરની અપેક્ષાએ નીચેના પૃથ્વીપિંડ-ભૂમિની જડાઈ અર્થાત્ ઉપરથી લઈ નીચેના તલ સુધીનો ભાગ ઓછોઓછો છે. જેમકે પ્રથમ ભૂમિની જડાઈ એક લાખ એંશી હજાર યોજન, બીજીની એક લાખ બત્રીશ હજાર, ત્રીજીની એક લાખ અઠ્ઠાવીશ હજાર, ચોથીની એક લાખ વીશ હજાર, પાંચમીની એક લાખ અઠાર હજાર, છઠ્ઠીની એક લાખ સોળ હજાર તથા સાતમીની જડાઈ એક લાખ આઠ હજાર યોજન છે. સાતે ભૂમિઓની નીચે જે સાત ઘનોદધિવલય છે, એ બધાની જડાઈ એક સરખી છે એટલે કે વીશ વીશ હજાર યોજનની છે; અને જે સાત ઘનવાત તથા સાત તનુવાત વલયો છે એની જડાઈ સામાન્ય-રૂપથી અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણ હોવા છતાં પણ પરસ્પર તુલ્ય નથી; અર્થાત્ પ્રથમ ભૂમિની નીચેના ઘનવાતવલય તથા

લાગશે. હવે મસકતું મોઢુ લિધાડી ઉપલા ભાગનો પવન કાઢી નાંખે અને તે જગ્યાએ પાણી ભરી દે અને પાછું મસકતું મોઢું બંધ કરે; પછી જણાશે કે જે પાણી મસકના ઉપલા ભાગમાં ભરેલું છે તે ઉપરના ભાગમાં જ રહેશે-વાયુની ઉપર જ રહેશે, નીચે નહિ જાય. કારણ કે ઉપરના ભાગમાં રહેલા પાણીને મસકની નીચેના ભાગમાં રહેલા પવનનો આધાર છે, અર્થાત્ જેમ મસકમાં પવનને આધારે પાણી ઉપર જ રહે છે, તેમ પૃથિવી વગેરે પણ પવનને આધારે પ્રતિષ્ઠિત છે.” શતક ૧, ઉદ્દેશક ૬.

તનુવાતવલયની અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણુ જડાઈથી ખીજી ભૂમિની નીચેના ઘનવાતવલય તથા તનુવાતવલયની જડાઈ વિશેષ છે. એ જ ક્રમથી ઉત્તરઉત્તર છઠ્ઠી ભૂમિના ઘનવાત, તનુવાત વલયથી સાતમી ભૂમિના ઘનવાત, તનુવાત વલયની જડાઈ વિશેષને વિશેષ છે. એ રીતે આકાશનું પણ સમજવું.

પહેલી ભૂમિ રત્નપ્રધાન હોવાથી રત્નપ્રભા કહેવાય છે. એ રીતે શર્કરા એટલે કે કાંકરાની બહુલતાને લીધે ખીજી શર્કરાપ્રભા, વાલુકા એટલે કે રેતીની મુખ્યતાને લીધે ત્રીજી વાલુકાપ્રભા, પંક એટલે કે કાદવની અધિકતાથી ચોથી પંકપ્રભા, ધૂમ એટલે કે ધૂમાડાની અધિકતાથી પાંચમી ધૂમપ્રભા, તમઃ એટલે કે અંધારાની વિશેષતાથી છઠ્ઠી તમઃપ્રભા અને મહાતમઃ એટલે ઘન અંધકારની પ્રચુરતાથી સાતમી ભૂમિ મહાતમઃપ્રભા કહેવાય છે, એ સાતેનાં નામ ક્રમપૂર્વક ધર્મા, વંશા, શૈલા, અંજના, રિષ્ટા, માઘવ્યા અને માઘવી.

રત્નપ્રભા ભૂમિના ત્રણ કાંડ-ભાગ છે. પહેલો ખર-કાંડ રત્નપ્રચુર છે; જે સૌથી ઉપર છે. તેની જડાઈ ૧૬ હજાર યોજન પ્રમાણુ છે. એની નીચેનો ખીજો કાંડ પંક-બહુલ-કાદવથી ભરેલો છે; જેની જડાઈ ૮૪ હજાર યોજન છે. એની નીચેનો ત્રીજો ભાગ જલબહુલ-પાણીથી ભરેલો છે; જેની જડાઈ ૮૦ હજાર યોજન છે. ત્રણે કાંડોની જડાઈનો સરવાળો કરીએ તો એક લાખ એંશીહજાર યોજન થાય છે. આ પહેલી ભૂમિની જડાઈ થઈ. ખીજીથી લઈ સાતમી ભૂમિ સુધીમાં આવો વિભાગ નથી. કેમકે એમાં

શર્કરા, વાલુકા આદિ જે જે પદાર્થો છે તે બધી જગ્યાએ એક સરખા છે. રત્નપ્રભાનો પ્રથમ કાંડ બીજા ઉપર અને બીજો કાંડ ત્રીજા ઉપર સ્થિત છે; ત્રીજો કાંડ ઘનોદધિવલય ઉપર, ઘનોદધિ ઘનવાતવલય ઉપર; ઘનવાત તનુવાતવલય ઉપર અને તનુવાત આકાશ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે; પરન્તુ આકાશ કોઈના ઉપર સ્થિત નથી, તે આત્મપ્રતિષ્ઠિત છે; કેમકે આકાશનો સ્વભાવજ એવો છે કે જેથી એને બીજા આધારની અપેક્ષા રહેતી નથી. બીજી ભૂમિનો આધાર એનો ઘનોદધિવલય છે; તે વલય પોતાની નીચેના ઘનવાતવલય ઉપર આશ્રિત છે; ઘનવાત પોતાની નીચેના તનુવાતનો આશ્રિત છે; તનુવાત નીચેના આકાશ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે અને આકાશ સ્વાશ્રિત છે. એ જ ક્રમ સાતે ભૂમિઓ સુધી દરેક ભૂમિ અને એના ઘનોદધિ આદિ વલયની સ્થિતિના સંબંધમાં સમજી લેવો. ઉપરઉપરની ભૂમિથી નીચેનીચેની ભૂમિનું બાહ્ય ઓછું હોવા છતાં પણ એનો વિષ્કંભ, આયામ અધિકઅધિક વધતો જ જાય છે. એથી એનું સંસ્થાન છત્રાતિછત્રની સમાન અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર પૃથુ-વિસ્તીર્ણુ, પૃથુતર કહેવાય છે.

સાતે ભૂમિઓની જેટજેટલી જડાઈ પહેલાં કહી છે એની ઉપર તથા નીચેના એકએક હજાર યોજન છોડી દઈને બાકીના મધ્યભાગમાં નરકાવાસ છે. જેમકે રત્નપ્રભાની એક લાખ એંશીહજાર યોજનની જડાઈમાંથી ઉપર નીચેના એક-એક હજાર યોજન છોડીને વચલા એક લાખ અઠોતેર

હજાર યોજન પ્રમાણુ ભાગમાં નરક છે, એજ ક્રમ સાતે ભૂમિ સુધી સમજી લેવો. નરકોના રૌરવ, રૌદ્ર, ઘાતન, શોચન આદિ અશુભ નામ છે; જેને સાંભળતાંજ ભય પેદા થાય છે. રત્નપ્રભાગત સ્ત્રીમંતક નામના નરકાવાસથી લઈ મહાતમ:- પ્રભાગત અપ્રતિષ્ઠાનનામક નરકાવાસ સુધીના બધા નરકાવાસ છરાના જેવા વજ્રના તલવાળા છે; પણ બધાનાં સંસ્થાન-આકાર એક સરખાં નથી. કેટલાક ગોળ, કેટલાક ત્રિકોણ, કેટલાક ચતુષ્કોણ, કેટલાક હાંદલા જેવા, કેટલાક લોઢાના ઘડા જેવા એ રીતે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના હોય છે. પ્રસ્તર-પ્રતર જે માળવાળા ઘરના તલ સમાન છે એની સંખ્યા આ પ્રમાણુ છે-રત્નપ્રભામાં તેર પ્રસ્તર છે અને શર્કરા-પ્રભામાં અગ્યાર. આ પ્રકારે દરેક નીચેની ભૂમિમાં બખ્ખે ઘટાડવાથી સાતમી મહાતમ:પ્રભા ભૂમિમાં એકજ પ્રસ્તર છે. એ પ્રસ્તરોમાં નરક છે.

ભૂમિઓમાં નરકાવાસોની સંખ્યા પ્રથમ ભૂમિમાં ત્રીશ લાખ, બીજીમાં પચીશ લાખ, ત્રીજીમાં પંદર લાખ, ચોથીમાં દશ લાખ, પાંચમીમાં ત્રણ લાખ, છઠ્ઠીમાં પાંચ એછા એકલાખ-૯૯,૯૯૫ અને સાતમી ભૂમિમાં ફક્ત પાંચ નરકાવાસ છે.

પ્ર૦-પ્રસ્તરોમાં નરક છે એમ કહેવાનો શો અર્થ ?

ઉ૦-એક પ્રસ્તર અને બીજા પ્રસ્તરની વચ્ચે જે અવકાશ એટલે કે અંતર છે એમાં નરક નથી; કિન્તુ દરેક પ્રસ્તરની જાડાઈ જે ત્રણ ત્રણ હજાર યોજનની માનવામાં આવે છે એમાં એ વિવિધ સંસ્થાનવાળા નરક છે.

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

પ્ર૦—નરક અને નારકનો શો સંબંધ ?

ઉ૦—નારક એ જીવ છે; અને નરક એના સ્થાનનું નામ છે. નરક નામના સ્થાનના સંબંધથી જ તેઓ નારક કહેવાય છે.

પહેલી ભૂમિથી બીજી અને બીજીથી ત્રીજી એ રીતે સાતમી ભૂમિ સુધીના નરક અશુભ, અશુભતર અને અશુભતમ રચનાવાળા છે. એ પ્રકારે એ નરકોમાં રહેલ નારકોની લેશ્યા, પરિણામ, દેહ, વેદના અને વિક્રિયા પણ ઉત્તરઉત્તર અધિક-અધિક અશુભ છે.

લેશ્યા રત્નપ્રભામાં કાપોત લેશ્યા છે; શર્કરાપ્રભામાં પણ કાપોત છે; પરંતુ તે રત્નપ્રભાથી અધિક તીવ્ર સંકલેશવાળી છે. વાલુકાપ્રભામાં કાપોત અને નીલ લેશ્યા છે, પંકપ્રભામાં નીલલેશ્યા છે, ધૂમપ્રભામાં નીલ અને કૃષ્ણલેશ્યા છે; તમઃપ્રભામાં કૃષ્ણલેશ્યા છે, અને મહાતમઃપ્રભામાં કૃષ્ણલેશ્યા છે; પરંતુ તે તમઃપ્રભાથી તીવ્રતમ છે.

પરિણામ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ આદિ અનેક પ્રકારના પૌદ્ગલિક પરિણામો સાતે ભૂમિઓમાં ઉત્તરોત્તર અધિક-અધિક અશુભ હોય છે.

શરીર સાતે ભૂમિઓના નારકોનાં શરીર અશુભ નામ કર્મના ઉદયથી ઉત્તરોત્તર અધિકઅધિક અશુભ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ અને સંસ્થાનવાળાં તથા અધિકઅધિક અશુભિ અને બીભત્સ છે.

વેદના સાતે ભૂમિઓના નારકોની વેદના ઉત્તરોત્તર અધિક તીવ્ર હોય છે. પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમાં ઉષ્ણ વેદના, ચોથીમાં ઉષ્ણશીત, પાંચમીમાં શીતોષ્ણ, છઠ્ઠીમાં શીત અને સાતમીમાં શીતતર વેદના હોય છે. આ ઉષ્ણતાની અને શીતતાની વેદના એટલી સખત હોય છે કે એ વેદનાઓના ભોગવનારા નારકો ભે મર્ત્યલોકની સખત ગરમી અથવા સખત શરદીમાં આવી જાય તો તેઓ ખૂબ આરામથી ઊઘી શકે.

વિક્રિયા એની વિક્રિયા પણ ઉત્તરોત્તર અધિક અશુભ હોય છે; તેઓ દુઃખથી ગભરાઈને એનાથી છુટવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે, પરન્તુ ઉલટીજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખનું સાધન મેળવવા જતાં એને દુઃખનાં સાધન જ મળી જાય છે. તેઓ વૈક્રિયલગ્નિધથી શુભ બનાવવા જાય છે, પરન્તુ બની જાય છે અશુભ.

૩૦-લેશ્યા આદિ અશુભતર ભાવોને નિત્ય કહ્યા એનો શો અર્થ ?

૩૦-નિત્યનો અર્થ નિરંતર છે. ગતિ, જાતિ, શરીર અને અંગોપાંગનામ કર્મના ઉદયથી નરકગતિમાં લેશ્યા આદિ ભાવો જીવન પર્યંત અશુભ જ બની રહે છે; વચ્ચેમાં એક પળને માટે ક્યારે પણ અંતર પડતું નથી, અને એક પળ-ભર શુભ પણ થતાં નથી.

પ્રથમ તો નરકમાં ક્ષેત્રસ્વભાવથી જ શરદી, ગરમીનું ભયંકર દુઃખ તો હોય છે જ; પરન્તુ ભૂખ અને તરસનું દુઃખ

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

એનાથી પણ વધારે લયંકર હોય છે. ભૂખનું દુઃખ એટલું અધિક હોય છે કે અગ્નિની માફક બધું ખાતાં પણ શાંતિ થતી નથી, ઉલટું ભૂખની જવાલા તેજ થતી જાય છે. તરસનું કષ્ટ એટલું અધિક છે કે ગમે તેટલું પાણી હોય તો પણ એનાથી તૃપ્ત થતી જ નથી. આ દુઃખની ઉપરાંત વધારે મોટું દુઃખ તો એમને પરસ્પરમાં વૈર અને મારપીટથી થાય છે; જેમ બિલાડી અને ઉંદર તથા સાપ અને નોળીયો જન્મશત્રુ છે, તેમજ નારક જીવો પણ જન્મશત્રુ છે. આથી તેઓ એક બીજાને જોઈને કુતરાની માફક પરસ્પર લડે છે, કરડે છે, અને ગુસ્સાથી બળે છે; આથી તેઓ પરસ્પર-જનિત દુઃખવાળા કહેવાય છે.

નારકોની ત્રણ પ્રકારની વેદના મનાય છે; એમાંથી ક્ષેત્રસ્વભાવજન્ય અને પરસ્પરજન્ય વેદનાનું વર્ણન પાછળ કર્યું છે. ત્રીજી વેદના પરમાધાર્મિકજનિત છે. પહેલા બે પ્રકારની વેદનાઓ સાતે ભૂમિઓમાં સાધારણ છે, ત્રીજી પ્રકારની વેદના ફક્ત પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમાં હોય છે; કેમકે એ ભૂમિઓમાં પરમાધાર્મિક છે. પરમાધાર્મિક એક પ્રકારના અસુર દેવો છે, જે ઘણાજ ફૂર સ્વભાવવાળા અને પાપરત હોય છે. એમની અંબ, અંબરીષ આદિ પંદર નતિઓ છે; તે સ્વભાવમાં એટલી નિર્દય અને કુતૂહલી હોય છે કે એમને બીજાઓને સતાવવામાંજ આનંદ મળે છે, આથી તેઓ નારકોને અનેક પ્રકારના પ્રહારોથી દુઃખી કર્યા જ કરે છે; તેઓ કુતરા, પાડા અને મદ્યોની માફક તેમને પરસ્પર

લડાવે છે, અને તેઓને અંદરઅંદર લડતા, મારપીટ કરતા જોઈને તેઓ બહુ ખુશી થાય છે. જો કે આ પરમાધાર્મિક એક પ્રકારના દેવો છે, અને તેઓને બીજાં પણ સુખ સાધન છે, તો પણ પૂર્વજન્મકૃત તીવ્ર દોષના કારણથી તેઓ બીજાને સતાવવામાં જ પ્રસન્ન રહે છે. નારકો પણ બિચારા કર્મવશ અશરણ હોઈને આખું જીવન તીવ્ર વેદનાઓના અનુભવમાં જ વ્યતીત કરે છે. વેદના કેટલીએ હોય પરંતુ નારકોને કોઈનું શરણ પણ નથી અને અનપવર્તનીય-વચમાં ઓછું નહિ થનાર આયુષના કારણથી તેમનું જીવન પણ જલદી સમાપ્ત થતું નથી.

નારકોની સ્થિતિ દરેક ગતિના જીવોની સ્થિતિ —આયુમર્યાદા જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બે પ્રકારની બતાવવામાં આવી છે; જેનાથી ઓછું ન હોઈ શકે તે જઘન્ય અને જેનાથી અધિક ન હોઈ શકે તે ઉત્કૃષ્ટ. આ જગ્યાએ નારકોની ફક્ત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન છે. ^૧જઘન્ય સ્થિતિ આગળ બતાવવામાં આવશે. પહોલીમાં એક સાગરોપમની, બીજીમાં ત્રણની, ત્રીજીમાં સાતની, ચોથીમાં દશની, પાંચમીમાં સત્તરની, છઠ્ઠીમાં બાવીશની અને સાતમીમાં તેત્રોશ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે.

અહીં સુધી સામાન્ય રીતે અધોલોકનું વર્ણન પૂરું થાય છે; એમાં બે બાબતો ખાસ જાણી લેવી જોઈએ. ગતિ, આગતિ અને દ્વીપ સમુદ્ર આદિનો સંસવ.

ગતિ અસંજી પ્રાણી મરીને પહેલી ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, આગળ નહિ; ભુજપરિસર્પ પહેલી બે ભૂમિ સુધી, પક્ષી ત્રણ ભૂમિ સુધી, સિંહ ચાર ભૂમિ સુધી, ઉરગ પાંચ ભૂમિ સુધી, સ્ત્રી છ ભૂમિ સુધી અને મત્સ્ય તથા મનુષ્ય મરીને સાત ભૂમિ સુધી જઈ શકે છે. સારાંશ કે તિર્યચ અને મનુષ્ય જ નરક ભૂમિમાં પેદા થઈ શકે છે, દેવ અને નારક નહિ; કારણ કે એમનામાં એવા અધ્યવસાયનો અભાવ છે. નારક મરીને ફરી તરત જ નરક ગતિમાં પેદા થતો નથી; અને તરત જ દેવગતિમાં પણ પેદા થતો નથી, એ ફક્ત તિર્યચ અને મનુષ્ય ગતિમાં પેદા થઈ શકે છે.

આગતિ પહેલી ત્રણ ભૂમિઓના નારકો મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરી તીર્થંકરપદ સુધી પહોંચી શકે છે; ચાર ભૂમિઓના નારકો મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી નિર્વાણ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પાંચ ભૂમિઓના નારકો મનુષ્યગતિમાં સંયમનો લાભ કરી શકે છે; છ ભૂમિઓમાંથી નીકળેલા નારકો દેશવિરતિ અને સાત ભૂમિમાંથી નીકળેલા સમ્યક્ત્વનો લાભ મેળવી શકે છે.

દ્વીપ, સમુદ્ર આદિનો સંભવ રત્નપ્રલાને છોડીને બાકીની છ ભૂમિઓમાં નથી દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, સરોવર, કે નથી ગામ, શહેર આદિ; નથી વૃક્ષ લતા આદિ બાદર વનસ્પતિકાય કે નથી દ્વીંદ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિય પર્યંત તિર્યચ; નથી મનુષ્ય કે નથી કોઈ પ્રકારના દેવ. રત્નપ્રલા છોડીને એમ કહેવાનું કારણ એ

છે કે એની ઉપરનો થોડો ભાગ મધ્યલોક-તિર્યગ્લોકમાં સંમિલિત છે, તેથી એ ભાગમાં ઉપર જણાવેલા દ્વીપ, સમુદ્ર, ગ્રામ, નગર, વનરુપતિ, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ મળી આવે છે. રત્નપ્રભા સિવાયની બાકીની છ ભૂમિઓમાં ફક્ત નારક અને કેટલાક એકેન્દ્રિય જીવો હોય છે. આ સામાન્ય નિયમનો અપવાદ પણ છે; કારણ કે એ ભૂમિઓમાં ક્યારેક કોઈ સ્થાન ઉપર કેટલાક મનુષ્ય, દેવ, અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચનો પણ સંભવ છે. મનુષ્યનો સંભવ તો એ અપેક્ષાએ છે કે કેવલિસમુદ્ધાત કરતો મનુષ્ય સર્વલોકવ્યાપી હોવાથી એ ભૂમિઓમાં પણ આત્મપ્રદેશ ફેલાવે છે. આ ઉપરાંત વૈક્રિય-લઙ્ઘિવાળા મનુષ્યો પણ એ ભૂમિ સુધી પહોંચે છે. તિર્યચો પણ એ ભૂમિ સુધી પહોંચે છે, પરંતુ તે ફક્ત વૈક્રિયલઙ્ઘિની અપેક્ષાએ જ માનવામાં આવે છે. દેવો ત્યાં સુધી પહોંચે છે એ વિષયમાં હકીકત આ પ્રમાણે છે. કેટલાક દેવો ક્યારેક ક્યારેક પોતાના પૂર્વ જન્મના મિત્ર નારકોની પાસે એમને દુઃખ-મુક્ત કરવાના ઉદ્દેશથી જાય છે. એ રીતે જનારા દેવો પણ ફક્ત ત્રણ ભૂમિઓ સુધી જઈ શકે છે; આગળ નહિ. પર-માધાર્મિક જે એક પ્રકારના દેવ છે, અને નરકપાદ કહેવાય છે, તે તો જન્મથી જ પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમાં હોય છે. બીજા દેવો ફક્ત પહેલી ભૂમિમાં જ હોય છે. ૧-૬

મધ્યલોકનું વર્ણન—

જમ્બૂદ્વીપલવણાદયઃ શુભનામાનો દ્વીપસમુદ્રાઃ	૭
દ્વિર્દ્વિર્વિષ્કમ્ભાઃ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો વલયાકૃતયઃ	૮

તન્મધ્યે મેરુનાભિર્વૃત્તો યોજનશતસહસ્રવિષ્કમ્ભો જમ્બૂદ્વીપઃ। ૯ ।
તત્ર ભરતૈર્હમવતહરિવિદેહરમ્યકૃૈરણ્યવતૈરાવતવર્ષાઃક્ષેત્રાણિ। ૧૦ ।
તદ્વિભાજિનઃ પૂર્વાપરાયતા હિમવન્મહાહિમવન્નિષધનીલ-
રુક્મિશિશ્વરિણો વર્ષધરપર્વતાઃ । ૧૧ ।

દ્વિર્ધાતકીચણ્ડે ૧૨।
પુષ્કરાર્થે ચ ૧૩।
ગ્રાહ માનુષોત્તરાન્ મનુષ્યાઃ ૧૪।
આર્યા મ્લેચ્છાશ્ચ ૧૫।
ભરતૈરાવતવિદેહાઃ કર્મભૂમયોઽન્યત્ર દેવકુરુત્તરકુરુભ્યઃ ૧૬।
નૃસ્થિતી પરાપરે ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુદૂર્તે ૧૭।
તિર્યગ્યોનીનાં ચ ૧૮।

જમ્બૂદ્વીપ વગેરે શુભ નામવાળા દ્વીપ તથા લવણ વગેરે શુભ નામવાળા સમુદ્રો છે.

તે બધા દ્વીપ અને સમુદ્ર, વલય જેવી આકૃતિવાળા પૂર્વપૂર્વને વેષ્ટિત કરવાવાળા અને બમણા બમણા વિષ્કંભ-
-વ્યાસ-વિસ્તારવાળા છે.

એ બધાની વચમાં જમ્બૂદ્વીપ છે; જે વૃત્ત એટલે કે ગોળ છે, લાખયોજન વિષ્કંભવાળો છે અને જેની મધ્યમાં મેરુ પર્વત છે.

એમાં-જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષ, હૈમવતવર્ષ, હરિવર્ષ, વિદેહ-
વર્ષ, રમ્યકવર્ષ, હૈરણ્યવતવર્ષ, ઐરવતવર્ષ એ સાત ક્ષેત્રો છે.

એ ક્ષેત્રોને જુદા કરતા અને પૂર્વથી પશ્ચિમ લંબાયેલા
એવા હિમવાન, મહાહિમવાન, નિષધ, નીલ, રૂક્મી અને
શિખરી એ છ વર્ષવર-વંશવર પર્વતો છે.

ધાતકીખંડમાં પર્વત તથા ક્ષેત્રો જંબૂદ્વીપથી બમણાં છે.

પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં પણ એટલાં જ છે.

માનુષ્યોત્તર નામક પર્વતના પૂર્વભાગ સુધી મનુષ્યો છે.
તે આર્ય અને મ્લેચ્છ છે.

દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ બાદ કરી ભરત, ઐરવત, તથા
વિદેહ એ બધી કર્મભૂમિઓ છે.

મનુષ્યોની સ્થિતિ-આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પદ્યોપમ સુધી
અને જઘન્ય અંતર્મુદ્ધર્ત પ્રમાણ હોય છે.

તથા તિર્ય્યોની સ્થિતિ પણ એટલી જ છે.

દ્વીપ અને સમુદ્રો મધ્યમલોકની આકૃતિ ઝાલરની
સમાન કહેવાય છે; આ જ હકીકત દ્વીપ, સમુદ્રના વર્ણન
દ્વારા સ્પષ્ટ કરી છે. મધ્યમલોકમાં દ્વીપ અને સમુદ્ર
અસંખ્યાત છે, તે ક્રમથી દ્વીપની પછી સમુદ્ર અને
સમુદ્રની પછી દ્વીપ એ રીતે ગોઠવાયેલા છે. એ બધાના

તત્ત્વાર્થ સ્ત્ર

નામ શુભ જ છે. અહીં દ્વીપ, સમુદ્રના વિષયમાં વ્યાસ, રચના અને આકૃતિ એ ત્રણ બાબતો બતાવી છે; જેનાથી મધ્યમ લોકનો આકાર માલુમ પડે છે.

વ્યાસ જંબૂદ્વીપનો પૂર્વ પશ્ચિમ તથા ઉત્તર દક્ષિણ વિસ્તાર લાખ લાખ યોજનનો છે. લવણસમુદ્રનો વિસ્તાર એનાથી બમણો છે. ધાતકીખંડનો લવણસમુદ્રથી બમણો, કાલોદધિનો ધાતકીખંડથી બમણો, પુષ્કરવરદ્વીપનો કાલોદધિથી બમણો; પુષ્કરોદધિસમુદ્રનો પુષ્કરવરદ્વીપથી બમણો વિસ્તાર છે. આ જ વિસ્તારનો ક્રમ છેવટ સુધી સમજવો જોઈએ, અર્થાત્ છેવટના દ્વીપ સ્વયંભૂરમણથી છેવટના સમુદ્ર સ્વયંભૂરમણનો વિસ્તાર બમણો છે.

રચના દ્વીપ, સમુદ્રોની રચના ઘંટીના પડ અને થાળાની સમાન છે; અર્થાત્ જંબૂદ્વીપ લવણસમુદ્રથી વેષ્ટિત છે, લવણસમુદ્ર ધાતકીખંડથી, ધાતકીખંડ કાલોદધિથી, કાલોદધિ પુષ્કરવરદ્વીપથી અને પુષ્કરવર પુષ્કરોદધિથી વેષ્ટિત છે. આ જ ક્રમ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યંત છે.

આકૃતિ જંબૂદ્વીપ થાળી જેવો ગોળ છે અને બીજા બધા દ્વીપ, સમુદ્રોની આકૃતિ વલયના જેવી એટલે કે ચૂડીના જેવી છે.

જંબૂદ્વીપ, એનાં ક્ષેત્રો અને પ્રધાન પર્વતો જંબૂદ્વીપ એવો દ્વીપ છે કે જે સૌથી પ્રથમ બધા દ્વીપ, સમુદ્રોની વચમાં છે અર્થાત્ એનાથી કેઇ દ્વીપ અથવા સમુદ્ર વેષ્ટિત થયેલ નથી. જંબૂદ્વીપનો વિસ્તાર લાખ યોજન પ્રમાણ છે.

તે ગોળ છે; પરન્તુ લવણાદિકની જેમ તે ચૂડીના આકારનો નથી, પણ કુંભારના ચાકની સમાન છે. એની વચમાં મેરુ પર્વત છે. મેરુનું વર્ણન સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે. મેરુની ઉંચાઈ એક લાખ યોજનની છે, જેમાં હજાર યોજન જેટલો ભાગ જમીનમાં અર્થાત્ અદ્રશ્ય છે, નવાણુ હજાર યોજન પ્રમાણુ ભાગ જમીનની ઉપર છે. જે હજાર યોજન પ્રમાણુ ભાગ જમીનમાં છે એની લંબાઈ, પહોળાઈ દરેક જગ્યાએ દશ હજાર યોજન પ્રમાણુ છે; પરન્તુ ખડારના ભાગનો ઉપરનો અંશ જેમાંથી ચૂલિકા નીકળે છે તે, હજાર હજાર યોજન પ્રમાણુ લાંબો પહોળો છે. મેરુના ત્રણ કાંડ છે. તે ત્રણે લોકમાં અવગાહિત થઈને રહેલો છે અને ચાર વનોથી ઘેરાયેલો છે. પહેલું કાંડ હજાર યોજન પ્રમાણુ છે જે જમીનમાં છે, બીજું ત્રેસઠ હજાર યોજન અને ત્રીજું છત્રીશ હજાર યોજન પ્રમાણુ છે.

પહેલા કાંડમાં શુદ્ધ પૃથ્વી તથા કાંકરા આદિ, બીજામાં આંદી, સ્ફટિક આદિ અને ત્રીજામાં સોનું અધિક છે. ચાર વનોનાં નામ કમપૂર્વક ભદ્રશાલ, નંદન, સૌમનસ, અને પાંડુક છે. લાખ યોજનની ઉંચાઈ પછી સૌથી ઉપર એક ચૂલિકા -ચોટલી છે જે ચાલીશ યોજન ઉંચી છે; અને જે મૂળમાં ચાર યોજન, વચમાં આઠ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન પ્રમાણુ લાંબી, પહોળી છે.

જંબૂદ્વીપમાં મુખ્યતઃ સાત ક્ષેત્રો છે. તે વંશ, વર્ષ, અથવા વાસ્ય કહેવાય છે. તેમાં પહેલું ભરત છે; તે દક્ષિણ

તરફ છે. ભરતની ઉત્તરે હૈમવત, હૈમવતની ઉત્તરે હરિ, હરિની ઉત્તરે વિદેહ, વિદેહની ઉત્તરે રમ્યક, રમ્યકની ઉત્તરે હિરણ્યવત અને હિરણ્યવતની ઉત્તરે ઐરવત છે. વ્યવહારસિદ્ધ દિશાઓના નિયમ પ્રમાણે મેરુ પર્વત સાતે ક્ષેત્રોના ઉત્તર ભાગમાં રહેલો છે.

સાતે ક્ષેત્રોને એક બીજાથી જુદા પાડવા માટે તેમની વચ્ચેમાં છ પર્વતો છે; તે વર્ષધર કહેવાય છે. તે બધા પૂર્વથી પશ્ચિમ લાંબા છે. ભરત અને હૈમવત ક્ષેત્રની વચ્ચે હિમવાન પર્વત છે, હૈમવત અને હરિવર્ષને જુદા પાડનાર મહાહિમવાન છે, હરિવર્ષ અને વિદેહને નિષધ પર્વત જુદા પાડે છે, વિદેહ અને રમ્યકવર્ષની વચ્ચેમાં નીલ પર્વત છે, રમ્યક અને હિરણ્યવતને રૂકમી પર્વત ભિન્ન કરે છે, હિરણ્યવત અને ઐરવતને જુદા પાડનાર શિખરી પર્વત છે.

ધાતકીખંડ અને પુન્કરાર્ધદ્વીપ જંબૂદ્વીપની અપેક્ષાએ ધાતકીખંડમાં મેરુ, વર્ષ અને વર્ષધરની સંખ્યા બમાણી છે; અર્થાત્ એમાં બે મેરુ, ચૌદ વર્ષ અને બાર વર્ષધર છે;

૧ દિશાનો નિયમ સૂર્યના ઉદયાસ્ત ઉપર અવલગિત છે. સૂર્યની તરફ મોઢું કરી ઉભા રહેતાં ડાબી બાજુએ ઉત્તર દિશામાં મેરુ પર્વત છે. ભરત ક્ષેત્રમાં સૂર્યાસ્તની જે દિશા છે તે ઐરવતમાં સૂર્યોદયની છે. તેથી ત્યાં પણ સૂર્યોદય તરફ મોઢું કરતાં મેરુ ઉત્તર દિશામાં જ પડે છે. આ રીતે બીજા ક્ષેત્રોમાં પણ મેરુનું ઉત્તરવર્તિપણું સમજી લેવું.

પરન્તુ નામ એક સરળાં જ છે. તાત્પર્ય કે જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મેરુ, વર્ષધર અને વર્ષનાં જે નામ છે તે જ ધાતકીખંડમાં આવેલા મેરુ આદિનાં છે. વલયાકૃતિ ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ એવા બે ભાગ છે. પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધનો વિભાગ બે પર્વતથી થઈ જાય છે; તે દક્ષિણથી ઉત્તર ફેલાયેલા છે અને ઇષ્વાકાર-ખાણુની સમાન સરળ છે. પ્રત્યેક ભાગમાં એક એક મેરુ, સાત સાત વર્ષ અને છ છ વર્ષધર છે. સારાંશ એ છે કે નદી, ક્ષેત્ર, પર્વત આદિ જે કાંઈ જંબૂદ્વીપમાં છે તે ધાતકીખંડમાં બમાણું છે. ધાતકીખંડને પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ રૂપે વિભક્ત કરતા દક્ષિણથી ઉત્તર ફેલાયેલા ઇષ્વાકાર-ખાણુના આકારના બે પર્વત છે તથા પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ ફેલાયેલા છ છ વર્ષધર પર્વતો છે; તે બધા એક ખાણુએ કાલોદધિને સ્પર્શ કરે છે અને બીજી ખાણુએ લવણોદધિને સ્પર્શ કરે છે. પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં રહેલા છ છ વર્ષધરોને પૈડાની નાલિમાં લાગેલા આરાની ઉપમા આપવામાં આવે તો એ વર્ષધરોના કારણે વિભક્ત થયેલા સાત ભરત આદિ ક્ષેત્રોને આરાની વચમાં રહેલા અંતરની ઉપમા આપવી જોઈએ.

મેરુ, વર્ષ અને વર્ષધરોની જે સંખ્યા ધાતકીખંડમાં છે તે જ પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં છે; એટલે કે એમાં પણ બે મેરુ, ચૌદ વર્ષ તથા બાર વર્ષધર છે; તે ખાણુકાર પર્વતોથી વિભક્ત થયેલા પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં રહેલા છે, આ રીતે સરવાળો કરતાં અઢીદ્વીપમાં કુલ પાંચ મેરુ, ત્રીશ વર્ષધર,

પાંત્રીશ ક્ષેત્રો, પાંચ દેવકુરુ, પાંચ ઉત્તરકુરુ; પાંચ મહાવિદે-
હની એકસો સાઠ વિજય અને પાંચ ભરત તેમજ પાંચ
ઐરવતના બસો પંચાવન આર્યદેશ છે. અંતરદ્વીપ ફક્ત લવણ-
સમુદ્રમાં હોવાથી છાપન છે. પુષ્કરદ્વીપમાં એક માનુષોત્તર
નામનો પર્વત છે, તે એની ઠીકઠીક મધ્યમાં શહેરના કિલ્લાની
જેમ ગોળાકાર ઉભો છે અને મનુષ્યલોકને ઘેરે છે. જંબૂદ્વીપ,
ધાતકીખંડ અને અર્ધો પુષ્કરદ્વીપ એ અંદીદ્વીપ તથા લવણ
અને કાલોદધિ એ બે સમુદ્ર એટલો જ લાગ મનુષ્યલોક
કહેવાય છે. ઉક્ત લાગતું નામ મનુષ્યલોક અને ઉક્ત
પર્વતનું નામ માનુષોત્તર એટલા માટે પડયું છે કે એની બહાર
કોઈ મનુષ્ય જન્મ લેતો નથી અને કોઈ મરતો નથી. ફક્ત
વિદ્યાસંપન્ન મુનિ અથવા વૈકિયલખિધધારી કોઈ મનુષ્ય અંદી-
દ્વીપની બહાર જઈ શકે છે, પરંતુ એનાં પણ જન્મ, મરણ
માનુષોત્તરની અંદર જ થાય છે.

મનુષ્યજાતિનું સ્થિતિક્ષેત્ર અને પ્રકાર માનુષોત્તરની
પૂર્વે જે અંદીદ્વીપ અને બે સમુદ્ર કહ્યા છે એમાં માણસની
સ્થિતિ છે, પરંતુ એનો એવો અર્થ નથી કે તે દરેક
જગ્યાએ છે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે જન્મથી તો મનુ-
ષ્યજાતિનું સ્થાન ફક્ત અંદીદ્વીપની અંદર રહેલા જે પાંત્રીશ
ક્ષેત્રો અને છાપન અંતરદ્વીપ કહ્યા છે એમાં છે; પરંતુ
સંહરણ, વિદ્યા અથવા લખિધના નિમિત્તથી મનુષ્ય અંદી-
દ્વીપના તથા બે સમુદ્રના કોઈપણ ભાગમાં દેખાય છે. એટ-

હું જ નહિ પણ મેરુપર્વતની ચૂલિકા-ચોટલી ઉપર પણ તે ઉક્ત નિમિત્તથી રહી શકે છે. એમ હોવા છતાં પણ તેઓ ભારતીય છે, તેઓ હૈમવતીય છે ઇત્યાદિ વ્યવહાર તેમના ક્ષેત્રના સંબંધથી અને તેઓ જંબૂદ્વીપીય છે, તેઓ ધાતકીખંડીય છે ઇત્યાદિ વ્યવહાર તેમના દ્વીપના સંબંધથી સમજવો જોઈએ.

મનુષ્યજાતિના મુખ્યપણે બે ભાગ છે. આર્ય અને મલેચ્છ. નિમિત્તલેદથી છ પ્રકારના આર્ય માનવામાં આવે છે. જેમકે-ક્ષેત્રથી, જાતિથી, કુલથી, કર્મથી, શિલ્પથી અને ભાષાથી; ક્ષેત્રઆર્ય તે છે જે પંદર કર્મભૂમિઓમાં અને એમાંયે પણ ૧આર્યદેશોમાં પેદા થાય છે. જે ઇક્ષ્વાકુ, વિદેહ, હરિ, જાત, કુરુ, ઉગ્ર, આદિ વંશોમાં પેદા થાય છે તે જાતિઆર્ય કહેવાય છે. કુલકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ, અને બીજા પણ જે વિશુદ્ધ કુળવાળા છે તે કુળઆર્ય છે. યજન, યાજન; પઠન, પાઠન; કૃષિ, લિપિ, વાણિજ્ય આદિથી આજીવિકા કરનારા કર્મઆર્ય છે. વણકર, હજમ, કુંભાર આદિ જે અલ્પ આરંભવાળા અને અર્નિઘ

૧ પાંચ ભરત અને પાંચ ઔરવતમાં સાડીપચીશ સાડીપચીશ આર્યદેશ ગણાવ્યા છે; આ રીતે એ બસો પચાવન આર્યદેશ અને પાંચ વિદેહની એકસો સાઠ ચક્રવર્તી વિજય જે આર્યદેશ છે તેને છોડીને બાકીના પંદર કર્મભૂમિઓના ભાગ આર્યદેશરૂપે માનવામાં આવતા નથી.

આજીવિકાથી જીવે છે તે શિદ્ધપ્રાર્થ છે. જે ૧શિષ્ટપુરુષ—
માન્ય ભાષામાં સુગમ રીતે બોલવા આદિનો વ્યવહાર કરે
છે તે ભાષાપ્રાર્થ છે. એ છ પ્રકારના આર્યોથી ઉલટા
લક્ષણવાળા બધા રમ્ભેચ્છ છે. જેમકે—શક, યવન, કુંભોજ
શબર, પુલિંદ આદિ. છપ્પન અંતરદ્વીપમાં રહેતા બધાયે અને
કર્મભૂમિમાં પણ જે અનાર્યદેશઉત્પન્ન છે તે પણ રમ્ભેચ્છ જ છે.

કર્મભૂમિઓનો નિર્દેશ જેમાં મોક્ષમાર્ગને જાણનારા
અને તેનો ઉપદેશ કરનારા તીર્થંકર પેદા થઈ શકે છે તે જ
કર્મભૂમિ છે. અદ્વીદ્વીપમાં મનુષ્યની પેદાશવાળા પાંત્રીશ ક્ષેત્રો
અને છપ્પન અંતરદ્વીપ કહેવાય છે; એમાંથી ઉક્ત પ્રકારની
કર્મભૂમિઓ પંદર જ છે. જેમકે—પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત
અને પાંચ વિદેહ. એને બાદ કરીને બાકીના વીશ ક્ષેત્ર
તથા બધા અંતરદ્વીપ અકર્મભૂમિ જ છે; જો કે દેવકુરુ
અને ઉત્તરકુરુ એ બે વિદેહની અંદર જ છે, તો પણ તે
કર્મભૂમિઓ નથી; કેમકે એમાં યુગલધર્મ હોવાને કારણે
ચારિત્રનો સંભવ ક્યારેય પણ હોતો નથી, જેમ હૈમવત
આદિ અકર્મભૂમિઓમાં નથી.

મનુષ્ય અને તીર્થંચની સ્થિતિ મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ—જીવિતકાળ ત્રણ પદ્યોપમ અને જઘન્ય સ્થિતિ અંત-

૧ તીર્થંકર, ગણધર આદિ જેઓ અતિશયગ્રંપન્ન છે તે શિષ્ટ;
તેમની ભાષા સરકૃત, અર્ધમાગધી ધૃત્યાદિ.

૨ આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે હૈમવત આદિ ત્રીશ ભોગભૂમિઓમાં
અર્થાત્ અકર્મભૂમિઓમાં રહેનારા રમ્ભેચ્છો જ છે

મુદૂર્ત પ્રમાણુ જ છે; તિર્યચોની પણ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ મનુષ્યની બરાબર એટલે કે ત્રણ પદ્યોપમ અને અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણુ જ છે.

ભવ અને કાય ભેદથી સ્થિતિ બે પ્રકારની છે. કોઈ પણ જન્મ પ્રાપ્ત કરી એમાં જઘન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ જેટલા સમય સુધી જીવી શકાય છે તે ભવસ્થિતિ; અને વચમાં કોઈ બીજી જાતિમાં જન્મગ્રહણ ન કરતાં કોઈ એક જ જાતિમાં વારંવાર પેદા થવું તે કાયસ્થિતિ છે. ઉપર જે મનુષ્યની, તિર્યચની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે; તે એની ભવસ્થિતિ છે. કાયસ્થિતિનો વિચાર આ પ્રમાણે છે—મનુષ્ય હોય અથવા તિર્યચ એ બધાની જઘન્ય કાયસ્થિતિ તો ભવસ્થિતિની માફક અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણુ જ છે, ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ મનુષ્યની સાત અથવા આઠ ભવગ્રહણ પરિમાણુ છે; અર્થાત્ કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની મનુષ્યજાતિમાં લાગલાગટ સાત અથવા આઠ જન્મ સુધી રહીને પછી અવશ્ય એ જાતિને છોડી દે છે

બધા તિર્યચોની કાયસ્થિતિ અને ભવસ્થિતિ એક સરખી નથી. એથી એની બન્ને સ્થિતિઓનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આવશ્યક છે. તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયની ભવસ્થિતિ બાવીશ હજાર વર્ષ, જળકાયની સાત હજાર વર્ષ, વાયુકાયની ત્રણ હજાર વર્ષ અને તેજઃકાયની ત્રણ અહોરાત્ર ભવસ્થિતિ છે. એ ત્રણેયની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાત અવસર્પિણી, ઉત્સર્પિણી પ્રમાણુ છે. વનસ્પતિકાયની ભવસ્થિતિ દશ હજાર વર્ષ અને કાય-

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

સ્થિતિ અનંત ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી પ્રમાણ છે. દ્વીંદ્રિયની ભવસ્થિતિ બાર વર્ષ, ત્રીંદ્રિયની ઓગણપચાશ અહોરાત્ર અને ચતુર્િંદ્રિયની છ માસ પ્રમાણ ભવસ્થિતિ છે. એ ત્રણેની કાયસ્થિતિ સંખ્યાત હજાર વર્ષની છે. પંચેંદ્રિય તિર્યંચોમાં ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમની ભવસ્થિતિ બુદ્ધીબુદ્ધી છે. ગર્ભજની એટલે જળચર, ઉરગ અને ભુજગની કરોડ પૂર્વ, પક્ષિઓની પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ચારપગા સ્થલચરની ત્રણ પદ્યોપમ ભવસ્થિતિ છે. સંમૂર્છિમમાં જલચરની કોડપૂર્વ, ઉરગની ત્રેપન હજાર, ભુજગની ગેંતાલીશ હજાર વર્ષની ભવસ્થિતિ છે. પક્ષિઓની બહોંતેર હજાર, સ્થલચરોની ચોરાશી હજાર વર્ષ પ્રમાણ ભવસ્થિતિ છે. ગર્ભજ પંચેંદ્રિય તિર્યંચની કાયસ્થિતિ સાત અથવા આઠ જન્મગ્રહણ અને સંમૂર્છિમની સાત જન્મગ્રહણ પરિમાણ છે. ૭-૧૮

ત્રીજા અધ્યાયમાં મુખ્યપણે નારક, મનુષ્ય અને તિર્થ-
ચતુર્થ વર્ણન કર્યું છે. હવે આ અધ્યાયમાં મુખ્યપણે દેવનું
વર્ણન કરે છે.

દેવોના પ્રકાર—

દેવાશ્વતુર્નિકાયાઃ । ૧ ।

દેવ ચાર નિકાયવાળા છે.

નિકાયનો અર્થ અમુક સમૂહ એટલે જાતિ છે
દેવોના ચાર નિકાય છે; જેમકે-૧ ભવનપતિ, ૨ વ્યતર,
૩ જ્યોતિષ્ક અને ૪ વૈમાનિક. ૧

ત્રીજા નિકાયની લેશ્યા—

તૃતીયઃ પીતલેશ્યઃ^૧ । ૨ ।

ત્રીજો નિકાય પીતલેશ્યાવાળો છે.

૧ દ્વિગંબરીય પરપરા ભવનપતિ, વ્યતર અને જ્યોતિષ્ક એ
ત્રણ નિકાયોમાં કૃષ્ણયુથી તેજો પર્યંત ચાર લેશ્યાઓ માને છે, પરંતુ
શ્વેતાંબરીય પરપરા ભવનપતિ, વ્યતર એ બે નિકાયોમાં જ ઉપરની
ચાર લેશ્યાઓ માને છે, અને જ્યોતિષ્કનિકાયમાં ફક્ત તેજોલેશ્યા
માને છે. આ મતભેદના કારણે શ્વેં ૫૦ માં આ બીજું અને આગળનું
સાતમું એ બન્ને સૂત્રો ભિન્ન છે; જ્યારે દ્વિં ૫૦ માં આ બે સૂત્રોના
સ્થાનમાં ફક્ત એક સૂત્ર છે. જેમકે ‘આદિતસ્ત્રિષુ પીતાન્તલેશ્યાઃ’

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

પૂર્વોક્ત ચાર નિકાયોમાં ત્રીજા નિકાયના દેવ જ્યોતિષક છે, એમાં ફક્ત પીત-તેજોલેશ્યા છે. અહિંયાં લેશ્યાનો અર્થ દ્રવ્યલેશ્યા એટલે કે શારીરિક વર્ણ છે, અધ્યવસાય-વિશેષરૂપ લાવલેશ્યા નથી; કેમકે લાવલેશ્યા તો ચારે નિકાયોના દેવોમાં છ એ હોય છે. ૨

ચાર નિકાયોના ભેદ—

દશાષ્ટપञ्चद्वादશविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः । ૩ ।

કલ્પોપપન્ન દેવ સુધીના ચતુર્નિકાયિક દેવોના અનુક્રમે દશ, આઠ, પાંચ અને બાર ભેદ છે.

લવનપતિનિકાયના દશ, વ્યંતરનિકાયના આઠ, જ્યોતિષકનિકાયના પાંચ અને વૈમાનિકનિકાયના બાર ભેદો છે. તે બધાનું વર્ણન આગળ કરે છે. વૈમાનિકનિકાયના બાર ભેદો કહ્યા છે તે કલ્પોપપન્ન વૈમાનિકદેવ સુધીના સમજવા જોઈએ; કેમકે કલ્પાતીત દેવો વૈમાનિકનિકાયના હોવા છતાં પણ ઉપરના બાર ભેદોમાં આવતાં નથી. સૌધર્મથી અચ્યુત સુધીના બાર સ્વર્ગ-દેવલોક છે, તે કલ્પ કહેવાય છે. ૩

ચતુર્નિકાયના અવાન્તર ભેદો—

इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषद्यात्मरक्षलोकपालानीक—

प्रकीर्णकाभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः । ૪ ।

ત્રાયસ્ત્રિંશલોકપાલવર્જા વ્યન્તરજ્યોતિષ્કાઃ । ૫ ।

૧ લેશ્યાનું વિશેષ સ્વરૂપ જાણવા માટે જુઓ 'હીંદી ગ્રંથા' કર્મગ્રંથનું લેશ્યાશબ્દવિષયક પરિશિષ્ટ પૃ. ૩૩

ચતુર્નિકાયના ઉપરના દશ આદિ એકેક લેદ ઈંદ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશ, પારિષદ, આત્મરક્ષ, લોકપાલ, અનીક, પ્રકીર્ણક, આલિયોગ્ય અને કિલ્ખિષિક રૂપે છે.

વ્યંતર અને જ્યોતિષક ત્રાયસ્ત્રિંશ તથા લોકપાલ રહિત છે.

લવનપતિનિકાયના અસુરકુમાર આદિ દશ પ્રકારના દેવો છે; તે પ્રત્યેક દેવ ઈંદ્ર, સામાનિક આદિ દશ ભાગોમાં વિભક્ત છે. ૧ સામાનિક આદિ બધા પ્રકારના દેવોના સ્વામી ઈંદ્ર કહેવાય છે. ૨ આયુષ આદિમાં ઈંદ્રની સમાન એટલે કે જે અમાત્ય, પિતા, ગુરુ આદિની માફક પૂજ્ય છે; પરંતુ જેનામાં ફક્ત ઈંદ્રત્વ નથી તે સામાનિક કહેવાય છે. ૩ જે દેવો મંત્રી અથવા પુરોહિતનું કામ કરે છે તે ત્રાયસ્ત્રિંશ કહેવાય છે. ૪ જે મિત્રનું કામ કરે છે તે પારિષદ છે. ૫ જે શસ્ત્ર ભગામીને આત્મરક્ષકરૂપે પીઠની પછવાડે બેસાડે છે તે આત્મરક્ષક કહેવાય છે. ૬ જે સરહદની રક્ષા કરે છે તે લોકપાલ છે. ૭ જે સૈનિકરૂપે અથવા સેનાધિપતિરૂપે છે તે અનીક છે. ૮ જે નગરવાસી અને દેશવાસી જેવા છે તે પ્રકીર્ણક કહેવાય છે. ૯ જે દાસની તુલ્ય છે તે આલિયોગ્ય-સેવક અને ૧૦ જે અંત્યજ સમાન છે તે કિલ્ખિષિક. બારે દેવલોકમાં અનેક પ્રકારના વૈમાનિક દેવ પણ ઈંદ્ર, સામાનિક આદિ ભાગોમાં વિભક્ત છે.

વ્યંતરનિકાયના આઠ અને જ્યોતિષકનિકાયના પાંચ લેદો ફક્ત ઈંદ્ર આદિ આઠ વિભાગોમાંજ વિભક્ત છે; કેમકે એ બન્ને નિકાયોમાં ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાલની જાતિના દેવા હોતા નથી. ૪-૫

ઈંદ્રોની સંખ્યાનો નિયમ—

પૂર્વયોદ્વીન્દ્રાઃ । ૬ ।

પહેલાના બે નિકાયોમાં બે બે ઈંદ્ર છે.

ભવનપતિનિકાયના અસુરકુમાર આદિ દશે પ્રકારના દેવોમાં તથા વ્યંતરનિકાયના કિન્નર આદિ આઠે પ્રકારના દેવોમાં બે બે ઈંદ્ર છે. જેમકે—ચમર અને બલિ અસુરકુમારોમાં, ધરણ અને ભૂતાનંદ નાગકુમારોમાં, હરિ અને હરિસહ વિદ્યુત્કુમારોમાં, વેણુદેવ અને વેણુદારી સુપર્ણકુમારોમાં, અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણુવ અગ્નિકુમારોમાં, વેલંબ અને પ્રભંજન વાયુકુમારોમાં, સુઘોષ અને મહાઘોષ સ્તનિતકુમારોમાં, જલકાંત અને જલપ્રભ ઉદ્ધધિકુમારોમાં પૂર્ણ અને વસિષ્ઠ દ્વીપકુમારોમાં તથા અમિતગતિ અને અમિતવાહન દિક્કુમારોમાં ઈંદ્ર છે. એ રીતે વ્યંતરનિકાયોમાં, પણ કિન્નરોમાં કિન્નર અને કિંપુરુષ, કિંપુરુષોમાં સત્પુરુષ અને મહાપુરુષ, મહોરગમાં અતિકાય અને મહાકાય, ગાંધર્વોમાં ગીતરતિ અને ગીતયશ, યક્ષોમાં પૂર્ણચંદ્ર અને માણિભદ્ર, રાક્ષસોમાં ભીમ અને મહાભીમ, ભૂતોમાં પ્રતિરૂપ અને અપ્રતિરૂપ તથા પિશાચોમાં કાળ અને મહાકાળ એમ બે બે ઈંદ્રો છે.

ભવનપતિ અને વ્યંતર એ બે નિકાયોમાં બે બે ઈંદ્ર કહેવાથી બાકીના નિકાયોમાં બે બે ઈંદ્રોનો અભાવ સૂચિત કર્યો છે. જ્યોતિષ્કમાં તો ચંદ્ર અને સૂર્ય જ ઈંદ્ર છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય અસંખ્યાત છે; એથી જ્યોતિષ્કનિકાયમાં ઈંદ્ર પણ

એટલા જ હોય છે. વૈમાનિકનિકાયમાં પ્રત્યેક કદપમાં એક એક ઇંદ્ર છે, સૌધર્મકદપમાં શક, ઐશાનમાં ઇશાન, સનત્કુમારમાં સનત્કુમાર નામના ઇંદ્ર છે; આ રીતે ઉપર જણાવેલ દેવલોકોમાં તે તે દેવલોકના નામવાળા એક એક ઇંદ્ર છે. વિશેષતા ફક્ત એટલી જ છે કે આનંદ અને પ્રાણુત એ બન્નેનો ઇંદ્ર એક છે, અને તેનું નામ પ્રાણુત છે; આરણુ અને અચ્યુત એ બે કદપોનો ઇંદ્ર પણ એક છે અને તેનું નામ અચ્યુત છે. ૬

પહેલા બે નિકાયોમાં લેશ્યા—

પીતાન્તલેશ્યાઃ । ૭ ।

પહેલા બે નિકાયના દેવ પીત-તેજે પર્યંત લેશ્યાવાળા છે.

ભવનપતિ અને વ્યંતર જાતિના દેવોમાં શારીરિક વર્ણરૂપ દ્રવ્યલેશ્યા ચાર જ મનાય છે. જેમકે-કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને પીત-તેજ. ૭

દેવોના કામસુખનું વર્ણન—

કાયપ્રવીચારા આ એશાનાત્ ૧૮ ।

શેષાઃ સ્પર્શરૂપશબ્દમનઃપ્રવીચારા દ્વયોર્દ્વયોઃ ૧૯ ।

પરેઽપ્રવીચારાઃ ૧૧૦ ।

ઈશાન સુધીના દેવો કાયપ્રવીચાર એટલે કે શરીરથી વિષયસુખ લોગવવાવાળા છે.

બાકીના દેવો બે બે કદપોમાં ક્રમથી સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ અને સંકલ્પ દ્વારા વિષયસુખ લોગવે છે.

બીજા બધા દેવો પ્રવીચારરહિત અર્થાત્ વૈષયિક સુખભોગથી રહિત હોય છે.

લવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષક અને પહેલા તથા બીજા સ્વર્ગના વૈમાનિક આટલા દેવો મનુષ્યની માફક કામસુખનો અનુભવ કરીને પ્રસન્નતા મેળવે છે.

ત્રીજા સ્વર્ગથી માંડીને ઉપરના વૈમાનિક દેવો મનુષ્યની સમાન સર્વાંગોના શરીરસ્પર્શ દ્વારા કામસુખ ભોગવતા નથી; કિન્તુ બીજીબીજી રીતે તેઓ વૈષયિક સુખનો અનુભવ કરે છે. જેમકે—ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવો તે દેવીઓના માત્ર સ્પર્શથી કામતૃષ્ણાની શાંતિ કરી લે છે અને સુખનો અનુભવ કરે છે; પાંચમા અને છઠ્ઠા સ્વર્ગના દેવો, દેવીઓના સુસન્નિજત રૂપને જોઈને જ વિષયજન્ય સુખ સંતોષ મેળવી લે છે; સાતમા અને આઠમા સ્વર્ગના દેવોની કામવાસના દેવીઓના માત્ર વિવિધ શબ્દ સાંભળવાથી શાન્ત થઈ જાય છે, અને તેમને વિષયસુખના અનુભવનો આનંદ મળે છે; નવમા અને દશમા, અગિઆરમા અને બારમા એ બે જોડિયોના અર્થાત્ ચાર સ્વર્ગોના દેવોની વૈષયિક તૃપ્તિ ફક્ત દેવીઓના ચિંતન માત્રથી જ થઈ જાય છે; આ તૃપ્તિને માટે એમને દેવીઓના સ્પર્શની કે રૂપ જોવાની કે ગીત આદિ સાંભળવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. સારાંશ એ છે કે બીજા સ્વર્ગ સુધી જ દેવીઓની ઉત્પત્તિ છે, એની ઉપર નથી; એથી જ્યારે તેઓ ત્રીજા આદિ ઉપરના સ્વર્ગમાં રહેતા દેવોને વિષયસુખને માટે ઉત્સુક અને તે માટે તેઓને પોતા

તરફ આદરશીલ જાણે છે ત્યારે ઉપરના દેવોની પાસે પહોંચી જાય છે. ત્યાં પહોંચતાંની સાથે જ એના હાથ આદિના માત્ર સ્પર્શથી ત્રીજા, ચોથા સ્વર્ગના દેવોની કામતૃપ્તિ થઈ જાય છે; એમના શાણુગારસન્નિજત મનોહર રૂપને જોઈને જ પાંચમા, છઠ્ઠા સ્વર્ગના દેવોની કામલાલસા પૂર્ણ થઈ જાય છે; આ રીતે એમના સુંદર સંગીતમય શબ્દને સાંભળીને જ સાતમા, આઠમા સ્વર્ગના દેવો વૈષયિક આનંદનો અનુભવ કરી લે છે. દેવીઓ આઠમા સ્વર્ગ સુધી જ પહોંચી શકે છે, આગળ નહિ. નવમાથી બારમા સ્વર્ગના દેવોની કામસુખતૃપ્તિ ફક્ત દેવીઓના ચિત્તન માત્રથી જ થઈ જાય છે. બારમા સ્વર્ગથી ઉપરના દેવો શાન્ત અને કામલાલસારહિત હોય છે; એથી એમને દેવીઓના સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ અથવા ચિત્તન દ્વારા કામસુખ લોગવવાની અપેક્ષા રહેતી નથી; અને તેમ છતાંયે તે અન્ય દેવોથી અધિક સંતુષ્ટ અને અધિક સુખી હોય છે. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. જેમજેમ કામવાસનાની પ્રબળતા, તેમતેમ ચિત્તનો કલેશ અધિક; જેમજેમ ચિત્તનો કલેશ અધિક તેમતેમ તેને મટાડવા માટે વિષયલોગ પણ અધિકાધિક જોઈએ. બીજા સ્વર્ગ સુધીના દેવોની અપેક્ષાએ ત્રીજા, ચોથાની અને તેમની અપેક્ષાએ પાંચમા, છઠ્ઠાની એ રીતે ઉપરઉપરના સ્વર્ગના દેવોની કામવાસના મંદ હોય છે; એથી એના ચિત્તસંકલેશની માત્રા પણ કમ હોય છે; તેથી જ એના કામલોગનાં સાધન પણ અદ્ય કહ્યાં છે. બારમા સ્વર્ગના ઉપરના દેવોની કામવાસના

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

શાન્ત છે એથી એમને સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ, ચિંતન આદિમાંથી કોઈપણ ભોગની ઇચ્છા થતી નથી; સંતોષજન્ય પરમ સુખમાં તેઓ નિમગ્ન રહે છે, એ જ કારણથી નીચેનીચેના દેવોની અપેક્ષાએ ઉપરઉપરના દેવોનું સુખ અધિકાધિક માનવામાં આવે છે. ૮-૧૦

અતુર્નિકાયના દેવોના પૂર્વેષ્ટા ભેદોનું વર્ણન—
 ભવનવાસિનોઽસુરનાગવિદ્યુત્સુપર્ણાગ્નિવાતસ્તનિતોદધિ-
 દ્વીપદિક્કુમારાઃ । ૧૧ ।

વ્યન્તરાઃ કિન્નરકિમ્પુરુષમહોરગગાન્ધર્વયક્ષરાક્ષસભૂત-
 પિશાચાઃ । ૧૨ ।

જ્યોતિષ્કાઃ સૂર્યાશ્ચન્દ્રમસો ગ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણતારકાશ્ચ । ૧૩ ।

મેરુપ્રદક્ષિણા નિત્યગતયો નૃલોકે । ૧૪ ।

તત્કૃતઃ કાલવિભાગઃ । ૧૫ ।

બહિરવસ્થિતાઃ । ૧૬ ।

વૈમાનિકાઃ । ૧૭ ।

કલ્પોપપન્નાઃ કલ્પાતીતાશ્ચ । ૧૮ ।

ઉપર્યુપરિ । ૧૯ ।

૧ સૌધર્મૈશાનસાનત્કુમારમાહેન્દ્રબ્રહ્મલોકલાન્તકમહાશુક્ર-
 સહસ્રારેખ્વાનતપ્રાણતયોરારણાચ્યુતયોર્નવસુ ગ્રૈવેયકેષુ
 વિજયવૈજયન્તજયન્તાપરાજિતેષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ । ૨૦ ।

૧ ૧૨વેતાંબર સપ્રદાયમાં બાર કલ્પો છે, પરંતુ દિગ્બર સંપ્રદાય સ્ત્રોત કલ્પોને માને છે. એમાં પ્રહ્લોત્તર, કાપિષ્ઠ, શુક્ર અને શતાર

વર્ધમાન-શરાવની જોડીનું, ઉદધિકુમારોને મકરનું, ક્રીપકુમારોને સિંહનું અને દિકકુમારોને હાથીનું ચિન્હ હોય છે. નાગકુમાર આદિ બધાઓનાં ચિન્હ, એમના આભરણમાં હોય છે; બધાનાં વસ્ત્ર, શસ્ત્ર, ભૂષણ આદિ વિવિધ હોય છે.

વ્યંતરના ભેદ પ્રભેદ બધા વ્યંતર દેવો ઊર્ધ્વ, તિરછા અને નીચે ત્રણે દોકમાં ભવન અને આવાસોમાં વસે છે. તે પોતાની ઇચ્છાથી અથવા બીજાની પ્રેરણાથી લિન્નલિન્ન જગ્યાએ જાય છે. એમાંથી કેટલાક તો મનુષ્યોની પણ સેવા કરે છે. તે વિવિધ પ્રકારના પહાડોમાં, ગુફાઓ તથા વનોના આંતરાઓમાં વસવાના કારણથી વ્યંતર કહેવાય છે; એમાંથી કિંનર નામના વ્યંતરના દશ પ્રકાર છે. જેમકે-કિંનર, કિંપુરુષ, કિંપુરુષોત્તમ, કિંનરોત્તમ, હૃદયંગમ, રૂપશાલી, અનિહિત, મનોરમ, રતિપ્રિય અને રતિશ્રેષ્ઠ. કિંપુરુષ નામના વ્યંતરના દશ પ્રકાર છે. જેમકે-પુરુષ, સત્પુરુષ, મહાપુરુષ, પુરુષવૃષભ, પુરુષોત્તમ, અતિપુરુષ, મરુદેવ, મરુત, મેરુપ્રભ અને યશસ્વાન. મહોરગના દશપ્રકાર આ પ્રમાણે છે-ભ્રુજગ, ભોગશાલી, મહાકાય, અતિકાય, સ્કંધશાલી, મનોરમ, મહાવેગ, મહેષ્વક્ષ, મેરુકાંત, અને ભાસ્વંત. ગાંધર્વના બાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-હાહા, હૂહૂ, તુંબુરવ, નારદ, ઋષિવાદિક, ભૂતવાદિક, કાદંબ, મહાકાદંબ, રૈવત, વિશ્વાવસુ, ગીતરતિ અને ગીતયશસ્. યક્ષોના તેર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-પૂર્ણભદ્ર, માણિભદ્ર, શ્વેતભદ્ર, હરિભદ્ર, સુમનોભદ્ર, વ્યતિપાતિકભદ્ર, સુભદ્ર, સર્વતોભદ્ર, મનુષ્યયક્ષ, વનાધિપતિ, વનાહાર, રૂપયક્ષ અને યક્ષોત્તમ. રાક્ષસોના

દશવિધ ભવનપતિ દશે પ્રકારના ભવનપતિ જંબૂ-
દ્વીપમાં આવેલા સુમેરુ પર્વતની નીચે એના દક્ષિણ અને ઉત્તર
ભાગમાં તિરછા અનેક કોટાકોટિ લક્ષ યોજન સુધી રહે
છે. અસુરકુમાર મોટે ભાગે આવાસોમાં અને ક્યારેક ભવનોમાં
વસે છે, તથા નાગકુમાર આદિ ળધા મોટે ભાગે ભવ-
નોમાં જ વસે છે. રત્નપ્રભાના પૃથ્વીપિંડમાંથી ઉચે, નીચે એક એક
હજાર યોજન છોડી દઈને વચલા એક લાખ અઠાત્તર હજાર
યોજનપરિમાણ ભાગમાં આવાસો દરેક જગ્યાએ છે; પરંતુ
ભવનો તો રત્નપ્રભામાં નીચે નેવું હજાર યોજનપરિમાણ
ભાગમાં જ હોય છે. આવાસ મોટા મંડપ જેવા હોય છે અને
ભવન નગર જેવાં હોય છે. ભવન બહારથી ગોળ, અંદરથી
સમચતુષ્ક અને તળીયે પુષ્કરકર્ણિકા જેવાં હોય છે.

બધા ભવનપતિ, કુમાર એટલા માટે કહેવાય છે કે
તેઓ કુમારની માફક જેવામાં મનોહર તથા સુકુમાર હોય
છે; અને મૃદુ, મધુરગતિવાળા તથા ક્ષીડાશીલ હોય છે.
દશે પ્રકારના ભવનપતિનાં ચિન્હ આદિ-સ્વરૂપસંપત્તિજન્મથી જ
પોતપોતાની જાતિમાં જુદીજુદી હોય છે. જેમકે-અસુર-
કુમારોને સુકુટમાં ચૂડામણિનું ચિન્હ હોય છે. નાગકુમારોને
નાગનું, વિદ્યુત્કુમારોને વજ્રનું, સુપર્ણકુમારોને ગરુડનું, અગ્નિ-
કુમારોને ઘડાનું, વાયુકુમારોને અશ્વનું^૧, સ્તનિતકુમારોને

૧ સગ્રહણીમાં ઉદ્ધિકુમારને અશ્વનું અને વાયુકુમારને મંડરનું
ચિન્હ લખ્યું છે. ગા. ૨૬

વર્ધમાન-શરાવની બેડીનું, ઉદ્ધિકુમારોને મકરનું, દ્રીપકુમારોને સિંહનું અને દિક્કુમારોને હાથીનું ચિન્હ હોય છે. નાગકુમારો આદિ બધાઓનાં ચિન્હ, એમના આભરણુમાં હોય છે; બધાનાં વસ્ત્ર, શસ્ત્ર, ભૂષણુ આદિ વિવિધ હોય છે.

વ્યંતરના ભેદ પ્રભેદ બધા વ્યંતર દેવો ભર્ધ્વ, તિરછા અને નીચે ત્રણે લોકમાં ભવન અને આવાસોમાં વસે છે. તે પોતાની ઇચ્છાથી અથવા બીજાની પ્રેરણાથી ભિન્નભિન્ન જગ્યાએ જાય છે. એમાંથી કેટલાક તો મનુષ્યોની પણ સેવા કરે છે. તે વિવિધ પ્રકારના પહાડોમાં, ગુફાઓ તથા વનોના આંતરાઓમાં વસવાના કારણથી વ્યંતર કહેવાય છે; એમાંથી કિંનર નામના વ્યંતરના દશ પ્રકાર છે. જેમકે-કિંનર, કિંપુરુષ, કિંપુરુષોત્તમ, કિંનરોત્તમ, હ્રુદયંગમ, રૂપશાલી, અનિદિત, મનોરમ, રતિપ્રિય અને રતિશ્રેષ્ઠ. કિંપુરુષ નામના વ્યંતરના દશ પ્રકાર છે. જેમકે-પુરુષ, સતપુરુષ, મહાપુરુષ, પુરુષવૃષભ, પુરુષોત્તમ, અતિપુરુષ, મરુદેવ, મરુત, મેરુપ્રભ અને યશસ્વાન. મહોરગના દશપ્રકાર આ પ્રમાણે છે-ભુજગ, ભોગશાલી, મહાકાય, અતિકાય, સ્કંધશાલી, મનોરમ, મહાવેગ, મહેષ્વક્ષ, મેરુકાંત, અને ભાસ્વંત. ગાંધર્વના બાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-હાહા, હૂહૂ, તુંબુરવ, નારદ, ઋષિવાદિક, ભૂતવાદિક, કાદંબ, મહાકાદંબ, રૈવત, વિશ્વાવસુ, ગીતરતિ અને ગીતયશસ્. યક્ષોના તેર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-પૂર્ણભદ્ર, માણિભદ્ર, શ્વેતભદ્ર, હરિભદ્ર, સુમનોભદ્ર, વ્યતિપાતિકભદ્ર, સુભદ્ર, સર્વતોભદ્ર, મનુષ્યયક્ષ, વનાધિપતિ, વનાહાર, રૂપયક્ષ અને યક્ષોત્તમ. રાક્ષસોના

સાત પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—લીમ, મહાલીમ, વિધન, વિનાયક, જળરાક્ષસ, રાક્ષસરાક્ષસ અને બ્રહ્મરાક્ષસ. ભૂતોના નવ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—સુરૂપ, પ્રતિરૂપ, અતિરૂપ, ભૂતોત્તમ, સ્કંદિક, મહાર્કંદિક, મહાવેગ, પ્રતિછન્ન અને આકાશગ. પિશાચોના પંદર ભેદ આ પ્રમાણે છે—કૂખમાંડ, પટક, જોષ, આન્હક, કાલ, મહાકાલ, ચોક્ષ, અચોક્ષ, તાલપિશાચ, મુખરપિશાચ, અધસ્તારક, દેહ, મહાવિદેહ, તૂળ્ણીક અને વનપિશાચ. આઠ પ્રકારના વ્યંતરોનાં ચિન્હ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે—અશોક, ચંપક, નાગ, તુંબરૂ, વટ, બટ્વાંગ-યોગિઓ પાસેના ખોપરીવાળો દંડ, સુલસ અને દંદબક. બટ્વાંગ સિવાય બાકીનાં બધાં ચિન્હો વૃક્ષ જાતિનાં છે; આ બધાં ચિન્હો એમના આભૂષણ આદિમાં હોય છે.

પંચવિધ જ્યોતિષક મેરુના સમતલ ભૂમિભાગથી સાતસો નેવુ યોજનની ઉંચાઈ ઉપર જ્યોતિષચક્રના ક્ષેત્રનો આરંભ થાય છે; તે ત્યાંથી ઉંચાઈમાં એકસો દશ યોજન-પરિમાણ છે, અને તિરછું અસંખ્યાત દ્વીપ, સમુદ્ર પરિમાણ છે. એમાં દશ યોજનની ઉંચાઈ ઉપર અર્થાત્ ઉક્ત સમતલથી આઠસો યોજનની ઉંચાઈ ઉપર સૂર્યનું વિમાન છે; ત્યાંથી એંશી યોજનની ઉંચાઈ ઉપર અર્થાત્ સમતલથી આઠસો એંશી યોજનની ઉંચાઈ ઉપર ચંદ્રનું વિમાન છે; ત્યાંથી વીશ યોજનની ઉંચાઈ સુધીમાં અર્થાત્ સમતલથી નવસો યોજનની ઉંચાઈ સુધીમાં ગ્રહ, નક્ષત્ર અને પ્રકીર્ણ તારા છે. પ્રકીર્ણ તારા કહેવાનો મતલબ એ છે કે બીજા કેટલાક તારાઓ.

એવા પણ છે કે જે અનિયતચારી હોવાથી ક્યારેક સૂર્ય, ચંદ્રની નીચે પણ ચાલ્યા જાય છે અને ક્યારેક ઉપર પણ ચાલ્યા જાય છે. ચંદ્રની ઉપર વીશ યોજનની ઉંચાઈમાં પહેલા ચાર યોજનની ઉંચાઈ ઉપર નક્ષત્ર છે, એની પછી ચાર યોજનની ઉંચાઈ ઉપર બુધગ્રહ, બુધથી ત્રણ યોજન ઉંચે શુક્ર, શુક્રથી ત્રણ યોજન ઉંચે ગુરુ, ગુરુથી ત્રણ યોજન ઉંચે મંગળ અને મંગળથી ત્રણ યોજન ઉંચે શનૈશ્વર છે. અનિયતચારી તારા જ્યારે સૂર્યની નીચે ચાલે છે, ત્યારે તે સૂર્યની નીચે દશ યોજનપ્રમાણ જ્યોતિષ ક્ષેત્રમાં ચાલે છે, જ્યોતિષ-પ્રકાશમાન વિમાનમાં રહેવાને કારણે સૂર્ય આદિ જ્યોતિષક કહેવાય છે. એ બધાના મુકુટોમાં પ્રભામંડલ જેવું ઉજ્જ્વલ સૂર્યાદિના મંડળ જેવું ચિન્હ હોય છે, સૂર્યને સૂર્ય-મંડળના જેવું, ચંદ્રને ચંદ્રમંડળના જેવું અને તારાને તારા-મંડળના જેવું ચિન્હ હોય છે.

અર જ્યોતિષક માનુષોત્તર નામના પર્વન સુધી મનુષ્યલોક છે, એ વાત પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે. એ મનુષ્યલોકમાં જે જ્યોતિષક છે, તે સદા ભ્રમણ કરે છે. એમનું ભ્રમણ મેરુની ચારે બાજુએ થાય છે. મનુષ્યલોકમાં કુલ સૂર્ય અને ચંદ્ર એકસો બત્રીશ એકસો બત્રીશ છે. જેમકે જંબૂદ્વીપમાં બે બે, લવણ સમુદ્રમાં ચાર ચાર, ધાતકીખંડમાં બાર બાર, કાલોદધિમાં બેતાલીશ બેતાલીશ અને પુષ્કરાર્દ્રમાં બહોંતેર બહોંતેર સૂર્ય તથા ચંદ્ર છે. એક એક ચંદ્રનો પરિવાર અઠ્ઠા-

વીશ નક્ષત્ર, અઠાશી ગ્રહ, અને છાસઠ હજાર નવસો તે પંચોતેર કોટાકોટિ તારાઓ છે. જો કે લોકમર્યાદાના સ્વભાવથી જ જ્યોતિષક વિમાન સદાયે પોતાની જાતે જ ફરે છે, તથાપિ વિશિષ્ટ સમૃદ્ધિ પ્રગટ કરવાને માટે અને આભિયોગ્ય—સેવક નામકર્મના ઉદ્યતી ક્રીડાશીલ કેટલાક દેવો એ વિમાનને ઉપાડીને ફરે છે. પૂર્વ દિશામાં સિંહાકૃતિ, દક્ષિણ દિશામાં ગજાકૃતિ, પશ્ચિમ દિશામાં બળદરૂપધારી અને ઉત્તર દિશામાં અશ્વરૂપધારી દેવ વિમાનની નીચે જોડાઈને ભ્રમણ કર્યા કરે છે.

મનુષ્યલોકમાં મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, આદિ; અતીત, વર્તમાન આદિ; તથા સંજયેય, અસંજયેય આદિ રૂપે અનેક પ્રકારનો કાળવ્યવહાર થાય છે; એની બહાર નહિ. મનુષ્યલોકની બહાર જો કોઈ કાળવ્યવહાર કરવાવાળું હોય અને એવો વ્યવહાર કરે તો પણ તે મનુષ્યલોકમાં પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર પ્રમાણે જ; કેમકે વ્યાવહારિક કાળવિભાગનો મુખ્ય આધાર માત્ર નિયત ક્રિયા છે. આવી ક્રિયા સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ જ્યોતિષ્કોની ગતિ જ છે; ગતિ પણ સર્વ જ્યોતિષ્કોમાં સર્વત્ર હોતી નથી, ફક્ત મનુષ્યલોકમાં વર્તતા જ્યોતિષ્કોમાં જ હોય છે. એથી માનવામાં આવે છે કે કાળનો વિભાગ જ્યોતિષ્કોની વિશિષ્ટ ગતિ ઉપર જ નિર્ભર છે; દિન, રાત્ર, પક્ષ આદિ જે સ્થૂલસ્થૂલ કાળવિભાગ છે તે સૂર્ય આદિ જ્યોતિષ્કોની નિયત ગતિ ઉપર અવલંબિત હોવાથી એનાથી જાણી શકાય છે; સમય, આવલોકિતા આદિ સૂક્ષ્મ કાળવિભાગ

એનાથી જાણી શકાતો નથી. અમુક નિયત સ્થાનમાં જે સૂર્યનું પ્રથમ દર્શન થાય છે અને અમુક સ્થાનમાં જે તેનું અદર્શન થાય છે તે ઉદયાસ્ત છે. એ ઉદયાસ્ત વચ્ચેની સૂર્યની ક્રિયાથી દિવસનો વ્યવહાર થાય છે. આ રીતે જ સૂર્યના અસ્તથી તે ઉદય સુધીની ક્રિયાથી રાતનો વ્યવહાર થાય છે. દિન અને રાતનો ત્રીશમો ભાગ મુદૂર્ત છે, પંદર દિન, રાત એ પક્ષ કહેવાય છે, બે પક્ષનો માસ, બે માસની ઋતુ, ત્રણ ઋતુનું અયન, બે અયનનું વર્ષ, પાંચ વર્ષોનું યુગ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનો લૌકિક કાળવિભાગ સૂર્યની ગતિક્રિયાથી કરવામાં આવે છે. જે ક્રિયા ચાલુ હોય તે વર્તમાનકાળ, જે થવાની છે તે અનાગતકાળ અને જે થઈ ચૂકી છે તે અતીતકાળ. જે કાળ ગણતરીમાં આવી શકે છે તે સંખ્યેય, જે ગણતરીમાં નથી આવી શકતો પણ ફક્ત ઉપમાન દ્વારા જાણી શકાય છે તે અસંખ્યેય, જેમકે-પદ્મોપમ, સાગરોપમ આદિ; અને જેનો અંત નથી તે અનંત.

સ્થિર જ્યોતિષક મનુષ્યલોકની બહારના સૂર્ય આદિ જ્યોતિષક વિમાનો સ્થિર છે કેમકે એમના વિમાન સ્વભાવથી એક જગ્યાએ જ કાયમ રહે છે, અહિંતહિં ભમતાં નથી. આ કારણથી એની લેશ્યા અને એનો પ્રકાશ પણ એક રૂપે સ્થિર છે; અર્થાત્ ત્યાં રાહુ આદિની છાયા ન પડવાથી જ્યોતિષકોનો સ્વાભાવિક પીળો રંગ જેમનો તેમ રહે છે, અને ઉદય અસ્ત ન હોવાથી લક્ષ યોજનપરિમાણ પ્રકાશ પણ એક સરખો સ્થિર રહે છે.

વૈમાનિક દેવો ચતુર્થનિકાયના દેવ વૈમાનિક કહેવાય છે. એમનું વૈમાનિક એ નામ માત્ર પારિભાષિક છે; કેમકે વિમાનથી ગાલતા એવા તો બીજા નિકાયના દેવો પણ હોય છે.

વૈમાનિકના કદપોપપત્ર અને કદપાતીત એવા બે લેદ હોય છે. જે કદપમાં રહે છે તે કદપોપપત્ર અને જે કદપની બહાર રહે છે તે કદપાતીત કહેવાય છે. આ બધા વૈમાનિક એક સ્થાનમાં હોતા નથી, કે તિરછા પણ હોતા નથી; કિન્તુ એક બીજાની ઉપરઉપર રહેલા હોય છે.

કદપના સૌધર્મ ઐશાન આદિ બાર લેદ છે. એમાંથી સૌધર્મ કદપ જ્યોતિષ ચક્રની ઉપર અસંખ્યાત યોજન ચડ્યા પછી મેરુના દક્ષિણ ભાગથી ઉપલક્ષિત આકાશપ્રદેશમાં રહેલો છે. એની ઉપર કિન્તુ ઉત્તરની બાજુએ ઐશાનકદપ છે. સૌધર્મકદપની બહુ ઉપર સમશ્રેણિમાં સનત્કુમાર કદપ છે, અને ઐશાનની ઉપર સમશ્રેણિમાં માર્હેદ્ર કદપ છે. આ બેની વચ્ચે, કિન્તુ ઉપર બ્રહ્મલોક કદપ છે; એની ઉપર ક્રમથી લાંતક, મહાશુક અને સહસ્રાર એ ત્રણ કદપો એક બીજાની ઉપરઉપર છે, એની ઉપર સૌધર્મ અને ઐશાનની માફક આનંત અને પ્રાણુત એ બે કદપ છે. એની ઉપર સમશ્રેણિમાં સનત્કુમાર અને માર્હેદ્રની માફક આરણુ અને અચ્યુત કદપ છે. આ કદપોની ઉપર અનુક્રમે નવ વિમાન ઉપરઉપર છે; તે પુરુષાકૃતિ લોકના ત્રીવાસ્થાનીય ભાગમાં હોવાથી ત્રૈવેયક કહેવાય છે. એની ઉપર વિજય, વૈજયંત, જયંત અપરાજિત, અને સર્વાર્થસિદ્ધ એ પાંચ વિમાન છે તે

સૌથી ઉત્તર-પ્રધાન હોવાથી અનુત્તર કહેવાય છે. સૌધર્મથી અચ્યુત સુધીના દેવો કદપોપપન્ન અને એની ઉપરના બધા દેવો કદપાતીત કહેવાય છે. કદપોપપન્નમાં સ્વામિસેવકભાવ છે, પરન્તુ કદપાતીતમાં તે નથી; ત્યાં તો બધા ઈંદ્ર જેવા હોવાથી અહુર્મિદ્ર કહેવાય છે. મનુષ્યલોકમાં કોઈ નિમિત્તથી જવાનું થાય તો કદપોપપન્ન દેવો જ જાય આવે છે. કદપાતીત પોતાના સ્થાનને છોડીને ક્યાંય જતા નથી. ૧૧-૨૦

કેટલીક બાબતોમાં દેવોની ઉત્તરોત્તર અધિકતા અને હીનતા—

સ્થિતિપ્રભાવસુખદ્યુતિલેશ્યાવિશુદ્ધીન્દ્રિયાઽવધિવિષય-

તોઽધિકાઃ ૧૨૧

ગતિશરીરપરિગ્રહાભિમાનતો હીનાઃ

૧૨૨

સ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, દ્યુતિ, લેશ્યાની વિશુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય-વિષય અને અવધિવિષયમાં ઉપરઉપરના દેવો અધિક હોય છે.

ગતિ, શરીર, પરિગ્રહ અને અભિમાનમાં ઉપરઉપરના દેવો હીન છે.

નીચેનીચેના દેવોથી ઉપરઉપરના દેવો સાત વાતોમાં અધિક હોય છે. તે નીચે પ્રમાણે—

૧ સ્થિતિ આનો વિશેષ ખુલાસો આગળ ત્રેવીશમા સૂત્રમાં છે.

૨ પ્રભાવ નિગ્રહ અનુગ્રહ કરવાનું સામર્થ્ય; અણિમા મહિમા આદિ સિદ્ધિનું સામર્થ્ય અને આક્રમણ કરી બીજાઓ

પાસે કામ કરાવવાનું બળ. આ બધાનો પ્રભાવમાં સમાવેશ થાય છે. આવો પ્રભાવ જો કે ઉપરઉપરના દેવોમાં અધિક હોય છે તો પણ તેઓમાં ઉત્તરોત્તર અભિમાન અને સંકલેશ ઓછા હોવાથી તેઓ પોતાના પ્રભાવનો ઉપયોગ ઓછો જ કરે છે.

૩, ૪ સુખ અને દુતિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય વિષયોનો અનુભવ કરવો એ સુખ છે. શરીર, વસ્ત્ર અને આભરણ આદિનું તેજ એ દુતિ છે. એ સુખ અને દુતિ ઉપરઉપરના દેવોમાં અધિક હોવાનું કારણ ઉત્તરોત્તર ક્ષેત્રસ્વભાવજન્ય શુભ પુદ્ગલપરિણામની પ્રકૃષ્ટતા જ છે.

૫ લેશ્યાની વિશુદ્ધિ લેશ્યાનો નિયમ આગળ ત્રેવી-શમાં સૂત્રમાં સ્પષ્ટ થશે. અહિંયાં એટલું જાણી લેવું જોઈએ કે જે દેવોની લેશ્યા સમાન છે એમાં પણ નીચેની અપેક્ષાએ ઉપરના દેવોની લેશ્યા, સંકલેશના ઓછાપણાના કારણથી ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર જ હોય છે.

૬ ઇન્દ્રિયવિષય દ્વરથી ઇષ્ટ વિષયોનું ગ્રહણ કરવાનું જે ઇન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય તે પણ ઉત્તરોત્તર ગુણની વૃદ્ધિ અને સંકલેશની ન્યૂનતાના કારણથી ઉપરઉપરના દેવોમાં અધિક હોય છે.

૭ અવધિજ્ઞાનનો વિષય અવધિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય પણ ઉપરઉપરના દેવોમાં વધારે જ હોય છે. પહેલા અને બીજા સ્વર્ગના દેવોને નીચેના ભાગમાં રત્નપ્રભા સુધી, તિરછા ભાગમાં અસંખ્યાત લાખ યોજન સુધી અને ઉંચા ભાગમાં

પોતપોતાના વિમાન સુધી અવધિજ્ઞાનથી જાણવાનું સામર્થ્ય હોય છે. ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવો નીચેના ભાગમાં શર્કરાપ્રભા સુધી, તિરછા ભાગમાં અસંખ્યાત લાખ યોજન સુધી અને ઉર્ધ્વભાગમાં પોતપોતાના ભવન સુધી અવધિજ્ઞાનથી જોઈ શકે છે, એ રીતે ક્રમશઃ વધતાંવધતાં અંતમાં અનુત્તર-વિમાનવાસી દેવો સંપૂર્ણ લોકનાલીને અવધિજ્ઞાનથી જોઈ શકે છે. જે દેવોના અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર સમાન હોય છે તેમાં પણ નીચેની અપેક્ષાએ ઉપરના દેવોને વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર જ્ઞાનનું સામર્થ્ય હોય છે.

ચાર બાજતો એવી છે જે નીચેના દેવોની અપેક્ષાએ ઉપરઉપરના દેવોમાં ઓછી હોય છે. જેમકે—

૧ ગમનક્રિયાની શક્તિ અને ગમનક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ એ બન્ને ઉપરઉપરના દેવોમાં ઓછાં હોય છે; કેમકે ઉપરઉપરના દેવોમાં ઉત્તરોત્તર મહાનુભાવતા અને ઉદાસીનતા અધિક હોવાને કારણે દેશાંતરવિષયક કીડા કરવાની રતિ ઓછીઓછી થતી જાય છે. સનત્કુમાર આદિ દેવો જેમની જઘન્ય સ્થિતિ બે સાગરોપમ હોય છે, તે અધોભાગમાં સાતમા નરક સુધી અને તિરછા ભાગમાં અસંખ્યાત હજાર કોડા-કોડિ યોજન પર્યંત જવાનું સામર્થ્ય રાખે છે. એની પછીના દેવોનો ગતિવિષય ઘટતાંઘટતાં એટલો બધો ઘટી જાય છે કે ઉપરના દેવો વધારેમાં વધારે ત્રીજા નરક સુધી જ જઈ શકે છે. શક્તિ ગમે તેટલી હોય તો પણ કોઈ દેવ નીચેના ભાગમાં ત્રીજા નરકથી આગળ ગયો નથી અને જશે નહિ.

પાસે કામ કરાવવાનું બળ. આ બધાનો પ્રભાવમાં સમાવેશ થાય છે. આવો પ્રભાવ જો કે ઉપરઉપરના દેવોમાં અધિક હોય છે તો પણ તેઓમાં ઉત્તરોત્તર અભિમાન અને સંકલેશ ઓછા હોવાથી તેઓ પોતાના પ્રભાવનો ઉપયોગ ઓછો જ કરે છે.

૩, ૪ સુખ અને દુતિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય વિષયોનો અનુભવ કરવો એ સુખ છે. શરીર, વસ્ત્ર અને આભરણ આદિનું તેજ એ દુતિ છે. એ સુખ અને દુતિ ઉપરઉપરના દેવોમાં અધિક હોવાનું કારણ ઉત્તરોત્તર ક્ષેત્રસ્વભાવજન્ય શુભ પુદ્ગલપરિણામની પ્રકૃષ્ટતા જ છે.

૫ લેશ્યાની વિશુદ્ધિ લેશ્યાનો નિયમ આગળ ત્રેવીશમા સૂત્રમાં સ્પષ્ટ થશે. અહિંયાં એટલું જાણી લેવું જોઈએ કે જે દેવોની લેશ્યા સમાન છે એમાં પણ નીચેની અપેક્ષાએ ઉપરના દેવોની લેશ્યા, સંકલેશના ઓછાપણાના કારણથી ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર જ હોય છે.

૬ ઇન્દ્રિયવિષય દૂરથી ઇષ્ટ વિષયોનું ગ્રહણ કરવાનું જે ઇન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય તે પણ ઉત્તરોત્તર ગુણની વૃદ્ધિ અને સંકલેશની ન્યૂનતાના કારણથી ઉપરઉપરના દેવોમાં અધિક હોય છે.

૭ અવધિજ્ઞાનનો વિષય અવધિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય પણ ઉપરઉપરના દેવોમાં વધારે જ હોય છે. પહેલા અને બીજા સ્વર્ગના દેવોને નીચેના ભાગમાં રત્નપ્રભા સુધી, તિરછા ભાગમાં અસંખ્યાત લાખ યોજન સુધી અને ઉંચા ભાગમાં

પોતપોતાના વિમાન સુધી અવધિજ્ઞાનથી જાણવાનું સામર્થ્ય હોય છે. ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવો નીચેના ભાગમાં શર્કરાપ્રભા સુધી, તિરછા ભાગમાં અસંખ્યાત લાખ યોજન સુધી અને ઊર્ધ્વભાગમાં પોતપોતાના ભવન સુધી અવધિજ્ઞાનથી જોઈ શકે છે, એ રીતે ક્રમશઃ વધતાંવધતાં અંતમાં અનુત્તર-વિમાનવાસી દેવો સંપૂર્ણ લોકનાલીને અવધિજ્ઞાનથી જોઈ શકે છે. જે દેવોના અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર સમાન હોય છે તેમાં પણ નીચેની અપેક્ષાએ ઉપરના દેવોને વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર જ્ઞાનનું સામર્થ્ય હોય છે.

ચાર બાળતો એવી છે જે નીચેના દેવોની અપેક્ષાએ ઉપરઉપરના દેવોમાં ઓછી હોય છે. જેમકે—

૧ ગમનક્રિયાની શક્તિ અને ગમનક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ એ જાનને ઉપરઉપરના દેવોમાં ઓછાં હોય છે; કેમકે ઉપરઉપરના દેવોમાં ઉત્તરોત્તર મહાનુભાવતા અને ઉદાસીનતા અધિક હોવાને કારણે દેશાંતરવિષયક ક્ષીડા કરવાની રતિ ઓછીઓછી થતી જાય છે. સનતકુમાર આદિ દેવો જેમની જઘન્ય સ્થિતિ બે સાગરોપમ હોય છે, તે અધોભાગમાં સાતમા નરક સુધી અને તિરછા ભાગમાં અસંખ્યાત હજાર કોડા-કોડિ યોજન પર્યંત જવાનું સામર્થ્ય રાખે છે. એની પછીના દેવોનો ગતિવિષય ઘટતાંઘટતાં એટલો બધો ઘટી જાય છે કે ઉપરના દેવો વધારેમાં વધારે ત્રીજા નરક સુધી જ જઈ શકે છે. શક્તિ ગમે તેટલી હોય તો પણ કોઈ દેવ નીચેના ભાગમાં ત્રીજા નરકથી આગળ ગયો નથી અને જશે નહિ.

૨ શરીરનું પરિમાણ એ અનુક્રમે પહેલા, બીજા સ્વર્ગમાં સાત હાથનું; ત્રીજા, ચોથા સ્વર્ગમાં છ હાથનું; પાંચમા, છઠ્ઠા સ્વર્ગમાં પાંચ હાથનું; સાતમા, આઠમા સ્વર્ગમાં ચાર હાથનું; નવમાથી બારમા સ્વર્ગ સુધીમાં ત્રણ હાથનું; નવ ઐવેયકમાં બે હાથનું અને અનુત્તર વિમાનમાં એક હાથનું હોય છે.

૩ પરિગ્રહ પહેલા સ્વર્ગમાં બત્રીશ લાખ વિમાન, બીજામાં અઠ્ઠાવીશ લાખ, ત્રીજામાં બાર લાખ, ચોથામાં આઠ લાખ, પાંચમામાં ચાર લાખ, છઠ્ઠામાં પચાસ હજાર, સાતમામાં ત્રાણીશ હજાર, આઠમામાં છ હજાર, નવમાથી બારમા સુધી સાતસો, અઘોવતી ત્રણ ઐવેયકમાં એકસો અગિઆર, મધ્યમ ત્રણ ઐવેયકમાં એકસો સાત, ઉર્ધ્વ ત્રણ ઐવેયકમાં સો અને અનુત્તરમાં પાંચ જ વિમાનનો પરિગ્રહ છે.

૪ અભિમાન એનો અર્થ અહંકાર છે. સ્થાન, પરિવાર, શક્તિ, વિષય, વિભૂતિ, સ્થિતિ આદિમાં અભિમાન પેદા થાય છે; આવું અભિમાન, કષાય ઓછો હોવાથી ઉપરઉપરના દેવોમાં ઉત્તરોત્તર ઓછું જ હોય છે.

સૂત્રમાં કહી નથી એવી બીજી પણ પાંચ બાબતો દેવોના સંબંધમાં જાણવા જેવી છે. ૧ ઉચ્છ્વાસ, ૨ આહાર, ૩ વેદના, ૪ ઉપપાત અને ૫ અનુભાવ.

૧ ઉચ્છ્વાસ જેમજેમ દેવોની સ્થિતિ વધતી જાય છે તેમતેમ ઉચ્છ્વાસનું કાલમાન પણ વધતું જાય છે. જેમકે—દશ હજાર વર્ષના આયુષવાળા દેવોને એક એક ઉચ્છ્વાસ

સાતસાત સ્તોકપરિમાણ કાળમાં થાય છે, એક પદ્યોપમના આયુષવાળા દેવોનો ઉચ્છ્વાસ એક દિવસમાં એક જ હોય છે, સાગરોપમના આયુષવાળા દેવોના વિષયમાં એવો નિયમ છે કે જેનું આયુષ જેટલા સાગરોપમનું હોય તેનો એક એક ઉચ્છ્વાસ તેટલેટલા પળવાડીયે થાય છે.

૨ આહાર એના સંબંધમાં એવો નિયમ છે કે દશ હજાર વર્ષના આયુષવાળા દેવો એક એક દિવસ વચ્ચેમાં છોડીને આહાર લે છે, પદ્યોપમના આયુષવાળા દેવો દિનપૃથક્ત્વની પછી આહાર લે છે, સાગરોપમના આયુષવાળા દેવો માટે એવો નિયમ છે કે જેનું આયુષ જેટલા સાગરોપમનું હોય તે તેટલા હજાર વર્ષ પછી આહાર લે છે.

૩ વેદના સામાન્ય રીતે દેવોને સાત-સુખ વેદના જ હોય છે; ક્યારેક અસાત-દુઃખ વેદના થઈ જાય તો તે, અંતર્મુહૂર્તથી વધારે સમય સુધી રહેતી નથી. સાત વેદના પણ લાગલાગટ છ મહીના સુધી એક સરખી રહીને પછી ગદલાઈ જાય છે.

૪ ઉપપાત એનો અર્થ ઉત્પત્તિસ્થાનની યોગ્યતા છે. અન્ય-જૈનેતરલિંગિક મિથ્યાત્વી બારમા સ્વર્ગ સુધી જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે; સ્વ-જૈનલિંગિક મિથ્યાત્વી ત્રૈવેયક સુધી જઈ શકે છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ પહેલા સ્વર્ગથી સર્વાર્થસિદ્ધ પર્યંત પણ જઈ શકે છે. પરંતુ ચતુર્દશપૂર્વધારી સંયત પાંચમા સ્વર્ગથી નીચે ઉત્પન્ન જ થતા નથી.

૧ પૃથક્ત્વ શબ્દનો બેથી નવની સંખ્યામાં વ્યવહાર થાય છે.

૫ અનુભાવ એનો અર્થ લોકસ્વભાવ—જગદ્ધર્મ છે, એને લીધે બધા વિમાન તથા સિદ્ધશિલા આદિ આકાશમાં નિરાધાર રહેલાં છે.

ભગવાન અરિહંતના જન્માભિષેક આદિ પ્રસંગો ઉપર દેવોના આસનનું કંપિત થવું એ પણ લોકાનુભાવનું જ કાર્ય છે. આસનકંપની પછી અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગથી તીર્થંકરનો મહિમા જાણી કેટલાક દેવો પાસે આવી એમની સ્તુતિ, વંદના, ઉપાસના આદિથી આત્મકલ્યાણ કરે છે, કેટલાક દેવો પોતાના સ્થાનમાં જ રહી પ્રત્યુત્થાન, અંજલિકર્મ, પ્રણિપાત, નમસ્કાર, ઉપહાર આદિથી તીર્થંકરની અર્ચા કરે છે. આ પણ બધું જ લોકાનુભાવનું જ કાર્ય છે. ૨૧-૨૨

વૈમાનિકોમાં લેશ્યાનો નિયમ—

પીતપદ્મશુક્લલેશ્યા દ્વિત્રિશેષેષુ । ૨૩ ।

એ, ત્રણ અને બાકીના સ્વર્ગોમાં ક્રમપૂર્વક પીત, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યાવાળા દેવો છે.

પહેલા એ સ્વર્ગના દેવોમાં પીત—તેજો લેશ્યા હોય છે, ત્રીજાથી પાંચમા સ્વર્ગ સુધીના દેવોમાં પદ્મલેશ્યા અને છઠ્ઠાથી સર્વાર્થસિદ્ધ પર્યંતના દેવોમાં શુક્લલેશ્યા હોય છે. આ નિયમ શરીરવર્ણરૂપ દ્રવ્ય લેશ્યાને માટે જ છે, કેમકે અધ્યવસાયરૂપ ભાવલેશ્યા તો બધાએ દેવોમાં છ એ મળી આવે છે. ૨૩

કલ્પોની પરિગણના—

પ્રાગ્ ગ્રૈવેયકેમ્બ્યઃ કલ્પાઃ । ૨૪ ।

ગ્રૈવેયકની પહેલાં કલ્પ છે.

જેમાં ઈંદ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશ આદિ રૂપે દેવોના વિભાગની કલ્પના છે તે કલ્પ. એવા કલ્પ ઐવેયકની પહેલાં, અર્થાત્ સૌધર્મથી અચ્યુત સુધી બાર છે. ઐવેયકથી લઈ બધા કલ્પાતીત છે. કેમકે એમાં ઈંદ્ર, સામાનિક, ત્રાય-સ્ત્રિંશ આદિ રૂપે દેવોના વિભાગની કલ્પના નથી; અર્થાત્ તે બધા બરોબરીવાળા હોવાથી અહુર્મિંદ્ર કહેવાય છે. ૨૪

લોકાન્તિક દેવોનું વર્ણન—

બ્રહ્મલોકાલયા લોકાન્તિકાઃ । ૨૫ ।

સારસ્વતાદિત્યવહ્નચરુણર્ગદતોયતુષિતાવ્યાબાધ-
મસ્તોઽરિષ્ટાશ્ચ । ૨૬ ।

બ્રહ્મલોક એ જ લોકાન્તિક દેવોનું આલય
—નિવાસસ્થાન છે.

૧ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના મુદ્રિત પુસ્તકમાં ‘અરિષ્ટાશ્ચ’ એવો અંશ નિશ્ચિતરૂપે સૂત્રમાં ન રાખતાં કોણકમાં રાખ્યો છે; પરંતુ મ. ભ. ના મુદ્રિત પુસ્તકમાં તે અંશ ‘રિષ્ટાશ્ચ’ પાઠ સૂત્રગતજ નિશ્ચિતરૂપે છાપ્યો છે. જો કે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના મૂળસૂત્રમાં ડરિષ્ટાશ્ચ એવો પાઠ છે, છતાં પણ એ સૂત્રના ભાષ્યની ટીકામાં જે “સ્થરિણોપાત્તાઃ રિષ્ટવિમામપ્રસ્તારવર્તિભિઃ” ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ છે, એમાં અરિષ્ટ ના સ્થાને રિષ્ટ હોવાનો પણ તર્ક થઈ શકે છે; પરંતુ દ્વિગ્ગર સંપ્રદાયમાં આ સૂત્રનો અંતિમ ભાગ ‘ડવ્યાબાધારિષ્ટાશ્ચ’ એ પાઠ છે, તેથી અહીં સ્પષ્ટ રીતે અરિષ્ટ નામ જ દ્વિલિત થાય છે; રિષ્ટ નહિ, તેમજ મૂળનું વિધાન નથી.

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

સારસ્વત, આદિત્ય, વહ્નિ, અરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ, મરુત અને અરિષ્ટ એ લોકાન્તિક છે.

લોકાન્તિક દેવો વિષયરતિથી રહિત હોવાથી દેવર્ષિ કહેવાય છે; તેઓ પરસ્પર નાના મોટા ન હોવાથી બધા સ્વતંત્ર છે અને જે તીર્થંકરના નિષ્ક્રમણ એટલે કે ગૃહત્યાગના સમયે એમની સામે ઊભા રહી 'બુઝ્ઝહ, બુઝ્ઝહ' શબ્દ દ્વારા પ્રતિબોધ કરવાના પોતાના આચારનું પાલન કરે છે. તે બ્રહ્મલોક નામના પાંચમા સ્વર્ગની ચારે બાજુની દિશાઓ, વિદિશાઓમાં રહે છે; બીજે કયાંય રહેતા નથી. તે બધા ત્યાંથી ન્યુત થઈ મનુષ્યજન્મ લઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

દરેક દિશા, દરેક વિદિશા અને મધ્યભાગમાં એકએક જાતિ વસવાના કારણે એમની કુલ નવ જાતિઓ છે. જેમકે— પૂર્વોત્તર એટલે કે ઇશાન ખૂણામાં સારસ્વત; પૂર્વમાં આદિત્ય, પૂર્વદક્ષિણ એટલે અગ્નિ ખૂણામાં વહ્નિ, દક્ષિણમાં અરુણ, દક્ષિણપશ્ચિમમાં એટલે નૈઋત્ય ખૂણામાં ગર્દતોય, પશ્ચિમમાં તુષિત, પશ્ચિમોત્તર એટલે વાયવ્ય ખૂણામાં અવ્યાબાધ, ઉત્તરમાં મરુત અને વચમાં અરિષ્ટ નામના લોકાન્તિક દેવો રહે છે. એમના સારસ્વત આદિ નામ વિમાનના નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે. અહિં એટલી વિશેષતા જાણી લેવી જોઈએ કે આ બંને સૂત્રોના મૂળ લાખ્યમાં લોકાન્તિક દેવના આઠ જ ભેદ બતાવ્યા છે; દિગંબર સૂત્રપાઠ પ્રમાણે પણ આઠ જ સંખ્યા જણાય છે, તેમાં મરુતનો ઉલ્લેખ નથી. અલબત્ત

ઠાણાંગ આદિ સૂત્રોમાં નવભેદ દેખાય છે; (ઉત્તમ ચરિત્રમાં તો દશ ભેદોનો પણ ઉલ્લેખ છે) તેથી એમ જણાય છે કે મૂળસૂત્રમાં 'મરુતો' પાઠ પ્રક્ષિપ્ત થયેલો છે. ૨૫-૨૬

અનુત્તર વિમાનના દેવોનું વિશેષત્વ—

વિજયાદિષુ દ્વિચરમાઃ । ૨૭।

વિજયાદિમાં દેવ, દ્વિચરમ—પ્રકૃત બે વાર મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરવાવાળા—હોય છે.

અનુત્તર વિમાનના પાંચ પ્રકાર છે. એમાંથી વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત એ ચાર વિમાનોમાં જે દેવો રહે છે તે દ્વિચરમ હોય છે, અર્થાત્ તે અધિકમાં અધિક બે વાર મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરી મોક્ષ પામે છે. એનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—ચાર અનુત્તર વિમાનથી રચુત થયા પછી મનુષ્યજન્મ, એ જન્મની પછી અનુત્તર વિમાનમાં દેવજન્મ, ત્યાંથી પાછો મનુષ્યજન્મ અને તે જ જન્મમાં મોક્ષ. પરંતુ સર્વાર્થસિદ્ધિવિમાનવાસી દેવો ફક્ત એક જ વાર મનુષ્યજન્મ લે છે; તે એ વિમાનથી રચુત થયા પછી મનુષ્યત્વ ધારણ કરી એ જન્મમાં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. અનુત્તરવિમાનવાસી સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારના દેવો માટે કોઈ નિયમ નથી; કેમકે કોઈક તો એક જ વાર મનુષ્યજન્મ લઈ મોક્ષ પામે છે, કોઈ બે વાર, કોઈ ત્રણ વાર, કોઈ ચાર વાર અને કોઈ એથી પણ અધિક વાર જન્મ ધારણ કરે છે. ૨૭

તિર્થચોનું સ્વરૂપ—

ઔપપાતિકમનુષ્યેભ્યઃ શેષાસ્તિર્થગ્રયોનયઃ । ૨૮ ।

ઔપપાતિક અને મનુષ્ય સિવાયના જે જે બાકી રહ્યા તે તે તિર્થચોનિવાળા છે.

તિર્થચ કોણ કહેવાય છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપ્યો છે. ઔપપાતિક—દેવ તથા નારક અને મનુષ્યને છોડીને બાકીના બધા સંસારી જીવો તિર્થચ જ કહેવાય છે. દેવ, નારક અને મનુષ્ય ફક્ત પંચેન્દ્રિય હોય છે; પરંતુ તિર્થચમાં એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના બધા પ્રકારના જીવો આવી જાય છે. જેમ દેવ, નારક અને મનુષ્ય, લોકના બાસ બાસ વિભાગમાં જ મળી આવે છે તેવું તિર્થચો વિષે નથી; કેમકે તેમનું સ્થાન લોકના બધા ભાગમાં છે. ૨૮

અધિકારસૂત્ર—

સ્થિતિઃ । ૨૯ ।

આયુષનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

મનુષ્ય અને તિર્થચનાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ બતાવ્યાં છે. દેવ અને નારકનાં બતાવવાનાં બાકી છે. તે આ અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી બતાવાશે. ૨૯

ભવનપતિનિકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન—

ભવનેષુ દક્ષિણાર્ધાધિપતીનાં પલ્યોપમમધ્યર્થમ્ । ૩૦ ।

શેષાણાં પાદોને । ૩૧ ।

અમ્બુરેન્દ્રયોઃ સાગરોપમમધિકં ચ । ૩૨ ।

લવનોમાં દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રોની સ્થિતિ દોઢ પદ્યોપમની છે.

શેષ ઇન્દ્રોની સ્થિતિ પોણા બે પદ્યોપમની છે.

બે અસુરેન્દ્રોની સ્થિતિ ક્રમથી સાગરોપમ અને કંઠક અધિક સાગરોપમની છે.

અહિંયાં લવનપતિનિકાયની જે સ્થિતિ બતાવી છે તે ઉત્કૃષ્ટ સમજવી જોઈએ; કેમકે જઘન્ય સ્થિતિનું વર્ણન આગળના પીસ્તાલીશમાં સૂત્રમાં આવવાનું છે. લવનપતિનિકાયના અસુરકુમાર, નાગકુમાર આદિ દશ લેદો પહેલાં કહ્યા છે. દરેક લેદના દક્ષિણાર્ધના અધિપતિ અને ઉત્તરાર્ધના અધિપતિરૂપે બે બે ઇંદ્ર છે; તેમનું વર્ણન પહેલાં જ કરી દીધું છે. એમાંથી દક્ષિણ અને ઉત્તરના બે અસુરેન્દ્રોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે—દક્ષિણાર્ધના અધિપતિ ચમરનામના અસુરેન્દ્રની સ્થિતિ એક સાગરોપમની અને ઉત્તરાર્ધના અધિપતિ બલિનામના અસુરેન્દ્રની સ્થિતિ સાગરોપમથી કાંઠક અધિક છે. અસુરકુમારને છોડીને બાકીના નાગકુમાર આદિ નવ પ્રકારના લવનપતિના દક્ષિણાર્ધના ધરણેન્દ્ર આદિ જે નવ ઇંદ્ર છે એમની સ્થિતિ દોઢ પદ્યોપમની અને જે ઉત્તરાર્ધના ભૂતાનંદ આદિ નવ ઇંદ્ર છે એની સ્થિતિ પોણા બે પદ્યોપમની છે. ૩૦-૩૨

વૈમાનિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન—

સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્ ૧૩૩ ।

સાગરોપમે ૧૩૪ ।

અધિકે ચ ૩૫।

સપ્ત સાનત્કુમારે ૩૬।

વિશેષત્રિસપ્તદશૈકાદશત્રયોદશપચ્ચદશભિરધિ-
કાનિ ચ ૩૭।

આરણાચ્યુતાદૂર્ધ્વમેકૈકેન નવસુ ગ્રૈવેયકેષુ
વિજયાદિષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ ૩૮।

સૌધર્મ આદિ દેવલોકમાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે અનુ-
ક્રમે સ્થિતિ જણવી.

સૌધર્મમાં બે સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

ઐશાનમાં અધિક બે સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

સનત્કુમારમાં સાત સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

માહેન્દ્રથી આરણાચ્યુત સુધીમાં કેટલાકની કાંઈક અધિક
સાત સાગરોપમ, ત્રણથી અધિક સાત સાગરોપમ, સાતથી
અધિક સાત સાગરોપમ, દશથી અધિક સાત સાગરોપમ,
અગિઆરથી અધિક સાત સાગરોપમ, તેરથી અધિક સાત
સાગરોપમ, પંદરથી અધિક સાત સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિ છે.

આરણ અચ્યુતની ઉપર નવ ગ્રૈવેયક, ચાર વિજય
આદિ અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં અનુક્રમે એક એક સાગરોપમ
અધિક સ્થિતિ છે.

અહિંયાં વૈમાનિક દેવોની જે સ્થિતિ ક્રમથી બતાવવામાં
આવી છે તે ઉત્કૃષ્ટ છે. તેમની જગ્યા સ્થિતિ આગળ બતાવવામાં

ଓ ପ୍ରାଣେ

ହାତ୍ୟା ପ୍ରାଣାତ୍ମକ ହୁଏ ଏହାକୁ ଯେ ଗ୍ରହଣ କରେ ତାହା ପ୍ରାଣାତ୍ମକ

। ୧୫ । ଓ ଶୁଦ୍ଧତା

—ପ୍ରାଣାତ୍ମକତା ପ୍ରାଣାତ୍ମକତା

୧୫-୧୫ ଓ ଗ୍ରାହକ ହୁଏ ଏହାକୁ

ଯେ ପ୍ରାଣେ ହାତ୍ୟା ପ୍ରାଣାତ୍ମକ ପ୍ରାଣେ ଓ ହାତ୍ୟା ପ୍ରାଣାତ୍ମକ
ପ୍ରାଣେ ଯେଉଁଠି ହାତ୍ୟାତାତା ଗ୍ରାହକ ପ୍ରାଣେ ହାତ୍ୟା ପ୍ରାଣେ
ପ୍ରାଣେ ଯେଉଁଠି ହାତ୍ୟାତାତା ତାହା ପ୍ରାଣାତ୍ମକ ହାତ୍ୟା ପ୍ରାଣାତ୍ମକ
ପ୍ରାଣେ ଯେଉଁଠି ହାତ୍ୟାତାତା ଯେ ପ୍ରାଣାତ୍ମକ ହାତ୍ୟା ପ୍ରାଣାତ୍ମକ
ପ୍ରାଣେ ଯେଉଁଠି ହାତ୍ୟାତାତା ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ ହାତ୍ୟା ପ୍ରାଣେ
ପ୍ରାଣେ ଯେଉଁଠି ଗ୍ରାହକ ହାତ୍ୟାତାତା ଗ୍ରାହକ ପ୍ରାଣେ ଓ ପ୍ରାଣେ
ହାତ୍ୟା ପ୍ରାଣେ ଯେ ପ୍ରାଣେ ଯେଉଁଠି ଗ୍ରାହକ ହାତ୍ୟାତାତା ଯେ
ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ ଗ୍ରାହକ ହାତ୍ୟାତାତା ଯେ ଓ ଯେ ଯେ ପ୍ରାଣେ ହାତ୍ୟା
ପ୍ରାଣେ ଯେ ପ୍ରାଣେ ଯେ ପ୍ରାଣେ ଯେ ପ୍ରାଣେ ଯେ ପ୍ରାଣେ ଯେ ପ୍ରାଣେ
ଯେ ଯେ ପ୍ରାଣେ ହାତ୍ୟା ପ୍ରାଣେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ

ଓ ପ୍ରାଣେ ଏହାକୁ ଯେ ପ୍ରାଣେ ହାତ୍ୟା ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ

ଓ ପ୍ରାଣେ ଯେଉଁଠି ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ

ପ୍ରାଣେ ହାତ୍ୟା ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ

। ୧୫ । ଶୁଦ୍ଧତା ଶୁଦ୍ଧତା ଶୁଦ୍ଧତା ଶୁଦ୍ଧତା

। ୧୫ । ଶୁଦ୍ଧତା ଶୁଦ୍ଧତା ଶୁଦ୍ଧତା ଶୁଦ୍ଧତା

—ପ୍ରାଣାତ୍ମକତା ପ୍ରାଣାତ୍ମକତା

୧୫-୧୫ ଓ ପ୍ରାଣେ

ପ୍ରାଣାତ୍ମକତା ଗ୍ରାହକ ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ ହାତ୍ୟା ପ୍ରାଣେ ହାତ୍ୟା
ହାତ୍ୟା ଯେଉଁଠି ହାତ୍ୟାତାତା ଓ ପ୍ରାଣାତ୍ମକତା ଗ୍ରାହକ

ଓ ପ୍ରାଣେ

ହେବୁ ମୁଗାମେଳ ହୁଏ ଧରଣି ଗଢ଼ ଗାଁ ମାଧବେ

। ୪୫ । ଶୁଭେ

—ପ୍ରାଣେହେବୁ ମୁଗାମେଳ

୧୧-୧୧ ଓ ଗାମେଳ ହୁଏ ଧରଣି

ଓ ପ୍ରାଣେ ହେବୁ ମୁଗାମେଳ ପ୍ରାଣେ ଓ ହେବୁ ମୁଗାମେଳ

ପ୍ରାଣେ ଗଢ଼େ ମହାଦେବେ ଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ହେବୁ ମୁଗାମେଳ

ପ୍ରାଣେ ଗଢ଼େ ମହାଦେବେ ଧରଣି ମୁଗାମେଳ ହେବୁ ମୁଗାମେଳ

ପ୍ରାଣେ ଗଢ଼େ ମହାଦେବେ ଗଢ଼ ମୁଗାମେଳ ହେବୁ ମୁଗାମେଳ

ପ୍ରାଣେ ଗଢ଼େ ମହାଦେବେ ପାଞ୍ଚ ମୁଗାମେଳ ହେବୁ ମୁଗାମେଳ

ପ୍ରାଣେ ଗଢ଼େ ଗାମେଳ ମହାଦେବେ ଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ଓ ପ୍ରାଣେ

ହେବୁ ମୁଗାମେଳ ଓ ପ୍ରାଣେ ଗାମେଳ ମହାଦେବେ ଧରଣି

ମୁଗାମେଳ ପ୍ରାଣେ ଗାମେଳ ହେବୁ ଓ ମହାଦେବେ ହେବୁ ମୁଗାମେଳ

ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ

ମହାଦେବେ ହେବୁ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ

ଓ ମୁଗାମେଳ ଧରଣି ଗଢ଼ ପ୍ରାଣେ ହେବୁ ମୁଗାମେଳ ପ୍ରାଣେ

ଓ ପ୍ରାଣେ ଗଢ଼େ ମୁଗାମେଳ

ପ୍ରାଣେ ହେବୁ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ

। ୫୫ । ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ

। ୫୫ । ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ

—ପ୍ରାଣେହେବୁ ମୁଗାମେଳ

୧୧-୧୧ ଓ ପ୍ରାଣେ

ମୁଗାମେଳ ଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ

ଧରଣି ଗଢ଼େ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ ମୁଗାମେଳ

୧୫-୨୪ 'ଓ

ଇଚାନ୍ ଲୁଚି ଲେଖିଲୁଥେ ପ୍ରାଣେ ହେଲେ ମାତ୍ର 'ସିନେ ଓ
 ପ୍ରାଣେ ଶୁଣିଲୁଥେ ମାତ୍ରାନ୍ ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ ହେ
 'ଓ ଲେଖି ଲେଖିଲୁଥେ ପ୍ରାଣେ ହେଲେ ମାତ୍ର
 'ଓ ଲେଖି ଲୁଚି ଲେଖିଲୁଥେ ପ୍ରାଣେ ଶୁଣିଲୁଥେ ମାତ୍ର
 'ଓ ମାତ୍ରାନ୍ ପ୍ରାଣେ ହେଲେ ପ୍ରାଣେ ଶୁଣିଲୁଥେ ମାତ୍ର
 'ଓ ମାତ୍ରାନ୍ ପ୍ରାଣେ ହେଲେ ପ୍ରାଣେ ଶୁଣିଲୁଥେ ମାତ୍ର
 'ଓ ମାତ୍ରାନ୍ ପ୍ରାଣେ ହେଲେ ପ୍ରାଣେ ଶୁଣିଲୁଥେ ମାତ୍ର

କ୍ରମେ ପ୍ରାଣେ ଶୁଣିଲୁଥେ ମାତ୍ରାନ୍ 'ସିନେ ପ୍ରାଣେ ଶୁଣିଲୁଥେ

। ୧୫ । ମାତ୍ରାନ୍ : ମାତ୍ରାନ୍

। ୧୬ । ମାତ୍ରାନ୍ : ମାତ୍ରାନ୍

। ୧୭ । ମାତ୍ରାନ୍ : ମାତ୍ରାନ୍

। ୧୮ । ମାତ୍ରାନ୍ : ମାତ୍ରାନ୍

। ୧୯ । ମାତ୍ରାନ୍ : ମାତ୍ରାନ୍

। ୨୦ । ମାତ୍ରାନ୍ : ମାତ୍ରାନ୍

—ପ୍ରାଣେ ମାତ୍ରାନ୍

୧୫-୨୪ 'ଓ ଲେଖି ଲେଖିଲୁଥେ ପ୍ରାଣେ ଶୁଣିଲୁଥେ ମାତ୍ର

'ଓ ମାତ୍ରାନ୍ ହେଲେ ମାତ୍ରାନ୍ ପ୍ରାଣେ ହେଲେ ମାତ୍ରାନ୍

। ୨୧ । ମାତ୍ରାନ୍ : ମାତ୍ରାନ୍

। ୨୨ । ମାତ୍ରାନ୍ : ମାତ୍ରାନ୍

—ପ୍ରାଣେ ମାତ୍ରାନ୍

‘ଦିବ’ ଗିରିର ମିତ୍ରତାତ ବାଣୀତ ହୋଇଲେ ପ୍ରାୟଶଃ ‘ବନ୍ଧୁତାତ ବନ୍ଧୁ
 ପୁ’ ହାତ୍ର ହୋଇଲେ । ମଧ୍ୟ ‘ଓ’ ଗିରିର ମିତ୍ର ପୁ’ ଲାହୁଣି
 ‘ବନ୍ଧୁତାତ ପୁ’ ହୋଇଲେ ଓ ପ୍ରାୟଶଃ ହିଁ ଗିରିର ‘ପ୍ରାୟଶଃ ଯୋଗ
 ପ୍ରାୟଶଃ ହିଁ ପୁ’ ଓ ଯୋଗ ପ୍ରାୟଶଃ ଓ ପ୍ରାୟଶଃ ମିତ୍ରତାତ
 ଗିରିର ମିତ୍ରତାତ ହିଁ ଓ ଯୋଗ ଗିରିର ମିତ୍ରତାତ ମଧ୍ୟ ‘ଓ’ ହିଁ
 ମଧ୍ୟ ମିତ୍ରତାତ ମଧ୍ୟ ମଧ୍ୟ ମିତ୍ରତାତ ଗିରିର ମିତ୍ରତାତ
 ହିଁ ଯୋଗ ଗିରିର ମଧ୍ୟ ‘ଓ’ ଯୋଗ ମିତ୍ରତାତ ମଧ୍ୟ ମିତ୍ରତାତ
 ପୁ’ ଗିରିର ମିତ୍ରତାତ ଗିରିର ମଧ୍ୟ ମଧ୍ୟ ମିତ୍ରତାତ

‘ଓ’ ଗିରିର ଯୋଗ ଯୋଗ ଗିରିର ଯୋଗ
 ପୁ’ ଗିରିର ଯୋଗ ଗିରିର ‘ଗିରିର ଯୋଗ’ ଗିରିର ଯୋଗ

। ୧ । : ଗିରିର ଯୋଗ ଗିରିର ଯୋଗ

—ଗିରିର ଯୋଗ

‘ଓ’ ଗିରିର ଗିରିର ମିତ୍ରତାତ ମିତ୍ରତାତ ମଧ୍ୟ ‘ଓ’ ହିଁ
 ଗିରିର ମିତ୍ରତାତ ମିତ୍ରତାତ ଗିରିର ଗିରିର ଗିରିର

୬. ଶା. ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତେ ହେତୁ । ଶବ୍ଦେ ଓ । ଶାବ୍ଦେହ୍ୟ ଗ୍ରହଣେ ।
 ୭. ଶା. ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତେ ହେତୁ । ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତେ ଯେ, ଶାବ୍ଦେହ୍ୟ ୬

121 Ingilhezepeleleke

181 :மலர் :மார்ச்

। ३ । निम्नलिखितप्रश्न

—ହେଉଛି ‘ହେଉଛି’ ନିହେଁ ଧର୍ମ

[illegible]

୧୫୩୩୩୩୩୩-ମୁଖ ଶିଖର ଗୁଣ ୧୫୩୩୩୩ ୧୫୩୩୩୩-
 ମୁଖମାଳା ଗୁଣ ୧୫୩୩୩୩ ୧୫୩୩୩ ମୁଖମାଳା ମୁଖମାଳା
 ମୁଖମାଳା ମୁଖମାଳା ମୁଖମାଳା ମୁଖମାଳା ମୁଖମାଳା
 ମୁଖମାଳା ମୁଖମାଳା ମୁଖମାଳା ମୁଖମାଳା ମୁଖମାଳା

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଲେଖାଯାଇଥିବା ଏହି ପତ୍ରଟି
 ଲେଖକଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଲେଖାଯାଇଥିବା ଏହି ପତ୍ରଟି
 ଏହି ପତ୍ରଟି ଲେଖକଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଲେଖାଯାଇଥିବା ଏହି ପତ୍ରଟି
 ଏହି ପତ୍ରଟି ଲେଖକଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଲେଖାଯାଇଥିବା ଏହି ପତ୍ରଟି
 ଏହି ପତ୍ରଟି ଲେଖକଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଲେଖାଯାଇଥିବା ଏହି ପତ୍ରଟି

• ၆၂၀၄ နေ့ နေ့

ኮፎ ደክሮ ኮፊኮ ኮፎክሮ ልዩ ሆኖ ግንባራ ለገደብ ይገኛል።

၂၃၂ ကလေးတို့၏

—ਪਾਛੇ ਫਿਰੋਂ ਘੋੜੇ

୧୧-୭. ଓ ଯେତେ ଫେରାବି ଗାଁ ଗ୍ରାମ ପ୍ରାୟ
 ଗ୍ରାମ ଓ ଯେ ଯେ ଓ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ପ୍ରାୟ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ

ଓ ଗ୍ରାମ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ

ଓ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ

ଓ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ

ଓ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ
 ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ ଯେ

[illegible]

[illegible]

୧୫

[illegible]

36-26 ጊዜ ሆደዝ ህጻኑ

[illegible]

ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ଧର୍ମେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଗିରିବାସୀ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣବାସୀନଃ ଯଃ କୃତଃ ପ୍ରାଣେ
 ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣବାସୀନଃ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣବାସୀନଃ ଯଃ କୃତଃ ପ୍ରାଣେ

ଓ ଓ ହାତ ଗାଧାଳି ପ୍ରତି ଫୁଲି ଲେଉଟି ପାଲେ
 ଫାଲିକାଫାଲିକା ଫାଲିକାଫାଲିକା ଫାଲିକାଫାଲିକା-ଫାଲିକା

‘ପ୍ରଣାମ ପ୍ରଣାମ ଯେ ଲେଖକ ପ୍ରଣାମରେ ପ୍ରଣାମ
 ଯାହାର ପ୍ରାଣାମାମାୟ ପ୍ରଣାମରେ ଥିବା ପ୍ରଣାମ ମାତ୍ର ଯାହାର
 ଯାହାପ୍ରଣାମରେ ପ୍ରାଣ ପ୍ରଣାମ ଥିବା ପ୍ରଣାମ ଥିବା ପ୍ରଣାମ ଥିବା
 ପ୍ରଣାମରେ ପ୍ରଣାମ ପ୍ରଣାମ ପ୍ରଣାମ ପ୍ରଣାମ ପ୍ରଣାମ ପ୍ରଣାମ ପ୍ରଣାମ

પ્રગ્ણાને પ્રેમ જિંદ દુઃખે બંધાવે પ્રગ્ણાને લલિત-ભાષા ૮
 'હું જિંદાને મને પુ'હું નેત્રોને મીઠામીઠાને ટાંકાને ૭ નેત્રોને
 જાણીને 'હું જિંદાને નેત્રોને પ્રાણેશને જિંદાને પુ'હું
 જાણે મને ૭ જાણે મને નેત્રોને નેત્રોને ૭ દુઃખે 'જાણીને પુ'
 હું જાણે મને ૭ જાણે મને નેત્રોને નેત્રોને ૭ 'હું જિંદાને ૭
 જિંદાને નેત્રોને નેત્રોને 'હું જાણીને નેત્રોને નેત્રોને નેત્રોને
 જિંદાને નેત્રોને નેત્રોને નેત્રોને નેત્રોને નેત્રોને નેત્રોને
 જિંદાને નેત્રોને નેત્રોને નેત્રોને નેત્રોને નેત્રોને નેત્રોને

ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਤਿਸਾਇ

[illegible]

ମିଳାନ୍ତି । ମାହାତ୍ମା ଗେବେ ଥିଲେ ଗିରୁଃ ଏ ଦାମ୍ଭକ ଏ ମାତ୍ର
ଏ ଯାହା ପ୍ରାବେଶିଲେ ଗିରୁଃ ଯେଉଁ ମାହାତ୍ମା ମାତ୍ର

॥ **ॐ नमो भगवते वासुदेवाय** ॥
 ॥ **ॐ नमो भगवते वासुदेवाय** ॥

[illegible]

!ਮਹਿੰਦਰ ਬਿਲੁ ਕਾਗੌਰਿ ਤੇ ਪਾਏ ਕਾਮਭੋਇਆ ਪਾਪੁ 'ਉ' ਭਾਇ
 ਗਾਇ ਗੁਰਗਣ ਕੀਏ ਪੁਰਾ, ਕਾਮਭੋਇ ਪਾਏ ਕਾਗੌਰਿ !ਮਹਿੰਦਰ

!ሐይቅ ድንከር ይህ ድንከር ይህ ስላላዊ ሆኖታል !ሐይቅ
 ድንከር ይህ ድንከር ይህ ድንከር ይህ ድንከር ይህ ድንከር ይህ
 ድንከር ይህ ድንከር ይህ ድንከር ይህ ድንከር ይህ ድንከር ይህ
 ድንከር ይህ ድንከር ይህ ድንከር ይህ ድንከር ይህ ድንከር ይህ

• ፩ ከደቡብ ዩኒቨርሲቲ ከደብዳቤ ወርሃ

1421

Religions : Islam

—ਫੀਜ਼ਿਕਸ ਜਨਰਲ ਮਾਥੀਮੈਟਿਕਸ

[illegible][illegible]

૩૨ માસથી પાછો જાણના ગિરમિત
 ૧૨૩ માસ ૪૮ માસ ૧૨૩ માસ જાણના ગિરમિત ૧૨૩ માસ ૪૮ માસ

‘ଈ ମାତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶପ୍ରାପ୍ତ ପୁ ଈ ହୁ (ମାତ୍ରହୁ)’.
 ମାତ୍ରପ୍ରାପ୍ତ ନାମ ଓ ଧର୍ମ ମତେ ଗ୍ରହଣେତେ ନାମେ ହୁଏ ‘ଈ
 ମାତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶପ୍ରାପ୍ତ ଦାକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ପୁ ଈ ମାତ୍ର ନାମେ ମତେ
 ପ୍ରାପ୍ତ ଦାକ୍ଷାତେ ‘ଗ୍ରିହେ ମାତ୍ର ନାମେ ‘ଈ ହୁ ମାତ୍ରପ୍ରାପ୍ତ ଓ

પરે. હે વિંધુ વિદેશ પિંચાળ નેરુનરુ દાલ હે જુદ પિંચાળ
 જોમદેલ હે મરુત્ર ડ્રાળ નેરુનરુ મલ હે મદેનરુવિદેશ
 જાણેહુલ પ્રાનરુદુદા નાનાહુ નેરુ મદેનરુદુદા જાણે
 -હુલ પ્રાનરુવિદેશ નાનાહુ પુ દાલ હે તાલ મદેનરુસિસ
 -કામ નામ મરુત્ર હે મરુત્ર દેશ નાળા દાલરુદેરુ

હે તાલ

મદેનરુસિસ-કામલ નેરુ જોમદેલ હે ન દાહુ પુ દાલ દાલ
 નેરુ, ડ્રાળ નાપુ જોમલ, જોમ નેરુલ વિંધુ નેરુ દાલ જોમ
 નાળા નેરુ નેરુ જોમદેલ હે જિંદ વિદેશ મપાલ દાલ
 જોમલ નેરુ નેરુ જિંધુ વિદેશ પિંધુ હે નેરુ જોમદેલ
 વિદેશ પુ નેરુલ જિંધુ વિદેશ વિંધુ પિંધુ હે તાલ જુદ
 મપાલ નેરુલ નેરુ દાલ હે તાલ વિદેશ નેરુલ હે
 હે તાલ નેરુલ જુદ જાણેહુલ નેરુ નેરુ હે દાલ નેરુ
 નામ જોધિજુદા, નામલ પિંજોમદેલ હે નેરુ જોમલ
 નેરુલ નેરુલ નેરુ પિંધુ જોમ નેરુલ નેરુલ જોધિજુદા
 નેરુ પિંધુ જોમદેલ નેરુલ હે નેરુ જોધિજુદા નેરુ દાલ
 જોધિજુદા, નેરુલ જોધિજુદા, નેરુલ જોધિજુદા નેરુ હે મરુત્ર
 હે નેરુલ પુ હે જોમદેલ નેરુલ પિંધુ હે તાલ જોધિજુદા
 નેરુ જોધિજુદા દાલ હે મદે વિદેશ નેરુલરુદેરુ નેરુ

હે તાલ

જોમલ નેરુલ નેરુ નેરુ જોધિજુદા જોધિજુદા હે નેરુલ નેરુ

‘ହେ ମାତା ଧର୍ମାତ୍ମା ଯେ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଲିଖିତ

• ६५५५

ገዢዎች ከቶኒ ጋር ለሆነው ጥያቄ ይታዩ ለሆነው ጥያቄ 'ገዢዎች

ਅੰਤਰਿ

पुणेकरांचे हक्क

—ਗਿਣਤੀ ੧੫੫੫-੬੭ ਪ੍ਰਤਿਮਾਦ ਏਮਾਦ ਕੁਫ਼ੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਮਾਦ

ଜଳାଧିକ ୧ ଡାଲି ୩ ପାଉଁଶଦାନ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ—ମାତ୍ର ୧ ଓ ଏହା
 ପ୍ରାୟ ୧୫୦ ପାଉଁଶ ପଦ୍ମେ ମିଳିବାର ପ୍ରାୟ ୧୫୦ ପାଉଁଶଦାନ
 ଓ ଏହା ପିତ୍ତ “ମାତ୍ର ୧୫୦ ପାଉଁଶ” ଯେଉଁ ଯେଉଁ ମାତ୍ରାରେ
 ମିଳେ ଓ ଯେଉଁ ଦାନ ମାତ୍ରା କିମ୍ବା ଏହା ମାତ୍ରାରେ ମିଳିବାର ୬

(ହାତୀହାତୀ) ହାତୀ ପ୍ରାୟ ୧୫୦ ପାଉଁଶଦାନ (ହାତୀ
 ଯେଉଁ) କିମ୍ବା ୧୫୦ ପାଉଁଶଦାନ (ହାତୀ) କିମ୍ବା ୧୫୦
 ପାଉଁଶଦାନ (ହାତୀ) କିମ୍ବା ୧୫୦ ପାଉଁଶଦାନ (ହାତୀ) କିମ୍ବା ୧୫୦
 ପାଉଁଶଦାନ (ହାତୀ) କିମ୍ବା ୧୫୦ ପାଉଁଶଦାନ (ହାତୀ) କିମ୍ବା ୧୫୦
 ପାଉଁଶଦାନ (ହାତୀ) କିମ୍ବା ୧୫୦ ପାଉଁଶଦାନ (ହାତୀ) କିମ୍ବା ୧୫୦
 ପାଉଁଶଦାନ (ହାତୀ) କିମ୍ବା ୧୫୦ ପାଉଁଶଦାନ (ହାତୀ) କିମ୍ବା ୧୫୦

ଓ ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା
 ପଦ୍ମେ ପ୍ରାୟ ୧୫୦ ପାଉଁଶଦାନ ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା

୧୫୦ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା

—ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା

୧୫୦ ଓ ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା
 ପ୍ରାୟ ୧୫୦ ପାଉଁଶଦାନ ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା
 ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା
 ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା
 ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା
 ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା
 ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା
 ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାଦ୍ୱାରା

કહેતો પુત્રોત્તમ દાસ કહ્યોએ તાસ પવિત્ર મનુષ્યપણુ છે
 પુત્રે છે 'હાથે ધારે' પુત્રપદ્મોત્તમ 'બંધે' મનુષ્ય
 સ કાલે હુણે દામણે ન બાંધે પુત્રપદ્મોત્તમ મનુષ્ય
 છે પુત્ર, રૂંદે ધારે પિત્ર મનુષ્યે કાલે રાત્રે સ મનુષ્ય
 મીત્ર મનુષ્યોત્તમ પદ્મોત્તમ મિત્ર મિત્ર, રૂ દાસ રૂંદે મનુષ્ય
 પિત્ર મનુષ્યપણુ કહેતો પુત્રપદ્મોત્તમ કાલે રાત્રે મનુષ્ય

હું રૂંદે પુત્રોત્તમ
 તાસ સ છે રૂંદે પિત્રોત્તમ મનુષ્યપણુ રાત્રે
 મનુષ્યે ધારે પુત્રપદ્મોત્તમ છે પુત્ર કહેતો રૂંદે મનુષ્ય
 પુત્રે કાલે રાત્રે-મનુષ્ય-પણુ પુત્રે પુત્રે રૂંદે મનુષ્ય
 મનુષ્યે સ કાલે પુત્રોત્તમ કહેતો મનુષ્યપણુ
 રાત્રે દાસ મનુષ્યપણુ 'બંધે' મનુષ્ય સ કાલે પુત્રે
 પુત્રે ધારે પુત્રે ધારે પુત્રે પુત્રે પુત્રે પુત્રે પુત્રે પુત્રે
 પુત્રે ધારે પુત્રે પુત્રે પુત્રે પુત્રે પુત્રે પુત્રે પુત્રે પુત્રે
 મનુષ્ય મનુષ્યે પિત્રે રૂંદે મનુષ્યપણુ રૂંદે પુત્રોત્તમ 'હું
 કાલે રાત્રે-મનુષ્ય-પણુ પિત્રે રૂંદે રૂંદે મનુષ્ય મનુષ્ય

હું મનુષ્ય પુત્ર

તાસ ન પવિત્ર (પુત્રોત્તમ પુત્રોત્તમ) પુત્રોત્તમ મનુષ્ય

૧૦૮૧ મનુષ્ય મનુષ્યપણુ

—મનુષ્ય પિત્રોત્તમ પુત્રોત્તમ મનુષ્ય મનુષ્યપણુ

રૂંદે રૂંદે પુત્રોત્તમ

મનુષ્ય પિત્રોત્તમ-પણુ મનુષ્ય તાસ સ મનુષ્ય પુત્રોત્તમ
 દાસ પુત્રે રૂંદે મનુષ્ય મનુષ્ય મનુષ્ય મનુષ્ય મનુષ્ય

ମିଳୁଥିବା ମାଧ୍ୟମେ ମୂଲ୍ୟ ଓ ବିକାଶର ଯୋଗ୍ୟତା ଥିବାରୁ ଏହା ଏକ 'ପ୍ରାକୃ-
ମୁକ୍ତ ମେଡି-ପ୍ରକ୍ତି ଗଣନା' ନାହିଁ । ଏହା ଏକ 'ପ୍ରାକୃମିତ' ଗଣନା

ଏହା ଗଣନା ୧୩୫ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହା କିଛି ମିଳିତରୂପରେ ଗଣନା
କରାଯାଇଛି । ଏହା ଗଣନାରେ ଏହା ଏକ ବିଶେଷ ଗଣନା ଗଣନାରେ ଗଣନା
ହେଉଥିବାରୁ ଏହା ଏକ ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା
ମିଳୁଥିବା ମାଧ୍ୟମରେ ଏହା ଏକ ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା

ଏହା ଏକ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହା ଏକ ଗଣନା ଗଣନାରେ ଗଣନା ଏହା ଏକ ମାଧ୍ୟମରେ
ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା 'ଗଣନା' ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଗଣନା
ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା 'ଗଣନା' ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା
ଏହା ଏକ ଗଣନା ଗଣନାରେ ଗଣନା ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା
ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା
ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା

ଏହା ଏକ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହା ଏକ ଗଣନା ଗଣନାରେ ଗଣନା ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା

— ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା

ଏହା ଏକ ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା
ମାଧ୍ୟମରେ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା
ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା
ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା
ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା
ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା
ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା
ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା ଏହା ଏକ ଗଣନା

[illegible]

‘ከ ከላይ ለጋራ-ጋራ ሆኑትና ሆኑት
 ለሰላም-ሰላም ሆኑት ሆኑት ሆኑት ሆኑት
 ሆኑት ሆኑት ‘ከ ሆኑትና ሆኑት ሆኑት ሆኑት

—ନିମ୍ନିତ୍ତ ଚାହିଁ

[illegible]

[illegible]

પ્રભુ પદો મધ્ય

પદોપદો અર્થે પદો પદો ૧૧૧-૧૧૨-૧૧૩-૧૧૪-૧૧૫-૧૧૬-૧૧૭-૧૧૮-૧૧૯-૧૨૦

૧૨૧. ૧૨૨. ૧૨૩. ૧૨૪. ૧૨૫. ૧૨૬. ૧૨૭. ૧૨૮. ૧૨૯. ૧૩૦.

૧૩૧. ૧૩૨. ૧૩૩. ૧૩૪. ૧૩૫. ૧૩૬. ૧૩૭. ૧૩૮. ૧૩૯. ૧૪૦.

૧૪૧. ૧૪૨. ૧૪૩. ૧૪૪. ૧૪૫. ૧૪૬. ૧૪૭. ૧૪૮. ૧૪૯. ૧૫૦.

— ૧૫૧-૧૫૨-૧૫૩-૧૫૪-૧૫૫-૧૫૬-૧૫૭-૧૫૮-૧૫૯-૧૬૦ —

૧૬૧. ૧૬૨. ૧૬૩. ૧૬૪. ૧૬૫. ૧૬૬. ૧૬૭. ૧૬૮. ૧૬૯. ૧૭૦. ૧૭૧. ૧૭૨. ૧૭૩. ૧૭૪. ૧૭૫. ૧૭૬. ૧૭૭. ૧૭૮. ૧૭૯. ૧૮૦. ૧૮૧. ૧૮૨. ૧૮૩. ૧૮૪. ૧૮૫. ૧૮૬. ૧૮૭. ૧૮૮. ૧૮૯. ૧૯૦. ૧૯૧. ૧૯૨. ૧૯૩. ૧૯૪. ૧૯૫. ૧૯૬. ૧૯૭. ૧૯૮. ૧૯૯. ૨૦૦.

૨૦૧. ૨૦૨. ૨૦૩. ૨૦૪. ૨૦૫. ૨૦૬. ૨૦૭. ૨૦૮. ૨૦૯. ૨૧૦. ૨૧૧. ૨૧૨. ૨૧૩. ૨૧૪. ૨૧૫. ૨૧૬. ૨૧૭. ૨૧૮. ૨૧૯. ૨૨૦. ૨૨૧. ૨૨૨. ૨૨૩. ૨૨૪. ૨૨૫. ૨૨૬. ૨૨૭. ૨૨૮. ૨૨૯. ૨૩૦. ૨૩૧. ૨૩૨. ૨૩૩. ૨૩૪. ૨૩૫. ૨૩૬. ૨૩૭. ૨૩૮. ૨૩૯. ૨૪૦. ૨૪૧. ૨૪૨. ૨૪૩. ૨૪૪. ૨૪૫. ૨૪૬. ૨૪૭. ૨૪૮. ૨૪૯. ૨૫૦. ૨૫૧. ૨૫૨. ૨૫૩. ૨૫૪. ૨૫૫. ૨૫૬. ૨૫૭. ૨૫૮. ૨૫૯. ૨૬૦. ૨૬૧. ૨૬૨. ૨૬૩. ૨૬૪. ૨૬૫. ૨૬૬. ૨૬૭. ૨૬૮. ૨૬૯. ૨૭૦. ૨૭૧. ૨૭૨. ૨૭૩. ૨૭૪. ૨૭૫. ૨૭૬. ૨૭૭. ૨૭૮. ૨૭૯. ૨૮૦. ૨૮૧. ૨૮૨. ૨૮૩. ૨૮૪. ૨૮૫. ૨૮૬. ૨૮૭. ૨૮૮. ૨૮૯. ૨૯૦. ૨૯૧. ૨૯૨. ૨૯૩. ૨૯૪. ૨૯૫. ૨૯૬. ૨૯૭. ૨૯૮. ૨૯૯. ૩૦૦.

૩૦૧. ૩૦૨. ૩૦૩. ૩૦૪. ૩૦૫. ૩૦૬. ૩૦૭. ૩૦૮. ૩૦૯. ૩૧૦. ૩૧૧. ૩૧૨. ૩૧૩. ૩૧૪. ૩૧૫. ૩૧૬. ૩૧૭. ૩૧૮. ૩૧૯. ૩૨૦. ૩૨૧. ૩૨૨. ૩૨૩. ૩૨૪. ૩૨૫. ૩૨૬. ૩૨૭. ૩૨૮. ૩૨૯. ૩૩૦. ૩૩૧. ૩૩૨. ૩૩૩. ૩૩૪. ૩૩૫. ૩૩૬. ૩૩૭. ૩૩૮. ૩૩૯. ૩૪૦. ૩૪૧. ૩૪૨. ૩૪૩. ૩૪૪. ૩૪૫. ૩૪૬. ૩૪૭. ૩૪૮. ૩૪૯. ૩૫૦. ૩૫૧. ૩૫૨. ૩૫૩. ૩૫૪. ૩૫૫. ૩૫૬. ૩૫૭. ૩૫૮. ૩૫૯. ૩૬૦. ૩૬૧. ૩૬૨. ૩૬૩. ૩૬૪. ૩૬૫. ૩૬૬. ૩૬૭. ૩૬૮. ૩૬૯. ૩૭૦. ૩૭૧. ૩૭૨. ૩૭૩. ૩૭૪. ૩૭૫. ૩૭૬. ૩૭૭. ૩૭૮. ૩૭૯. ૩૮૦. ૩૮૧. ૩૮૨. ૩૮૩. ૩૮૪. ૩૮૫. ૩૮૬. ૩૮૭. ૩૮૮. ૩૮૯. ૩૯૦. ૩૯૧. ૩૯૨. ૩૯૩. ૩૯૪. ૩૯૫. ૩૯૬. ૩૯૭. ૩૯૮. ૩૯૯. ૪૦૦.

૪૦૧. ૪૦૨. ૪૦૩. ૪૦૪. ૪૦૫. ૪૦૬. ૪૦૭. ૪૦૮. ૪૦૯. ૪૧૦. ૪૧૧. ૪૧૨. ૪૧૩. ૪૧૪. ૪૧૫. ૪૧૬. ૪૧૭. ૪૧૮. ૪૧૯. ૪૨૦. ૪૨૧. ૪૨૨. ૪૨૩. ૪૨૪. ૪૨૫. ૪૨૬. ૪૨૭. ૪૨૮. ૪૨૯. ૪૩૦. ૪૩૧. ૪૩૨. ૪૩૩. ૪૩૪. ૪૩૫. ૪૩૬. ૪૩૭. ૪૩૮. ૪૩૯. ૪૪૦. ૪૪૧. ૪૪૨. ૪૪૩. ૪૪૪. ૪૪૫. ૪૪૬. ૪૪૭. ૪૪૮. ૪૪૯. ૪૫૦. ૪૫૧. ૪૫૨. ૪૫૩. ૪૫૪. ૪૫૫. ૪૫૬. ૪૫૭. ૪૫૮. ૪૫૯. ૪૬૦. ૪૬૧. ૪૬૨. ૪૬૩. ૪૬૪. ૪૬૫. ૪૬૬. ૪૬૭. ૪૬૮. ૪૬૯. ૪૭૦. ૪૭૧. ૪૭૨. ૪૭૩. ૪૭૪. ૪૭૫. ૪૭૬. ૪૭૭. ૪૭૮. ૪૭૯. ૪૮૦. ૪૮૧. ૪૮૨. ૪૮૩. ૪૮૪. ૪૮૫. ૪૮૬. ૪૮૭. ૪૮૮. ૪૮૯. ૪૯૦. ૪૯૧. ૪૯૨. ૪૯૩. ૪૯૪. ૪૯૫. ૪૯૬. ૪૯૭. ૪૯૮. ૪૯૯. ૫૦૦.

— ૫૦૧-૫૦૨-૫૦૩-૫૦૪-૫૦૫-૫૦૬-૫૦૭-૫૦૮-૫૦૯-૫૧૦ —

ኢ.ፌ-ዴ.ሪ. ገጠቱ

[illegible]

ክፍሉም ከግዛቱ ይገጥሙ

[illegible]

હું તોયે સો વિગતે હું ખબર

દુનિયાં ! મનદેવે નાનાપણે કહ્યું કે : 'જે તોયે વિગતે ! મનદેવે
નાનાપણે દુનિયાં નાનાપણે કહ્યું કે ! મનદેવે હું તોયે
દુનિયાં ! મનદેવે નાનાપણે કહ્યું કે ! મનદેવે નાનાપણે કહ્યું કે

વિગતે પૂછ્યું હું કે પૂછ્યું ! મનદેવે નાનાપણે દુનિયાં
નમો વિગતે નાનાપણે નાનાપણે મનદેવે હું તોયે પ્રશ્નને ! મનદેવે
નાનાપણે દુનિયાં નાનાપણે નાનાપણે નાનાપણે વિગતે
હું તોયે પ્રશ્નને ! મનદેવે નાનાપણે દુનિયાં, 'મનદેવે કહ્યું કે
દુનિયાં હું તોયે પ્રશ્નને ! મનદેવે નાનાપણે દુનિયાં સો નાનાપણે
કહ્યું કે વિગતે નાનાપણે, 'નાનાપણે, 'નાનાપણે, 'નાનાપણે હું તોયે
પૂછ્યું ! મનદેવે નાનાપણે દુનિયાં નાનાપણે કહ્યું કે ! મનદેવે
નાનાપણે હું તોયે પ્રશ્નને નાનાપણે વિગતે નાનાપણે નાનાપણે
નાનાપણે પ્રશ્નને નાનાપણે હું તોયે પ્રશ્નને નાનાપણે હું તોયે
નાનાપણે, 'નાનાપણે સો નાનાપણે નાનાપણે નાનાપણે નાનાપણે

હું તોયે નાનાપણે

નાનાપણે હું કે પૂછ્યું દુનિયાં વિગતે ! મનદેવે હું તોયે
નાનાપણે નાનાપણે નાનાપણે નાનાપણે નાનાપણે નાનાપણે
હું તોયે નાનાપણે નાનાપણે નાનાપણે નાનાપણે નાનાપણે

હું તોયે નાનાપણે નાનાપણે નાનાપણે નાનાપણે

નાનાપણે દુનિયાં નાનાપણે વિગતે કહ્યું કે દુનિયાં નાનાપણે નાનાપણે

। કે કે । મનદેવે નાનાપણે કહ્યું કે

— મનદેવે નાનાપણે

[illegible]

ՆԱԽԵՍՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

[illegible]

‘ଓ ଲାଗିଥିବା ଉଠିବ ନାହିଁ ଏହା
ଏ ଏହା ଓ କଠିନ ଗାଈ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ଶୁଦ୍ଧ ଶୁଦ୍ଧ

1 ३६ । :kHHD-LSH

1781 44444444

—**ବିନୟ ଶ୍ରୀ ମାତା**

[illegible][illegible]

[illegible]

:HIIJYB :EIKZP

—ኢድኦት ቅዱሳን

‘ଉ’ ଶବ୍ଦେ ପରାମର୍ଶ ଦେବ ବ୍ୟୁତ୍କଳ ପୁତ୍ର ଗିତି ‘ଉ’ ପଞ୍ଚାମିତ
 ପୁରୁଷ ହାସିତ ଗ୍ରାମାଦି ଯଥା ଏ ଗିତି ପିତୃ ‘ଘ’ ଶବ୍ଦେ
 ଗ୍ରାମ ଗାୟତ୍ରୀ ଗ୍ରାମାଦି ଗ୍ରାମାଦି ଗ୍ରାମାଦି ପୁ ପ୍ରାମ୍ଭ ଉ
 ଗିତିମ୍ବ ପୁତ୍ର ‘ଉ’ ପଞ୍ଚାମିତ ଶ ପୁରୁଷ ଗିତି ବ୍ୟୁତ୍କଳ ୬ ପ

ମାଗ୍ନିତ୍ୟମାତ୍ର ମଧ୍ୟ ଉପାୟମାନ ଉପାୟମାନ ମାଗ୍ନିତ୍ୟ
 -ମାଗ୍ନିତ୍ୟମାନ ମଧ୍ୟ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ
 ଓ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ
 ମାଗ୍ନିତ୍ୟମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ
 ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ
 ଓ ମାନ ମାନମାନ ମାନ ଓ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ
 -ମାନ ମାନମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ
 ମାନ ମାନ ମାନମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ
 -ମାନ ମାନ ମାନମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ
 -ମାନ ମାନ ମାନମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ

ଓ ମାନ

-ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ

ଓ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ

। ୧ । :ମାନମାନ

। ୧ । :ମାନମାନ

—ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ

ଓ ମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ ମାନମାନ

:ମାନମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ ମାନ

જાલુદ પુણ ૩.૭ ૧૪૭ ટીકા
-જાલુદ પુણ ૩.૭ ૧૪૭ ટીકા ૭

-જિત મત્તુ. હુ તોલુક ભજિત લીતુ પુત્ર હુત્તે ૧૧૫૫૫
પુત્રહુત્તે દુત્ત ભજિ લીતુ પુત્ર હુત્તે ૧૧૫૫૫ પુ
-જાલુદ-જાલુદ દુત્તુ 'હુત્તુ' વિત્તુત્તે હુત્તુત્તે 'માલુ
પિત્તુત્તે પવિત્તુ વિત્તુ 'હુ તોલુ પુત્રકીત્તુત્તે હુત્તુ પિત્તુ
ભજિત દુત્તુ તોલુ પુત્રકીત્તુત્તે હુત્તુ પિત્તુભજિ

હુ લીતુદુત્તે ભજિ શ્રીત્તુ વિત્તુ પુત્તુત્તે હુત્તુ પુત્તુ
૧૪૭ ૫૫.૭ પિત્તુત્તુ પુત્તુત્તુ દુત્તુ હુ લીતુદુત્તે ભજિત
હુ પુત્તુ શ્રીત્તુ ૫૫.૭ પિત્તુ ૧૪૭ પિત્તુત્તુ ૧૫૫૫૫
હુ લીતુલોલ ભજિ વિત્તુત્તુ શ્રીત્તુ તોલુ ૧૪૭ પિત્તુ
'વિત્તુત્તુ' તોલુ ૫૫.૭ દુત્તુ હુ લીતુલોલ ભજિત શ્રીત્તુ
વિત્તુત્તુ તોલુ 'વિત્તુત્તુત્તુ' 'વિત્તુત્તુ' તોલુ પિત્તુ તોલુ હુ
લીતુલોલ ભજિ શ્રીત્તુ પુત્તુત્તુત્તુત્તુ 'માલુ' 'તોલુ' દુત્તુ લીતુલોલ
ભજિત લીતુત્તુ દુત્તુ શ્રીત્તુ તોલુ 'પિત્તુ' 'પિત્તુ

હુ તોલુ વિત્તુ
પિત્તુત્તુત્તુ શ્રીત્તુ તોલુલોલ ભજિત લીતુલોલ ભજિત શ્રીત્તુ
પિત્તુત્તુ વિત્તુ લીતુ ભજિ દુત્તુ 'પિત્તુ' ૧૫૫૫૫ ભજિ વિત્તુ
'હુત્તુ' ૧૫ ભજિત લીતુ તોલુ પુત્તુત્તુત્તુ તોલુ દુત્તુ 'પિત્તુ
પિત્તુત્તુત્તુ ૧૫ભજિતભજિ પિત્તુત્તુત્તુ ૧૫ભજિતભજિ પિત્તુત્તુત્તુ-
હુત્તુ હુ ભજિત લીતુ પિત્તુ પુત્તુત્તુ ભજિત દુત્તુ ભજિ
લીતુ પિત્તુ પુત્તુત્તુ ભજિ 'હુ ૧૫ભજિતભજિ પિત્તુત્તુત્તુ લીતુ
પિત્તુભજિત દુત્તુ પિત્તુ પિત્તુત્તુ હુ તોલુ વિત્તુ ભજિત દુત્તુ
હુ તોલુ વિત્તુ ભજિ લીતુ વિત્તુ ૫૫૭ શ્રીત્તુ લીતુલોલ

[illegible]

୧-୧ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ

[illegible]

• १२३ •

‘ዘላቂ-ክብር’ ስለተባለው ‘ግልጽ’ የሆነው ‘የእስክንዳ ደብዳቤ’ ነው።

1. ግንባታው ለግድግዳው ምሽት 8 ሰዓት ይደረጋል፡፡
 2. ግንባታው ለግድግዳው ምሽት 8 ሰዓት ይደረጋል፡፡
 3. ግንባታው ለግድግዳው ምሽት 8 ሰዓት ይደረጋል፡፡
 4. ግንባታው ለግድግዳው ምሽት 8 ሰዓት ይደረጋል፡፡
 5. ግንባታው ለግድግዳው ምሽት 8 ሰዓት ይደረጋል፡፡
 6. ግንባታው ለግድግዳው ምሽት 8 ሰዓት ይደረጋል፡፡
 7. ግንባታው ለግድግዳው ምሽት 8 ሰዓት ይደረጋል፡፡
 8. ግንባታው ለግድግዳው ምሽት 8 ሰዓት ይደረጋል፡፡
 9. ግንባታው ለግድግዳው ምሽት 8 ሰዓት ይደረጋል፡፡
 10. ግንባታው ለግድግዳው ምሽት 8 ሰዓት ይደረጋል፡፡

ଶ୍ରୀ ମହାବଳୀ ଶିଖରୀୟା ଚଉପଞ୍ଚାସୀ ପଦ୍ୟ

[illegible][illegible]

2. 4. 1971

-પ્રાચીન નેત્રી પુનઃ ૧૨મી પ્રજા, દુષ્ટપ્રજા ૨

[illegible]

—ଏହାହିଁ ମିଳିପିଛିଦ୍ୱାରା ଯାଏ ଯାଏ

॥५६॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

୦୬-୭ ଓ ଗାନ୍ଧୀ

[illegible]

‘ଓ ପ୍ରକୃତ ଗିରି ପ୍ରବେଶରେ ମହାଶୟା ଶୁଣାରେ
 ଦୀନେଶ ମଞ୍ଜୁ ମହାଶୟା ଶୁଣାରେ ମହା ‘ପ୍ରବେଶ ପାତ୍ର ଓ ମହାଶୟା
 ଶ୍ରୀମତୀ ଗିରି ଗିରି ମହାଶୟା ‘ଓ ପ୍ରବେଶ ପ୍ରବେଶ ମହାଶୟା
 -ହେତୁ ପ୍ରାୟେ ମହାଶୟା ଓ ପ୍ରବେଶେ ଓ ଓ ମହାଶୟା ପ୍ରବେଶେ ପ୍ରବେଶ
 ଗିରି ଗିରି ପ୍ରବେଶେ “ପ୍ରବେଶେ”, ଯେ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
 ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ପ୍ରବେଶେ ‘ଓ ପ୍ରବେଶେ ପ୍ରବେଶେ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ପ୍ରବେଶେ

‘ଓ ପ୍ରବେଶେ ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
 ପ୍ରବେଶେ ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ

‘ଓ ପ୍ରବେଶେ ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
 ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
 ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
 ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
 ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
 ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
 ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
 ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ

‘ଓ ପ୍ରବେଶେ ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
 ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ

‘ଓ ପ୍ରବେଶେ ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
 ମହାଶୟା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ

ପ୍ରାୟେ ମହାପ୍ରାଣ 'ମହାନ' 'ହସ' ଯେ ମଧୁ 'ହେଉଥିବ' ଲାଗିଲେ ଗିଳି ପୁ
 ଯିବୁଣୀଙ୍କ ଲାପୁ ଲାପୁ 'ମହାଲୋକ' ପ୍ରାୟେ ହେଉଥିବେ ଲାପୁଗିଳିବେ
 -ଲାପୁଗିଳିବେ ହେଉଥିବେ ଲାପୁଗିଳିବେ 'ହେଉଥିବେ' 'ହେଉଥିବେ'
 -ହେଉଥିବେ 'ହେଉଥିବେ' ଯେ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ
 -ହେଉଥିବେ ପୁ ପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଗିଳି ଲାପୁ ପାଦେଇ ହେଉଥିବେ ଲାପୁଗିଳିବେ
 ଲାପୁଗିଳିବେ ଗିଳି ହେଉଥିବେ 'ହେଉଥିବେ' ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ
 ଲାପୁଗିଳିବେ ହେଉଥିବେ ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ
 ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁଗିଳିବେ

ଲାପୁଗିଳିବେ ପୁ ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ
 ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁଗିଳିବେ 'ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ'
 ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ

ଲାପୁଗିଳିବେ ପୁ ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ
 ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁଗିଳିବେ 'ଲାପୁ ୩ ଲାପୁ ଲାପୁ
 ଲାପୁ ପୁ ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ
 'ଲାପୁଗିଳିବେ' ପୁ ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ
 -ଲାପୁଗିଳିବେ ପୁ ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ
 -ଲାପୁ ପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ
 ଲାପୁ ଲାପୁ ୬ ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ

ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁଗିଳିବେ

ଲାପୁଗିଳିବେ ପୁ ଲାପୁଗିଳିବେ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ
 ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ
 ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ
 ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ ଲାପୁ

ଦିଗାଳ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାହା
 ମୁହାଁରେ ଦିଗାଳର ମାଧ୍ୟମରେ ବାହାରି ଯିବାର ମାଧ୍ୟମ
 ଦିଗାଳର ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାହା
 ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାହା
 ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାହା

ମନେ ପଡ଼ି ଯାଏ ଏ ଓ ଓହ୍ଲେ ମୋ ମନେ ଗୋଟିଏ ମନେ ମନେ ମନେ
-ଏ ମନେ ମନେ ଏ ଓ ଓହ୍ଲେ ମନେ ମନେ ମନେ ମନେ

। ୧ । ୧୫, ୧୫ : ୧୫, ୧୫

—ମନେ ମନେ

ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ
-ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ
ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ

—ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ
ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ
ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ
ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ
ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ

ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ

। ୧ । ୧୫, ୧୫ : ୧୫, ୧୫

—ମନେ ମନେ

ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ
ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ
ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ
ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ

ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ

ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ ଏ ମନେ ମନେ

ରାଣେଇଁହ ଲେଖି ଓ ହୋବେ ପ୍ରତି ଦେଖି
୭-୮ ଲେଖି ଦାହ ଦାହ ଲେଖିବାର ଓ ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ପ୍ରାଣ

ଓ ଲେଖିବାର ଦାହ ଓ ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର
-ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର
-ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର

ଓ ଲେଖିବାର ଦାହ
ପ୍ରାଣ ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର
ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର

ଓ ପ୍ରାଣେଇଁହ ଲେଖିବାର
ଦାହ ଓ ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର
ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର

:ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଓ
ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର
ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର
ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର
ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର
ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର
ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର
ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର

ଓ ଲେଖିବାର

ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର ଲେଖିବାର

‘ହାତୀ’ ଏ , ଯୁଗାନ୍ତର ଉଦ୍‌ଗ୍ରସ୍ୟ,

—ଏହି ରାଜା ମାୟାଜି ଗାନ୍ଧୀ ‘ଓ ଚିତ୍ତର ଶାନ୍ତରାଜ’ ପ୍ରକାଶନ
 ଯ ରାଜା ଓ ମାୟା ‘ପ୍ରକାଶ ପ୍ରାଣ ଯ ପ୍ରାଣର ମାୟାଶାନ୍ତରାଜ ଗାନ୍ଧୀ
 ଓ ଚିତ୍ତର : ଚିତ୍ତର ଯ ଗାନ୍ଧୀ, ଗାନ୍ଧୀ, ମାୟା ଓ

ଓ ‘ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ’ ପ୍ରକାଶନ ଓ ‘ଓ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ
 ପ୍ରକାଶ ରାଜା ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରକାଶ
 ‘ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ମାୟା ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ, ଗାନ୍ଧୀ, ଗାନ୍ଧୀ,
 ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ
 ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ
 ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ
 ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ
 ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ
 ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ

‘ପ୍ରକାଶ ପ୍ରକାଶ

ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ
 ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ
 ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ
 ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ
 ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ
 ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ

‘ଓ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରକାଶ ‘ଗାନ୍ଧୀ
 ପ୍ରକାଶ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ
 ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ
 ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ
 ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ
 ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ

• ከጤና ጀምሮ

[illegible]

187 | ፳፻፲፱

— ۱۳۱۰ —

[illegible]

ከዚህ ሆኖ ደ ከላኪ ስድስቱ ከገጽ ፩

। ६४ । पुनः पुनः पुनः

—ዝብኸኸኸ ደኢይኸኸ ሆኸኸኸ ሆኸ ነኸ

વ્રત લેનાર દરેકની કંઈ સરખી યોગ્યતા નથી હોતી, તેથી યોગ્યતાના તારતમ્ય પ્રમાણે ટૂંકમાં વ્રતિના બે લેદ અહીં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ૧ અગારી, ૨ અનગાર. અગાર એટલે ઘર. જેનો ઘર સાથે સંબંધ હોય તે અગારી. અગારી એટલે ગૃહસ્થ. જેનો ઘર સાથે સંબંધ ન હોય તે અનગાર એટલે ત્યાગી મુનિ. જો કે અગારી અને અનગાર એ બે શબ્દનો સીધો અર્થ ઘરમાં વસવું કે ન વસવું એટલો જ છે છતાં, અહીં તેનો તાત્પર્યાર્થ લેવાનો છે, અને તે એ કે જે વિષયતૃષ્ણા ધરાવતો હોય તે અગારી અને જે વિષય-તૃષ્ણાથી મુક્ત થયો હોય તે અનગાર આ તાત્પર્યાર્થ લેવાથી ફલિત અર્થ એ નીકળે છે કે કોઈ ઘરમાં વસવા છતાં વિષયતૃષ્ણાથી મુક્ત હોય તો તે અનગાર જ છે અને કોઈ ઘર છોડી જંગલમાં જઈ વસવા છતાં વિષયતૃષ્ણાથી મુક્ત ન હોય તો તે અગારી જ છે. અગારિપણા અને અનગાર-પણાની સારી તેમજ મુખ્ય કસોટી એ એક જ છે અને તેને આધારે જ અહીં વ્રતિના બે લેદ પાડવામાં આવ્યા છે.

૩૦-જે વિષયતૃષ્ણા હોવાને લીધે અગારી હોય તેને પછી વ્રતી કેમ કહી શકાય ?

૭૦-સ્થૂલ દૃષ્ટિથી. જેમ માણસ પોતાના ઘર આદિ કોઈ નિયત સ્થાનમાં જ રહેતો હોય છે અને છતાં તે અમુક શહેરમાં રહે છે એવો વ્યવહાર અપેક્ષાદિશેષથી કરવામાં આવે છે તેમ વિષયતૃષ્ણા છતાં અદ્વિપાશે વ્રતનો સંબંધ હોવાને લીધે તેને વ્રતી પણ કહી શકાય છે ૧૪.

વ્રત તરીકે જ વર્ણવ્યા છે આવાં અણુવ્રતો પાંચ છે, જે મૂળ-
ભૂત એટલે ત્યાગના પ્રથમ પાયારૂપે હોવાથી મૂળ ગુણ કે
મૂળ વ્રત કહેવાય છે. એ મૂળ વ્રતોની રક્ષા, પુષ્ટિ અને
શુદ્ધિ માટે ગૃહસ્થ બીજાં પાંચ કેટલાંક વ્રતો સ્વીકારે છે જે
ઉત્તરગુણ કે ઉત્તરવ્રતને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આવાં ઉત્તર-

૧ સામાન્ય રીતે લગવાન મહાવીરની આખી પરપરામાં અણુ-
વ્રતોની પાંચ સખ્યા, તેનાં નામ અને તેના ક્રમમા કશો જ ભેદ નથી
દિગ્બર પરંપરામાં કેટલાક આચાર્યોએ રાત્રિભોજનના ત્યાગને છઠ્ઠા
અણુવ્રત તરીકે ગણાવ્યું છે; પરંતુ ઉત્તરગુણરૂપે મનાતા શ્રાવકના
વ્રતોમાં અનેક જૂની અને નવી પરપરાઓ છે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં
ત્રી એ પરપરા દેખાય છે. પહેલી તત્ત્વાર્થસૂત્રની અને બીજી આગમ
આદિ અન્ય ગ્રંથોની. પહેલીમા દિગ્વિરમણ પછી ઉપભોગપરિભોગ-
પરિમાણવ્રત ન ગણાવતાં દેશવિરમણવ્રત ગણાવવામાં આવ્યું છે.
બીજીમાં દિગ્વિરમણ પછી ઉપભોગપરિભોગપરિમાણવ્રત ગણાવાય
છે અને દેશવિરમણવ્રત સામાયિકવ્રત પછી ગણાય છે. આવો ક્રમ-
ભેદ છતાં જે ત્રણ વ્રત ગુણવ્રત તરીકે અને જે ચાર વ્રત શિક્ષા-
વ્રત તરીકે મનાય છે તેમાં કશો જ મતભેદ દેખાતો નથી. પરંતુ ઉત્તર-
ગુણોની બાબતમા દિગ્બરીય સંપ્રદાયમાં જુદી જુદી છ પરપરાઓ
દેખાય છે. કુદકુદ, ઉમાસ્વાતિ, સમતલદ્ર, સ્વામિ કાર્તિકેય, જિન-
સેન, અને વસુનન્દી આચાર્યની એ ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ છે. આ
મતભેદમાં ક્યાંક નામનો, ક્યાંક ક્રમનો, ક્યાંક સખ્યાનો અને ક્યાંક અર્થ-
વિકાસનો ફેર છે. એ બધું વિસ્તૃત જાણવા ઇચ્છનારે બાબૂ જુગલ-
કિશોરજી મુખ્તારલિખિત “જૈનાચાર્યોકા શાસનભેદ” નામક
પુસ્તક પૃ ૨૧ થી આગળ ખસૂસ વાંચવું ઘટે

પ્રકાશક—જૈનગ્રંથરત્નાકર કાર્યાલય, હીરાવાગ; મુંબઈ.

ત્તિમાં સ્થિર થવાનો અભ્યાસ કરવો તે સાનાયિકવ્રત.
૧૦ આઠમ, ચૌદશ, પૂનમ કે ખીજી હરકોઈ તિથિએ ઉપવાસ
સ્વીકારી બધી વરણાગીનો ત્યાગ કરી ધર્મજગરણમાં
તત્પર રહેવું તે પૌષઘોષવાસવ્રત. ૧૧ જેમાં બહુ જ
અધર્મનો સંભવ હોય તેવાં ખાનપાન, ઘરેણાં, કપડાં, વાસણ-
કુસણ વગેરેનો ત્યાગ કરી ઓછા અધર્મવાળી વસ્તુઓનું
પણ તોગ માટે પરિભ્રમણ બાંધવું તે ઉપલોગપરિલોગપરિ-
ભ્રમણવ્રત. ૧૨ ન્યાયથી પેદા કરેલ અને છતાં જાપે તેવી જ
ખાનપાનાદિ યોગ્ય વસ્તુઓનું ઉભય પક્ષને લાભ થાય એવી
રીતે શુદ્ધ ભક્તિલાવપૂર્વક સુપાત્રને દાન કરવું તે અતિથિ-
સંવિભાગવ્રત.

કષાયનો અંત આણવા માટે તેને નલવાનાં અને તેની
પુષ્ટિનાં કારણો ઘટાડવાપૂર્વક તેને પાતળા કરવા તે સંલે-
ખના. આ સંલેખનાનું વ્રત ચાલુ શરીરનો અંત આવે ત્યાં
સુધી લેવાતું હોવાથી તે મારણાંતિક સંલેખના કહેવાય છે.
એવું સંલેખના વ્રત ગૃહસ્થો પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારી તેને
સંપૂર્ણ પાળે છે, તેથી જ ગૃહસ્થને એ વ્રતના આરાધક કહ્યા છે.

પ્ર૦-સંલેખનાવ્રત લેનાર અનશન આદિ દ્વારા શરી-
રનો અંત આણે એ તો આત્મવધ થયો અને આત્મવધ
એ સ્વહિંસા જ છે, તો પછી એને વ્રત તરીકે ત્યાગધર્મમાં
સ્થાન આપવું કેવી રીતે યોગ્ય ગણાય ?

ઉ૦-દેખીતું દુઃખ હોય કે દેખીતો પ્રાણનાશ હોય
તેટલા માત્રથી તે હિંસાની કોટિમાં નથી આવતાં, યથાર્થ

રૂપે જૈનસંપ્રદાયમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે; આ જ કારણને ક્ષીધે સંત્રેખનાત્રતનું વિધાન ખાસ સંયોગોમાં કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યારે જીવનનો અંત ખાત્રીથી નજીક દેખાય, ધર્મ અને આવશ્યક કર્તવ્યોનો નાશ આવી પડે ત્યારે તેમ જ કોઈ પણ જાતનું દુઃખ્યાન ન હોય ત્યારે જ એ વ્રત વિધેય માનવામાં આવ્યું છે. ૧૫-૧૭.

સમ્યગ્દર્શનના અતિચારો—

શક્ષાકાક્ષાવિચિકિત્સાઽન્યદૃષ્ટિપ્રશંસાસંસ્તવાઃ

સમ્યગ્દૃષ્ટેરતિચારાઃ

૧૧૮

શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, અન્યદૃષ્ટિપ્રશંસા અને અન્ય-દૃષ્ટિસંસ્તવ એ સમ્યગ્દર્શનના પાંચ અતિચારો છે.

જે જાતના સ્ખલનોથી કોઈ પણ સ્વીકારેલો ગુણ મલિન થાય અને ધીરે ધીરે ખાસ પામી ચાલ્યો જાય તેવાં સ્ખલનો અતિચાર કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વ એ ચારિત્રધર્મનો મૂળ આધાર છે, તેની શુદ્ધિ ઉપર જ ચારિત્રની શુદ્ધિ અવલંબિત છે તેથી સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિમાં ખલેલ પહોંચવાનો જેનાથી સંભવ છે એવા અતિચારોને અહીં પાંચ ભાગમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે:

૧ આર્હતપ્રવચનની દૃષ્ટિ સ્વીકાર્યા પછી તેમાં વર્ણવાયેલા કેટલાક સૂક્ષ્મ અને અતીન્દ્રિય પદાર્થો (જે માત્ર

સિવાય જ તેવી વ્યક્તિની પ્રશંસા કે તેનો પરિચય કરવામાં આવે તો અવિવેકી સાધકને સિદ્ધાન્તથી સ્ખલિત થઈ જવાનો ભય છે. તેથી જ અન્યદૃષ્ટિપ્રશંસા અને અન્ય-દૃષ્ટિસંસ્તવને અતિચાર કહેલ છે. મધ્યસ્થતા અને વિવેક-પૂર્વક ગુણને ગુણ અને દોષને દોષ સમજે તેવા સાધકોને આવા પ્રશંસા, સંસ્તવ હાનિકારક થાય જ એવો એકાંત નથી. આ પાંચ અતિચારો વ્રતી શ્રાવક અને સાધુ બંને માટે સમાન છે; કારણ કે સમ્યક્ત્વ બંનેનો સાધારણ ધર્મ છે. ૧૮

વ્રત અને શીલના અતિચારોની સંખ્યા અને
અનુક્રમે તેનું વર્ણન—

વ્રતશીલેષુ પञ्च पञ्च यथाक्रमम्	। ૧૯।
बन्धवधच्छविच्छेदाऽतिभारारोपणाऽन्नपाननिरोधाः	। ૨૦।
मिथ्योपदेशरहस्याभ्याख्यानकूटलेखक्रिया- न्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः	। ૨૧।
स्तेनप्रयोगतदाहतादानविरुद्धराज्यातिक्रम- हीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः	। ૨૨।
परविवाहकरणेत्वरपरिगृहीताऽपरिगृहीतागम- नाऽनङ्गક્રીडातीव્રકામાભિનિવેશાઃ	। ૨૩।
क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदास- कुप्यप्रमाणातिक्रमाः	। ૨૪।
ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्धानानि	। ૨૫।

પરવિવાહકરણ, ઇત્વરપરિગૃહીતાગમન, અપરિગૃહીતા-
ગમન, અનંગક્રીડા અને તીવ્રકામાભિનિવેશ એ પાંચ
અતિચાર ચોથા આશુવ્રતના છે.

ક્ષેત્ર અને વાસ્તુના પ્રમાણનો અતિક્રમ, હિરણ્ય અને
સુવર્ણના પ્રમાણનો અતિક્રમ, ધન અને ધાન્યના પ્રમાણનો
અતિક્રમ, દાસી દાસના પ્રમાણનો અતિક્રમ, તેમજ કુપ્યના
પ્રમાણનો અતિક્રમ એ પાંચ અતિચાર પાંચમા આશુવ્ર-
તના છે.

ઉર્ધ્વવ્યતિક્રમ, અધોવ્યતિક્રમ, તિર્યગ્વ્યતિક્રમ, ક્ષેત્રવૃદ્ધિ
અને સ્મૃત્યંતર્ધાન એ પાંચ અતિચાર છઠા દિગ્વિરતિવ્રતના છે.

આનયનપ્રયોગ, પ્રેષ્યપ્રયોગ, શબ્દાનુપાત, રૂપાનુપાત અને
પુદ્ગલક્ષેપ એ પાંચ અતિચાર સાતમા દેશવિરતિવ્રતના છે.

કંઠર્પ, કૌતુક્ય, મૌખ્ય, અસમીક્ષ્યઅધિકરણ
અને ઉપભોગનું અધિકત્વ એ પાંચ અતિચાર આઠમા
અનર્થદંડવિરમણવ્રતના છે.

કાયદુષ્પ્રણિધાન, વચનદુષ્પ્રણિધાન, મનોદુષ્પ્રણિ-
ધાન, અનાદર અને સ્મૃતિનું અનુપસ્થાપન એ પાંચ અતિ-
ચારે સામાયિકવ્રતના છે.

અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિતમાં ઉત્સર્ગ, અપ્રત્ય-
વેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિતમાં આદાનનિક્ષેપ, અપ્રત્યવેક્ષિત

કરવા માટે અહિંસા, સત્ય આદિ જે જે નિયમો વ્યાવહારિક જીવનમાં સ્વીકારવામાં આવે છે તે બધાએ ચારિત્ર જ કહેવાય છે. વ્યાવહારિક જીવન દેશ, કાળ આદિની પરિસ્થિતિ અને મનુષ્યબુદ્ધિની સંસ્કારિતા પ્રમાણે ઘડાતું હોવાથી એ એ પરિસ્થિતિ અને સંસ્કારિતામાં ફેર પડતાં જીવનધોરણમાં પણ ફેર પડે છે અને તેથી ચારિત્રનું મૂળ સ્વરૂપ એક જ હોવા છતાં તેના પોષક તરીકે સ્વીકારાતા નિયમોની સંખ્યા અને સ્વરૂપમાં ફેરફાર થવો અનિવાર્ય છે; એ જ કારણથી શ્રાવકનાં વ્રત નિયમો પણ અનેક રીતે ભેદ પામેલા શાસ્ત્રમાં દેખાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ ફેરફાર પામવાના, તેમ છતાં અહીં તો અંથકારે શ્રાવકધર્મના તેર જ ભાગ કહ્યા તે દરેકના અતિચારોનું કથન કરેલું છે. તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે:

અહિંસા વ્રતના અતિચારો ૧ કોઈ પણ પ્રાણીને તેના ઇષ્ટ સ્થળમાં જતાં અટકાવવું અને બાંધવું તે બંધ; ૨ પરોણા, ચાબખા આદિ વડે ફટકા મારવા તે વધ; ૩ કાન, નાક, ચામડી આદિ અવયવોને ભેદવાં કે છેદવા તે છ-વિચ્છેદ; ૪ મનુષ્ય કે પશુ આદિ ઉપર તેના ગળા કરતાં વધારે ભાર લાદવો તે અતિભારનું આરોપણ; ૫ કોઈના ખાનપાનમાં અટકાયત કરવી તે અન્નપાનનો નિરોધ; આ પાંચે દોષો ગૃહસ્થવ્રતધારીએ કાંઈ પણ પ્રયોજન ન હોય તો ન જ સેવવા એવો ઉત્સર્ગ માર્ગ છે; પરંતુ ગૃહ-સ્થપણાની ફરજને અંગે કાંઈ પ્રયોજનસર એને સેવવા જ પડે તોયે તેણે કોમલ વૃત્તિથી કામ લેવું.

સંતતિ ઉપરાંત કન્યાદાનના ક્ષણની ઇચ્છાથી કે સ્નેહસંબંધથી બીજાની સંતતિના વિવાહ કરી દેવા તે પરવિવાહકરણ; ૨ કોઈ બીજાએ અમુક વખત માટે વેશ્યા કે તેવી સાધારણ સ્ત્રીને સ્વીકારી હોય ત્યારે તે જ વખતમાં તે સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરવો તે ઈત્વરપરિગૃહીતાગમન; ૩ વેશ્યા, પરદેશ ગયેલ ધણીવાળી સ્ત્રી કે અનાથ સ્ત્રી જે અત્યારે કોઈ પુરુષના કબજામાં નથી તેનો ઉપભોગ કરવો એ અપરિગૃહીતાગમન; ૪ અસ્વાભાવિક રીતે સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કામાસેવન તે અનંગક્રીડા; ૫ વારંવાર ઉદ્દીપન કરી વિવિધ પ્રકારે કામક્રીડા કરવી તે તીવ્ર કામાભિલાષ.

અપરિગ્રહ વ્રતના અતિચારો ૧ જે જમીન ખેતીવાડી લાયક હોય તે ક્ષેત્ર અને રહેવા લાયક હોય તે વાસ્તુ, એ બંનેનું પ્રમાણ નક્કી કર્યા પછી લોભવશ થઈ તેની મર્યાદાનું જે અતિક્રમણ કરવું તે ક્ષેત્રવાસ્તુપ્રમાણાતિક્રમ; ૨ ઘડાયેલ કે નહિ ઘડાયેલ રૂપું અને સોનું એ બંનેનું વ્રત લેતી વખતે નક્કી કરેલું પ્રમાણ ઉલ્લંઘવું તે હિરણ્યસુવર્ણપ્રમાણાતિક્રમ; ૩ ગાય, ભેંસ આદિ પશુરૂપ ધન અને ઘઉં, બાજરી આદિ ધાન્યનું સ્વીકારેલું પ્રમાણ ઉલ્લંઘવું તે ધનધાન્યપ્રમાણાતિક્રમ; ૪ નોકર ચાકર વગેરે કર્મચારીના પ્રમાણનો અતિક્રમ કરવો તે દાસીદાસપ્રમાણાતિક્રમ; ૫ અનેક પ્રકારનાં વાસણો અને કપડાંઓનું પ્રમાણ નક્કી કર્યા બાદ તેનો અતિક્રમ કરવો તે કુખ્યપ્રમાણાતિક્રમ.

જાતનો શબ્દ કર્યા વિના માત્ર આકૃતિ આદિ બતાવી
ખીજાને પોતાની નજીક આવવા સાવધાન કરવો તે રૂપાનુ-
પાત; ૫ કાંકરી, ઢેકું વગેરે ફેંકી કોઇને પોતાની નજીક
આવવા સૂચના આપવી તે પુદ્ગલપ્રક્ષેપ.

અનર્થદંડવિરમણુ વ્રતના અતિચારો ૧ રાગવશ
અસહ્ય ભાષણ અને પરિહાસ આદિ કરવાં તે
કંદર્પ; ૨ પરિહાસ અને અશિષ્ટ ભાષણ ઉપરાંત
ભાંડ જેવી શારીરિક દુશ્ચેષ્ટાઓ કરવી તે કૌતુક્ય; ૩
નિર્લજ્જપણે સંબંધ વિનાનું તેમજ બહુ બક્યા કરવું તે
મૌખ્ય; ૪ પોતાની જરૂરિયાતનો વિચાર કર્યા વિના જ
જાત જાતનાં સાવધ ઉપકરણો ખીજાને તેના કામ માટે
આખ્યાં કરવાં તે અસમીક્ષ્યાધિકરણ; ૫ પોતા માટે આવશ્યક
હોય તે ઉપરાંત કપડાં, ઘરેણાં, તેલ, ચંદન આદિ રાખવાં
તે ઉપલોગાધિકત્વ.

સામાયિક વ્રતના અતિચારો ૧ હાથ, પગ
વગેરે અંગોનું નકામું અને ખોટી રીતે સંચાલન
તે કાયદુષ્ટપ્રણિધાન; ૨ શબ્દસંસ્કાર વિનાની અને
અર્થ વિનાની તેમજ હાનિકારક ભાષા બોલવી તે
વચનદુષ્ટપ્રણિધાન; ૩ ક્રોધ, દ્રોહ આદિ વિકારને વશ થઈ
ચિંતન આદિ મનોવ્યાપાર કરવો તે મનોદુષ્ટપ્રણિધાન; ૪
સામાયિકમાં ઉત્સાહ ન રાખવો અર્થાત્ વખત થયા છતાં
પ્રવૃત્ત ન થવું અથવા તો જેમ તેમ પ્રવૃત્તિ કરવી તે અના-
દર; ૫ એકાગ્રતાનો અભાવ અર્થાત્ ચિત્તના અવ્યવસ્થિત-

દ્રવ્યોના મિશ્રણથી પેદા થયેલ દારૂ આદિ રસનું સેવન તે અભિષેક આહાર; ૫ અધઃકચરું રાંધેલું કે ખરાખર ન રાંધેલું ખાવું તે દુષ્પકવ આહાર.

અતિથિસંવિભાગ વ્રતના અતિચારો ૧ ખાન-પાનની દેવા યોગ્ય વસ્તુને ન ખપે તેવી બનાવી દેવાની બુદ્ધિથી કોઈ સચેતન વસ્તુમાં મૂકી દેવી તે સચિત્તનિક્ષેપ; ૨ એજ રીતે દેય વસ્તુને સચેતન વસ્તુથી ઢાંકી દેવી તે સચિત્તપિધાન; ૩ પોતાની દેય વસ્તુને ‘એ પારકાની છે’ એમ કહી તેના દાનથી પોતાની જાતને માનપૂર્વક છૂટી કરી લેવી તે પરબ્યપદેશ; ૪ દાન કરવા છતાં આદર ન રાખવો અગર બીજાના દાનગુણની અદેખાઈથી દાન કરવા પ્રેરાવું તે માત્સર્ય; ૫ કોઈને કાંઈ ન દેવું પડે એવા આશયથી ભિક્ષાને વખત ન હોય તે વખતે ખાઈ પી લેવું તે કાલાતિક્રમ.

સંલેખણા વ્રતના અતિચારો ૧ પૂજા, સત્કાર આદિ વિભૂતિ જોઈ તેથી લલચાઈ જીવનને ચડાવું તે જીવિતાશંસા; ૨ સેવા, સત્કાર આદિ માટે કોઈને પાસે આવતો ન જોઈ કંટાળાથી મરણને ચડાવું તે મરણાશંસા; ૩ મિત્રો ઉપર કે મિત્રની પેઠે પુત્રાદિ ઉપર સ્નેહબંધન રાખવું તે મિત્રાનુરાગ; ૪ અનુભવેલાં સુખો યાદ લાવી મનમાં તાજાં કરવાં તે સુખાનુબંધ; ૫ તપ કે ત્યાગનો બદલો કોઈ પાણુ જાતના લોગરૂપે માગી લેવો તે નિદાનકરણ.

ઉપર જે બધા અતિચારો કહ્યા છે તે જો ઇરાદાપૂર્વક અને વક્રતાથી સેવવામાં આવે તો તે વ્રતના ખંડનરૂપ હોઈ

ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ମାମୁଣ୍ଡେଇ ଏ ଦଳ 'ଉ ଦଳ' ଦାମାଣ୍ଡେଇ ମୁହ-
-କାମାଃ ଗାଠକପଟେ ଏ 'ଉ ଗାଠ' ଗାଠକପଟେ ମାମୁଣ୍ଡେ
ମାମୁ ମାମୁ ମାମୁ ଓ ମାମୁ ଗାଠ ହେଲାଃ 'ମାମୁ ମାମୁ

'ହୁମା ଗାଠକପଟେ ମାମୁ ହାମୁଣ୍ଡେ ଦଳ ଗାଠ ୨୨୫ ମାମାଗାଠକପଟେ
ମାମୁ ମାମୁଣ୍ଡେ ଏ ହୁ ଏ ଗାଠକପଟେ ମାମୁଣ୍ଡେ 'ଗାଠକପଟେ
ଗାଠକପଟେ ଦଳ ଗାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁ ପ୍ରାୟ ୨୨୫ ମାମୁ ମାମୁ ମାମୁ
ମାମୁଣ୍ଡେ ପିଟେ ଏ ହୁ ଓ ଏ ଗାଠକପଟେ ଗାଠକପଟେ ମାମୁଣ୍ଡେ
ଗାମୁଣ୍ଡେ 'ହୁମା ପିଟେ ଗାଠକପଟେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ
ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁ ଗାମୁଣ୍ଡେ ଏ 'ହୁ ପିଟେ ଗାମୁଣ୍ଡେ ଗାମୁଣ୍ଡେ
ପିଟେ ମାମୁଣ୍ଡେ ଗାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ଗାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ

'ଉ ଗାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ

ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ଗାମୁଣ୍ଡେ ଦଳ ଗାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ
-୨୨୫ ମାମୁଣ୍ଡେ ଗାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ଗାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ
ମାମୁଣ୍ଡେ 'ଉ ଗାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ

'ଉ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ—

ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ 'ପିଟେ' 'ଗାମୁଣ୍ଡେ

'ଉ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ

। ୫୫ ।

ଗାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ

। ୫୫ ।

ଗାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ

—ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ

'୫୫-୫୫' ଗାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ

ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ ମାମୁଣ୍ଡେ

દાનધર્મના ચાર અંગોની વિશેષતાને આભારી છે. એ ચાર અંગોની વિશેષતા નીચે પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવી છે.

વિધિની વિશેષતા એમાં દેશકાલનું ઉચિતપણું અને લેનારના સિદ્ધાંતને બાધા ન કરે તેવી કલ્પનીય વસ્તુનું અર્પણ ઇત્યાદિ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

દ્રવ્યની વિશેષતા એમાં દેવાતી વસ્તુના ગુણનો સમાવેશ થાય છે. જે વસ્તુનું દાન કરવામાં આવે તે વસ્તુ લેનાર પાત્રની જીવનયાત્રામાં પોષક હોઈ પરિણામે તેને પોતાના ગુણવિકાસમાં નિમિત્ત થાય તેવી હોવી જોઈએ.

દાતાની વિશેષતા એમાં લેનાર પાત્ર પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોવી; તેના તરફ તિરસ્કાર કે અસૂયાનું ન હોવું અને દાન કરતી વખતે કે પછી વિષાદ ન કરવો વગેરે દાતાના ગુણોનો સમાવેશ થાય છે.

પાત્રની વિશેષતા દાન લેનારે સત્પુરુષાર્થ પ્રત્યે જ જાગરૂક રહેવું તે પાત્રની વિશેષતા છે. ૩૩-૩૪

આસ્રવના વર્ણુન પ્રસંગે વ્રત અને દાનનું વર્ણુન કરી
હવે બંધતત્ત્વનું વર્ણુન કરવામાં આવે છે.

બંધહેતુઓનો નિર્દેશ—

મિથ્યાદર્શનાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગા બન્ધહેતવઃ ૧૧।

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ
બંધના હેતુઓ છે.

બંધનું સ્વરૂપ આગળના સૂત્રમાં વર્ણુવવામાં આવનાર
છે. અહીં તો તેના હેતુઓનો નિર્દેશ છે. બંધના હેતુઓની
સંખ્યા વિષે ત્રણ પરંપરાઓ દેખાય છે. એક પરંપરા પ્રમાણે
કષાય અને યોગ એ બે જ બંધના હેતુઓ છે, બીજી પરંપરા
મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર બંધહેતુ-
ઓની છે. ત્રીજી પરંપરા ઉક્ત ચાર હેતુઓમાં પ્રમાદને
ઉમેરી પાંચ બંધહેતુઓ વર્ણુવે છે. આ રીતે સંખ્યાનો
અને તેને લીધે નામોનો ભેદ હોવા છતાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ
એ પરંપરાઓમાં કશો જ ભેદ નથી. પ્રમાદ એ એક પ્રકારનો
અસંયમ જ છે અને તેથી તે અવિરતિ કે કષાયમાં આવી
જાય છે; એ જ દૃષ્ટિથી કર્મપ્રકૃતિ વગેરે ગ્રંથોમાં ફક્ત ચાર
બંધહેતુઓ કહેવામાં આવ્યા છે. બારીકીથી જોતાં મિથ્યાત્વ
અને અસંયમ એ બંને કષાયના સ્વરૂપથી જૂદા નથી પડતા;
તેથી કષાય અને યોગ એ બે જ બંધહેતુઓ ગણાવવા પ્રાપ્ત
થાય છે.

હોય તો તે એટલો જ છે કે જિજ્ઞાસુ શિષ્યોને બંધહેતુ વિષે વિસ્તારથી જ્ઞાન કરાવવું.

બંધહેતુઓની વ્યાખ્યા

મિથ્યાત્વ મિથ્યાત્વ એટલે મિથ્યાદર્શન, જે સમ્ય-
ગ્દર્શનથી ઉલટું હોય તે. સમ્યગ્દર્શન એ વસ્તુનું તાત્ત્વિક
શ્રદ્ધાન હોવાથી વિપરીત દર્શન એ પ્રકારનું ક્ષિત થાય છે.
પહેલું વસ્તુના યથાર્થ શ્રદ્ધાનનો અભાવ અને બીજું અય-
થાર્થ વસ્તુનું શ્રદ્ધાન. પહેલા અને બીજામાં ફેર એ છે કે
પહેલું તદ્દન મૂઢ દશામાં પણ હોય, જ્યારે બીજું તો વિચાર-
દશામાં જ હોય. વિચારશક્તિનો વિકાસ થયા છતાં જ્યારે
અભિનિવેશથી કોઈ એક જ દૃષ્ટિને વળગી રહેવામાં આવે
છે ત્યારે વિચારદશા હોવા છતાં અતત્ત્વના પક્ષપાતને લીધે
એ દૃષ્ટિ મિથ્યાદર્શન કહેવાય છે; એ ઉપદેશજન્ય હોવાથી
અભિગૃહીત કહેવામાં આવ્યું છે. જ્યારે વિચારદશા જાગી
ન હોય ત્યારે અનાદિકાલીન આવરણના ભારને લીધે માત્ર
મૂઢતા હોય છે તે વખતે જેમ તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન નથી તેમ
અતત્ત્વનું પણ શ્રદ્ધાન નથી; એ વખતે ક્ષત મૂઢતા હોઈ
તત્ત્વનું અશ્રદ્ધાન કહી શકાય, તે નૈસર્ગિક-ઉપદેશનિરપેક્ષ
હોવાથી અનભિગૃહીત કહેવામાં આવ્યું છે. દૃષ્ટિ કે પંથના
ઐકાંતિક ક્ષદાગ્રહો બધા જ અભિગૃહીત મિથ્યાદર્શન છે; જે,
મનુષ્ય જેવી વિકસિત જાતિમાં હોઈ શકે અને બીજું અન-
ભિગૃહીત કીટ, પતંગ આદિ જેવી મૂર્ચ્છિત ચૈતન્યવાળી
જાતિઓમાં સંભવે.

કષાયના સંબંધથી જીવ કર્મને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોનું

અહુણ કરે છે.

તે બંધ કહેવાય છે.

પુદ્ગલની વર્ગભૂતિ—પ્રકારો અનેક છે. તેમાંની જે વર્ગભૂતિ કર્મરૂપ પરિણામ પામવાની યોગ્યતા ધરાવતી હોય તેને જ જીવ અહુણ કરી પોતાના પ્રદેશો સાથે વિશિષ્ટ રીતે જોડી દે છે; અર્થાત્ જીવ સ્વભાવે અમૂર્ત છતાં અનાદિ કાળથી કર્મસંબંધવાળો હોવાથી મૂર્ત જેવો થઈ જવાને લીધે મૂર્ત કર્મપુદ્ગલોનું અહુણ કરે છે. જેમ દીવો વાટદ્વારા તેલને અહુણ કરીને પોતાની ઉષ્ણતાથી તેને જ્વાળારૂપે પરિણમાવે છે તેમ જીવ કાષાયિક વિકારથી યોગ્ય પુદ્ગલોને અહુણ કરી તેને કર્મભાવરૂપે પરિણમાવે છે. એ જ આત્મપ્રદેશ સાથે કર્મભાવે પરિણામ પામેલ પુદ્ગલોનો સંબંધ તે બંધ કહેવાય છે. આવા બંધમાં મિથ્યાત્વ આદિ અનેક નિમિત્તો હોય છે; છતાં અહીં જે કષાયના સંબંધથી પુદ્ગલોનું અહુણ થાય છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તે અન્ય હેતુઓ કરતાં કષાયની પ્રધાનતા સૂચવવા ખાતર જ સમજવું. ૨-૩.

બંધના પ્રકારો—

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાવપ્રદેશાસ્તદ્વિધયઃ

। ૪ ।

પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ અને પ્રદેશ એ ચાર તેના

—બંધના પ્રકારો છે.

કર્મપુદ્ગલો જીવદ્વારા અહુણ થઈ કર્મરૂપે પરિણામ પામે છે એનો અર્થ એ છે કે તે જ વખતે તેમાં ચાર અંશોનું

અને પ્રદેશ બંધનો તરતમલાવ અવલંબિત છે. બીજો અને ત્રીજો પ્રકાર કષાયને આભારી છે; કારણ કે કષાયની તીવ્રતા, મંદતા ઉપર જ સ્થિતિ અને અનુભાવબંધની અધિકતા કે અદૃપતા અવલંબિત છે. ૪

આદ્યો જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાયુષ્કનામ-

ગોત્રાન્તરાયાઃ ।૫।

પહેલો અર્થાત્ પ્રકૃતિબંધ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય રૂપ છે.

અધ્યવસાય વિશેષથી જીવદ્વારા એક જ વાર ગ્રહણ કરાયેલ કર્મપુદ્ગલરાશિમાં એક સાથે આધ્યવસાયિક શક્તિની વિવિધતા પ્રમાણે અનેક સ્વભાવોનું નિર્માણ થાય છે. એ સ્વભાવો અદૃશ્ય છે, છતાં તેનું પરિણામ માત્ર તેના કાર્યો—અસરો દ્વારા કરી શકાય. એક કે અનેક સંસારી જીવ ઉપર થતી કર્મની અસંખ્ય અસરો અનુભવાય છે, એ અસરોના ઉત્પાદક સ્વભાવો ખરી રીતે અસંખ્યાત જ છે; તેમ છતાં ટૂંકમાં વર્ગીકરણ કરી તે બધાને આઠ ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં છે, જે મૂલ પ્રકૃતિબંધ કહેવાય છે. એ જ આઠ મૂલ પ્રકૃતિભેદનો નિર્દેશ અહીં કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે—જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય.

૧ જેના વડે જ્ઞાન-વિશેષ બોધ અવરાય તે જ્ઞાનાવરણ.
૨ જેના વડે દર્શન-સામાન્ય બોધ અવરાય તે દર્શનાવરણ. ૩ જેથી સુખ કે દુઃખ અનુભવાય તે વેદનીય. ૪ જેના વડે આત્મા મોહ પામે તે મોહનીય. ૫ જેથી ભવધારણ થાય

ગતિજાતિશરીરાઙ્ગોપાઙ્ગનિર્માણબન્ધનસઙ્ગાતસંસ્થાનસંહનનસ્પર્શ-
રસગન્ધવર્ણાનુપૂર્વ્યગુરુલઘૂપઘાતપરાઘાતાતપોદ્ધોતોતોચ્છ્વાસ-
વિહાયોગતયઃ પ્રત્યેકશરીરત્રસસુભગસુસ્વરથુભસૂક્ષ્મપર્યાપ્ત-
સ્થિરાદેયયજ્ઞાંસિ સેતરાણિ તીર્થકૃત્ત્વં ચ ।૧૨।

ઉચ્ચૈર્નીચૈશ્ચ ૧૧૩।
દાનાદીનામ્ ૧૧૪।

આઠ મૂળ પ્રકૃતિના અનુક્રમે પાંચ, નવ, બે, અઠાવીશ,
ચાર, બેતાલીશ, બે અને પાંચ ભેદો છે.

મતિ વગેરે પાંચ જ્ઞાનોનાં આવરણો એ પાંચ જ્ઞાનાવ-
રણ છે.

ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન, અવધિદર્શન અને કેવલદર્શનનાં
ચાર આવરણો; તથા નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રયલા, પ્રયલા-
પ્રયલા અને સ્થાનગૃહ્ણિ એ પાંચ વેદનીય એમ નવ દર્શના-
વરણીય છે.

પ્રશસ્ત-સુખવેદનીય અને અપ્રશસ્ત-દુઃખવેદનીય
એ બે વેદનીય છે

દર્શનમોહ, ચારિત્રમોહ, કષાયવેદનીય અને નોકષાય-
વેદનીયના અનુક્રમે ત્રણ, બે, સોળ અને નવ ભેદો છે,
જમકે-સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ, તદુલય-સમ્યક્મિથ્યાત્વ એ
ત્રણ દર્શનમોહનીય. કષાય અને નોકષાય એ બે ચારિત્ર-

જ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણ અને કેવલજ્ઞાનાવરણ એ પાંચ જ્ઞાનાવરણ; અને ચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અવધિર્દર્શનાવરણ અને કેવલર્દર્શનાવરણ એ ચાર દર્શનાવરણ છે. ઉક્ત ચાર ઉપરાંત બીજાં પાંચ દર્શનાવરણો છે તે નીચે પ્રમાણે-૧ જે કર્મના ઉદયથી સુખ-પૂર્વક જાગી શકાય એવી નિદ્રા આવે તે નિદ્રાવેદનીય દર્શનાવરણ. ૨ જેના ઉદયથી નિદ્રામાંથી જાગવું વધારે મુશ્કેલ અને તે નિદ્રાનિદ્રાવેદનીય દર્શનાવરણ. ૩ જે કર્મના ઉદયથી બેઠા બેઠા કે ઉભા ઉભા ઊંઘ આવે તે પ્રચલાવેદનીય. ૪ જે કર્મના ઉદયથી ચાલતાં ચાલતાં પણ નિદ્રા આવે તે પ્રચલાપ્રચલા વેદનીય. ૫ જે કર્મના ઉદયથી જાગૃત અવસ્થામાં ચિંતવેલ કાર્ય નિદ્રાઅવસ્થામાં સાધવાનું બળ પ્રકટે છે તે સ્ત્યાનગૃહ્ણિ; એ નિદ્રામાં સહજ બળ કરતાં અનેકગણું બળ પ્રકટે છે.

વેદનીય કર્મની બે પ્રકૃતિઓ. ૧ જેના ઉદયથી પ્રાણીને સુખનો અનુભવ થાય તે સાતવેદનીય; ૨ જેના ઉદયથી પ્રાણીને દુઃખનો અનુભવ થાય તે અસાતવેદનીય.

દર્શનમોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓ. ૧ જેના ઉદયથી તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપની રુચિ થતી અટકે તે મિથ્યાત્વ-મોહનીય. ૨ જેના ઉદય વખતે યથાર્થપણાની રુચિ કે અરુચિ ન થતાં ડોલાયમાન સ્થિતિ રહે એ મિશ્રમોહનીય. ૩ જેનો ઉદય તાત્ત્વિક રુચિનું નિમિત્ત થવા છતાં ઔપશ-

૧ ભુઓ અ૦ ૧ સૂ૦ ૯ થી ૩૩ અને અ૦ ૨ સૂ૦ ૯.

ભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર પુરુષવેદ અને નપુંસકભાવની વિકૃતિ પ્રકટાવનાર કર્મ નપુંસકવેદ કહેવાય છે. આ નવે મુખ્ય કષાયના સહચારી તેમજ ઉદ્દીપક હોવાથી નોકષાય કહેવાય છે.

આયુષ કર્મના ચાર પ્રકારો જેના ઉદયે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અને નરક ગતિનું જીવન ગાળવું પડે છે તે અનુક્રમે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અને નરકનું આયુષ છે.

નામ કર્મની બેતાલીશ પ્રકૃતિઓ—

ઔદ પિઠ પ્રકૃતિઓ. ૧ સુખ દુઃખ ભોગવવા યોગ્ય પર્યાયવિશેષ સ્વરૂપ દેવાદિ ચાર ગતિઓ પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે ગતિનામ. ૨ એકેન્દ્રિયત્વથી લઈ પંચેન્દ્રિયત્વ સુધા સમાન પરિણામ અનુભવાવનાર કર્મ તે જાતિનામ. ૩ ઔદારિક આદિ શરીરો પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે શરીરનામ. ૪ શરીરગત અંગો અને ઉપાંગોનું નિમિત્ત નામકર્મ તે અંગોપાંગનામ. ૫-૬ પ્રથમ ગૃહીત ઔદારિક આદિ પુદ્ગલો સાથે નવાં ગ્રહણ કરાતાં તેવાં પુદ્ગલોનો સંબંધ કરી આપનાર કર્મ તે બંધનનામ અને બદ્ધપુદ્ગલોને તે તે શરીરના આકારમાં ગોઠવી આપનાર કર્મ સંઘાતનામ. ૭-૮ હાડબંધની વિશિષ્ટ રચનારૂપ સંહનનનામ અને શરીરની વિવિધ આકૃતિઓનું નિમિત્ત કર્મ તે સંસ્થાનનામ. ૯-૧૨ શરીરગત શ્વેત આદિ પાંચ વર્ણો, સુરભિ આદિ બે ગંધો, તિક્ત આદિ પાંચ રસો અને શીત આદિ આઠ સ્પર્શોના નિયામક કર્મો અનુક્રમે વર્ણનામ, ગંધનામ, રસનામ અને સ્પર્શનામ. ૧૩

સ્વર સાંભળનારને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તે સુસ્વરનામ અને જેનાથી તે સાંભળનારને અપ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તે દુઃસ્વરનામ. ૧૫-૧૬ જેના ઉદયથી કાંઈપણ ઉપકાર નહિ કરવા છતાં સર્વના મનને પ્રિય લાગે તે સુભગનામ અને જેના ઉદયથી ઉપકાર કરવા છતાં પણ સર્વ મનુષ્યને પ્રિય ન થાય તે દુર્ભગનામ. ૧૭-૧૮ જેના ઉદયથી યોદ્ય બહુમાન્ય થાય તે આદ્યેનામ અને જેના ઉદયથી તેમ ન થાય તે અનાદ્યેનામ. ૧૯-૨૦ જેના ઉદયથી હુનિયામાં યશ કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય તે યશઃકીર્તિનામ અને જેના ઉદયથી યશ કીર્તિ પ્રાપ્ત ન થાય તે અયશઃકીર્તિ નામ કહેવાય છે.

આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ ૧ જેના ઉદયથી શરીર ગુરુ કે લઘુ પરિણામ ન પામતાં અશુરુલ્લઘુરૂપે પરિણમે તે કર્મ અશુરુલ્લઘુનામ. ૨ પડજીલ, ચોરઢાંત, રસોળી વગેરે ઉપઘાતકારી અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે ઉપઘાતનામ. ૩ દર્શન કે વાણીથી બીજાને આંજી નાંખે એવી દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે પરાઘાતનામ. ૪ શ્વાસ લેવા મૂકવાની શક્તિનું નિયામક કર્મ તે શ્વાસોચ્છ્વાસ નામ. ૫-૬ અનુષ્ણુ શરીરમાં ઉષ્ણુ પ્રકાશનું નિયામક કર્મ તે આતપનામ અને શીત પ્રકાશનું નિયામક કર્મ તે ઉદ્ધોતનામ. ૭ શરીરમાં અંગપ્રત્યંગોને યથોચિત સ્થાને ગોઠવનાર કર્મ તે નિર્માણનામ. ૮ ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવાની શક્તિ અર્પનાર કર્મ તે તીર્થંકરનામ.

ગોત્ર કર્મની બે પ્રકૃતિઓ પ્રતિષ્ઠા પમાય એવા

નામ અને ગોત્રની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીશ કોટીકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ છે.

આયુષની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ પ્રમાણ છે.

જઘન્ય સ્થિતિ વેદનીયની બાર મુદ્ધર્ત પ્રમાણ છે.

નામ અને ગોત્રની જઘન્ય સ્થિતિ આઠ મુદ્ધર્ત પ્રમાણ છે.

બાકીનાં પાંચે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય, મોહનીય અને આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુદ્ધર્ત પ્રમાણ છે.

પ્રત્યેક કર્મની જે જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે તેના અધિકારી મિથ્યાદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંજ્ઞિ પંચેદ્રિય હોય છે; જઘન્ય સ્થિતિના અધિકારી જુદા જુદા સંભવે છે. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય એ છ ની જઘન્ય સ્થિતિ સૂક્ષ્મસંપરાય નામક દશમ ગુણુસ્થાનમાં સંભવે છે; મોહનીયની જઘન્ય સ્થિતિ નવમા અનિવૃત્તિ-બાદરસંપરાય નામક ગુણુસ્થાનમાં સંભવે છે અને આયુષની જઘન્ય સ્થિતિ સંખ્યાતવર્ષજીવી તિર્થંચ અને મનુષ્યમાં સંભવે છે. મધ્યમ સ્થિતિ અસંખ્યાત પ્રકારની છે અને તેના અધિકારીઓ કાપાયિક પરિણામના તારતમ્ય પ્રમાણે અસંખ્યાત હોય છે. ૧૫-૨૧

અનુભાવબંધનું વર્ણન—

વિપાકોઽનુભાવઃ

૧૨૨।

સ યથાનામ

૧૨૩।

દર્શનશક્તિને તીવ્ર કે મંદપણે આવૃત કરે છે, પણ જ્ઞાનના આચ્છાદન આદિ અન્યકર્મોના કાર્યોને નથી કરતો. કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે કૃણ આપવાનો અનુભાવબંધનો નિયમ પણ મૂલપ્રકૃતિઓમાં જ લાગુ પડે છે, ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં નહિ; કારણ કે કોઈ પણ કર્મની એક ઉત્તરપ્રકૃતિ પાછળથી અધ્યવસાયને બળે તે જ કર્મની બીજી ઉત્તરપ્રકૃતિરૂપે બદલાઈ જતી હોવાથી પ્રથમનો અનુભાવ બદલાયેલી ઉત્તરપ્રકૃતિના સ્વભાવ પ્રમાણે તીવ્ર કે મંદ કૃણ આપે છે. જેમકે—મતિ-જ્ઞાનાવરણ જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ આદિ સન્નતીય ઉત્તરપ્રકૃતિરૂપે સંક્રમ પામે ત્યારે મતિજ્ઞાનાવરણનો અનુભાવ પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ આદિના સ્વભાવ પ્રમાણે જ શ્રુતજ્ઞાનને કે અવધિ આદિ જ્ઞાનને આવૃત કરવાનું કામ કરે છે. ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં પણ કેટલીક એવી છે કે જે સન્નતીય હોવા છતાં પરસ્પર સંક્રમ નથી પામતી. જેમકે—દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહમાં દર્શનમોહ ચારિત્રમોહરૂપે કે ચારિત્રમોહ દર્શનમોહરૂપે સંક્રમ નથી પામતો; એ જ રીતે નારક આયુષ્ક તિર્યચ આયુષ્કરૂપે કે તે આયુષ્ક અન્ય કોઈ આયુષ્કરૂપે સંક્રમ નથી પામતું. પ્રકૃતિસંક્રમની પેઠે બંધકાલીન રસ અને સ્થિતિમાં પણ પાછળથી અધ્યવસાયને બળે ફેરફાર થાય છે, તીવ્ર રસ મંદ અને મંદ રસ તીવ્ર બને છે; તેમજ સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટમાંથી જઘન્ય અને જઘન્યમાંથી ઉત્કૃષ્ટ બને છે.

જો અસમાન હોય તો તે શા કારણથી ? ૪ તે કર્મસ્કંધો સ્થૂલ હોય છે કે સૂક્ષ્મ ? ૫ જીવપ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં રહેલા જ કર્મસ્કંધો જીવપ્રદેશ સાથે બંધાય છે કે તેથી જુદા ક્ષેત્રમાં રહેલા પણ ? ૬ તે, બંધ પામતી વખતે ગતિશીલ હોય છે કે સ્થિતિશીલ ? ૭ તે કર્મસ્કંધો સંપૂર્ણ આત્મપ્રદેશોમાં બંધાય છે કે થોડા આત્મપ્રદેશોમાં ? ૮ તે કર્મસ્કંધો સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત કે અનંતાનંતમાંથી કેટલા પ્રદેશવાળા હોય છે ?

આ આઠે પ્રશ્નોનો ક્રમથી સૂત્રમાં અપાયેલો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે છે.—

૧ આત્મપ્રદેશો સાથે બંધાતા પુદ્ગલસ્કંધોમાં કર્મભાવ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણત્વ આદિ પ્રકૃતિઓ બને છે એટલે કે તેવા સ્કંધોમાં તે પ્રકૃતિઓનું નિર્માણ થાય છે તેથી જ એ સ્કંધોને બધી પ્રકૃતિઓના કારણ કહેવામાં આવ્યા છે. ૨ ઉચે, નીચે અને તીરછે એમ બધી દિશામાં રહેલા આત્મપ્રદેશોવડે કર્મસ્કંધો ગ્રહણ થાય છે; કોઈ એક જ દિશામાં રહેલા આત્મપ્રદેશોવડે નહિ. ૩ બધા સંસારી જીવોનો કર્મબંધ અસમાન હોવાનું કારણ એ છે કે બધાનો માનસિક, વાચિક અને કાયિક યોગ-વ્યાપાર એક સરખો નથી હોતો, તેથી જ યોગના તરતમ ભાવ પ્રમાણે પ્રદેશબંધમાં પણ તરતમ ભાવ આવે છે. ૪ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધો સ્થૂલ-ખાદર નથી હોતા, પણ સૂક્ષ્મ હોય છે; એવા જ સૂક્ષ્મ સ્કંધો કર્મવર્ગણામાંથી ગ્રહણ થાય છે. ૫ જીવપ્રદેશના

સાતવેદનીય, સમ્યક્ત્વમોહનીય, હાસ્ય, રતિ, પુરુષવેદ, શુભ આયુ, શુભ નામ, અને શુભ ગોત્ર એટલી પ્રકૃતિઓ જ પુણ્યરૂપ છે; બાકીની બધી પાપરૂપ છે.

જે જે કર્મ બંધાય છે તે બધાંનો વિપાક માત્ર શુભ કે માત્ર અશુભ નથી હોતો; પણ અધ્યવસાયરૂપ કારણની શુભાશુભતાને લીધે તે શુભાશુભ બંને પ્રકારનો નિર્મિત થાય છે. શુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક શુભ-ધૃષ્ટ હોય છે અને અશુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક અશુભ-અનિષ્ટ હોય છે. જે પરિણામમાં સંકલેશ જેટલા પ્રમાણમાં ઓછો હોય તે પરિણામ તેટલા પ્રમાણમાં વધારે શુભ અને જે પરિણામમાં સંકલેશ જેટલા પ્રમાણમાં વધારે હોય તે પરિણામ તેટલા પ્રમાણમાં વિશેષ અશુભ. કોઈ પણ એક પરિણામ એવો નથી કે જેને માત્ર શુભ કે માત્ર અશુભ કહી શકાય. દરેક પરિણામ શુભાશુભ ઉભયરૂપ હોવા છતાં તેમાં શુભત્વ કે અશુભત્વનો જે વ્યવહાર થાય છે તે ગૌણમુખ્યભાવની અપેક્ષાએ સમજવો; તેથી જ જે શુભ પરિણામથી પુણ્ય પ્રકૃતિઓમાં શુભ અનુભાગ બંધાય છે તે જ પરિણામથી પાપ પ્રકૃતિઓમાં અશુભ અનુભાગ પણ બંધાય છે; એથી ઉલટું જે અશુભ પરિણામથી પાપ પ્રકૃતિઓમાં અશુભ અનુભાગ બંધાય છે તે જ પરિણામથી પુણ્ય પ્રકૃતિઓમાં શુભ અનુભાગ પણ બંધાય છે. તદ્વાવત એટલો જ કે પ્રકૃષ્ટ શુભ પરિણામથી થતો શુભ અનુભાગ પ્રકૃષ્ટ હોય છે અને

આઠમા અધ્યાયમાં બંધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવે
આ અધ્યાયમાં ક્રમપ્રાપ્ત સંવરતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં
આવે છે.

સંવરનું સ્વરૂપ—

આસ્રવનિરોધઃ સંવરઃ

૧૧૧

આસ્રવનો નિરોધ તે સંવર.

જે નિમિત્તવડે કર્મ બંધાય તે આસ્રવ, એવી આસ્રવની
વ્યાખ્યા પહેલાં કરવામાં આવી છે; તે આસ્રવનો નિરોધ
એટલે પ્રતિબંધ કરવો એ સંવર કહેવાય છે. આસ્રવના
૪૨ ભેદો પહેલાં ગણાવવામાં આવ્યા છે; તેનો જેટજેટલો
અંશે નિરોધ થાય તે, તેટલેટલો અંશે સંવર કહેવાય. આધ્યા-
ત્મિકવિકાસનો ક્રમ એ આસ્રવનિરોધના વિકાસને આભારી
છે, તેથી જેમ જેમ આસ્રવનિરોધ વધતો જાય તેમ તેમ
ગુણસ્થાન ચડતું જાય છે. ૧

૧ જે ગુણસ્થાને મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ ચાર હેતુઓમાંથી
જે જે હેતુઓનો સંલવ અને તેને લીધે જે જે કર્મપ્રકૃતિઓના
બંધનો સંલવ હોય તે હેતુઓ અને તન્નજન્ય કર્મપ્રકૃતિઓના બંધનો
વિચ્છેદ એ જ તે ગુણસ્થાનની ઉપરના ગુણસ્થાનનો સંવર, અર્થાત્
પૂર્વપૂર્વવર્તી ગુણસ્થાનના આસ્રવો કે તન્નજન્ય બંધનો અભાવ એ જ
ઉત્તરઉત્તરવર્તી ગુણસ્થાનનો સંવર. આ માટે જુઓ બીજા કર્મગ્રંથ-
માંનું બધપ્રકરણ અને ચોથો કર્મગ્રંથ (ગાથા ૫૧-૫૮) તેમજ પ્રસ્તુત
સૂત્રની સર્વાર્થસિદ્ધિ.

કાયિક, વાચિક અને માનસિક ક્રિયા-યોગનો બધી જાતનો નિગ્રહ એ ગુપ્તિ નથી; પણ જે નિગ્રહ પ્રશસ્ત હોય તે જ ગુપ્તિ હોઈ સંવરનો ઉપાય બને છે. પ્રશસ્ત-નિગ્રહ એટલે જે સમજી શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય છે તે અર્થાત્ બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક મન, વચન, કાયાને ઉન્માર્ગથી રોકવાં અને સન્માર્ગે પ્રવર્તાવવા તે. યોગના ટૂંકમાં ત્રણ લેદ હોવાથી નિગ્રહરૂપ ગુપ્તિના પણ ત્રણ લેદ છે. તે આ પ્રમાણે—

૧ કાંઈ પણ ચીજ લેવામૂકવામાં કે બેસવા ઊઠવા ફરવા આદિમાં કર્તવ્ય અકર્તવ્યનો વિવેક હોય તેવું શારીરિક વ્યાપારનું નિયમન કરવું તે કાયગુપ્તિ. ૨ બોલવાના દરેક પ્રસંગે કાંતો વચનનું નિયમન કરવું અને કાંતો પ્રસંગ જોઈ મૌન રહેવું એ વચનગુપ્તિ. ૩ દુષ્ટ સંકલ્પનો તેમજ સારાનરસા મિશ્રિત સંકલ્પનો ત્યાગ કરવો અને સારા સંકલ્પને સેવવો એ મનોગુપ્તિ. ૪

સમિતિના લેદો—

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः । ५ ।

સમ્યક્—નિર્દોષ ઈર્યા, સમ્યક્ભાષા, સમ્યક્એષણા, સમ્યક્આદાનનિક્ષેપ અને સમ્યક્ઉત્સર્ગ એ પાંચ સમિતિઓ છે.

બધી સમિતિઓ વિવેકયુક્ત પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી સંવરનો ઉપાય બને છે. પાંચે સમિતિઓ આ પ્રમાણે છે—

૧ કોઈ પણ જંતુને ક્લેશ ન થાય તે માટે સાવધા-

કે તેના ઉત્તરગુણોના પ્રકર્ષ વિનાના જો ક્ષમા આદિ ગુણો હોય તો તે સામાન્યધર્મ ભલે કહેવાય; પણ યતિધર્મની કોટિમાં ન મૂકી શકાય. એ દશ ધર્મ નીચે પ્રમાણે:—

૧ ક્ષમા એટલે સહનશીલતા રાખવી અર્થાત્ ગુસ્સાને ઉત્પન્ન થવા ન દેવો અને ઉત્પન્ન થાય તો તેને વિવેકબળથી નકામો કરી નાંખવો તે ક્ષમા કેળવવાની પાંચ રીતો બતાવવામાં આવી છે, જેમકે—પોતામાં ક્રોધના નિમિત્તનું હોવું કે ન હોવું ચિંતવીને, ક્રોધવૃત્તિના દોષો વિચારીને, બાલસ્વભાવ વિચારીને, પોતાનાં કરેલ કર્મનું પરિણામ વિચારીને અને ક્ષમાના ગુણો ચિતવીને.

(ક) કોઈ ગુસ્સો કરે ત્યારે તેનાં કારણની પોતામાં શોધ કરવી, જો સામાના ગુસ્સાનું કારણ પોતામાં નજરે પડે તો એમ વિચારવું કે ભૂલ તો મારી જ છે એમાં સામો જીકું શું કહે છે, અને જો પોતામાં સામાના ક્રોધનું કારણ નજરે ન પડે તો એમ ચિંતવવું કે આ બિચારો અણુસમ-જથી મારી ભૂલ કાઢે છે; તે પોતામાં ક્રોધના નિમિત્તનું હોવા ન હોવાપણાનું ચિંતન. (ખ) જેને ગુસ્સો આવે છે તે સ્મૃતિભ્રંશ થવાથી આવેશમાં સામા પ્રત્યે શત્રુતા બાધે છે, વખતે તેને મારે છે કે નુકસાન પહોંચાડે છે અને તેમ કરતાં પોતાના અહિંસા વ્રતનો લોપ કરે છે ઇત્યાદિ અનર્થ-પરંપરાનું ચિંતન તે ક્રોધવૃત્તિના દોષોનું ચિતન. (ગ) કોઈ પોતાની પાછળ કડવું કહે તો એમ ચિતવવું જે બાલ

વીર્ય-તાકાતની બાબતમાં પોતાના ચડીયાતાપણાથી ન મલકાવું અને ઉલટું એ વસ્તુઓની વિનશ્વરતા વિચારી ચિત્તમાંથી અભિમાનનો કાંટો કાઢી નાંખવો. ૩ ભાવની વિશુદ્ધિ અર્થાત્ વિચાર, ભાષણ અને વર્તનની એકતા તે આર્જવ; એને કેળવવા માટે કુટિલતાના દોષો વિચારવા. ૪ ધર્મનાં સાધનો અને શરીર સુદ્ધામાં આસક્તિ ન રાખવી એવી નિર્લોભતા તે શૌચ. ૫ સત્પુરુષોને હિતકારી હોય એવું યથાર્થ વચન તે સત્ય. ભાષાસમિતિ અને આ સત્ય વિષે થોડો તકાવત બતાવવામા આવ્યો છે; અને તે એ કે દરેક માણસ સાથેના સંભાષણવ્યવહારમાં વિવેક રાખવો તે ભાષાસમિતિ અને પોતાના સમશીલ સાધુ પુરુષો સાથેના સંભાષણવ્યવહારમાં હિત, મિત અને યથાર્થ વચનનો ઉપયોગ કરવો તે સત્યનામક યતિધર્મ. ૬ મન, વચન અને દેહનું નિયમન રાખવું અર્થાત્ વિચાર, વાણી અને ગતિ, સ્થિતિ આદિમાં ચતના કેળવવી તે સંયમ. ૭ મલિન વૃત્તિઓને નિર્મૂળ કરવા માટે જોઈતું બળ કેળવવા કાળે જે આત્મદમન કરવામાં આવે છે તે રેતપ. ૮ પાત્રને જ્ઞાનાદિ સદ્ગુણો આપવા તે

૧ સંયમના સત્તર પ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે, તે પણ જુદી જુદી રીતે મળે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, પાંચ અવ્રતનો ત્યાગ, ચાર કપાયનો જય અને મન, વચન અને કાયાની વિરતિ એ સત્તર. તેમજ પાંચ સ્થાવર અને ચાર ત્રસ એ નવના વિષયમાં નવ સયમ, પ્રેક્ષ્યસંયમ, ઉપેક્ષ્યસંયમ, અપહંસસંયમ, પ્રમૃજ્યસંયમ, કાયસંયમ, વાક્યસંયમ, મનઃસંયમ અને ઉપકરણસયમ એ કુલ સત્તર

૨ આનું વિશેષ વર્ણન આ અધ્યાયના સૂત્ર ૧૬-૨૦ માં છે.

અનિત્યનું, અશરણુનું, સંસારનું, એકત્વનું, અન્યત્વનું, અશુચિનું, આસ્રવનું, સંવરનું, નિર્જરાનું, લોકનું, બોધિ-
દુર્લભત્વનું અને ધર્મના સ્વાખ્યાતત્વનું જે અનુચિંતન તે
અનુપ્રેક્ષા.

અનુપ્રેક્ષા એટલે જાડું ચિંતન. જે ચિંતન તાત્ત્વિક અને
જાડું હોય તે તે દ્વારા રાગદ્વેષ આદિ વૃત્તિઓ થતી અટકે
છે, તેથી એવા ચિંતનને સંવરના ઉપાય તરીકે વર્ણવેલ છે.

જે વિષયોનું ચિંતન જીવનશુદ્ધિમાં વિશેષ ઉપયોગી
થવાનો સંભવ છે તેવા બાર વિષયો પસંદ કરી તેના ચિત-
નોને બાર અનુપ્રેક્ષા તરીકે ગણાવેલાં છે. અનુપ્રેક્ષાને બાવના
પણ કહેવામાં આવે છે. એ અનુપ્રેક્ષાઓ નીચે પ્રમાણે—

૧ કોઈ પણ મળેલી વસ્તુનો વિયોગ થવાથી દુઃખ
ન થાય તે માટે તેવી વસ્તુ માત્રમાંથી આસક્તિ ઘટાડવી
આવશ્યક છે અને એ ઘટાડવા જ શરીર અને ઘરબાર આદિ
વસ્તુઓ તેમજ તેના સંબંધો એ બધું નિત્ય-સ્થિર નથી
એવું ચિંતન કરવું તે અનિત્યાનુપ્રેક્ષા. ૨ માત્ર શુદ્ધ ધર્મ-
ને જ જીવનના શરણ તરીકે સ્વીકારવા માટે તે સિવાયની
બીજી બધી વસ્તુઓમાંથી મમત્વ ખસેડવું આવશ્યક છે તે
ખસેડવા માટે એમ ચિંતવવું જે જેમ સિંહના પંજામાં પડેલ
હરણને કાંઈ શરણ નથી તેમ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી
ગ્રસ્ત એવો હું પણ હમેશને માટે અશરણ છું તે અશર-
ણાનુપ્રેક્ષા. ૩ સંસારતૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવા માટે સાંસારિક વસ્તુ-

અને અંત વિનાનો તેમજ ચેતન છું તે અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા. ૬ સૌથી વધારે તૃણાસ્પદ શરીર હોવાથી તેમાંથી મૂર્છા ઘટાડવા એમ ચિંતવવું જે શરીર જાતે અશુચિ છે, અશુચિમાંથી ઉત્પન્ન થએલું છે, અશુચિ વસ્તુઓથી પોષાયેલું છે, અશુચિનું સ્થાન છે અને અશુચિપરંપરાનું કારણ છે તે અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા. ૭ ઇંદ્રિયોના લોગોની આસક્તિ ઘટાડવા એક એક ઇંદ્રિયના લોગના રાગમાંથી ઉત્પન્ન થતાં અનિષ્ટ પરિણામોનું ચિંતન કરવું તે આસવાનુપ્રેક્ષા. ૮ દુર્વૃત્તિનાં દ્વારો બંધ કરવા માટે સદ્વૃત્તિના ગુણોનું ચિંતન કરવું તે સંવરાનુપ્રેક્ષા. ૯ કર્મના બંધનોને ખંખેરી નાંખવાની વૃત્તિ દબા કરવા માટે તેના વિવિધ વિપાકોનું ચિંતન કરવું જે ‘દુઃખના પ્રસંગો એ પ્રકારના હોય છે, એક તો ઇચ્છા અને સજ્ઞાન પ્રયત્ન વિના જ પ્રાપ્ત થયેલા; જેમકે-પશુ, પક્ષી અને ખેડેરા, મૂંગા આદિનાં દુઃખપ્રધાન જન્મો તથા વારસામાં મળેલી ગરીબી; બીજા સદ્ગુણથી સજ્ઞાન પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરાયેલા; જેમકે-તપ અને ત્યાગને લીધે પ્રાપ્ત થયેલ ગરીબી અને શારીરિક કૃશતા આદિ. પહેલામાં વૃત્તિનું સમાધાન ન હોવાથી તે કંટાળાનું કારણ બની અકુશલ પરિણામદાયક નીવડે છે; અને બીજા તો સદ્વૃત્તિજનિત હોવાથી તેનું પરિણામ કુશલ જ આવે છે. માટે અણધારી પ્રાપ્ત થયેલ કટુક વિપાકોમાં સમાધાનવૃત્તિ કેળવવી અને જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં તપ અને ત્યાગ દ્વારા કુશલ પરિણામ આવે તેવી રીતે સંચિત કર્મોને લોગવી લેવાં એ જ શ્રેયસ્કર

ચારિત્રમોહે નાગ્ન્યારતિસ્ત્રીનિષધાક્રોશયાચના-

સત્કારપુરસ્કારાઃ । ૧૫ ।

વેદનીયે શેષાઃ । ૧૬ ।

एकादयो भाज्या युगपदेकोनविंशतेः । ૧૭ ।

માર્ગથી ચ્યુત ન થવા અને કર્મ અપાવવા માટે-જ

સહન કરવા યોગ્ય છે તે પરીષદ.

હ્રુધાનો, તૃષાનો, શીતનો, ઉષ્ણનો, દંશમશકનો, નગ્ન-
ત્વનો, અરતિનો, સ્ત્રીનો, ચર્યાનો, નિષધાનો, શય્યાનો, આક્રો-
શનો, વધનો, યાચનનો, અલાભનો, રોગનો, તૃણસ્પર્શનો,
મલનો, સત્કારપુરસ્કારનો, પ્રજ્ઞાનો, અજ્ઞાનનો અને અદર્શનનો
પરીષદ એમ કુલ બાવીશ પરીષદ છે.

સૂક્ષ્મસંપરાય અને છદ્મસ્થવીતરાગમાં ચૌદ પરીષદો
સંભવે છે.

જિનમાં અગિયાર સંભવે છે.

બાહરસંપરાયમાં બધા અર્થાત્ બાવીશે સંભવે છે.

જ્ઞાનાવરણરૂપ નિમિત્તથી પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષદ
થાય છે.

દર્શનમોહ અને અંતરાયકર્મથી અનુક્રમે અદર્શન અને
અલાભ પરીષદ થાય છે.

ચારિત્રમોહથી નગ્નત્વ, અરતિ, સ્ત્રી, નિષધા, આક્રોશ,
યાચન અને સત્કારપુરસ્કાર પરીષદ થાય છે.

દશમશકપરી ૦ ૬ નગ્નપણાને સમભાવપૂર્વક સહન કરવું તે
 નગ્નપરી ૦ ૭ સ્વીકારેલ માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓને લીધે
 કંટાળાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે કંટાળો ન લાવતાં ધૈર્યપૂર્વક
 તેમાં રસ લેવો તે અરતિપરી ૦ ૮ સાધક પુરુષ કે સ્ત્રીએ
 પોતાની સાધનામાં વિન્નતીય આકર્ષણથી ન લલચાવું તે
 સ્ત્રીપરી ૦ ૯ સ્વીકારેલ ધર્મજીવનને પુષ્ટ રાખવા અસંગપણે
 બુદ્ધાબુદ્ધા સ્થાનોમાં વિહાર કરવો અને કોઈ પણ એક
 સ્થાનમાં નિયતવાસ ન સ્વીકારવો તે ચર્યાપરી ૦
 ૧૦ સાધનાને અનુકૂલ એકાંત જગ્યામાં મર્યાદિત વખત
 માટે આસન બાંધી બેસતાં આવી પડતા ભયોને અડોળપણે
 જીતવા અને આસનથી ચ્યુત ન થવું તે નિષઘાપરી ૦
 ૧૧ કોમળ કે કઠિન, ઉંચી કે નીચી જેવી સહજ ભાવે

૧ આ પરીષહના વિષયમાં શ્વેતાંબર, દિગંબર અને સપ્તધયોમાં
 ખાસ મતભેદ છે; એ જ મતભેદને લીધે શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવાં
 નામો પડેલાં છે. શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો વિશિષ્ટ સાધકો માટે સર્વથા નમ્રપણું
 સ્વીકારતા હોવા છતાં અન્ય સાધકો માટે મર્યાદિત વસ્ત્રપાત્રની આજ્ઞા આપે
 છે, અને તેવી આજ્ઞા પ્રમાણે અમૂર્છિતભાવથી વસ્ત્રપાત્ર સ્વીકારનારને
 પણ તેઓ સાધુ તરીકે માને છે. જ્યારે દિગંબર શાસ્ત્રો મુનિનામધારક
 બધા સાધકો માટે એક સરખું ઐકાંતિક નમ્રત્વનું વિધાન કરે છે.
 નમ્રત્વને અચ્છેદક પરીષહ પણ કહે છે. આધુનિક શોધક વિદ્વાનો
 વસ્ત્રપાત્ર ધારણ કરવાની શ્વેતાંબરીય મતની પરંપરામાં ભગવાન
 પાર્શ્વનાથની સવસ્ત્ર પરંપરાનું મૂળ જુએ છે, અને સર્વથા નમ્રપણું
 રાખવાની દિગંબરીય મતની પરંપરામાં ભગવાન મહાવીરની અવસ્ત્ર
 પરંપરાનું મૂળ જુએ છે.

'জিহাফেহা'মুজাহে পু বিজুত মসক ইমপুজচে পু প্ৰশ্ন
 ১৭৪ জুইচু হোমো হোমো ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৭৫ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৭৬ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৭৭ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৭৮ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৭৯ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৮০ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৮১ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৮২ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৮৩ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৮৪ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৮৫ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৮৬ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৮৭ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৮৮ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৮৯ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৯০ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৯১ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৯২ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৯৩ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৯৪ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৯৫ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৯৬ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৯৭ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৯৮ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ১৯৯ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন
 ২০০ পুজুত পুজুত ইমপুজচে প্ৰশ্ন

અધિકારીપરત્વે વિભાગ જેમાં સંપરાય-લોભ કષાયનો બહુ જ ઓછો સંભવ છે તેવા સૂક્ષ્મસંપરાય નામક ગુણુસ્થાનમાં અને ઉપશાંતમોહ તથા ક્ષીણમોહ નામક ગુણુસ્થાનમાં ચૌદ જ પરીષદ સંભવે છે તે આ:-ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, ચર્યા, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન, અલાભ, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મલ; બાકીના આઠ નથી સંભવતા. તેનું કારણ એ છે કે તે મોહજન્ય છે; અને અગિયારમા બારમા ગુણુસ્થાનમાં મોહોદયનો અભાવ છે, જે કે દશમા ગુણુસ્થાનમાં મોહ છે ખરો પણ તે એટલો બધો અદ્ય છે કે હોવા છતાં ન જોવો જ છે; તેથી તે ગુણુસ્થાનમાં પણ મોહજન્ય આઠ પરીષદોનો સંભવ ન લેખી ક્ષત ચૌદનો જ સંભવ લેખવામાં આવ્યો છે.

૧ તેરમા ચૌદમા ગુણુસ્થાનમાં ક્ષત અગિયાર જ પરીષદ સંભવે છે તે આ છે:-ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, ચર્યા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મલ. બાકીના અગિયાર ધાતિકર્મજન્ય હોવાથી તે કર્મના અભાવને લીધે તે ગુણુસ્થાનોમાં નથી સંભવતા.

૧ આ બે ગુણુસ્થાનોમાં પરીષદની બાબતમાં દિગંબર અને શ્વેતાંબર પરંપરા વચ્ચે મતભેદ છે. એ મતભેદ સર્વજ્ઞમાં કવલાહાર માનવા અને ન માનવાના મતભેદને આભારી છે, તેથી દિગંબરીય વ્યાખ્યા ત્રથો ‘પકાદશ જિને’ એવું જ સૂત્ર માનવા છતાં તેની વ્યાખ્યા મરડીને કરતા હોય તેમ લાગે છે. વ્યાખ્યા પણ એક જ નથી, એની બે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે અને તે બન્ને સપ્રદાયના

એ નગ્નત્વ, અરતિ, સ્ત્રી, નિષદ્યા, આક્રોશ, યાચના, સત્કાર એ સાત પરીષદ્ધનું કારણ છે; વેદનીય કર્મ એ ઉપર ગણાવેલ સર્વજ્ઞમાં સંભવતા અગિયાર પરીષદ્ધનું કારણ છે.

એક સાથે એક જીવમાં સંભવતા પરીષદ્ધોની સંખ્યા બાવીશ પરીષદ્ધોમાં એક સમયે પરસ્પર વિરોધી કેટલાક પરીષદ્ધો છે, જેમકે—શીત, ઉષ્ણ, ચર્યા, શય્યા, અને નિષદ્યા; તેથી પહેલાં જો અને પાછલાં ત્રણેનો એક સાથે સંભવ જ નથી. શીત હોય ત્યારે ઉષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય ત્યારે શીત ન સંભવે; એ જ પ્રમાણે ચર્યા, શય્યા અને નિષદ્યામાંથી એક વખતે એક જ સંભવે. માટે જ ઉક્ત પાંચમાંથી એક વખતે કોઈ પણ જોનો સંભવ અને ત્રણનો અસંભવ માની એક આત્મામાં એક સાથે વધારેમાં વધારે ૧૬ પરીષદ્ધોનો સંભવ જણાવવામાં આવ્યો છે. ૮-૧૭

ચારિત્રના ભેદો—

સામાયિકચ્છેદોપસ્થાપ્યપરિહારવિશુદ્ધિસૂક્ષ્મસંપ-

રાયયથાખ્યાતાનિ ચારિત્રમ્

। ૧૮ ।

સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત એ પાંચ પ્રકારનું ચારિત્ર છે.

આત્મિક શુદ્ધદશામાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરવો તે ચારિત્ર. પરિણામશુદ્ધિના તરતમલાવની અપેક્ષાએ ચારિત્રના સામાયિક આદિ ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:—૧ સમલાવમાં રહેવા માટે બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ

પ્રાયશ્ચિત્તવિનયવૈયાવૃત્ત્યસ્વાધ્યાયવ્યુત્સર્ગધ્યાનાન્યુત્તરમ્ । ૨૦ ।

અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્ત શય્યાસન અને કાયક્રેશ એ બાહ્ય તપ છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન એ આભ્યંતર તપ છે.

વાસનાઓને ક્ષીણ કરવા વાસ્તે જોઇતું આધ્યાત્મિક બળ કેળવવા માટે શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનને જે જે તપ-ણીમાં તપાવાય છે તે તે બધું તપ છે. તપના બાહ્ય અને આભ્યંતર એવા બે ભેદ પાડેલા છે. જેમાં શારીરિક ક્રિયાની પ્રધાનતા હોય અને જે બાહ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાવાળું હોવાથી બીજાઓવડે દેખી શકાય તે બાહ્ય તપ; તેથી ઉલટું જેમાં માનસિક ક્રિયાની પ્રધાનતા હોય અને જે મુખ્યપણે બાહ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષા ન રાખતું હોવાથી બીજાઓવડે પણ ન દેખી શકાય તે આભ્યંતર તપ. બાહ્ય તપ એ સ્થૂળ અને લૌકિક જણાવા છતાં તેનું મહત્ત્વ આભ્યંતર તપની પુષ્ટિમાં ઉપયોગી થવાની દૃષ્ટિએ જ મનાયેલું છે. આ બાહ્ય અને આભ્યંતર તપના વર્ગીકરણમાં સમગ્ર સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ધાર્મિક નિયમોનો સમાવેશ થઇ જાય છે.

બાહ્ય તપ ૧ મર્યાદિત વખત માટે કે જીવનના અંત સુધી સર્વે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો તે અનશન. આમાં પહેલું ઇત્વરિક અને બીજું યાવત્કથિક સમજવું. ૨ પોતાની ક્ષુધા માગે તે કરતાં ઓછો આહાર લેવો તે અવમૌદર્ય

પ્રાયશ્ચિત્તના લેદો—

આલોચનપ્રતિક્રમણતદુભયવિવેકવ્યુત્સર્ગતપદ્ધેદ-

પરિહારોપસ્થાપનાનિ

। ૨૨ ।

આલોચન, પ્રતિક્રમણ, તદુભય, વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, તપ, છેદ, પરિહાર અને ઉપસ્થાપન એ નવ પ્રકાર પ્રાયશ્ચિત્તના છે.

દોષ-ભૂલનું શોધન કરવાના અનેક પ્રકારો છે, તે બધા પ્રાયશ્ચિત્ત છે. એના અહીં ટૂંકમાં નવ લેદ આ પ્રમાણે છે:—

૧ શુરુ સમક્ષ નિખાલસલાવે પોતાની ભૂલ પ્રકટ કરવી તે આલોચન. ૨ થયેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી તેથી નિવૃત્ત થવું અને નવી ભૂલ ન કરવા માટે સાવધાન થવું તે પ્રતિક્રમણ. ૩ ઉક્ત આલોચન અને પ્રતિક્રમણ બન્ને સાથે કરવામાં આવે ત્યારે તદુભય-અર્થાત્ ભિશ્ર. ૪ ખાનપાન આદિ વસ્તુ જે અકલ્પનીય આવી જાય અને પછી માલૂમ પડે તો તેનો ત્યાગ કરવો તે વિવેક. ૫ એકાગ્રતાપૂર્વક શરીર અને વચનના વ્યાપારો છોડી દેવા તે વ્યુત્સર્ગ. ૬ અનશન આદિ બાહ્ય તપ કરવું તે તપ. ૭ દોષ પ્રમાણે દિવસ, પક્ષ, માસ કે વર્ષની પ્રવ્રજ્યા ઘટાડવી તે છેદ. ૮ દોષપાત્ર વ્યક્તિને તેના દોષના પ્રમાણમાં પક્ષ, માસ આદિ પર્યંત કોઈ જાતનો સંસર્ગ રાખ્યા વિના જ દૂરથી પરિહરવી તે પરિહાર. ૯ અર્હિસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય આદિ

૧ પરિહાર અને ઉપસ્થાન એ બેની જગોએ મૂળ, અનવ-સ્થાપ્ય, પારાંચિક એ ત્રણ પ્રાયશ્ચિત્ત હોવાથી ધણા ગ્રંથોમાં દશ પ્રાય-

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, શૈક્ષ, ગ્દાન, ગણુ, કુલ, સંધ, સાધુ અને સમનોજ એમ દશ પ્રકારે વૈયાવૃત્ત્ય છે.

વૈયાવૃત્ત્ય એ સેવારૂપ હોવાથી સેવાયોગ્ય હોય એવા દશ પ્રકારના સેવ્ય-સેવાયોગ્ય પાત્રને લીધે તેના પણ દશ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:-
 ૧ મુખ્યપણે જેનું કાર્ય વ્રત અને આચાર ગ્રહણ કરાવવાનું હોય તે આચાર્ય. ૨ મુખ્યપણે જેનું કાર્ય શ્રુતાભ્યાસ કરાવવાનું હોય તે ઉપાધ્યાય. ૩ મોટાં અને ઉચ્ચ તપ કરનાર હોય તે તપસ્વી. ૪ જે નવદીક્ષિત હોઈ શિક્ષણ મેળવવાને ઉમેદવાર હોય તે શૈક્ષ. ૫ રોગ વગેરેથી ક્ષીણ હોય તે ગ્દાન. ૬ બુદ્ધાબુદ્ધ આચાર્યોના શિષ્યરૂપ સાધુઓ જે પરસ્પર સહાધ્યાયી હોવાથી સમાન વાચનાવાળા હોય તેનો સમુદાય તે ગણુ. ૭ એક જ દીક્ષાચાર્યનો શિષ્યપરિવાર તે કુલ. ૮ ધર્મના અનુયાયીઓ તે સંઘ; એના સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચાર ભેદ છે. ૯ પ્રવ્રજ્યાવાન હોય તે સાધુ. ૧૦ જ્ઞાન આદિ ગુણોવડે સમાન હોય તે સમનોજ -સમાનશીલ. ૨૪

સ્વાધ્યાયના ભેદો—

વાચનાપ્રચ્છનાનુપ્રેક્ષામ્નાયધર્મોપદેશાઃ । ૨૫ ।

વાચના, પ્રચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આમ્નાય અને ધર્મોપદેશ એ પાંચ સ્વાધ્યાયના ભેદો છે.

ધ્યાનનું વર્ણન—

ઉત્તમસંહનનસ્યૈકાગ્રચિન્તાનિરોધો ધ્યાનમ્ । ૨૭ ।
આમુહૂર્તાત્ । ૨૮ ।

ઉત્તમ સંહનનવાળાનું જે એક વિષયમાં અંતઃકરણની વૃત્તિનું સ્થાપન તે ધ્યાન.

તે મુદ્ધૂર્ત સુધી એટલે અંતર્મુદ્ધૂર્ત પર્યંત રહે છે.

અહીં ધ્યાનને લગતી અધિકારી, સ્વરૂપ અને કાલનું પરિમાણ એ ત્રણ વાતો બતાવવામાં આવી છે.

અધિકારી છ પ્રકારના ^૧સંહનનો—શારીરિક બંધારણોમાં ^૨વર્ષભનારાય, અર્ધવર્ષભનારાય અને નારાય એ ત્રણ ઉત્તમ ગણાય છે; જે ઉત્તમ સંહનનવાળો હોય તે જ ધ્યાનનો અધિકારી છે. કારણ કે ધ્યાન કરવામાં જોઈતા માનસિક બળ માટે જે શારીરિક બળ જોઈએ તેનો સંભવ ઉક્ત ત્રણ સંહનનવાળા શરીરમાં છે; બાકીના બીજા ત્રણ સંહનનવાળામાં નહિ. એ તો જાણીતું જ છે કે માનસિક બળનો એક—મુખ્ય આધાર શરીર છે જ; અને શરીરબળ તે શારીરિક બંધારણ ઉપર નિર્ભર છે, તેથી ઉત્તમ સિવા-

૧ દિગ્બરીય ત્રયોમાં ત્રણે ઉત્તમ સંહનનવાળાને ધ્યાનના અધિકારી માન્યા છે; બાકી અને તેની વૃત્તિ ત્રયમના એ સંહનનવાળાને ધ્યાનના સ્વામી માનવાનો પક્ષ કરે છે.

૨ આની સમજૂતી માટે જુઓ અ० ૮ સૂ० ૧૨.

સૂક્ષ્મ કાયિકં વ્યાપારના અસ્તિત્વ વખતે સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિ-
પાતિ નામનું ત્રીજું શુકલધ્યાન માનવામાં આવ્યું છે, અને
ચૌદસા ગુણસ્થાનની સંપૂર્ણ અયોગિપણાની દશામાં શૈલેશી-
કરણ વખતે સમુચ્છિન્નક્રિયાનિવૃત્તિ નામનું ચોથું શુકલ-
ધ્યાન માનવામાં આવ્યું છે. આ બંને ધ્યાનો તે તે દશામાં
ચિત્તવ્યાપાર ન હોવાથી છદ્મસ્થની પેઠે એકાગ્ર ચિતાનિરો-
ધરૂપ તો નથી જ; તેથી તે બન્ને દશામાં ધ્યાન ઘટાવવા
માટે સૂત્રમાં કહેલ પ્રસિદ્ધ અર્થ ઉપરાંત ધ્યાન શબ્દનો
અર્થ વિશેષ વિસ્તારવામાં આવ્યો છે અને તે એ કે માત્ર
કાયિકં સ્થૂલવ્યાપારને રોકવાનો પ્રયત્ન તે પણ ધ્યાન છે
અને આત્મપ્રદેશોની નિષ્પ્રકંપતા એ પણ ધ્યાન છે. હજી
ધ્યાનની બાબતમાં એક પ્રશ્ન રહે છે અને તે એ કે તેરમા
ગુણસ્થાનના પ્રારંભથી માંડી યોગનિરોધનો ક્રમ શરૂ થાય
ત્યાં સુધીની અવસ્થામાં અર્થાત્ સર્વજ્ઞપણે જીવન વ્યતીત
કરવાની સ્થિતિમાં કોઈ ધ્યાન હોય છે ખરું ? અને હોય
તો તે કયું ? આનો ઉત્તર બે રીતે મળી આવે છે.
૧ એ વિહરમાણ સર્વજ્ઞની દશાને ધ્યાનાંતરિકા કહી
તેમાં અધ્યાનિપણું જ કંબુલ રાખી કોઈ ધ્યાન સ્વીકારવામાં
આવ્યું નથી. ૨ એ દશામાં મન, વચન અને શરીરના વ્યાપાર-
સંબંધી સુદૃઢ પ્રયત્નને જ ધ્યાન તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે.

કાલનું પરિમાણ ઉપર્યુક્ત એક ધ્યાન વધારેમાં
વધારે અંતર્મુદૂર્ત સુધી જ ટકી શકે છે; તેથી આગળ તેને

[illegible]

୩୩୧୫୭୩୨ ଗିରିଚନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ହସ୍ତଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏହା ଏକ
 ଭାସ୍କରାୟ 'ବିହାର' 'ବାସୁଦେବ' 'ବିହାର' 'ବିହାର' 'ବିହାର' 'ବିହାର' 'ବିହାର' 'ବିହାର'
 'ବିହାର' 'ବିହାର' 'ବିହାର' 'ବିହାର' 'ବିହାର' 'ବିହାର' 'ବିହାର' 'ବିହାର'
 ୧୫୫ ।

१- ११११११११ ११११११११ ११११११११ ११११११११
 २- ११११११११ ११११११११ ११११११११ ११११११११
 ३- ११११११११ ११११११११ ११११११११ ११११११११

[illegible]

‘ନିମିତ୍ତ

କହି ଯାହା

ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରାୟଶଃ

୧ ‘ନିମିତ୍ତ’ ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରାୟଶଃ ମୈ ଲକ୍ଷ୍ୟାତ୍ମକ ୧୦ ଓ
 ‘ନିମିତ୍ତ’ ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରାୟଶଃ ମୈ ଲକ୍ଷ୍ୟାତ୍ମକ ୧୦ ଓ
 ‘ନିମିତ୍ତ’ ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରାୟଶଃ ମୈ ଲକ୍ଷ୍ୟାତ୍ମକ ୧୦ ଓ
 ‘ନିମିତ୍ତ’ ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରାୟଶଃ ମୈ ଲକ୍ଷ୍ୟାତ୍ମକ ୧୦ ଓ

କହି ଯାହା

‘ସମ୍ବନ୍ଧ’ ପାଠକ ‘କାଳୀଦାସ’
‘କାଳୀଦାସ’ ପାଠକ ‘ସମ୍ବନ୍ଧ’

১৯৩৬ খ্রিঃ ১৫/১১/৩৬
 ১৯৩৬ খ্রিঃ
 ১৯৩৬ খ্রিঃ ১৫/১১/৩৬

[illegible]

‘ହେନା ଘର ଶୁଧେନି ଶୁଧେନି ପୁଅ ୧୦ ପ୍ର ୧୭ ଗ୍ରାମ୍ୟ ମଧ୍ୟ ୧୦
ପ୍ରାୟନି ମାତ୍ରାୟ ପ୍ରାୟନି ୧୦ ମାତ୍ରାୟ ୧୦ ଶୁଧେନି ୧୦

[illegible][illegible]

ਪ੍ਰਗਿਆਤਰੁ ਪ੍ਰਗਿਆਤਰੁ ਪ੍ਰਗਿਆਤਰੁ
ਪ੍ਰਗਿਆਤਰੁ ਪ੍ਰਗਿਆਤਰੁ ਪ੍ਰਗਿਆਤਰੁ

‘ନିମନ୍ତେ

କହି ହାତୀ

ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରାୟଶଃ

୧ । ଏହି ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରାୟଶଃ ଗର୍ଭେ ଉପାସନାରେ ଏ ଓ
 ଏହିପରି ନିମନ୍ତେ ହାତୀ ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରାୟଶଃ ଏହି ପ୍ରାୟଶଃ
 ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରାୟଶଃ ଏହି ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରାୟଶଃ ଏହି ପ୍ରାୟଶଃ

କହି ହାତୀ

0-0-01, Էլիթիվեկո օհ օֆեր Է “ ”

0-0-7 (1494) 123456 01 0100

(ଆନିଆର ପ୍ରାଣେଶ୍ୱରୀ ଶ୍ରୀ) ଓ 'ବି ଲାଞ୍ଜି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ
(ଓ କିହନ) " h " "

0-0-02 (1474) 123456 0. 123

ፌዴሬሽን ማህተም ላይ '፪' '፩' '፪' '፫' ስም ይጻፍ

0-0-2 Լուսին Էմիլիան Բյու օր Դեմոստր Բժիկ

“ 0-0-2 ከቴሪክ ይቆያል።

0-7-0 " 5/10/11/12

0-0-6 11/11/12 3-11/12 010 012 311/12

0-7-6 ከጎረቤት ወይም ወይም ወይም ወይም 'የገዢ'

ନାମ ଚାରି ଥିବା ସମାଜିକ (ସାମୁଦ୍ରିକ ଓ ଗ୍ରାମ୍ୟ) ଶିକାରକରାମାନଙ୍କ

0-0-ከ ጩራጭ/ኮራጭ

ኮቢድ 19 (ከአዲስ አበባ) የኢትዮጵያውያን

୦-୨-୧ ୧୩୯୫୫ ଓଡ଼ିଆ (ମାଗାମାଗା ୧୫୫୫୫୫ ୧୫୫୫୫୫)

[illegible][illegible][illegible]

— ୨ — (ଶ୍ରୀ ବିନୟ)

(ଓଡ଼ି ଫିଲ୍ମ) ସାଥୀରେ ମିଳିତ ଭାବେ

(2) (b) (i) (A) (B) (C) (D) (E) (F) (G) (H) (I) (J) (K) (L) (M) (N) (O) (P) (Q) (R) (S) (T) (U) (V) (W) (X) (Y) (Z) (AA) (AB) (AC) (AD) (AE) (AF) (AG) (AH) (AI) (AJ) (AK) (AL) (AM) (AN) (AO) (AP) (AQ) (AR) (AS) (AT) (AU) (AV) (AW) (AX) (AY) (AZ) (BA) (BB) (BC) (BD) (BE) (BF) (BG) (BH) (BI) (BJ) (BK) (BL) (BM) (BN) (BO) (BP) (BQ) (BR) (BS) (BT) (BU) (BV) (BW) (BX) (BY) (BZ) (CA) (CB) (CC) (CD) (CE) (CF) (CG) (CH) (CI) (CJ) (CK) (CL) (CM) (CN) (CO) (CP) (CQ) (CR) (CS) (CT) (CU) (CV) (CW) (CX) (CY) (CZ) (DA) (DB) (DC) (DD) (DE) (DF) (DG) (DH) (DI) (DJ) (DK) (DL) (DM) (DN) (DO) (DP) (DQ) (DR) (DS) (DT) (DU) (DV) (DW) (DX) (DY) (DZ) (EA) (EB) (EC) (ED) (EE) (EF) (EG) (EH) (EI) (EJ) (EK) (EL) (EM) (EN) (EO) (EP) (EQ) (ER) (ES) (ET) (EU) (EV) (EW) (EX) (EY) (EZ) (FA) (FB) (FC) (FD) (FE) (FF) (FG) (FH) (FI) (FJ) (FK) (FL) (FM) (FN) (FO) (FP) (FQ) (FR) (FS) (FT) (FU) (FV) (FW) (FX) (FY) (FZ) (GA) (GB) (GC) (GD) (GE) (GF) (GG) (GH) (GI) (GJ) (GK) (GL) (GM) (GN) (GO) (GP) (GQ) (GR) (GS) (GT) (GU) (GV) (GW) (GX) (GY) (GZ) (HA) (HB) (HC) (HD) (HE) (HF) (HG) (HH) (HI) (HJ) (HK) (HL) (HM) (HN) (HO) (HP) (HQ) (HR) (HS) (HT) (HU) (HV) (HW) (HX) (HY) (HZ) (IA) (IB) (IC) (ID) (IE) (IF) (IG) (IH) (II) (IJ) (IK) (IL) (IM) (IN) (IO) (IP) (IQ) (IR) (IS) (IT) (IU) (IV) (IW) (IX) (IY) (IZ) (JA) (JB) (JC) (JD) (JE) (JF) (JG) (JH) (JI) (JJ) (JK) (JL) (JM) (JN) (JO) (JP) (JQ) (JR) (JS) (JT) (JU) (JV) (JW) (JX) (JY) (JZ) (KA) (KB) (KC) (KD) (KE) (KF) (KG) (KH) (KI) (KJ) (KK) (KL) (KM) (KN) (KO) (KP) (KQ) (KR) (KS) (KT) (KU) (KV) (KW) (KX) (KY) (KZ) (LA) (LB) (LC) (LD) (LE) (LF) (LG) (LH) (LI) (LJ) (LK) (LL) (LM) (LN) (LO) (LP) (LQ) (LR) (LS) (LT) (LU) (LV) (LW) (LX) (LY) (LZ) (MA) (MB) (MC) (MD) (ME) (MF) (MG) (MH) (MI) (MJ) (MK) (ML) (MM) (MN) (MO) (MP) (MQ) (MR) (MS) (MT) (MU) (MV) (MW) (MX) (MY) (MZ) (NA) (NB) (NC) (ND) (NE) (NF) (NG) (NH) (NI) (NJ) (NK) (NL) (NM) (NN) (NO) (NP) (NQ) (NR) (NS) (NT) (NU) (NV) (NW) (NX) (NY) (NZ) (OA) (OB) (OC) (OD) (OE) (OF) (OG) (OH) (OI) (OJ) (OK) (OL) (OM) (ON) (OO) (OP) (OQ) (OR) (OS) (OT) (OU) (OV) (OW) (OX) (OY) (OZ) (PA) (PB) (PC) (PD) (PE) (PF) (PG) (PH) (PI) (PJ) (PK) (PL) (PM) (PN) (PO) (PP) (PQ) (PR) (PS) (PT) (PU) (PV) (PW) (PX) (PY) (PZ) (QA) (QB) (QC) (QD) (QE) (QF) (QG) (QH) (QI) (QJ) (QK) (QL) (QM) (QN) (QO) (QP) (QQ) (QR) (QS) (QT) (QU) (QV) (QW) (QX) (QY) (QZ) (RA) (RB) (RC) (RD) (RE) (RF) (RG) (RH) (RI) (RJ) (RK) (RL) (RM) (RN) (RO) (RP) (RQ) (RR) (RS) (RT) (RU) (RV) (RW) (RX) (RY) (RZ) (SA) (SB) (SC) (SD) (SE) (SF) (SG) (SH) (SI) (SJ) (SK) (SL) (SM) (SN) (SO) (SP) (SQ) (SR) (SS) (ST) (SU) (SV) (SW) (SX) (SY) (SZ) (TA) (TB) (TC) (TD) (TE) (TF) (TG) (TH) (TI) (TJ) (TK) (TL) (TM) (TN) (TO) (TP) (TQ) (TR) (TS) (TT) (TU) (TV) (TW) (TX) (TY) (TZ) (UA) (UB) (UC) (UD) (UE) (UF) (UG) (UH) (UI) (UJ) (UK) (UL) (UM) (UN) (UO) (UP) (UQ) (UR) (US) (UT) (UU) (UV) (UW) (UX) (UY) (UZ) (VA) (VB) (VC) (VD) (VE) (VF) (VG) (VH) (VI) (VJ) (VK) (VL) (VM) (VN) (VO) (VP) (VQ) (VR) (VS) (VT) (VU) (VV) (VW) (VX) (VY) (VZ) (WA) (WB) (WC) (WD) (WE) (WF) (WG) (WH) (WI) (WJ) (WK) (WL) (WM) (WN) (WO) (WP) (WQ) (WR) (WS) (WT) (WU) (WV) (WW) (WX) (WY) (WZ) (XA) (XB) (XC) (XD) (XE) (XF) (XG) (XH) (XI) (XJ) (XK) (XL) (XM) (XN) (XO) (XP) (XQ) (XR) (XS) (XT) (XU) (XV) (XW) (XX) (XY) (XZ) (YA) (YB) (YC) (YD) (YE) (YF) (YG) (YH) (YI) (YJ) (YK) (YL) (YM) (YN) (YO) (YP) (YQ) (YR) (YS) (YT) (YU) (YV) (YW) (YX) (YZ) (ZA) (ZB) (ZC) (ZD) (ZE) (ZF) (ZG) (ZH) (ZI) (ZJ) (ZK) (ZL) (ZM) (ZN) (ZO) (ZP) (ZQ) (ZR) (ZS) (ZT) (ZU) (ZV) (ZW) (ZX) (ZY) (ZZ)

[illegible]

26-27-28-29-30-31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48-49-50-51-52-53-54-55-56-57-58-59-60-61-62-63-64-65-66-67-68-69-70-71-72-73-74-75-76-77-78-79-80-81-82-83-84-85-86-87-88-89-90-91-92-93-94-95-96-97-98-99-100-101-102-103-104-105-106-107-108-109-110-111-112-113-114-115-116-117-118-119-120-121-122-123-124-125-126-127-128-129-130-131-132-133-134-135-136-137-138-139-140-141-142-143-144-145-146-147-148-149-150-151-152-153-154-155-156-157-158-159-160-161-162-163-164-165-166-167-168-169-170-171-172-173-174-175-176-177-178-179-180-181-182-183-184-185-186-187-188-189-190-191-192-193-194-195-196-197-198-199-200-201-202-203-204-205-206-207-208-209-210-211-212-213-214-215-216-217-218-219-220-221-222-223-224-225-226-227-228-229-230-231-232-233-234-235-236-237-238-239-240-241-242-243-244-245-246-247-248-249-250-251-252-253-254-255-256-257-258-259-260-261-262-263-264-265-266-267-268-269-270-271-272-273-274-275-276-277-278-279-280-281-282-283-284-285-286-287-288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000-1001-1002-1003-1004-1005-1006-1007-1008-1009-1010-1011-1012-1013-1014-1015-1016-1017-1018-1019-1020-1021-1022-1023-1024-1025-1026-1027-1028-1029-1030-1031-1032-1033-1034-1035-1036-1037-1038-1039-1040-1041-1042-1043-1044-1045-1046-1047-1048-1049-1050-1051-1052-1053

[illegible][illegible]

የገንዘብ ልማት ሚኒስቴር

1502 1503 1504 1505 1506 1507 1508 1509 1510 1511 1512 1513 1514 1515 1516 1517 1518 1519 1520 1521 1522 1523 1524 1525 1526 1527 1528 1529 1530 1531 1532 1533 1534 1535 1536 1537 1538 1539 1540 1541 1542 1543 1544 1545 1546 1547 1548 1549 1550 1551 1552 1553 1554 1555 1556 1557 1558 1559 1560 1561 1562 1563 1564 1565 1566 1567 1568 1569 1570 1571 1572 1573 1574 1575 1576 1577 1578 1579 1580 1581 1582 1583 1584 1585 1586 1587 1588 1589 1590 1591 1592 1593 1594 1595 1596 1597 1598 1599 1600 1601 1602 1603 1604 1605 1606 1607 1608 1609 1610 1611 1612 1613 1614 1615 1616 1617 1618 1619 1620 1621 1622 1623 1624 1625 1626 1627 1628 1629 1630 1631 1632 1633 1634 1635 1636 1637 1638 1639 1640 1641 1642 1643 1644 1645 1646 1647 1648 1649 1650 1651 1652 1653 1654 1655 1656 1657 1658 1659 1660 1661 1662 1663 1664 1665 1666 1667 1668 1669 1670 1671 1672 1673 1674 1675 1676 1677 1678 1679 1680 1681 1682 1683 1684 1685 1686 1687 1688 1689 1690 1691 1692 1693 1694 1695 1696 1697 1698 1699 1700 1701 1702 1703 1704 1705 1706 1707 1708 1709 1710 1711 1712 1713 1714 1715 1716 1717 1718 1719 1720 1721 1722 1723 1724 1725 1726 1727 1728 1729 1730 1731 1732 1733 1734 1735 1736 1737 1738 1739 1740 1741 1742 1743 1744 1745 1746 1747 1748 1749 1750 1751 1752 1753 1754 1755 1756 1757 1758 1759 1760 1761 1762 1763 1764 1765 1766 1767 1768 1769 1770 1771 1772 1773 1774 1775 1776 1777 1778 1779 1780 1781 1782 1783 1784 1785 1786 1787 1788 1789 1790 1791 1792 1793 1794 1795 1796 1797 1798 1799 1800 1801 1802 1803 1804 1805 1806 1807 1808 1809 1810 1811 1812 1813 1814 1815 1816 1817 1818 1819 1820 1821 1822 1823 1824 1825 1826 1827 1828 1829 1830 1831 1832 1833 1834 1835 1836 1837 1838 1839 1840 1841 1842 1843 1844 1845 1846 1847 1848 1849 1850 1851 1852 1853 1854 1855 1856 1857 1858 1859 1860 1861 1862 1863 1864 1865 1866 1867 1868 1869 1870 1871 1872 1873 1874 1875 1876 1877 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 1906 1907 1908 1909 1910 1911 1912 1913 1914 1915 1916 1917 1918 1919 1920 1921 1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938 1939 1940 1941 1942 1943 1944 1945 1946 1947 1948 1949 1950 1951 1952 1953 1954 1955 1956 1957 1958 1959 1960 1961 1962 1963 1964 1965 1966 1967 1968 1969 1970 1971 1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980 1981 1982 1983 1984 1985 1986 1987 1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320

ଆସିଆ-ପଶ୍ଚିମ ଓ ପୂର୍ବ ଓସ୍ତାଦ
ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ (ଆଧୁନିକ)
ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ
୦-୧-୦-୦

ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ
ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ
୦-୧-୦-୦

ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ
ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ
୦-୧-୦-୦

ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ
ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ
୦-୧-୦-୦

ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ
ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ
୦-୧-୦-୦

Poetical Selections (વિનીત વર્ગ માટે) ૦-૮-૦

નક્ષત્રમાલા ૦-૧-૦

સદ્બોધદાતક (છપાય છે) ૦-૫-૦

મહાવિદ્યાલયના ઉપયોગ માટે

સમ્પત્તિશાસ્ત્ર ભાગ ૧ ૦-૩-૦

” ” ૨ ૦-૮-૦

” ” ૩-૪ ૧-૪-૦

” ” ૫-૬ ૦-૫-૦

હિન્દી રાષ્ટ્રીય અર્થ અ. ખુશાલ ત. શાહ ૦-૮-૬

વ્યાપારી ભૂગોળ ભાગ ૧ લે. શ્રી. ચન્દુલાલ ભ. દલાલ ૨-૮-૦

પ્રાકૃતિક ભૂગોળ લે. શ્રી. છોટાલાલ બા. પૂરાણી ૦-૧૨-૦

આંકડાશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો લે. શ્રી. ચન્દુલાલ ભ. દલાલ ૧-૪-૦

Readings in English Prose ૧-૪-૦

Poetical Selections (પ્રથમા માટે) ૦-૮-૦

પ્રમાણશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા લે. શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક ૨-૦-

મન્તાષ્ટ્રે બાતે ઉર્દૂ સંગ્રાહક મૌ. અબૂ ઝફર નદવી ૦-૪-૦

ગોવિન્દગમન સંગ્રાહક શ્રી રા. વિ. પાઠક, અને
શ્રી. ન. ના. પરિખ ૦-૫-૬

સામાન્ય ઉપયોગ માટે

શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાલા ૦-૧૦-૦

બાલવાર્તા (વ્યાખ્યાન) ૦-૪-૦

ગણિતની પરિભાષા ૦-૪-૦

Education for Life (By General
Armstrong) ૦-૩-૦

A Preparation for Science (R. B. Gregg) ૦-૧૨-૦

‘પુરાતત્ત્વ’ ત્રિમાસિકના અંકોની વાર્ષિક કાષ્ઠલિપ્રત્યેકના ૫-૧૨-૦

‘સાબરમતી’ દ્વિમાસિકના અંક-લિપિ લિપિ વર્ણોના અંક ૨-૦-૦

